

Tämän teoksen sähköisen version on julkaissut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) Creative Commons -lisenssillä: CC BY-NC-ND 4.0 International. Lisenssiin voi tutustua englanniksi osoitteessa: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on saanut sähköisen julkaisuluvan teoksen oikeudenhaltijoilta. Mikäli olette oikeudenhaltija, jota SKS ei ole tavoittanut, pyydämme teitä ystävällisesti ottamaan yhteyttä [SKS:aan](#).

HISTORIALLISTIA TUTKIMUKSIA
JULKAISSUT SUOMEN HISTORIALLINEN SEURA

99

HEIKKI KIRKINEN

KARJALA TAISTELUKENTTÄNÄ

Karjala idän ja lännen välissä II

KARJALA TAISTELUKENTTÄNÄ

Karjala idän ja lännen välissä II

HEIKKI KIRKINEN

KIRJAYHTYMÄ — HELSINKI 1976

ISBN 951-9254-08-0

Pohjois-Karjalan Kirjapaino OY
Joensuu 1976

ALKUSANAT

Jatkan tässä kirjassa työtä, jonka ensimmäinen osa ilmestyi vuonna 1970 nimellä »Karjala idän ja lännen välissä I», alaotsikkona »Venäjän Karjala renessanssiajalla (1478—1617)». Jotta tutkimusten painopistejako näkyisi selvästi myös otsikoinnissa, on tässä jatko-osassa pääotsikoksi merkitty »Karjala taistelukenttänä» ja molempia osia yhdistävä nimike on pantu alaotsikoksi. Näin syntyy johdonmukainen kokonaisuus myös kaikista tekijän Karjalan historian esityksistä aikajärjestyksessä. Ensimmäisenä oli »Karjala idän kulttuuripiirissä» (1963), joka kuvaa Karjalan historiaa keskiajalla, sitten »Karjala idän ja lännen välissä», joka sisältää Karjalan asutuksen ja kulttuurin keski- ja uuden ajan vaihteessa ja lopuksi »Karjala taistelukenttänä», joka kuvaa Venäjän Karjalan raskaita poliittisia vaihteita ennen Stolbovan rauhaa.

Tutkimuksen ensimmäisen osan ilmestyttyä huomautettiin, että poliittinen historia olisi tullut kirjoittaa ensin, asutus- ja kulttuurihistoria vasta sen jälkeen. Kokonaisuuden nyt valmistuttua valitsemani jako osoittautuu perustelluksi. Karjalan historiaa tunnetaan meillä niin puutteellisesti, että poliittisen historian ymmärtämiseksi etenkin kansainvälistä taustaa vasten tarkasteltuna on välttämätöntä saada ensin yleiskuva itse Karjalasta tutkittuna aikakautena, varsinkin kun sitä ympäröivien maiden yleinen kehitys on tunnetumpi, jotta voidaan täysin ymmärtää Karjalan poliittiset vaiheet uuden ajan alussa. Karjalan häviötyksen laajuutta ja merkitystä olisi hyvin vaikea arvioida pelkästään poliittisen historian tietojen nojalla. Vasta Karjalan asutuksen, elinkeinoelämän ja kulttuurin tuntemus antaa pohjan ymmärtää, mihin valtavaan katastrofiin tutkimamme aikakausi Venäjän Karjalan kanalta päättyi.

Tutkimukseni jälkimmäisessä osassa olen noudattanut samoja metodisia periaatteita kuin ensimmäisessäkin.

Pyrkimyksenä on siis edelleen valottaa Karjalan historiaa entistä avarammasta näkökulmasta ja tarkastella sitä ennen kaikkea Karjalan it-

sensä kannalta. Lähdeaineisto on koottu suurimmaksi osaksi samaan aikaan kuin ensimmäisenkin osan lähdeaineisto, joskin työtä on jouduttu jatkamaan myös jälkeinpäin. Aloitin käsikirjoituksen laatimisen 1960-luvun loppupuolella Ranskassa, mutta työ hidastui erittäin voimakkaasti jouduttuani hoitamaan nuoren Joensuun korkeakoulun rehtorin tehtäviä syksystä 1971 lähtien. Kun työ nyt vihdoinkin valmistuu, sen johdosta voin toistaa samat kiitokset, jotka esitin jo ensimmäisen osan esipuheessa. Erikseen kannattaa tässä mainita vielä maisteri Pentti Papunen, joka on piirtänyt tähänkin osaan tulevat kartat, hum. kand. Pertti Elsinen, joka tutkimusapulaisena kokosi tilastotietoja vaikeasti luettavistakin lähteistä sekä vaimoni Maire, joka on kirjoittanut puhtaaksi useita käsikirjoitusluonnoksia. Kiitän myös Suomen Akatemiaa, joka myönsi minulle apurahoja tutkimusapulaisen palkkioihin ja tutkimusvälineisiin sekä Suomen Historiallista Seuraa, joka on ottanut tutkimuksen julkaisusarjaansa. Samoin kiitän Kirjayhtymä Oy:tä, joka yhdessä mainitun seuran kanssa kustantaa myös tutkimukseni toisen osan julkaisemisen.

SISÄLLYS

I RAJARIITOJEN SYNTY

1. Suomen ja Karjalan vanhimmat rajat	11
2. Pähkinäsaaren rauhan raja Karjalassa ja Savossa	16
3. Vuoden 1323 raja Svosta Pohjanlahteen	24
4. Pohjanlahden rannikko liitetään Ruotsiin	26
5. Raja murtuu Savossa	31
6. Viipurin idänpolitiikka ja Uusi linna	38

II HEIMOSOTAA JA HÄILYVÄÄ RAUHAA

1. Novgorodin perintö Moskovalle	44
2. Sota 1495—1497	50
3. Sodan jälkiselvittelyt	59
4. Pitkän rauhan sopimus 1510	64
5. Riidat kytevät	68

III IIVANA JULMAN AIKA KARJALASSA

1. Uusi kriisi kypsyy	77
2. Sodanuhka 1540-luvulla	82
3. Rajantekoa pohjoisessa	88
4. Rajasota 1555—1557	94
5. Karjalan sisäisiä vaikeuksia	105
6. Rajankäynnin valmistelut	107

IV TAISTELU KARJALAN OMISTUKSESTA

1. Suursotaa kohti	117
2. Hävityssotaa Karjalassa	122
3. Taistelu laajenee	128
4. Ruotsin tavoitteet kasvavat	136
5. Käkisalmen linnan ja läänin valloitus	139
6. Aselepoa kohti	145

V RUOTSIN MIEHITYSVALTA KARJALASSA

1. Miehityshallinto	150
2. Asutustilanne	156
3. Verotus	156
4. Elinkeinot	160
5. Alistuako vai ei	164

VI SISSISODASTA RAUHAA KOHTI

1. Karjalan partisaanit	169
2. Sissisotaa pohjoisessa	176
3. Sodan loppuvuodet	183
4. Viimeiset taistelut pohjoisessa	190
5. Täyssinän rauha ja rajankäynnin alku	198
6. Rajankäynti keskeytyy mutta rauha säilyy	208

VII LYHYT RAUHAN AIKA

1. Nopeaa jälleenrakennusta	214
2. Rajariidat jatkuvat	217
3. Hallinnollisia uudistuksia	224
4. Elinkeinot elpyvät	228
5. Uuden sodan siemenet	232
6. Ruotsin interventio Venäjälle	238

VIII RUOTSIN UUSI VALLOITUSSOTA

1. Käkisalmen piiritys 1610—1611	246
2. Ruotsi pyrkii Jäämerelle	249

3. Ruotsin valta Novgorodissa	252
4. Yritykset Aänisen Karjalan alistamiseksi	259
5. Taistelu Käkisalmen läänistä	262
6. Puolalaisten ja liettualaisten hyökkäys Karjalaan	268
7. Käkisalmen läänin olot miehityskaudella	275
8. Stolbovan rauha	283

YHTEENVETO

LIITETAULUKOT	297
LÄHDEVIITTEET	308
KARTAT, KUVAT JA TAULUKOT	342
PAINOTUOTTEIDEN LYHENTEET	344
LÄHTEET JA KIRJALLISUUS	345
HENKILOHAKEMISTO	353
MAANTIETEELLINEN HAKEMISTO	358
ENGLANNINKIELINEN REFERAATTI	372
LIITEKARTTA	377

I RAJARIITOJEN SYNTY

1. Suomen ja Karjalan vanhimmat rajat

Nykyisen Suomen alue oli ajanlaskumme toisen vuosituhannen alkaessa suurimmaksi osaksi asumaton erämaata, jossa kierteli lappalaisia sekä suomensukuisia erämiehiä. Harvaa asutusta oli pääasiassa nykyisen Varsinais-Suomen ja eteläisen Hämeen alueella. Venäjän vaikutuspiirissä suomalaisperäistä asutusta oli leviämässä Laatokan luoteis- ja pohjoisrannikoille. Pohjanlahden ja Laatokan välinen alue joutui ristiretkijällä Euroopan kahden kristillisen kulttuurialueen, itäisen ja läntisen, välimaastoon ja kummankin tahon etupyrkimysten kohteeksi. Rooman ja Bysantin uskonnollinen kilpailu sekä germaanisten ja slaavilaisten kansojen kamppailu elintilasta panivat alulle Euroopan kahtia jaon, joka yhä jatkuu. Uskonnon alalla jakautuminen konkretisoitui kirkkojen välisessä skismassa v. 1054. Sitä kärjisti lännen ristiretkeläisten v. 1204 suorittama Konstantinopolin ryöstö ja Latinalaisen keisarikunnan pystyttäminen Bysantin raunioille.

Idän ja lännen kirkkojen lähetystyön muodossa kilpailu eteni Balkanilta Euroopan poikki Baltiaan ja Suomeen asti. Ideologisen kilpailun mukana kärjistyi valtiollinen taistelu elintilasta sekä mahdista itäisen ja läntisen Euroopan kesken. Vaikutusalueiden raja, josta tuli myös Euroopan kahden kulttuuripiirin raja, kulki 1200-luvun alussa Adrian meren rannikolta Serbian halki, Bulgarian, Moldavian ja Valakian länsipuolitse sekä Unkarin ja Puolan itäosien kautta Baltiaan, jonka Saksa lopulta valtasi miltei kokonaan lännen leiriin. Suomenlahden pohjoispuolella oii vielä osittain tyhjiö, jota täyttämään pyrkivät lännen kulttuuripiiristä pääasiassa Ruotsi ja idän taholta Novgorod. Länsi-Suomi liitettiin Ruotsiin, kun taas Laatokan ympäristö joutui läheisemmin yhteyteen Novgorodin kanssa. Euroopan poliittinen ja ideologinen kehitys johti vähitellen itämerensuomalaisten heimojen asuma-alueen jakoon suurten kilpailevien valtaryhmittymien kesken. Suomensukuiset heimot

joutuivat toteuttamaan omaa politiikkaansa suurten valtaryhmittymien vaikutuksen alaisina.

Karjalan ydinseutua oli Laatokan länsi- ja luoteisrannikko, mistä asutus levisi sisämaahan päin viuhkan muotoisesti. Karjala oli taloudellisessa ja poliittisessa yhteistyössä Novgorodin kanssa ja sen siteitä kaakkoon päin lujitti idän kirkon uskon vähittäinen leviäminen Karjalaan. Lähetystyötä tehostettiin kronikan mukaan v. 1227, jolloin Novgorodin ruhtinas »lähetti kastamaan paljon karjalaisia, lähes kaikki ihmiset». Tätä kronikan mainintaa suomalainen tutkimus on tulkinut läntisen ristiretkiperinteen valossa siten, että se voisi viitata pakolliseen joukkokastatukseen, joka olisi pantu toimeen Hämeeseen tehdyn sotaretken yhteydessä.¹ Lähteen sanamuoto ei kuitenkaan oikeuta sellaiseen tulkintaan eikä Venäjän kirkko harrastanut ristiretkiä. Laajassa ja harvaan asutussa Karjalassa Novgorodin olisi ollut mahdotonta suorittaa omien liittolaistensa pakkokaste ristiretkellä vieläpä vihollismaahan tehdyn sotaretken yhteydessä, jonka reitti ei edes kulkenut Karjalan keskusten kautta. Kun karjalaiset heti lähetysmatkan jälkeisenä vuonna taistelivat entiseen tapaan Novgorodin liittolaisina suomalaisia vastaan, ei väkivaltainen ristiretki sovi millään Karjalan ja Novgorodin tuolloisten suhteiden yleiseen taustaan.

Todennäköistä on, että lähetystyötä Karjalassa tehostettiin v. 1227 samalla tavoin kuin muillakin Novgorodin lähetysalueilla: munkkeja ja pappeja lähetettiin kiertämään kylissä ja perustamaan seurakuntia kaikkialle, missä oli riittävästi mahdollisuuksia uuden uskon juurruttamiseen.

Tuohon aikaan läntinen usko oli edennyt Varsinais-Suomesta Hämeeseen, jota pyrittiin saamaan Ruotsin valtion ja Turun hiippakunnan yhteyteen. Idän ja lännen intressiraja kulki Hämeen ja Karjalan välissä, osittain myöhemmän Hämeen itäosissa, jonne karjalaisia ja idän vaikutusta oli ehtinyt edetä.

Länsimaisen Suomen vanhin itäraja on tutkimuksessa aikaisemmin johdettu 1200-luvun alkupuolella muodostuneen Turun hiippakunnan itärajan muotoon, joka on yritetty selvittää 1400-luvulta säilyneiden asiakirjojen pohjalta.² Yritys on äskettäin osoitettu epävarmaksi³ eikä yksityiskohtaista 1200-luvun rajaa voida piirtää, mutta epämääräinen Karjalan ja Hämeen välinen intressiraja, joka samalla oli Novgorodin ja Ruotsin etupiirien rajavyöhyke, kulki ilmeisesti Kymijoen alajuoksun tienoilta Hämeen itäosiin sisämaassa sekä Varsinais-Suomen ja Hämeen pohjoisten erämaiden tuntumaan Pohjanmaalla. Tekee mieli työhypoteesina esittää, että rajavyöhyke sijaitsi jossakin Lestijoen ja Kälviän linjoilla ja oli Suomen erämautinnan laajenemisen johdosta työntymässä pohjoiseen päin Pyhäjokea kohti.

Karjalaiset pyrkivät laajentamaan eränautintansa ja lapinveronsa kantamista intressirajan tuntumaan, onpa viitteitä siitä, että he yrittivät laajentaa nautintaansa tältä linjalta Pohjanlahden yli nykyisen Ruotsin puolelle Skellefteån tienoille.⁴ Tämä intressiraja ei kestänyt kauan osapuolten kilpailussa. Länneä sitä kohti oli etenemässä vahva suomalaisten eränkäynti ja asutus. Karjalaisen asutuksen keskukset olivat kaukana idässä ja karjalaisten mahtiasema oli heikentymässä. Suomalaisen ja karjalaisten taustalla kilpailevien Ruotsin ja Novgorodin voimasuhteet rajaseudulla kallistivat vaakaa vähitellen läntisen ekspansioon eduksi. Intressiraja alkoi siirtyä itää kohti.

Suomen historian suuri yleislinja keskiajan loppupuolella ja uuden ajan alussa oli länsimaisen Suomen asutuksen ja alueen jatkuva laajentuminen itään päin. Tämä kehitys jatkui 1200-luvulta Stolbovan rauhaan asti ja hiljaisempien välivaiheiden jälkeen se kärjistyi useita kertoja sodiksi, joiden seurauksena myös virallinen raja siirtyi idemmäksi. Suomen historiantutkimuksessa on korostettu Suomen politiikan useimmiten puolustuksellista luonnetta kyseisellä ajalla,⁵ mutta tällainen yleislinja on kovin yksipuolinen. Ruotsin ja Suomen idänpolitiikka oli kyseisenä aikana suuressa määrin ekspansiivista, jopa offensiivista. Suomesta katsottuna tämä politiikka tuntui monta kertaa puolustukselliselta ja »idän uhka» oli Suomessa toisinaan elävästi koettua todellisuutta. Se oli kuitenkin vain toisen osapuolen kokemus. On tarpeen katsella tilannetta myös sellaisena, miltä se näytti karjalaisista ja venäläisistä. Heidän näkökulmastaan katsoen »lännen uhka» oli tuohon aikaan erityisen elävää todellisuutta. Se tuntui Ruotsin jatkuvana ekspansiona Suomessa, niin että Venäjän Karjala toistuvasti menetti entisiä nautinta- tai asutusalueitaan. Kyseessä oli yleensä luonnollisen väestönkasvun aiheuttama asutuksen laajeneminen ja siitä johtunut paisuminen yli rajojen, joita ei ollut tarkoin määritelty eikä merkitty maastoon, mutta monesti kyseessä oli myös tietoinen pyrkimys valloittaa alueita Venäjältä ja laajentaa siten oman maan valtaa.

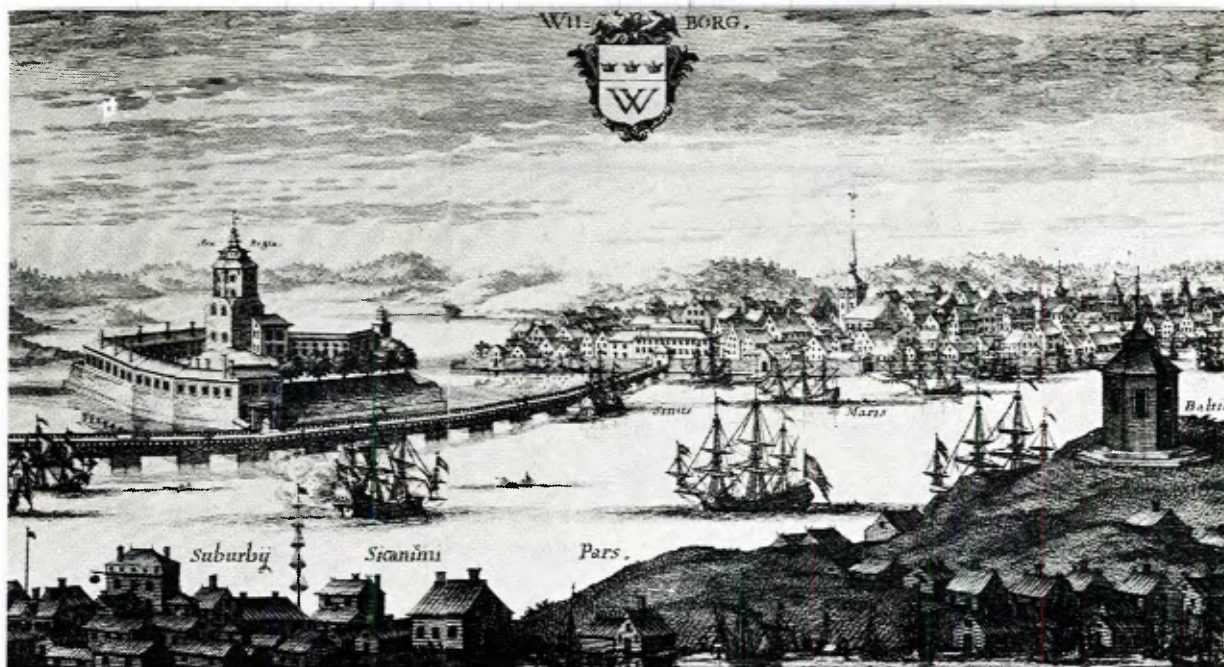
Novgorodin Karjalasta katsottuna Venäjän ja Karjalan politiikka keskiajan loppupuolella ja uuden ajan alussa oli enimmäkseen puolustuksellista. Hyökkäysten tarkoituksena oli useimmiten pyrkimys palauttaa nautintaan tai omistukseen Ruotsin valtiolle ja suomalaisille menetettyjä alueita. Venäjän politiikan hyökkäyksellistä luonnetta Suomen suunnalla on suomalaisessa tutkimuksessa liioiteltu. Pyrimme palauttamaan arviointeja entistä tasapuolisemmiksi.

Suomen vanhin itäraja oli siis syntynyt ennen toista ristiretkeä ja ainakin itäinen Häme oli tuolloin vielä itäisen ja läntisen vaikutuspiirin välisen kilpailun tulilinjalla. Novgorod oli tehnyt hyökkäyksen Hämeeseen v. 1226, mikä todennäköisesti kiirehti Ruotsia lujittamaan

hallinnollista ja kirkollista valtaansa Hämeessä. Hämäläiset nousivat kapinaan Ruotsia ja katolista kirkkoa vastaan v. 1237, mutta kapinayritys kukistettiin. Pian sen jälkeen Ruotsi sekä Saksalainen ritarikunta yrittivät siirtää lännen valtapiirin rajan Nevajoelle asti. Novgorod voitti Ruotsin voimat Nevajoella v. 1240 ja Saksan ritarijoukot Peipsenjärven jäällä 1242, joten näin laaja ekspansio ei onnistunut. Ruotsi lujitti kuitenkin asemansa Hämeessä toisen ristiretken avulla v. 1249, minkä seurauksena rakennettiin todennäköisesti Janakkalan Hakoisten linna ja myöhemmin Hämeenlinna.⁶ Nämä rajaseudun tukikohdat suojelivat hämäläisten eränautinnan ja asutuksen laajentumista itään ja koilliseen päin. Karjalaiset eivät kyenneet sitä estämään, koska heidän omat tukialueensa olivat melko kaukana ja Novgorod puolestaan alkoi heikentyä tataarien sekä Saksalaisen ritarikunnan pihtien välissä.

Jo 1200-luvun loppupuolella Suomen itäraja näyttää käytännössä siirtyneen itään päin suurin piirtein linjalle Kymijoki, Mäntyharju, Suonenjoki, Pyhäjoki ja Pohjanlahti. Rajalinja on voitu suurin piirtein selvittää 1400-luvulla suoritettujen maakuntarajojen tarkistusten pohjalta ja ottaen huomioon Pähkinäsaaren rauhan rajan Suonnejoelta Pohjanlahteen.⁷ Jo 1200-luvulla levisi hämäläisasutusta Kymijoen itäpuoliselle rannikolle, minne kalastus veti siirtolaisia myös Novgorodin puolelta. Suomalaisessa tutkimuksessa on yleistä käsitys, että Viipurin seudut liittyivät vapaasti omien intressiensä mukaisesti Suomeen sekä Ruotsin valtioon jo ennen kolmatta ristiretkeä ja että todellinen intressiraja kulki Viipurin itäpuolella suurin piirtein linjalla Ristintaipale, Kilpeenjoen latvaosa, Mielenteenkoski ja Saimaa.⁸ Tälle linjalle liittyy todellakin vanhoja rajaperinteitä, mutta tämän rajalinjan ajoitus on erittäin epävarma eikä sillä ole tukenaan arkeologisia löytöjä 1200-luvun asutuksesta. Se nojautuu suuressa määrin epäsuoriin päätelmiin, jotka on tehty myöhempien lähdetietojen pohjalta, ja niihin liittyy eräitä kiistanalaisia lähdetulkintoja.⁹

Käsitykseni mukaan valtarajaa Viipurin seudulle ei voida piirtää ennen kolmatta ristiretkeä. Laatokan karjalaisten oikeudet siellä olivat niin vankat, että vielä miespolvea myöhemmin, hävityn sodan jälkeen, Pähkinäsaaren rauhansopimus takasi heille puolet viiden kalastuspaikan pyynnistä ja kuudenneksen kahdesta majavanpyyntipaikasta Viipurinlahdella. Se tuskin olisi ollut mahdollista, jos Viipurin seutu olisi liittynyt Ruotsin valtioon ennen kolmatta ristiretkeä. Sen sijaan voidaan sanoa melko luotettavasti, että Viipurin seudut olivat kiistanalaista rajavyöhykettä jo 1200-luvun loppupuolella. Sen omistuksesta kilpailivat karjalaiset sekä rannikkoa itään päin työntyneet suomalaiset ja ruotsalaiset, jotka pyrkivät varmistamaan seudun haltuunsa. Novgorodin karjalaiset katsoivat Viipurin kuuluvan heille. Siitä

Kuva 1. *Viipuri 1700-luvun alun piirustuksen mukaan. E. Dahlberg, Suecia antiqua et hodierna (1709). Valokuva Museovirasto, Helsinki.*

todistaa Novgorodin kronikka korostamalla, että Viipurin linna rakennettiin »Karjalan maalle», ja myös ruotsalaiset lähteet pitävät taistelua karjalaisia ja venäläisiä vastaan perusteluna linnan rakentamiselle.¹⁰ Ruotsin taktiikka linnoitetun tukikohdan perustamiseksi kiistan kohteeksi joutuneelle rajaseudulle ekspansion varmistamiseksi toistui esim. Korsholman linnan kohdalla v. 1370 tienoilla sekä Olavinlinnan kohdalla 1470-luvulla.

Heti Viipurin linnan perustamisen jälkeen Ruotsi yritti valloittaa myös Käkisalmen sekä v. 1300 Nevajoen suun, mutta yritykset epäonnistuivat. Sen sijaan Ruotsin valta Viipurin itäpuolella laajeni linnan tuella jo sen miesiän aikana, joka kului linnan perustamisesta Pähkinäsaaren rauhaan. Tältä ajalta voivat olla Viipurin itäpuoliset rajamuistot, joiden luontevaa jatkoa on vielä idemmäksi sodalla saatu rajalinja v. 1323.

Suomen alueen laajentuminen ei tapahtunut pitkin aikavälein eikä erillisin suurin hyppäyksin, vaan se jatkui lähes yhtenäisesti eränautinnan ja asutuksen kasvuna, joka vei mukanaan itään päin Ruotsin poliittista ylivaltaa. Suomalaisten eränautinnan ja asutuksen leviäminen varmistettiin Novgorodin karjalaisten sekä venäläisten torjuntayrityksiä vastaan sotilaallisin voimin ja poliittisin toimenpitein. Vastaavanlainen kehitys sekä suomalaisvaltauksen rajan asteittainen työntyminen

itään ja koilliseen päin tapahtui Lapissa, joskin asutusoiloista johtuen myöhemmin, pääasiassa uuden ajan puolella.¹¹

2. Pähkinäsaaren rauhan raja Karjalassa ja Savossa

Pähkinäsaaren rauhan raja on ensimmäinen tunnettu virallinen raja, joka vahvistettiin Ruotsin ja Novgorodin valtioiden välille. Tämän rajalinjan tarkka kulku on ollut vaikea selvittää ja ongelmasta on tullut Suomen varhaishistorian tutkimuksen metodinen koetinkivi, johon jokainen alan tutkija haluaa kokeilla taitoaan. Viime vuosina ongelmaan on saatu paljon uutta lisävalaistusta, ja vaikka tutkijat ovat olleet eri mieltä yksityiskohdista, voidaan jo hahmotella entistä paljon luotettavampi kokonaiskuva.¹²

Rajalinjan selville saamista on vaikeuttanut se, että alkuperäinen sopimus on säilynyt vain toisistaan poikkeavina jäljennöksinä. Rajaa on tutkittu pääasiassa 1400-luvun ja 1500-luvun rajaluetteloiden sekä asutustilastojen ja paikannimien pohjalta. Tällöin on jouduttu soveltamaan ehkä liiankin luottavasti myöhäisempien lähteiden ilmentämää tilannetta varhaisempiin aikoihin. Rajahistorian dynaaminen luonne, rajan jatkuva kehitys, on päässyt voimakkaasti esiin vasta uusimmissa tutkimuksissa. Suomen eränautinnan, asutuksen ja poliittisen vallan eteneminen itään ja koilliseen ei alkanut eikä päättynyt Pähkinäsaaren rauhassa, vaan jatkui perinteiseen tapaan ja jopa voimistui, kun Venäjän Karjala ja Novgorod heikentyivät. Kunakin aikana syntyneet asutusta ja rajaa kuvaavat lähteet valaisevat siis nimenomaan oman aikansa rajatilannetta, ja niiden pohjalta voidaan vain niukasti ja varovasti tehdä johtopäätöksiä taaksepäin.

Pähkinäsaaren rauhansopimuksessa on rajan asutulta alkuosalta mainittu runsaammin rajapaikkoja kuin asumattomalta loppuosalta. Rajan alkuosan kulku onkin melko hyvin tunnettu. Siestarjoen suulta se eteni jokea ylös suohon ja Saijanjokeen, jota pitkin se laskeutui Vuokseen. 1500-luvun puolivälissä puhkesi riita rajan alkuosan sijainnista. Venäjän karjalaiset katsoivat rajajoen eli Siestarjoen alkavan lännen puolelta Siesjärvestä, mutta suomalaiset pitivät rajana joen itäisempää ja pitempää haaraa. Väliin jäi kiistelty Riitamaa, joka aiheutti sodan.¹³ Vuoksella raja kulki Päiväkiven kautta Ruskeavuoreen Helisevän järven rannalle ja järven yli Lemmonlampeen. Sieltä eteenpäin on esitetty kaksi vaihtoehtoa rajalinjaa. Toinen sijoittaa rajana mainitun Pehkeen suon Kirvun Kohtamaan saloon ja seuraavat rajapaikat Kangasjärven ja Purnojärven siitä luoteeseen, minkä jälkeen raja tekee mutkan koilliseen Aitjärvelle.¹⁴ Toinen vaihtoehto sijoittaa Pehkeen

suon Kirvun Ojajärven luoteispuolelle ja rajan siitä toisen Kangaslammen kautta pieneen Purtulampeen, jonka nimi esiintyy myös muodossa Purniton lampi.¹⁵ Siitä vie melko suora linja Aitjärven ja Ilmeen vesistön kautta seuraavaan rajapaikkaan Torsajärveen.

Edellinen vaihtoehto aiheuttaa rajaan Ilmeen karjalaiskylän kohdalle pullistuman länteen päin, joskaan pullistuma ei ole kapea kiila, kuten ennen luultiin, vaan melko leveä. Sen tukena on hyvin selvä ja monissa rajaluetteloissa samana toistuva tunnetun järven nimi Purnujärvi. Jälkimmäistä linjaa tukevat myöhemmät 1500-luvun asutus- ja rajaolot sekä linjan suhteellinen suoruus. Käsitykseni mukaan rajapaikkana Purnujärveä, selvästi merkittynä sekä paljon suurempana ja tunnetumpana järvenä kuin pientä Purtulampea, on hyvin vaikea asiaperustein syrjäyttää. Vaikea on myös selittää Purnujärven tunnettu ja 1500-luvun lähteissä usein toistettu nimi, jos rajapaikkana vahvistettu Purnujärvi olisi ollut itäisempi Purniton lampi.

Kun muistamme Suomen asutuksen jatkuvan laajenemisen itään ja koilliseen päin läpi koko keskiajan ja uuden ajan alun, on yksinkertaisempaa olettaa läntisen nautinnan ja asutuksen suhteellisen pian eli jo keskiajan lopulla voittaneen alaa juuri Purnujärven pullistuman kohdalla, minne vetivät hyvät reitit Rautjärven ja Immalanjärven suunnilta. Tätä tukevat myös tiedot suomalaishyökkäyksistä rajan takana lähinnä olevaan Ilmeen karjalaiskylään jo keskiajalla. Raja lienee siis varhain edennyt käytännössä Purnujärven linjalta Purtulammen linjalle. Eroa on enimmillään noin 14 kilometriä.

Särkilahti on Sisä-Suomen vesistölinjalla kiistaton rajapaikka, joka esiintyy kaikissa sopimustekstin varianteissa. Myöhempien suomalaisvaatimusten ja asutustietojen pohjalta ei ole perusteltua tulkita sitä niin, että se jo alkuaan olisi ollut vain muodollisuus ja tarkoittanutkin Varpavuoren rajalinjaa.¹⁶ Varpavuoren linja oli myöhemmän savolaisen valtauksen tulos. Särkilahden puolesta todistaa myös karjalaisten 1500-luvun alussa esittämä rajavaatimus. Se seuraa pitkälti Pähkinäsaaren rauhan rajalinjaa, mainitsee Särkilahden sekä sen jälkeen Saukonsaaren, jonka Venäjän virallinen valitus vielä v. 1526 väitti kuuluvan Venäjään.¹⁷ Särkilahden asema rajapaikkana on asiakirjalähtein niin vahvasti todistettu, että sitä ei voi epäsuorin päätelmin kiistää.

Särkilahden ja Pohjanlahden välisellä pitkällä matkalla rauhansopimuksessa mainitaan sisämaasta vain viisi rajapaikkaa, joita on ollut vaikea tunnistaa. On jopa arveltu, että niiden tarkoitus ei ollutkaan vetää rajalinjaa, vaan merkitä joitakin tärkeitä kulkuväylien solmu-kohtia molempien osapuolten käyttöön epämääräisellä raja-alueella. Samoin on ajateltu, että raja tuskin saattoi erottaa savolaisilta asutusalueen pohjoispuolelta heidän entisiä erämaitaan.¹⁸ Mutta rauhansopi-

muksen tulkinnassa on tärkeää ottaa huomioon paitsi edellä mainittu dynaaminen näkökulma eri ajoilta peräisin olevien lähteiden käsitteilyssä, myös itse sopimuksen tehtävät ja ne olosuhteet, joissa sitä sovellettiin. Pähkinäsaaren rauhassa Novgorod luovutti Ruotsille kolme pogostaa: Äyräpään, Jääsken ja Savilahden eli Savon. Ne oli siis pakko erottaa Novgorodin valtiosta Ruotsiin liitettäväksi ja sen vuoksi piti määritellä ainakin suurin piirtein niiden rajat. Varsinkin kun sopimus oli tarkoitettu »ikuiseksi», kuten teksti mainitsee, oli välttämätöntä vetää luovutetun alueen raja, josta tuli valtakuntien välinen raja. Tämän ilmaisee myös sopimusteksti, sillä se luettelee rajapaikat aina yhdestä toiseen, venäjäksi *ot . . . do*, latinaksi *de . . . in*. Sopimuksen rajaluettelo on siis tulkittava rajalinjaksi tarkoitettuna. Eri asia on, miten tarkoin sopimuksen tekijät tunsivat rajalinjaa. Koska sopimus tehtiin aivan Karjalan äärellä Pähkinäsaaressa ja koska se yleensä tukee karjalaisten intressejä, joita se tuntee melko hyvin, voidaan päätellä, että sopimusta laadittaessa on ollut käytettävissä karjalaisia asiantuntijoita. Tietysti heidänkin asiantuntemuksensa suurten erämaiden maantieteestä oli rajoitettua, mutta heidän toimestaan rajaluettelo sisältää tärkeitä maastonkohtia, jotka karjalaisten käyttöön jääden takasivat avoimen tien Karjalan kannakselta luoteeseen Pohjanlahdelle asti.

Toiseksi on muistettava, että vielä 1300-luvun alussa Karjalan pogostojen takaiset erämaat olivat pääasiassa yhteisiä. Kehityksen yleinen kulku oli, että asutuksen lähimmät eräalueet jaettiin, mutta kaukaisemmat olivat vapaasti kaikkien käytössä. Niitä pyrittiin jakamaan sitä mukaa kuin asutus ja nautinta etenivät. Savilahden pogostan asukkaille jo jaetut erämaat eivät ole voineet 1300-luvun alussa ulottua niin kauaksi kuin mihin savolaisten vaatimukset 1400-luvulla ulottuivat eivätkä missään tapauksessa esim. Oulujärvelle asti, minne savolaisten vaatimukset kasvoivat 1500-luvun alkupuolella. Vuonna 1323 Savilahden pogostaan jäivät vain sen asukkaille jo sitä ennen jaetut takamaat. Kaikkien karjalaisten vapaassa nautinnassa olleet eräalueet, joissa myös Käkisalmen karjalaiset säännöllisesti liikkuvat, jäivät Ruotsille luovutetun alueen ulkopuolelle eli periaatteessa edelleen Novgorodin valtion.

Meillä on todisteita siitä, että Pähkinäsaaren rauhan jälkeen Novgorodin karjalaisten eränautinta jatkui nykyisessä Pohjois-Savossa ja Pohjanmaalla. Karjalaiset esittivät vielä 1500-luvulla valituksia laillisten oikeuksiensa loukkaamisesta ja maiden laittomasta liittämisestä Ruotsin valtion. Valitukset sekä vaatimukset oikeuksien palauttamisesta osoittavat, että Venäjän karjalaisten ja venäläisten taholta rauhansopimusta tulkittiin niin, että sen rajapaikkaluettelo piirtää todella valtakuntien välisen rajan ja että sen itäpuolelle jääviä erämaita pidettiin

Novgorodiin ja sittemmin Moskovan johtamaan Venäjään kuuluvina. Rauhansopimuksen sanamuoto tukee parhaiten tätä tulkintaa.

Sopimuksessa ei ole mitään mainintaa eränautinnan yleisestä sallimisesta valtakuntien välisen uuden rajan yli. Sen sijaan siinä kiellettiin molempien sopimusmaiden asukkaita hankkimasta maata toisen valtion alueelta. Sopimus mainitsee erikseen yhteisnautinnan kohteet Suomenveden pohjukasta Viipurinlahdelta. Käytännössä osa yhteistä eränautintaa lienee jatkunut myös pohjoisempana, kuten todistaa esim. 1600-luvulle asti säilynyt yhteinen kalastusoikeus Puruvedellä ja Orivedellä. Mutta tämä oli eri asia kuin erämaiden asuttaminen ja liittäminen Ruotsiin virallisen rajan itäpuolelta. Karjalaiset saattoivat sopimukseen vedoten esittää omistusvaatimuksia idästä päin valtakuntien väliseen rajaan asti ja savolaiset lännestä samoin rajalinjaan asti, mutta ei siitä yli. Eränautinta oli asia erikseen.

Särkilahden jälkeen Pähkinäsaaren rauhansopimuksen rajaluettelossa seuraa paikka, jonka nimenä on Samosalo tai Samusala.¹⁹ Sen sijainnista tutkijat ovat yhä eri mieltä. Toiset sijoittavat sen Savonlinnan seudulle, lähinnä nykyiseen Talvisaloon,²⁰ toiset taas nykyiseen Kerimäen laajaan saarentoon, lähinnä Hanhilahden seutuun Pyyveden etelärannalla.²¹ Luettuani eri käsitykset ja tarkistettuani lähteiden antamat tiedot kallistun sille kannalle, että Samosalo tarkoittaa nykyistä Talvisaloa, jossa sijaitisi lappalaisten talvikylä. Kustaa Vilkunan esittämiin perusteluihin voi lisätä eräitä lähdekriittisiä näkökohtia.

Samosaloa seuraava rajapaikka on Žiti, sekin lappalaisten talvikylä, jonka sijainti Haukiveden pohjoisosassa Varkauden eteläpuolella on kiistaton. Rajalinjan yleinen kulku on siis Särkilahdesta Varkauden lähistölle. Tällä linjalla on lähes suora ja selvä vesitie, ja se kulkee nimenomaan Savonlinnan seudun kautta noudattaen tarkoin koko rajalinjan yleistä suuntaa. Särkilahti, Samosalo ja Siitti ovat selkeällä ja suoralla vesilinjalla, joka oli laajalti tunnettu ja joka sopi rajalinjaksi erittäin hyvin. Se turvasi karjalaisten mahdollisimman suoran kulkutien Pohjanlahdelle.

Särkilahdella on rajalinja aluksi kulkenut luodetta kohti Pihlajaveden länsiosia pitkin, kaukana Kerimäen suunnasta. Tämän osoittavat karjalaisten myöhemmät vaatimukset mm. Saukonsaaren, Kankaissaaren, Vehkasaaren ja Pellossalon palauttamisesta takaisin Venäjälle.²² Olisi tarvittu erittäin voimakkaat perustelut rajan kääntämiseksi äkkiä kauaksi sivuun suoralta, selkeältä ja johdonmukaiselta linjalta. Sellaisia perusteita ei läheskään riittävällä varmuudella tunneta. Pelkkä oletamus mahdollisesta asutuksesta Kerimäen saarennossa on aivan liian epävarma peruste. Talvisalo sopi erityisen hyvin rajapaikaksi, sillä se sijaitisi tärkeän vesitien avainkohdassa, kapeikossa, ja siinä oli erän-

kävijäin laajalti tuntema lappalaisten talvikylä. Muuta näin sopivaa rajasaarta ei ole voitu osoittaa.

Samosalon nimi on monesti yhdistetty Sääminginsalon nimeen, jota on käytetty todisteena paikan sijainnista Kerisalon saarennessa. Nimen etymologinen johto on epävarma. Kaikissa vanhimmissa ja luotetuimmissa teksteissä sen alkuosa on muodossa Samo tai Samu ja vasta huonimmissa ja nuorimmissa teksteissä tulee siihen etuvokaalinen muoto, joka voi olla tartuntaa toisesta nimestä. Samo-alkuosa voi tulla lappalaisia tarkoittavasta *sabme*—saame sanasta, mikä sopii hyvin saaren asemaan lappalaisten talvikylänä. Salo tarkoitti saarta tai asumaton erä- ja heinämaata. Sen sijaan Säämingin nimi tulee ortodoksisesta henkilönnimestä Semen, ja Säämingin salo on alkuaan ollut Semenin salo.²³ Savonlinnan lähistölle ovat sopineet hyvin sekä saamelaisten että Semenin salot kuten nimistö yleisimminkin osoittaa. Nimen etymologia ei siis ratkaise Samosalon rajapaikan sijainnin ongelmaa.

Todennäköistä on, että kun savolaisasutus eteni saamelaissalon ohi itään, syntyi tarve hävittää rajapaikan muisto asutuksen keskeltä. Kun sitten 1470-luvulla rakennettiin linna entisen rajapaikan itäpuolelle, päättyi lappalaisten vaellus talvikylän ympäristössä, ellei se ollut lopunut jo sitä ennen. Muistona Samosalon alkuperäisestä tehtävästä säilyi Talvisalon nimi. Samantapaista vanhojen rajapaikkojen »häviämistä» ja jopa uusien samannimisten syntymistä itään päin voidaan todeta rajalinjalta myös kauempaa luoteesta, kuten järempänä osoitan.

Samosalon nimi sisältyy useihin 1500-luvulla tehtyihin rajaluetteloihin, jotka on tehty alkuperäisen Pähkinäsaaren rauhansopimuksen pohjalta. Eräässä 1500-luvun puolivälin jälkeen tehdyssä luettelossa on Samosalon nimen jälkeen lisätty selittävä lause, joka sitten on vedetty yli, niin että sitä on vaikea lukea. Pääosa on kuitenkin luettavissa ja kuuluu »Samusele eller Samasala en Lappe by . . . helfthen till Swerige och helfthen till Rydzland.»²⁴ Mainittakoon, että samassa luettelossa on vedetty yli myös Karjalankosken nimen jälkeen lisätty selitys: en Ryssefors. Luettelon selitykset ovat selvästi paikallisen perimätiedon muistiin merkitsemistä. Kun sitten havaittiin, että ne eivät sovi Ruotsin raja-vaatimuksiin, ne vedettiin yli. Tässä on aito 1500-luvun perimätiedon vahvistus Kustaa Vilkun todistelulle Talvisalon-Samosalon asemasta rajapaikkana. Itse asiassa lähdettä on erittäin vaikea tulkita johdonmukaisesti muuten kuin jälkeenä Talvisalon lapinkylän rajasijainnista.

On epäilty, ettei Talvisalon saari pienuutensa ja kallioisen luontonsa vuoksi sopinut lappalaisten talvikylän paikaksi, mutta saaren kallio- maasto suojaa pohjoistuulilta ja etelään viettävä osa on kasvanut metsää. Saaren koko näyttää suurin piirtein vastanneen muiden löydettyjen lapinkylien kokoa. Kustaa Vilkuna on sangen vakuuttavasti kuvannut

lappalaisten talvehtimiskylien tehtävän ja osoittanut muinaisia talvehtimiskyliä sijainneen mm. Siilinjärven ja Varkauden lähellä, Talvisalossa Savonlinnan luona sekä Hauklapissa Ruokolahdella.²⁵

Kuten tunnettua Ruotsin kuningas Albrekt ilmoitti v. 1364 lahjoittaneensa aikaisemmin (todennäköisesti edellisenä vuonna) puolet siihen asti asumattomasta ja viljelemättömästä Sääminginsalon saaresta Viipurin linnaläänin haltijalle Niilo Tuurenpojalle ja toisen puolen tämän veljelle Pentille. Niilon kuoltua kuningas antoi hänen osuutensa Växjön piispalle Tuomaalle, jolle myös Pentti pian lahjoitti osuutensa.²⁶ Tekstit käyttävät nimitystä »jnsule dicta Semingesala» mikä osoittaa, että kohde tiedettiin yleisesti saareksi. Tuskin se siis voi tarkoittaa Kerimäen saarentoa, sillä tämä erittäin laaja, sokkeloinen ja vesien pirstoma alue ei juuri ole saareksi hahmotettavissa. Se ei tosiasiassa olekaan saari, Raikuun kannashan liittää sen mantereeseen ja kannas on vanhoissa kartoissa selvästi piirretty mukaan. Kyseisen ajan ihmisten maantieteellinen hahmotus oli yleensä sangen epämääräinen ja konkreettisen toiminnallinen. On erittäin epätodennäköistä, että Kerimäen saarento olisi yleisesti hahmotettu saareksi ja että siitä olisi käytetty saaren nimitystä, etenkin kun sen lähistöllä oli runsaasti todellisia saaria, joihin saaren nimitys sopi. Talvisalon merkitys lapinkylänä, josta kannettiin lappalaisvero, selittää parhaiten kuningas Albrektin lahjan arvon, sillä siihen kuului kummallekin veljekselle puolet veron tuotosta.

Sääminginsaloa on yritetty määrittää myös paikannimistön sekä uuden ajan alkupuolen maanomistustietojen nojalla, jotka johtavat lähinnä Kerimäen saarenon pohjoisosiin, Enonveden Hanhivirran eteläpuolelle. Sieltä ei voida kuitenkaan osoittaa täsmällistä, selkeäksi rajapaikaksi sopivaa saarta, joka vastaisi lähimainkaan Talvisalon edellytyksiä ja sopivuutta koko rajakysymyksen kriittistä taustaa vasten tarkasteltuna.²⁷

Pähkinäsaaren rauhan rajan mahdollista kulkua Särkilahden ja Siitin linjan itäpuolella on perusteltu runsaasti tiedoilla asutuksesta ja eränautinnasta 1500-luvun lähteiden valossa. Kun otetaan alussa mainittu dynaaminen näkökulma tarkastelun lähtökohdaksi, 1500-luvun asutuslähteistä yksinään ei voida tehdä varmoja päätelmiä yli kaksisataa vuotta taaksepäin. Paikannimistöön jää kauaksi aikaa jälkiä vanhasta nautinnasta ja asutuksesta, mutta siitäkin ne pyyhkiytyvät vähitellen yhä harvemmiksi ja voivat paikoitellen hävitä kokonaan, varsinkin jos asutus alkuaan on ollut harvaa ja jos uusi asutus tihenee voimakkaasti sen paikalle muuntaen nimistöä uusien asukkaiden tarpeiden mukaan. 1500-luvun asutustietoja ja paikannimistöä voidaan siis vain varovasti käyttää tukemaan tai horjuttamaan asiakirjalähteiden antamia tietoja.

Melkoisesti merkitystä on annettava karjalaisten ja venäläisten omille todistuksille vuoden 1323 rajalinjasta. Kun suomalainen asutus eteni rajan yli, sen tendenssinä oli tietenkin tulkita rajaa mahdollisimman kauaksi itään. Kun karjalaiset joutuivat vaatimaan takaisin käytännössä jo menetettyjä linjoja, heillä oli tarve puolustaa vanhempaa rajaa, mutta ei ollut realistista pyrkiä työntämään sitä vielä siitäkkin kauemmaksi länteen. Siksi karjalaisten valituksilla 1400- ja 1500-luvuilla on arvoa rajan tulkinnassa, vaikka suomalainen tutkimus ei yleensä ole ottanut niitä riittävästi huomioon. Suomalaisilla tutkijoilla on ollut taipumusta ymmärtää paremmin suomalaisten rajavaatimuksia kuin karjalaisten ja venäläisten.

Karjalaiset ja venäläiset valittivat etenkin Olavinlinnan rakentamisen jälkeen useita kertoja, että linna oli rakennettu Venäjän puolelle rajaa. Vuonna 1493 he asettivat välirauhan uusimisen ehdoksi, että Venäjän puolelle rakennettu uusi linna luovutetaan, ja vielä 1535 neuvotteluissa Venäjän edustajat kertoivat suuriruhtinaan hyvin tietävän, että »Ruotsin väki on rakentanut linnan meidän rajojen sisäpuolelle ja meidän maallemme».²⁸ Vuonna 1500 karjalaiset itse merkitsivät maastoon oman käsityksensä mukaisen rajalinjan Särkilahdesta lähtien luoteeseen.²⁹ Vanhoina rajapaikkoina, joiden tuli jäädä karjalaisten käyttöön, mainitaan Särkilahden jälkeen Saukonsaari ja »Kangapä» eli Kankaissaaren pää, sitten Pihlajaniemi Savonlinnan lounaispuolella, Laitaatsalmi Talvisalon länsipuolella, Hepokivi Haukiveden eteläosasta Rantasalmeen kääntyvältä reitiltä, edelleen Orhisaari, joka voi olla nykyinen Hevossalo Haukivedessä, Putkisalmi, joka nykyään johtaa Rantasalmen kirkolle, mistä rajavaatimus kulki Voisalmen kautta Varkauden taipaleeseen. Sieltä karjalaiset eivät enää kyenneet vaatimaan alkuperäistä rajalinjaa, sillä Savon eränautinta ja asutus olivat jo uhkaavan lähellä ja suorastaan estivät etenemisen Suonnejoen kautta luoteeseen. Siksi karjalaisten oli tyytyminen realistisempaan linjaan joka Varkauden jälkeen kääntyi pohjoiseen.

Karjalaisten vaatimuksia tukee osaltaan suuriruhtinaan edustajien v. 1526 virallisissa neuvotteluissa esittämä vaatimus, että Ruotsin asutus oli poistettava mm. Saukonsaaresta ja Pellossalosta.³⁰ Karjalaisten häirintähyökkäykset Olavinlinnaa ja Itä-Savon asutusta vastaan, karjalaisten ja venäläisten valitukset, että Olavinlinna on rakennettu Venäjän puolelle, sekä karjalaisten ja venäläisten rajavaatimukset todistavat huomattavan vahvasti sen puolesta, että Pähkinäsaaren rauhan alkuperäinen rajalinja kulki Särkilahdesta Savonlinnan kapeikon länsireunojen kautta Haukivedelle. Eri asia on, että savolaisasutus eteni melko nopeasti maastoon merkitsemättömän rajan yli ja että Venäjä asteittain antoi käytännön pakosta myöten rajavaatimuksissa.

On muuten mahdollista, että Samosalon kohdalla karjalaiset ovat jo v. 1323 joutuneet tinkimään aikaisemmasta nautintarajastaan. On näet todettu, että laatokankarjalainen vaikutus Savon varhaisemmissa vaiheissa ulottui Rantasalmen pitäjän itäosiin. Vaikutusalueen raja on kulkenut suunnilleen Pihlajaveden Kokonselältä Säämingin länsipuolelle Pihlajalahteen ja sieltä Putkilahteen, mistä suurin vesireitti johtaa Rantasalmen kautta luoteeseen päin Haapaveteen.³¹ Karjalaisten rajavaatimus 1500-luvun alussa kulkee suunnilleen samoja linjoja. Paljastaako tämä vaatimus vuoden 1323 rajalinjan tarkemman kulun Talvisalon ja Siitin välillä vai ulottavatko karjalaiset siinä vaatimuksensa rajan yli vielä varhaisemmalle nautintalinjalle, sitä ei voi päätellä lähteiden niukkuuden ja myöhäisen syntyajan vuoksi.

Käsitystä alkuperäisen valtakunnan rajan kulkemisesta Pihlajaveden, Savonlinnan seudun ja Haukiveden linjalla tukevat myös muutamat vanhat paikannimet. Olavinlinnan kaakkoispuolella on Venäjänsaari ja miltei linnan vastapäätä itäpuolella Venäjänniemi. Nimet viittaavat valtioon eivätkä henkilöön kuten on arveltu.³² Savonlinnan luoteispuolella Haukivedessä on joukko saaria, jotka viittaavat rajaperinteeseen. Olavinlinnan pohjoispuolella oli aikaisemmin toinen Venäjänsaari ja aivan sen lähellä Sotasaari.³³ Tolvanniemen kapeikossa on Vahtisaari sekä siitä edelleen Rantasalmen suuntaan vievällä reitillä Suomensaari ja Kilpisaari; keskellä Haukivettä on vielä Linnasaari. Vaikka näiden nimien iästä ei ole varmoja tietoja, niiden sijainti ja nimien luonne viittaavat selvästi vanhaan rajalinjaan, kuten on päätelty vastaavalaisista nimistä muilla seuduilla, esim. Viipurin lähistöllä.³⁴

Kun siis otamme huomioon vanhimmat ja luotettavimmat lähteet, Savon ja Karjalan keskiaikaisen asuttamisen dynamiikan, myöhempien lähteiden kuvaamat olosuhteet sekä eri tieteiden avulla saadut taustatiedot Savon keskiajan olosuhteista, päädymme tässä tarkastelussa siihen käsitykseen, että luotettavin, johdonmukaisin ja yksinkertaisin selitys vuoden 1323 rajalinjan kululle Savossa on linja Torsajärvi, Särkilahti, Talvisalo, Siitti. Kaikissa muissa teorioissa joudutaan suhteellisen myöhäisten tai epävarmojen lähteiden varassa tekemään useampia, monimutkaisempia ja teoreettisempia välillisiä päätelmiä kuin tässä. Tämä teoria selittää mielestäni parhaiten myös Savonlinnan seutua koskeneet rajariidat, kahakat ja valitukset. Se selittää johdonmukaisimmin ja objektiivisimmin Savon ja Karjalan traagista rajahistoriaa keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa. Katson, että edellä esitettyä teoriaa rajan kulusta Savossa voidaan pitää sangen luotettavana.

3. Vuoden 1323 raja Savosta Pohjanlahteen

Karjalaiset tunsivat lapinkylien sijaintipaikat lapinveron kantamisen ansiosta. Siksi ne hyvin sopivat rajapaikoiksi. Kuten Talvisalo sijoitettiin myös seuraava rajapaikka Siitti lappalaisten talvikylään. Nimistö-tutkimuksen valossa se näyttää sijainneen Varkauden eteläpuolella, Siitinselän länsirannalla Kuvansijoen suun tienoilla. Jokea pitkin kulki helppo vesitie Osmajärven, Sorsajärven ja Kuvansiveden kautta Suonteelle ja Rautalammin vesistöön, minne pääsemiseksi tarvittiin vain yksi kahden tai kolmen sadan metrin levyisen kannaksen ylitys.³⁵ Siitin rajapaikka oli sellaisen vesireitin avainkohdassa, joka takasi karjalaisille hyvän venetien Pohjanlahden suuntaan.

Pähkinäsaaren rauhansopimuksessa on Siitin jälkeen rajapaikkana Karjalankoski, jonka sijainnista on käyty kiistaa tutkijain kesken. Mutta jos taas ensin katsomme sitä seuraavaa rajapistettä eli Kolimakoskea, todetaan huomattavan suuri yksimielisyys. Kolimakoski sopii vain alueelle, jota rajoittavat Kolimajärvi, Keitele, Koivujärvi ja Pyhäjärvi ja jota kautta karjalaisten vanha venetie on kulkenut. Uusimmassa tutkimuksessa on tultu tulokseen, että Kolimakoski on sijainnut Keiteleestä Kolimajärveen johtavalla koskisella reitillä, jonka ylimmän kosken nimenä onkin aikaisemmin ollut Kolimakoski.³⁶ Kun muistamme Pähkinäsaaren rauhan rajan tehtävän erottaa Novgorodista Ruotsiin liitettäväksi aiemmin mainitut kolme pogostaa voidaan päätellä, että Karjalankoski on sijainnut Siitin ja Kolimakosken rajapaikkojen välisellä vesistölinjalla.

Kustaa Viikuna on löytänyt pienen Karjalanjoen, joka laskee luoteesta Koivujärven lounaiskolkkaan ja jonka läheltä kulkee vanha tie Karjalanmaanselän yli, tunnetun rajapaikan Rillankiven kautta Pyhäjoen vesistön puolelle.³⁷ Karjalanjoesta löydettiin myöhemmin rajakiven näköisiä kiviä, mutta ne ovat osoittautuneet luonnonkiviksi. Joki on vähävetinen ja hyvin koskinen, mutta autenttista Karjalankosken nimeä ei ainakaan kirjallisissa lähteissä näytä esiintyneen. Joen nuorempi nimi on Myllypuro, siksi siinä sijaitsevan Myllykosken nimi on voinut olla Karjalankoski, mutta epävarmaksi määritys jää. Myös joen pienuus heikentää rajapaikkana tunnetun Karjalankosken sijoittamista tähän puroon. Aivan mahdoton ei tulkinta kuitenkaan ole; sijainti ja nimi todistavat joen kuuluneen Karjalan erämautinnan piiriin. Intressiraja näyttää vakiintuneen joksikin aikaa tämän Karjalanjoen tienoille ainakin Pähkinäsaaren rauhan jälkeen.

Rajaluetteloiden Karjalankoski on ennen Kolimakoskea, ja mikäli Karjalankoski olisi alkuaan ollut Rillankiven lähistöllä, pitäisi Kolimakoski löytää Karjalanmaanselän luoteispuolelta Pyhäjoen vesistöstä. Siel-

tä päin tunnetaan, kuten muualtakin sisämaasta, Kolu-, Kole- ja Koli-alkuisia paikannimiä, mutta ei luotettavaa ja sopivaa Kolimakosken paikkaa. Sen sijaan Kolimankoski tunnetaan melko suuren kosken nimenä Kolimajärveen vievällä selkeällä, luodetta kohti johtavalla reitillä, siksi sitä ei nykyisten tietojen pohjalta voi sivuuttaa Pähkinäsaa-ren rauhan rajaa määriteltäessä. Avoimeksi jää joko Kolimakosken tai Karjalankosken sijainti, ja koska Kolimankosken asema, suuruus ja nimiperinne ovat yhteensä perusteina vahvemmat kuin Karjalanjoen vastaavat perusteet, lienee jätettävä avoimeksi Karjalankosken alkuperäinen sijainti Kolimakosken ja Siitin välillä. Sen nimi lienee jo varhain muutettu suomalaisen erä- ja asutusvaltauksen seurauksena, ja uusi Karjalankoski on sijoitettu uudelle käytännön rajalinjalle paljon idemmäksi.

Olemme jo todenneet, että suomalaisasutuksen edettyä vuoden 1323 rajalinjan yli, syntyi tarve saada ainakin kaikkein kauimmaksi Suomeen jäävät rajapaikat »siirretyiksi» itään päin. Siten voidaan ymmärtää esimerkiksi Karjalankosken ja Petäjoen nimien muuttuminen tai häviäminen alkuperäisiltä sijoiltaan ja löytyminen myöhemmällä ajalla idempänä. Siirtymä on sitä pitempi, mitä pitempi oli asutuksen eteneminen rajan yli. Samosalosta tuli Säaminginsalo, kun sääminki-nimistöä levisi Olavinlinnan itäpuolelle. Karjalankoskeksi vakiintui keskiajan lopulla entinen karjalainen koski savolaisasutuksen itärajalla Nilsistä. Petäjäjokena tunnettiin 1500-luvulla pieni Petäisoja Oulujärven itäpuolella ja Kajaanin mereksi tulkittiin jopa Oulujärvi eikä Pohjanlahti kuten aikaisemmin.³⁸ Näin ollen ei ole ihme, että Karjalankosken alkuperäinen paikka on hävinnyt tietoisuudesta. Jo keskiajalla oli syntynyt elintärkeä tarve unohtaa sen alkuperäinen sijainti ja löytää vastine suomalaisasutuksen itärajoilta, mihin Nilsin vuolas koski hyvin sopi. Sen nimi on alkuaan ollut Kirilin koski ilmeisesti karjalaisen eränkävijän nimen mukaan. Tällä nimellä karjalaiset kutsuivat sitä vielä v. 1559 valituskirjelmässään »ruotsien» aluevaltauksen johdosta,³⁹ mutta ruotsalaiset lähteet kutsuvat sitä Karjalankoskeksi, mikä nimenvaihdos on vain parin vokaalimuutoksen asia.

Vuoden 1323 sopimuksen tunnettujen rajapaikkojen sijainti sekä rajalinjan logiikka oikeuttavat etsimään alkuperäistä Karjalankoskea rajalinjan ja siihen liittyvän vesireitin tuntumasta. Entinen Karjalankoski voi siis olla esim. Sorsakoski Osmajärven ja Sorsaveden välissä, Kilpi-koski Sorsaveden ja Kuvansiveden välissä, tai Kerkonkoski Niiniveden ja Kiesimän välissä.⁴⁰ Todettakoon vielä, että Siestarjoen suulta Särkilahteen ulottui Venäjän karjalaisten ja Suomen karjalaisten välinen raja. Särkilahdesta Suonnejoelle kulki Venäjän karjalaisten ja savolaisten välinen raja, mutta Suonnejoelta Pyhäjärven seudulle kyseessä

oli Venäjän karjalaisten ja hämäläisten välinen rajalinja. Karjalaiset ja »savolaiset» olivat tottuneet käyttämään samoja vesiteitä, mutta karjalaiset ja hämäläiset eivät. Siten karjalaisten vesireittien turvaaminen Pohjanlahdelle oli erityisen tärkeää Suonnejoelta eteenpäin.

Pähkinäsaaren rajaluettelon viimeiset rajapisteeet ovat suomennettuina Petäjoki ja Kainuun meri. Uusin tutkimus on päätynyt yksimielisyyteen niidenkin sijainnin yleislinjasta. Petäjoki tarkoittaa Pyhäjoen suun eteläpuolella olevaa Petäisojaa, joka rajana turvasi Pyhäjoen vesireitin karjalaisille. Rajapaikat on yleensäkin valittu niin, että ne takaavat karjalaisille vapaan ja kulkukelpoisen eräreitän Karjalan kannakselta sisämaan halki Pohjanlahdelle asti. Tätä käsitystä sekä Petäisojan asemaa rajapaikkana tukevat uudet rajamerkkilöydöt Oulaisten pitäjän Matkanivan kylästä.⁴¹ Pyhäjoen luoteispuolelta, parin kilometrin päässä joen nykyisestä rannasta, on löydetty kaikkiaan viisi rajamerkkiä joen suuntaan kulkevalta harjanteelta. Merkkien sijainti ja hakkaukset sopivat erinomaisesti Pähkinäsaaren rauhan rajalinjan kulkuun. Löytöä voi pitää tärkeänä todisteena Kustaa Viikun esittämän rajateorian yleislinjan puolesta. Rajaluettelon Kainuun meri ei enää tuota vaikeuksia, sillä tutkimuksessa on varmistunut käsitys siitä, että se tarkoitti alkuaan Pohjanlahtea.

Pähkinäsaaren rauhan rajalinja kyetään siis pääpiirteittäin määrittelemään. Vain Karjalankosken ja Kolimakosken keskinäinen suhde jää jossakin määrin epävarmaksi. Siltä osin pitäisi tutkimusta jatkaa esim. projektin muodossa. Tässä esitetty teoria sopii mielestäni parhaiten nykyisen tietämyksen sekä Suomen ja Karjalan keskiajan historian taustaan. Rajan yleislinjan kulkua voidaan pitää jo sangen luotettavasti todistettuna.

4. Pohjanlahden rannikko liitetään Ruotsiin

Pähkinäsaaren rauha ei katkaissut Suomen varhaisen historian yleislinjaa eikä suomalaisen asutuksen jatkuvaa laajentumista. Novgorodin Karjalaa oli hävitetty sodassa erittäin raskaasti, ja sota oli jatkunut pääasiassa Karjalan maaperällä sukupolven ajan. Varsinkin Savon pogostan alue oli säästynyt suuremmalta hävitykseltä, sillä lähteiden antamaa yleiskuvaa täydentää maantieteellinen toteamus, että se oli melko syrjässä taistelun päänäyttämöiltä. Voimasuhteet rajaseudulla olivat muuttuneet selvästi Ruotsin valtakunnan eduksi. Länsi-Karjalan ja Savon pogostat olivat todennäköisesti jo vanhastaan kilpailleet Käkisalmen Karjalan pogostojen kanssa erämaiden nautinnasta ja omistuksesta. Pähkinäsaaren rauhan jälkeen kilpailu kärjistyi, sillä valtiollinen

Kuva 2. Käkisalmen linna, puolustustorni ja osa muurien jäännöksiä.
Valokuva v:lta 1937, Museovirasto, Helsinki.

raja eristi entisiä heimoveljiä toisistaan, niin että kansallinen ja valtiollinen kehitys lähti kulkemaan eri suuntiin. Taustalla jatkui Ruotsin ja Venäjän kilpailu maista ja vaikutusvallasta Suomenlahden ja Jäämeren välisellä alueella. Valtiollinen raja sekä kilpailun kärjistyminen edistivät Savon karjalaisten eriytymistä uudeksi heimoksi, savolaisiksi.

Ruotsi näyttää liittäneen rauhassa saadut pogostat muun Suomen yhteyteen taitavasti hallinnollisin toimenpitein käyttämättä jyrkkiä muutoksia tai voimakasta painostusta. Novgorod sen sijaan läänitti Karjalan poliittiselle liittolaiselleen Liettualle, jonka verovoudit olivat tottuneet kotimaassaan koviin otteisiin ja näyttävät häikäilemättä käyttäneen hyväkseen heille vieraan alueen läänitysoikeuksia hyötyäkseen siitä mahdollisimman paljon.

Samanlainen kuin rajaseudun heimotasolla oli voimasuhteiden kehitys myös valtioiden muodostamalla taustalla. Novgorod alkoi heikentyä monien vihollisten puristuksessa. Tataarivalta rasitti osia sen alueista.

Nouseva Liettua valloitti siltä maita lännestä ja lounaasta. Saksalainen ritarikunta käytti toistuvasti tilaisuuksia hyväkseen pyrkiäkseen levittämään valtaansa itään päin. Keski-Venäjällä kasvoi Moskovan suuriruhetinaskunta. Se alistui sovinnolla tai pakolla yhä uusia ruhtinaskuntia valtaansa ja tavoitteli jo Novgorodinkin alueita. Kuten tunnettua Moskova kukisti vihdoin Novgorodin ja alistui sen 1470-luvulla. Novgorod menetti voimansa ja itsenäisyytensä. Ruotsi sen sijaan eli nousukautta ja vaikka sekin koki monenlaisia vaikeuksia, sen poliittinen ja sotilaallinen voima oli kasvamassa.

Oli siis luonnollista, että nopeasti elpyneen savolaisasutuksen eteneminen itään, koilliseen ja pohjoiseen jatkui ja että se asumattomissa erämaissa ohitti valtioiden välisen rajan. Hämäläisten eräonautinta ja sen lujittama omistus etenivät samalla tavoin rajalinjan yli Hämeen Pohjanperällä eikä sielläkään karjalaisilla ollut voimaa estää tunkeutumista heidän vesireiteilleen ja nautinta-alueilleen. Sama koski Pohjanmaata, missä pohjalaisasutus ja -nautinta etenivät lähes esteettä syrjäisiin erämaihin. Vain Karjalan kannaksella, missä asutus ennestään oli tihein, läntinen asutus näytti pysyvän paikoillaan, mutta sielläkin se oli hitaasti etenemässä niillä seuduilla, missä tilaa vielä oli.

Tällaista taustaa vasten katsottuna eri aikoina syntyneet rajariitoja ja rajaongelmia valaisevat lähteet antavat sangen johdonmukaisen kuvan kehityksestä. 1400-luvulta lähtien voidaan jopa vaihteittain seurata suomalaisen nautinta- ja asutusvaltauksen etenemistä sekä karjalaisten väistymistä, niin että muodostuu useita asteittain eteneviä käytännön rajalinjoja toinen toisensa jälkeen. Suomalaiset puolustivat toinen toistaan idempänä kulkevia rajoja ja karjalaiset väistyivät askel askeleelta ja vaativat lännempänä kulkevia, mutta asteittain kuitenkin paineen edessä itään väistyviä rajalinjoja. He yrittivät tinkiä minkä voivat, mutta hyväksyivät — voimattomina estämään — toinen toistaan itäisempiä käytännön rajoja. Vihdoin valtioiden välilläkin tunnustettiin tapahtunut kehitys Täyssinän rauhassa v. 1595.

Ensimmäiset tiedot Pähkinäsaaren rauhan rajan alkavasta murtumisesta ovat Pohjanmaalta, missä Ruotsi toimi tarmokkaasti koko rannikon liittämiseksi Ruotsiin. Jo 1324 Turun piispa ja Uppsalan arkkipiispa tekivät tarkastusmatkan pohjoiseen pyrkien liittämään sikäläiset lähetysalueet hiippakuntiinsa. Ruotsi ryhtyi tarmokkaasti asuttamaan Skellefteån pohjoispuolisia maita, ja asutus laajentui myös Suomen puoleisella Pohjanmaalla.⁴² Turun ja Uppsalan hiippakunnat joutuivat keskenään kilpailuun Pohjanlahden perukan sieluista, mutta molemmat toimivat yhteisesti Novgorodin Karjalan nautintaoikeuksien torjumiseksi Pohjanlahden rannikolla, joka Karjalan heikentymisen seurauksena oli käytännöllisesti katsoen ei kenenkään maata. Se juurtui vähitellen Tu-

run hiippakunnan ja Ruotsin valtion yhteyteen, ja vasta myöhemmin, kun Karjala alkoi elpyä, karjalaiset alkoivat jälleen vaatia nautinto-oikeuksiensa kunnioittamista sanotulla alueella. Silloin se oli kuitenkin jo käytännössä liian myöhäistä.

Turun ja Uppsalan hiippakuntien kiistaa Pohjanlahden rannikon sieluista selviteltiin v. 1345, jolloin Turun piispa Hemming Torniossa kastoi myös Pohjanmaalla asuvia karjalaisia siirtolaisia katoliseen uskoon.⁴³ Ruotsin arkkipiispa vaati hiippakuntien rajaksi Oulujokea, mutta v. 1374 todistivat paikalliset asukkaat rajan vakiintuneen Kemijoen ja Kaakamajoen suiden väliin, eikä sitä enää muuttanut kuningas Albrektin v. 1377 antama rajanvahvistukseen, joka ruotsalaisten vaatimusten mukaisesti vahvisti hiippakuntien rajaksi eli Ruotsin ja Suomen rajaksi Oulujoen. Käytännön raja pysyi pohjoisempana. Se alkoi Kemijoen suulla olevasta Ostgrundetin saaresta, kulki vähän matkaa Kaakamajokea ja seurasi sitten nautintarajaa Kaakaman ja Kemijoen välissä.

Pohjanmaan rannikko, jota karjalaiset ja venäläiset pitivät edelleen Novgorodin valtioon kuuluvana, oli käytännössä saanut pääasiassa ruotsalaisen ja suomalaisen harvan asutuksen ja liitettiin nyt yksipuolisin päätöksiin Ruotsin valtioon, Turun hiippakuntaan. On ymmärrettävää, että karjalaisten ja venäläisten taholta tällaisia päätöksiä ei tunnustettu, mutta heillä ei ollut voimaa vaatia rajoja ennalleen. Kansanperinteessä säilyi kauan jälkeen päin käsitys Kemin kuulumisesta Venäjän puolelle. Eräiden Kemijoen saarien mainittiin vielä myöhemmin sijaitsevan »å rysska sidan», Venäjän puolella, ja kemiläisiä nimitettiin ryssiksi.⁴⁴

Pohjanlahden perukka kiinnosti myös lappalaisia, jotka vielä keskiajan lopulla pitivät pohjoisia erämaita omina nautinta-alueinaan, vaikka he karjalaisten tavoin joutuivat väistymään suomalaisten tieltä. 1600-luvun lopulta tunnetaan kemiläisten ja lappalaisten esittämät rajalinjat, jotka näyttävät kuvastavan vanhimman suomalaisvaltauksen eli nuoren Kemin pitäjän sekä Lapin välistä rajaa. Yleisesti ottaen raja kulki ensin edellä mainittua hiippakuntarajaa pitkin Kemijoen suulta pohjoiseen, mutta kääntyi sitten Kittilän ja Sodankylän eteläpuolitse kaakkoon Kitkaan ja Sarvitaipaleeseen.⁴⁵ Tämä linja kuvastanee suomalaisvaltauksen laajuutta keskiajan lopulla tai uuden ajan alussa.

Ruotsi pyrki 1300-luvun lopulla lujittamaan Pohjanmaan rannikon haltuunsa paitsi kirkollisesti myös valtiollisesti. Nykyisen Vaasan seudulle perustettiin 1360-luvun lopulla Korsholman linna, jonka linnalääniin kuului rannikko Pohjanlahden molemmilta puolilta. Korsholman linnan perustaminen jatkaa johdonmukaisesti Ruotsin taktiikkaa, minkä mukaan kiistanalaiselle rajaseudulle rakennetaan linna ja sotilaallinen

tukikohta, josta käsin alue juurrutetaan Ruotsiin. Sama taktiikka jatkui Hämeen, Viipurin ja Korsholman linnojen jälkeen myös Olavinlinnan rakentamisessa seuraavalla vuosisadalla.

Ruotsalainen ylimys Bo Joninpoika Grip sai haltuunsa Korsholman linnaläänin 1370-luvulla ja varmisti sen Ruotsille. Ruotsalaista ja suomalaista asutusta näyttää lääniin juurtuneen kahdelle keskusseudulle: Mustasaaren, Kyrön ja Pietarsaaren pitäjiin sekä Pohjanlahden perukkaan Kemin ja Rannan pitäjiin.⁴⁶ Oulujoen suulla asutusta tuskin lieene ollut ja todennäköisesti karjalaiset pitivät vielä Oulujoen reittiä omanaan.⁴⁷ Vanha 1400-luvun kronikka kertoo, että v. 1375 »Semidesjatskaja Korela» rakensi uuden linnakkeen.⁴⁸ Lähteissä vain yhden keran esiintyvä nimitys »seitsenkymmeninen Karjala» on aiheuttanut tutkijoille tulkintavaikeuksia, eikä vieläkään voida varmuudella sanoa, tarkoittaako termi aluetta vai ihmisjoukkoa. Todennäköisesti tulkinnat ovat joko »seitsemänkymmenen päivämatkan» eli pitkän matkan päässä oleva Karjala tai »seitsemän kymmenysmiehen» johtamat karjalaiset.⁴⁹ Koska kymmenysmiehiä eli desjatskeja ei tunneta keskiajan Karjalasta ja koska termi on muodollisesti maantieteellinen, pidän todennäköisempänä tulkintaa, jonka mukaan kronikka kertoo kaukaisen Karjalan siirtokuntien rakentaneen uuden linnakkeen. Nämä siirtokunnat ovat olleet Pohjois-Pohjanmaalla, joka kuului karjalaisten verotusalueeseen.

Novgorodin kronikka kertoo kuitenkin vuoden 1377 kohdalla, että Novgorodin vapaaehtoisjoukot hyökkäsivät uutta linnaketta vastaan Oulujoella, nemtsien maalla, johtajanaan mm. kuuluisa karjalainen päällikkö Iivana Feodorinpoika Vallittu.⁵⁰ Miten vuosien 1375 ja 1377 tapaukset sopivat toisiinsa? Voisi ajatella, että karjalaiset rakensivat linnakkeen Oulujoen suulle varmistaakseen reitin hallinnan ja että Bo Joninpoika Grip, joka parhaillaan hallitsi Korsholman linnalääniä, valloitti sen nopeasti ennen kuin se ehti valmiiksi Novgorodin tukikohdaksi. Karjalaiset olisivat siis joutuneet yrittämään sen takaisin valtausta.

Kustaa Vilkuna on kuitenkin esittänyt uuden ja mielestäni oikean tulkinnan. Hän osoittaa kerrassaan hienoin todistein, että karjalaiset olivat rakentaneet eri paikkoihin jokireiteille salpalinnoja eli kastareita, joista käsin he voivat sulkea joen puomilla ja valvoa sen liikennettä veronkantonsa varmistamiseksi. Tällaisia sulkulinnoja heillä on ollut mm. Kemijoen suulla Sotisaaressa sekä Pyhäjoen Petäjäskoskella.^{50a} Pidän todennäköisenä, että karjalaiset v. 1375 tekivät sulkulinnan juuri Kemijoen suulle varmistaakseen veron nautinnan Kemijoella; Pyhäjoki lieene ollut jo säännöllisen verotuksen paikkana liian riskialtis. Bo Joninpojan ja Korsholman uuden linnan tuella suomalaiset kiirehtivät puolestaan ottamaan Oulujoen suun hallintaansa ja rakentamaan siihen

linnakkeen, jonka paikankin Vilkuna on osoittanut nimitutkimuksen avulla. Novgorodin ja Karjalan vapaaehtoiset joukot yrittivät heti valata Ruotsin uuden linnakkeen ja avata Oulujoen väylän takaisin valvontaansa, mutta heikoin tuloksin. Oulun seudun taistelut ratkaisivat Pohjanmaan rannikon jäämisen Ruotsin haltuun. Karjalaisraja alkoi pohjoisessa väistyä itään päin.

5. *Raja murtuu Savossa*

Laatokan Karjalassa rauhattomuudet jatkuivat heti Pähkinäsaaren rauhansopimuksen jälkeen. Novgorod luovutti Karjalan läänityksenä Lietuan ruhtinaalle Narimontille 1330-luvun alussa. Hävitetyn Karjalan miehet nousivat kapinaan uusia ankaria verottajia vastaan ja saivat apua Ruotsin puolelta Viipurista. Novgorodin joukot kukistivat kapinan, mutta pian sen jälkeen Ruotsi esitti vaatimuksia ns. Tamma-Karjalasta, joka lienee tarkoittanut vanhaa hevosten kesyttämisen- ja myyntialuetta Karjalan kannaksella. Vuonna 1339 Ruotsi ja Novgorod vahvistivat kuitenkin rauhan entisiin rajoihin, ja sopimus uudistettiin v. 1351, kun Ruotsin kuninkaan Maunun yritys Nevan suun valtaamiseksi oli epäonnistunut.⁵¹

Näihin aikoihin Novgorod jatkoi vielä veronkantoa Kajaanin meren eli Pohjanlahden tuntumassa, sikäli kuin se oli käytännössä mahdollista, mutta pyrki välttämään avoimia selkkauksia, koska sillä ei ollut voimaa taisteluun.⁵² Vasta 1400-luvun puolella alkoi ajoittainen sissisota Ruotsin aluelajennuksia vastaan.

Savossa rajalinja alkoi työntyä itään ja koilliseen päin todennäköisesti 1300-luvun loppupuolelta lähtien, kun asutus ja eränautinta jatkoivat normaalia laajentumistaan erämaihin. Savon ja Jääsken asukkaat kävivät entisissä yhteisissä asumattomissa erämaissa metsästys- ja kalastusmatkoilla vanhaan tapaan. Nyt siellä ei enää ollut juuri lainkaan naapuripogostojen kuten Kurkijoen tai Sortavalan eränkävijöitä, vaan Ruotsille luovutettujen pogostojen erämiehet saivat saalistaa lähes yksin. Entiseen tapaan erämaihin jäi myös asukkaita, ensin vanhan asutuksen lähelle, sitten asteettain yhä kauemmaksi. Näin Jääsken ja Savon pogostojen asukkaat alkoivat pitää ominaan entisiä yhteisiä ja jakamattomia erämaita, jotka rauhanteossa olivat jääneet Novgorodin puolelle. Luontaisen asutuspaineen seurauksena tosiasiallinen raja alkoi siirtyä. Kun karjalaiset sitten totesivat kehityksen suunnan, he yrittivät pysäyttää sen, sikäli kuin heidän voimansa siihen riittivät.

Ensimmäiset rajakahakat näyttävät syntyneen 1300-luvun lopulla. Vuonna 1396 suomalaiset hyökkäsivät Kurkijoelle ja Kylänlahteen, mis-

sä he polttivat kirkon. Kronikan mukaan karjalaiset ajoivat hyökkääjiä takaa ruhtinas Konstantinin johdolla ja ottivat vangiksi hyökkääjien oppaan eli tulkkina toimineen henkilön.⁵³ Tähän tapahtumaan viittanee myös muuan tuohikirje, jolla Kurkijoen Viimolan suku valitti vierasmaalaisten hyökkäyksestä.⁵⁴

Tämän hyökkäyksen syitä ei tunneta, mutta yleistauhan valossa voidaan olettaa, että aiheena olivat riidat raja-alueen nautinta- ja asutus-oikeuksista kuten niin usein myöhemminkin. Tähän viittaa sekin, että noihin aikoihin tai vähän myöhemmin suomalaiset ovat laatineet uuden rajaluettelon, joka poikkeaa selvästi alkuperäisestä Pähkinäsaaren rauhan rajasta.⁵⁵ Luettelo on tehty v. 1383 päivätyn kuitenkin kääntöpuolelle, mutta päiväys ei ilmaise itse rajaluettelon ikää. Sen johdonmukaisin syntytausta on v. 1415 Suomessa suoritettu Savon, Hämeen ja Pohjanmaan rajan selvitys, jonka lähiyhteyteen sopii hyvin tuo uusi rajaluettelo, ns. teksti A.

Lähes yhtä vanhana on pidetty toista vanhalta vaikuttavaa rajaluetteloa, joka tunnetaan nimellä teksti B.⁵⁶ Se on kuitenkin säilynyt hyvin myöhäisenä 1700-luvun kopiona, jonka alkulähdettä ei tunneta. Se sisältää Karjalan kohdalta runsaasti rajapaikkoja, mutta Savon osalta vain muutamia. Sen rajapaikat on numeroitu, mitä tekniikkaa käytettiin vasta 1500-luvulla. Sen kolme viimeistä nimeä vievät rajavaatimuksen kauemmaksi itään kuin 1500-luvun alkupuolen vanhimmat tekstit: Raikuun taipaleen tilalle tulee Pihlajaniemi muissa lähteissä vasta 1530-luvulla. Oriveden itäpuolelle Heinonniemeen viittaa muista lähteistä vain muuan 1500-luvun karttapiirros, sekin epäsuorasti, ja Somertaipaleen tilalle tulee Kaatamontaival muissa lähteissä vasta 1530-luvulla.⁵⁷ Teksti B on myös oikeinkirjoitukseltaan heikko ja päättyy kesken. Sen sisäinen logiikka on ristiriidassa 1400-luvun rajaolosuhteiden kanssa, sillä asukkaat tiesivät, minne suunnilleen saattoi rajavaatimukset realistisesti ulottaa.

Ainoa 1400-lukuun viittaava piirre on otsikossa, jonka mukaan kyseessä on »Karjalan, Pohjanmaan, Hämeen ja Novgorodin maan rajat». Mutta koska luetteloa on manipuloitu 1500-luvulla, otsikko ja tekstin alkuosa on todennäköisesti otettu mukaan vanhasta luettelosta, ja siihen on lisätty uusi rajavaatimus Savon kohdalle. Lähdekritiikki osoittaa, että tämä luettelo on ainakin Savon rajojen osalta tehty aikaisintaan 1500-luvun alkupuolella.

Vielä on 1400-luvulle ajoitettu ns. rajaluettelo C, mutta tarkempi analyysi osoittaa senkin olevan 1500-luvulta.⁵⁸ Meille on siis säilynyt 1400-luvulta vain yksi rajaluettelo eli teksti A. Se piirtää mielenkiintoisesti käytännön rajan, jota suomalaiset vaativat Pähkinäsaaren rauhan jälkeen laajentuneen eränautinnan ja asutusvaltauksen turvaksi.

Karjalan kannaksella ja Jääskessä raja näyttää pysyneen suurin piirtein ennallaan Torsajärveen asti. Sieltä se ei kuitenkaan enää mene Särkilahteen, vaan kaartuu koilliseen edetäkseen maitse Pihlajaveden ja Simpeleenjärven väliseen maastoon. Ensimmäinen uusi rajapaikka on Valkiajärvi, joka on nykyisen Putikon aseman kaakkoispuolella. Sitten seuraa Purujärven karjalaiskylän raja nykyisen Kesälahden lounaisosassa sekä Puruveden Putkilahti, joka tekstin mukaan on puoleksi Venäjän ja puoleksi Ruotsin. Sieltä rajavaatimus kulki vesistön poikki Raikuun taipaleeseen eli kapeaan kannakseen, joka erottaa Puruveden ja Paasiveden toisistaan.

Suomalaisten esittämä rajalinja merkitsee, että Pähkinäsaaren rauhahan jälkeen Jääsken ja Savon eränautinta, ehkä osittain asutuskinkin, olivat pureutuneet Pihlajaveden ja Puruveden kaakkoispuolelle, minne niillä oli luontainen etenemistie. Karjalaisilla oli vanhastaan nautintaoikeuksia tämän rajalinjan länsipuolella, ja sinne jäi karjalaista asutustakin Putkiniemeen, jossa oli karjalaistaloja vielä 1500-luvulla. Suomalaiset pyrkivät siis lopettamaan karjalaisten nautintaoikeudet käytännön rajalinjan länsipuolella ja estämään karjalaisasutuksen laajenemisen Savon suuntaan. He katkaisivat myös karjalaisten venetien Pihlajaveden kautta Haukivedelle, jonne avoimeksi jäi vielä pohjoisempi reitti Orivirran, Pyyveden ja Enonveden kautta. Kun Särkilahden rajapaikka jäi Savon sisään, sen merkitys pyrittiin unohtamaan ja siksi on ymmärrettävää, että esim. 1600-luvun kartat vaikenivat sen kautta kulkeneista reiteistä.⁵⁹

Raikuun taipaleesta uusi rajaluettelo vei rajan Säimenniemeen eli nykyisen Savonrannan pitäjän itäisimpään niemeen Oriveden länsirannalle. Seuraavat rajapaikat olivat Somertaipale ja Ohtaansalmi. Somertaipale johti Orivedestä Juojärveen, josta Ohtaansalmi vie eteenpäin Rikkaveteen. Mutta Somertaipale on voinut tarkoittaa saman kannaksen kahta suuntaa: se voi johtaa Juojärven Somerlahdesta etelään päin Suurijärveen ja siitä edelleen Oriveden Leppälahteen, tai se voi johtaa Somerlahdesta itään päin Korpijärveen ja edelleen Kaatamon lahteen. Molemmat ovat saman kannaksen eri suuntia ja noin kahden ja puolen kilometrin mittaisia. Kumpaankin suuntaan liittyy rajamuistoja. Suurijärven luoteiskolkasta Kytöojan suulta tunnetaan rajakiviä, joita paikkakuntalaiset pitivät ikivanhoina venäläisrajan merkkeinä. Vanha nautintaraja näyttää kulkeneen Kytöojan alajuoksua pitkin ja sitten luodetta kohti Juurikkajärveen sekä Juojärven Juurikkaselkään. Vuonna 1598 näet Olavinlinnan päällikkö jakoi talonpojille viljeltäviksi maat, jotka Täyssinän rauhan rajankäynnissä »syynättiin pois ryssiltä Ruotsin kruunulle». ⁶⁰ Näihin maihin kuuluivat mm. Leppälahden ja Kaatamon välinen alue sekä Suurijärven pohja ja Heinäveden Papinniemi,

missä nykyisin elävä Valamon luostari näyttää siis olevan entisellä karjalaisten nautinta-alueella. Savolaiset katsoivat voittaneensa Venäjältä maata Täyssinän rauhan rajankäynnissä, mutta Liperin karjalaiset väittivät kärsineensä vääryyttä, ja he yrittivät vielä jatkaa heinäntekoa Leppälahden ja Kaatamon välillä entiseen omistukseensa vedoten.⁶¹

Suomalaiset esittivät ensi kerran vaatimuksia Juojärven ja Kaatamonpohjan väliseen linjaan v. 1537 neuvotteluja varten tehdyssä rajaluettelossa, sillä siihen on jo lisätty selventävä rajapaikka »rawnes sarij» eli Kaunissaari nykyisessä Onkisalmessa. Onkisalmea tarkoittaa myös 1500-luvun puolivälissä rajavaatimukseen ilmestynvä Vettenahde.⁶²

Me tiedämme, milloin savolaiset ulottivat kaskiviljelynsä Leppälahden ja Kaatamon väliseen erämaahan. Karjalaiset esittivät näet v. 1559 laajan valituskirjelmän »ruotsien» suorittamien aluevaltauksien johdosta, ja siinä he kertoivat, että vasta v. 1547 savolaiset alkoivat väittää omakseen Liperissä Oriveden rannalla olevaa aluetta ja ryhtyivät kaatamaan sinne kaskia sekä viljelemään maata väkivalloin. Valituksen mukaan he siirsivät siellä rajan lahden poikki neljän virstan eli noin 20 kilometrin verran.⁶³ Tämä sopii hyvin välimatka-arvioihin sekä muiden lähteiden antamiin taustatietoihin Leppälahden ja Kaatamon välisen alueen osuudesta 1500-luvun rajariidoissa.

Todennäköisin rajakehitys on sellainen, että Savon eränautinnan edetessä Juojärven ja Oriveden suuntaan karjalaiset joutuivat ensinnä luopumaan Papinniemen nautinnasta. Käytännön raja lieene jo 1400-luvun alkupuolella kulkenut Leppälahden, Suurijärven ja Juojärven linjaa, vaikka muistot vieläkin läntisemmästä nautinnasta säilyivät perimätietona. 1500-luvun alkupuolella savolaisten eränautinta alkoi tunkeutua tämän linjan itäpuolelle, niin että Leppälahden ja Kaatamon väli joutui kilpailun kohteeksi. Vihdoin 1547 tienoilla savolaiset alkoivat kaataa kaskea mainitulle alueelle ja vaativat koko aluetta yksinomistukseensa.

Karjalaiset yrittivät vastustaa savolaisten ekspansiota täällä kuten muuallakin, mutta eivät pystyneet sitä kokonaan torjumaan. Eräät todennäköisesti Täyssinän rauhan rajankäyntiä varten 1500-luvun loppupuolella tehdyt rajaluettelot väittävät »ryssien» ylittäneen rajana olleen Oriveden ja tunkeutuneen Ruotsin puolelle Viitaniemessä.⁶⁴ Nämä luettelot ovat kuitenkin myöhäisiä ja vahvasti tendenssimäisiä, ja ne ovat ristiriidassa vanhemman rajaperinteen kanssa, joten ne kuvastavat nimenomaan 1500-luvun loppupuolen tilannetta »Ruotsin» puolelta katsottuna. Silloinhan savolaiset pyrkivät torjumaan karjalaisten nautinnan Leppälahden ja Kaatamon väliltä, mutta kuten mainittiin, kiista jatkui vielä Täyssinän rauhan jälkeenkkin.

Voimme todeta, että 1400-luvun alussa tehdyssä rajaluettelossa eli teksti A:ssa linja Säimenniemi—Somertaipale—Ohtaansalmi edustaa varhaista välivaihetta rajan kehityksessä. Se muodostaa selkeän ja lähes luodetta kohti vievän rajalinjan nimenomaan Leppälahden ja Suurijärven kautta kulkevana. Kun käytännön raja sitten pyrittiin siirtämään Kaatamoon, merkittiin välille uusia selventäviä rajapaikkoja.

Ohtaansalmen jälkeen teksti A mainitsee vielä seuraavat rajapaikat: Vehkataipale, Vuotjärvi, Syvärinjärvi, Somsansuu, Lastajoki, Pahtasuo ja Pohjanmaa. Rajavaatimus kulki siis Kaavinjärven, Vuotjärven ja Syvärinjärven linjaa. Lastajoki vain on väärässä paikassa ja tarkoitane Nilsin Lastukoskea, sillä Somsansuu on sen jälkeen Syvärinjärven pohjoiskolkassa. Pahtasuo on tuntematon rajapaikka, mutta viimeinen nimi Pohjanmaa tarkoittaa vanhastaan tunnettua Pohjanmaan rajaa ja tarkemmin sanottuna kohtaa, jossa Pohjanmaan oma raja alkaa. Tämä taas viittaa niiden uskottujen miesten työhön, jotka v. 1415 tutkivat rajan Savon ja Hämeen väliltä. Silloin kyseinen raja määriteltiin lyhyesti Ankkaporasta eli nykyisestä Anjalankoskesta Kymijoen alajuoksulta Mäntyharjussa sijaitsevan Naulasaaren ja Toivakassa sijaitsevan Muurasmaen kautta Suonnejokeen. Siitä eteenpäin asetettiin rajan kululle kaksi vaihtoehtoa: Lastukoski tai Karjalanmaanselkä. Rajaselitys jatkuu: Kumman näistä kahdesta rajasta Venäjän karjalaiset ja pohjalaiset hyväksyvät oman rajansa kohtaamispaikaksi, siitä tulkoon ylin pääraja.⁶⁵

Lastukoski sijaitsi savolaisten vaatimalla rajalinjalla Vuotjärven ja Syvärinjärven välissä. Karjalanmaanselkä puolestaan oli Pohjanmaan vanha rajapaikka Koivujärven ja Pyhäjärven välillä alkuperäisen Pähkinäsaaren rauhan rajan tuntumassa. Sen korkeimmalla kohdalla on perinteisesti neljän valtarajan yhtymäkohtana kuuluisa Rillankivi, sillä siinä kohtasivat Hämeen, Savon, Pohjanmaan ja Venäjän vanhat rajat.⁶⁶ Vuonna 1415 päätettiin siis, että myöhemmin sovitaan Venäjän karjalaisten sekä pohjalaisten kanssa Hämeen ja Savon pohjoisimmasta rajasta, joka koski sekä Novgorodin että Ruotsin etuja.

Näyttää ilmeiseltä, että savolaisten rajaluettelo 1400-luvun alkupuolelta liittyy vuoden 1415 rajaselvitykseen. Sen viimeinen itäinen rajapiste on Lastajoki eli Lastukoski. Siitä lähtien se esittää selvästi savolaisten rajavaatimuksen: Lastukoskesta Somsansuun ja Pahtasuon kautta Pohjanmaan yleisesti tunnettuun rajapisteeseen eli Karjalanmaanselällä olevaan Rillankiveen. Se sisältää siis savolaisten vastauksen v. 1415 tutkijalautakunnan avoimeksi jättämään kysymykseen. Se esittää savolaisten rajavaatimuksen sekä Novgorodia että hämäläisiä vastaan. Novgorodia vastaan rajan piti mennä Lastukosken kautta Pohjanmaan rajaan eli Rillankiveen Karjalanmaanselällä. Hämeen ja Savon välisen rajan

piti siis mennä Suonnejoelta Rillankiveen, niin että savolaisille jäi Hämeen rajaa vastapäätä laaja erämaa-alue, joka käsittää suunnilleen nykyisen kolmion Suonenjoki—Nilsiä—Pyhäjärvi (Ol.). Koska Somsansuu on Syvärinjärven pohjoispäässä, Pahtasuo on sijainnut jossakin Iisalmen ja Kiuruveden korkeudella vesistölinjojen tuntumassa.⁶⁷

Rajaluettelo A lieene siis tehty vuoden 1415 tutkijalautakuntaa varten, joko ennen rajankäyntiä tai pian sen jälkeen. Se voi olla joko lautakunnan aineistoa tai vastaus lautakunnan kysymykseen, johon Venäjän karjalaisten ja pohjalaisten vastausta ei tunneta. Novgorodin karjalaisten vastauksen voi helposti päätellä: uusi raja oli rauhansopimuksen vastainen ja laiton.

Pähkinäsaaren rauhansopimuksessa mainittu Karjalankoski on todennäköisesti siirretty itäänpäin eli Nilsiään juuri siinä vaiheessa, jolloin savolaisten nautinta eteni Nilsiään seudulle. Särkilahden rajapaikka oli yleisesti tunnettuna pakko sivuuttaa uusissa luetteloissa vaikenemalla. Samosalon lapinkylä hävisi pois savolaisasutuksen keskeltä ja siitä tehtiin Sääminginsalo. Myös Siitin lapinkylä oli todennäköisesti hävinnyt. Karjalankoski oli ollut vähän tunnettu paikka kaukana erämaassa vanhalla rajalinjalla, joten se voitiin hyvin siirtää uudelle rajalinjalle erittäin vähäisellä nimen muunnoksella. Kolimakoski näyttää vaietun unohduksiin rajapaikkana, ja Petäjoki siirrettiin myöhemmin tietoisesti Savon pohjoispuolen erämaihin. Paikannimien siirtäminen nautintavaltauksen mukana itään päin ei siis ole satunnainen seikka, sillä siirtojen avulla voitiin vuoden 1323 rajan loppupään haitallinen rajapaikkaluettelo kokonaisuudessaan tulkita nautinta- ja asutusvaltauksen mukaisesti.

Vuoden 1415 tienoilla suoritettu savolaisten rajavaatimusten esittely on ensimmäinen tunnettu savolaisekspansion varmistus. Se oli kuitenkin vasta ensimmäinen etappi. Savon kasvuvauhti sekä nautinnan ja asutuksen laajeneminen jatkuivat. Pian ne johtivat uusiin ja entistä laajempiin rajavaatimuksiin. Sitä mukaa kuin Novgorodin karjalaiset tiedostivat savolaisvaltauksen ja itse vahvistuivat, he alkoivat yhä tiukemmin vastustaa sitä. Tämä johti yhä uusiin rajalevottomuuksiin, ryöstöretkiin ja sissihyökkäyksiin kummankin osapuolen taholta. Se johti myös poliittisiin ja sotilaallisiin selkkauksiin Ruotsin ja Venäjän välillä.

Myös hämäläisten ja savolaisten välinen kilpailu erämaista jatkui Suonnejoen luoteispuolella. Se johti väkivaltaisuuksiin näiden heimojen uudisasukkaiden kesken. Vuonna 1446 Viipurin ja Hämeenlinnan päällikkö Kaarle Knuutinpoika antoi valitusten johdosta tutkia uudelleen Hämeen ja Savon välisen rajan, josta tehtiin entistä yksityiskohtaisempi rajaluettelo.⁶⁸ Sen mukaan raja kulki Suonnejoelta Äyskosken kautta, Iisveden, Nilakan ja Pielaveden reittiä, sekä osittain maitse Pielaveden

itäpuolitse Sulkavanjärvelle ja sieltä Karjalanmaanselkään eli Rillankiveen. Koska alkuperäinen Pähkinäsaaren rauhan raja oli kulkenut Suonnejoelta Keiteleen ja Kolimajärven reittiä, käy vuoden 1446 rajan tarkistuksesta ilmi, että myös hämäläisten eränautinta oli edennyt Pähkinäsaaren rauhan rajan yli Keiteleen ja Kolimajärven linjalta Nilakan ja Pielaveden linjalle ja jopa Pielaveden itä- ja pohjoispuolelle. Tämä kehitys oli johdonmukaista seurausta Hämeen asutuksen ja eränautinnan pitkään jatkuneesta kehityksestä.

Hämeen ja Savon riita tämän rajaseudun erämaiden omistuksesta ei kuitenkaan vielä ratkennut, vaan v. 1452 jouduttiin suorittamaan uusi heimorajan tarkistus. Siinä rajan loppupäätä hieman muutettiin savolaisten eduksi, niin että raja kulki pitkin Nilakan ja Pielaveden vesistölinjaa; Koivujoen kautta se kulki Koivujärveen ja edelleen vanhaan rajapaikkaan Rillankiveen Karjalanmaanselällä. Siihen vakiintuikin siten Hämeen ja Savon välinen maakuntaraja.⁶⁹ Savolaiset saivat siis varmistetuksi takaisin eräomistukset Pielaveden itäpuolelta, minne hämäläiset olivat olleet tunkeutumassa.

Olemme todenneet, että Pohjanmaan rannikko ja jopa Oulujoen suu joutuivat Ruotsin tosiasialliseen ylivaltaan jo 1300-luvun lopulla. Pohjanmaan epämääräinen sisämaan raja on asteittain liukunut vedenjakajalle eli Karjalanmaanselälle 1400-luvun alkupuolella. Vuonna 1446 Kaarle Knuutinpoika ilmoitti uskottujen miesten vahvistaneen, että (Karjalan) Maanselkä erottaa Venäjän ja Pohjanmaan samoin kuin myös Hämeen, Savon ja Pohjanmaan.⁷⁰ Vaikka sanonta viittaa erityisesti Rillankiveen, se sisältää myös käsityksen, että Karjalanmaanselkä laajemminkin erottaa Pohjanmaan ja Venäjän toisistaan eli että raja kulkee sanottua maanselkää pitkin. Tosin Oulujärven seutu oli vielä asumaton ja karjalaisten kauppiaiden retkikunnat kulkivat edelleen vapaasti sen kautta Ouluun, joten rajaa ei viety vielä maanselkää pitkin itään, vaan se jäi auki jossakin Pohjanmaan jokien latvoilla.

Tähän viittaa 1500-luvulla kaksi Suomessa syntynyttä kirjallista lähdettä.⁷¹ Toinen on kirje Kustaa Vaasalle noin vuodelta 1550 ja se kertoo Pohjanmaan talonpoikien käsityksen, että Venäjän, Hämeen, Savon ja Pohjanmaan raja kulkee Maanselkää pitkin. Toinen on Pohjanmaan jokien luettelo 1500-luvun lopulta. Väestön antamien tietojen nojalla se ilmoittaa Kalajoen tulevan Savosta, Pyhäjoen ja Siikajoen tulevan Venäjän rajalta ja Oulujoen Venäjältä. Tämä sopii hyvin rajalinjaan, joka kulki aluksi Karjalanmaanselkää pitkin ja jätti sitten Oulujärven vielä epämääräisesti Venäjän puolelle.

Suomen asutus ja Ruotsin hallintotoimenpiteet varmistivat siis ensinnä Pohjanmaan rannikon Novgorodin hallusta Ruotsille. Savon ja Hämeen eränautinnan ja asutuksen laajeneminen vei keskisessä Suomessa Ruot-

sin rajoja Pähkinäsaaren rauhan rajalinjan yli, ja Pohjanmaan asutus työnsi myös rajan loppupäätä sisämaahan Karjalanmaanselälle. Pähkinäsaaren rauhan raja oli murtunut rikki.

5. Viipurin idänpolitiikka ja Uusi linna

Ruotsin Karjalan keskuksiksi kehittyi linnan ja sataman turvin Viipurin vanha kauppapaikka. Vuonna 1403 se sai kaupunginoikeudet mikä antoi uuden sysäyksen taloudelliseen vaurastumiseen. Se laajensi ulkomaankaupan yhteyksiään ja alkoi kilpailla Venäjän kaupasta etenkin Baltian kaupunkien kanssa. Viipuri oli linnaläänin hallintokaupunki ja siitä muodostui Ruotsille luja poliittinen ja sotilaallinen tukikohta Venäjän rajan tuntumaan. Kauppakilpailu Hansaliiton sekä Baltian ja Venäjän Karjalan kanssa aiheutti selkkauksia. Vuonna 1408 viipurilaiset ryöstivät Novgorodin kauppiaita Narvan edustalla ja Ruotsin alamaiset joutuivat ryöstön kohteeksi Novgorodissa. Vuonna 1411 Ruotsi teki voimakkaan yllätyshyökkäyksen Käkisalmea vastaan, todennäköisesti Viipurista käsin, sillä karjalaisten ja venäläisten nopea vastahyökkäys kohdistui Viipuriin.⁷² Selkkaus näyttää päättyneen siihen, mutta rajanaapurien välit jäivät kireiksi.

Vuonna 1420 Novgorod läänitti Käkisalmen Karjalan Moskovon suuriruhtinaan veljelle palkaksi tämän sotapalveluksesta Novgorodissa. Ruhtinas Konstantin näyttää olleen pari vuosikymmentä Karjalan lääninherrana ja hänen taustavoimansa ehkä olivat takeena siitä, että rajariitoja pyrittiin välttämään myös Suomen puolelta. Venäjän Karjalaa heikensi kuitenkin 1420-luvulla ankara nälänhätä ja sen jälkiseurauksena levinnyt ruttotauti.⁷³ Voidaan päätellä, että Käkisalmen Karjalan heikkoudentila jatkui.

Vienan Karjala sen sijaan oli jatkuvasti vaurastumassa asutuksen laajentuessa. Karjalaiset ja venäläiset siirtolaiset elivät siellä rinnakkain. Vienalaiset pyrkivät tiukasti puolustamaan muinaisia nautinto-oikeuksiaan sekä kauppaansa Pohjanmaalla ja Lapissa, missä heidän etujaan uhkasivat ruotsalaiset, suomalaiset ja Ruijan norjalaiset. Ruotsalaisen lähteen mukaan »ryssät» kävivät v. 1404 tekemässä suurta vahinkoa Pohjan perällä Norjan ja Ruotsin puolella.⁷⁴ Kyseessä lienee ollut bjarmien perinteitä jatkanut sissiretki, joka ainakin osittain on tehty Vienan meren rannikoilta meritse. Sen toinen haara lienee suuntautunut Ruotsin valtaan joutuneelle Pohjois-Pohjanmaalle. Vuonna 1415 Novgorodin alueen karjalaiset ryöstivät Oulunsalon markkinapaikan. Kyseessä oli ilmeisesti väkivaltainen vastalause Oulujoen suun

jäämisestä Ruotsin valtaan, mutta heikon poliittisen asemansa vuoksi Novgorod taipui korvauksiin, joita Ruotsi vaati.⁷⁵

Taistelu laajeni koskemaan koko Lapin ja Jäämeren rannikon naustintoikeuksia. Vuonna 1431 Novgorodin ja Vienajoen alueen vapaaehtoisjoukot tekivät sotaretken »kajaaneja vastaan», mikä osoittaa, että halua taisteluun Pohjois-Pohjanmaan nautinnan säilyttämisestä yhä oli. Vuosina 1444-1445 vienalaiset tekivät kaksi sotaretkeä Jäämeren rannoille ja norjalaiset kostivat vastahyökkäyksellä Vienajoelle.⁷⁶

Novgorodin alueilla, myös Karjalassa, näyttää nälänhätä jatkuneen vielä 1430-luvullakin, sillä Viipurin linnan herrat pyrkivät estämään vientiä Baltiasta Venäjälle vedoten omaan yhtä suureen hätäänsä sekä tarpeeseen estää »ryssien» voimistuminen.⁷⁷ Mutta kun Hansa ja Baltian Saksalainen ritarikunta aloittivat kauppasulun Novgorodia vastaan 1440-luvun alussa, jatkoi Viipuri kaupankäyntiä Venäjälle, mistä aiheutui riitoja myös Baltian kaupunkien kanssa. Viipuri hyötyi taloudellisesti idän kaupastaan eikä ollut halukas lopettamaan sitä.⁷⁸

Ruotsin ja Novgorodin välillä näyttää vallinneen levoton mieliala 1430-luvulta lähtien. Rauha on uudistettu useita kertoja vain määrävuosiksi ja riitoja näyttää esiintyneen, joskaan avointa sota ei syttynyt.⁷⁹ Seuraavalla vuosikymmenellä Pohjoismaiden unionikuningas Kristoffer Bajjerilainen suunnitteli valloitusotaa Novgorodia vastaan ja valmisti sitä varten liiton Saksalaisen ritarikunnan kanssa. Hän ehti kuitenkin kuolla vuoden 1448 alussa ennen hankkeen toteutumista. Novgorod oli valmistautunut sotaan ja teki mainittuna vuonna itse hyökkäyksen Narvaa vastaan, mutta vihollisuudet laimenivat siihen.⁸⁰

Määräaikaisrauhat uudistettiin Karjalan ja Savon rajalla toistuvasti. Lähteissä on viittaus ainakin kerran 1450-luvulla uusittuun rauhaan.⁸¹ Vuoden 1461 lähteissä on viittauksia riitaisuuksiin erityisesti Viipurin linnan herran Eerik Akselinpoika Tottin ja »ryssien» välillä. Näyttää jopa siltä, että uusi unionikuningas Kristian Oldenburgilainen suunnitteli hänkin ristiretkeä Novgorodia vastaan, mutta ainakaan Suomen edustajat eivät olleet halukkait tukemaan kuningasta, joten rauha Novgorodin kanssa uudistettiin viideksi vuodeksi v. 1463. Seuraava rauhan uudistaminen tapahtui samaan tapaan keväällä 1468.⁸²

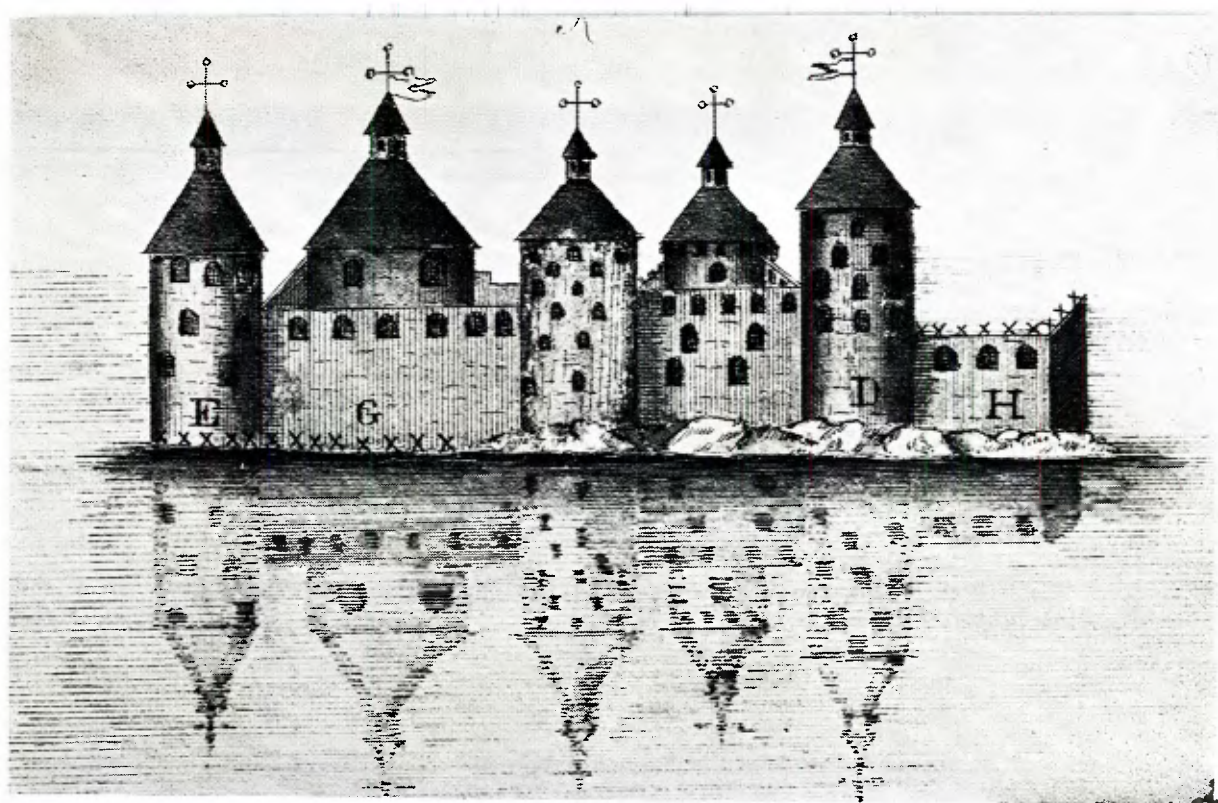
Tämän tästä toistuneet selkkaukset Suomen ja Novgorodin välillä, jotka heijastuivat etenkin Viipurin linnan herrain kirjeenvaihdossa, aiheutuivat osittain kaupasta, mutta erittäin todennäköisesti mukana oli myös riitaisuuksia Savon ja Karjalan rajalla. Riitaisuudet nimittäin kärjistyivät 1470-luvulla, syrjäyttivät pienet kauppariidat ja johtivat lopulta sotaan. Rajariitojen kärjistyminen heijastuu ensi kerran elokuussa vuonna 1468 Viipurissa pidetyssä neuvottelussa, jossa Novgorodin edustajat myönsivät, että karjalaiset olivat käyneet ryöstöretkellä

Savossa ja anastaneet mm. seitsemäntoista naista ja kaksikymmentä hevosta. Hyökkääjinä mainitaan Sortavalan ja Käkisalmen miehet sekä tulkinnaltaan epävarma »Allakarlen», joka tarkoittanee Ala-Karjalaa, ehkä alavan rannikkoseudun väkeä.⁸³ Novgorodin edustajat lupasivat palauttaa ryöstösaaliin ja maksaa korvauksia tuhoista. Koska palautus piti suorittaa Puraveden Putkilahdessa, lienee sissiretkikin tehty sieltä käsin Säämingin suuntaan. Novgorod eli vaikeaa aikaa, kun sitä uhkasivat paitsi Baltian ritarikunnat ja Liettua myös Moskovan suuriruhtinas, joka oli jo valloittanut sen alueita Vienajoen takana ja valmistautui hyökkäykseen itse Novgorodia vastaan. Karjalan emämaa ei siis voinut ajatellakaan lisävihollisen hankkimista Ruotsista, vaan teki käytännön myönnytyksiä rajaselkkauksissa. Ne eivät merkinneet Ruotsin vaatiman rajan muodollista tunnustamista. Siitä ovat osoituksena myöhemmin esitetyt selvät vaatimukset alkuperäisen Pähkinäsaaren rauhan rajalinjan noudattamisesta pysyvän rauhan ehtona.

Viideksi vuodeksi uudistettu välirauha päättyi tammikuussa 1473, jolloin pidettiin uusi sopimusneuvottelu Käkisalmissa. Mukana olivat Venäjän puolelta kaksi Novgorodin ruhtinaan edustajaa sekä joukko Käkisalmen arvohenkilöitä Riiko Petrinpojan ja »vouti» Andrei Iivnanpojan johdolla. Vouti tarkoittanee volostelia tai isännöitsijää, joka Venäjällä hoiti Ruotsin voutien tapaisia tehtäviä. Ruotsin edustajina oli joukko Viipurin linnanherran lähettämiä neuvottelijoita Erik Absolssonin johdolla. Valtuuskuntien koostumus osoittaa selvästi, että kiistojen aiheena olivat ennen kaikkea Venäjän ja Ruotsin karjalaisten keskinäiset rajariidat.

Tilanne oli kärjistynyt, sillä välirauha uudistettiin nyt vain vuodeksi ja sovittiin, että seuraavana uudenvuoden päivänä pidetään Vuoksen rannalla rajakokous, jossa rajariidat ratkaistaan yhdessä ja tutkitaan oikean rajan kulku »Siestarjoelta Pohjanmaalle sinetöityjen asiakirjojen sekä todistajien mukaan».⁸⁴ Sopimus noudattaa tässä sanonnassa selvästi karjalaisten intressejä, sillä he vaativat edelleen osuutta Pohjanmaan omistukseen, minkä Ruotsi yleensä pyrki torjumaan. Sanamuoto voi houkutella tulkintaan, että Ruotsi tässä tunnusti karjalaisten oikeuden ainakin osaan Pohjanmaata, mutta kyseessä ei ole virallinen rajasopimus, vaan taktinen välirauhan pidennys, jonka sanamuoto viittaa ensisijaisesti rajankäyntiin. Sanamuoto ilmaisee edelleen, että karjalaiset tiesivät jo sinetöimättömistä väärennetyistä rajakirjoista. Entiseen tapaan vahvistettiin vielä kauppiaiden ja »lotjamiesten» oikeus kulkea vapaasti rajan yli maitse ja vesitse Novgorodin puolelta Ruotsin puolelle ja päinvastoin. Tämä sanamuoto vihjailee, että kauppa rajan yli jatkui muuallakin kuin Suomenlahden kansainvälisellä reitillä.

Rajankäyntiä ei saatu aikaan. Todennäköisesti viivyttely aiheutui

Kuva 3. Olavinlinna 1700-luvun näkemyksen mukaan, jossa korostuvat renessanssilinnan piirteet. *Plan der fürnehmsten finnischen Vestungen* (1750). Valokuva Museovirasto, Helsinki.

suomalaisten haluttomuudesta rajantarkistukseen, joka olisi johtanut asutusalueiden luovutuksiin. Uudistamatta jäänyt välirauha merkitsi avointa kriisiä. Viipurin linnanherrana oli edelleen voimakas ja taitava Eerik Akselinpoika Tott, joka johti sangen itsenäisesti idän politiikkaa. Hän tiesi, ettei rajaa voida enää sopia rajankäynnillä ja siksi hän valmistautui puolustamaan aseellisesti Savon asutus- ja nautinta- valtauksia, jotka Venäjän Karjalan elpyessä olivat nousemassa avoimen riidan ja ehkä sodankin syyksi. Lisäaiheena varustelun tehostamiseen Viipurissa ja Savossa oli varmaan yleispoliittisen tilanteen arviointi: Venäjän suuriruhtinas oli saanut Novgorodin tunnustamaan Moskovan yliherruuden. Ruotsissa ja Suomessa tunnettiin suuriruhtinaan poliittinen ohjelma: hankkia takaisin kaikki Venäjän aikaisemmin omistamat mutta heikkouden aikana vihollisille menetetyt alueet.⁸⁵ Tämä ohjelma antoi karjalaisten vaatimuksille niin mahtavaa taustatuen, että sen on täytynyt vaikuttaa Viipurin linnanherran politiikkaan.

Eerik Akselinpoika pyrki yhteistoimintaan Saksalaisen ritarikunnan

kanssa, mutta tämä yhteistyö ei menestynyt Baltian sisäisten riitojen sekä Viipurin ja Baltian kauppakilpailun takia. Hän ryhtyi tarmokkaasti lujittamaan Viipurin linnoitusta. Vihdoin hän päätti kerta kaikkiaan sulkea karjalaisten venetien Savon kautta Pohjanlahdelle ja varmistaa Savon asutusvaltausten omistuksen. Vuonna 1475 aloitettiin uuden linnan rakennustyöt nopeavirtaisen Kyrönsalmen saarelle vuoden 1323 rajan tuntumaan.⁸⁶ Aluksi rakennettiin maavallin suojaama puuvarustus, ja sen turvin ryhdyttiin pystyttämään kivilinnan muureja, joita täydensi kolme puolustustornia. Linnan nimeksi tuli Norjan suojeluspyhimyksen Pyhän Olavin mukaan Olavinlinna, mutta se tunnettiin yleisemmin Uuden linnan (Nyslott) nimellä.

Uusi linna katkaisi lopullisesti karjalaisten venetien Pihjalavedeltä Haukivedelle. Historiantutkijat ovat kiistelleet, kummalla puolen alkuperäistä Pähkinäsaaren rauhan rajaa linna oli, mutta kuten edellä on osoitettu, linna rakennettiin alkuperäisen rajan itäpuolelle.⁸⁷ Suomen näkökulmasta katsoen oli tärkeää katkaista karjalaisten vesitie, jotta Savon asutusvaltaus voitiin tehokkaasti turvata. Uuden linnan paikan valinta on tehty strategisten eikä juridisten näkökohtien perusteella. Linna rakennettiin sitä paitsi tosiasiassa savolaisasutuksen keskeen.

Olavinlinnan rakentamisella Viipurin linnanherra rikkoi avoimesti vuoden 1323 rauhansopimusta vastaan. Sopimuksessa oli nimenomainen kielto rakentaa uusia linnoja Karjalaan kummallekaan puolen rajaa. Ruotsille luovutettu Savon eli Savilahden pogosta, johon linna sitten rakennettiin, kuului rauhansopimuksen solmimisen aikaan Karjalaan ja Savoa nimitettiin Karjalaksi myös ruotsalaisten ja suomalaisten taholta vielä myöhemminkin. Uusi linna oli Karjalassa.

Novgorodin puolelta katsoen uuden linnan perustaminen Savoan eli Ruotsin Karjalaan oli selvästi rauhansopimuksen vastainen hyökkäysteko. Karjalaiset esittivät pian vastalauseita ja väittivät, että linna oli rakennettu Novgorodin puolelle. Jo rakentamisen alkamisvuonna karjalaiset tekivät myös sissihyökkäyksiä linnan rakentajia vastaan. Eerik Akselinpoika varmisti rakennustöiden jatkumisen sijoittamalla sotaväkeä rakennuskohteen ympärille ja jopa kalkkia kuljettaviin lotjiinkin.⁸⁸ Suhteellisen pienin voimin voitiin torjua sissit ja jatkaa rakentamista. Hyökkäysten nopea alkaminen ja niiden häirintäluonne osoittavat, että niiden suorittajina olivat karjalaiset partiot eikä Novgorodin tai Moskovan säännöllinen armeija.

Moskovan suuriruhtinas ei ollut vielä valmis valtaamaan takaisin Novgorodin menettämiä alueita, sillä itse Novgorodin kauppatasavalta osoitti uppiniskaisuutta, vaikka se oli v. 1471 tunnustanut suuriruhtinaan yliherruuden. Suuriruhtinas varustautui kukistamaan Novgorodin asevoimin, ja koska samaan aikaan piti olla varuillaan tataarien, Puola-

Liettuan ja Saksalaisen ritarikunnan mahdollisten hyökkäysten varalta, Venäjä ei voinut antautua sotaan Ruotsia vastaan kaukaisen rajamaakunnan paikallisten aluemenetysten takia. Kun Ruotsin valtionhoitaja Sten Sture lähetti valtuuskunnan suoraan Moskovaan v. 1475 neuvottelemaan välirauhan uudistamisesta, suuriruhtinas suostui pyyntöön ja »käski» Novgorodin ruhtinasta uudistamaan välirauhan muutamiksi vuosiksi.⁸⁹ Olavinlinnan rakentaminen saattoi näin jatkua ilman suursodan välitöntä vaaraa vain karjalaisten paikallisten sissihyökkäysten alaisena. Uusi linna sinetöi kiistellyn rajaseudun jäämisen Ruotsin valtaan.

II HEIMOSOTAA JA HÄILYVÄÄ RAUHAA

1. Novgorodin perintö Moskovalle

Karjalaiset olivat jääneet yksin puolustamaan nautintaoikeuksiaan Savossa ja Pohjanmaalla. Monien vihollisten ahdistama Novgorod, joka oli vääjäämättömästi luisumassa Moskovan yliherruuteen, ei kyennyt heitä auttamaan. Moskovan suuriruhtinaalla taas oli riittävästi tekemistä Venäjän keskusseutujen alistamisessa samoin kuin Saksalaisen ritarikunnan, Puola-Liettuan sekä tataarien torjunnassa, joten hänkään ei vielä kyennyt voimatoimenpiteisiin luoteisrajalla toteuttaakseen ohjelmaansa menetettyjen alueiden palauttamiseksi Venäjälle.

Silti karjalaiset jatkoivat taistelua entisiä heimoveljiään savolaisia vastaan ja yrittivät torjua myös pohjalaisia, jotka olivat lujittaneet valtaansa Pohjanlahden karjalaisrannalla ja joiden asutus eteni jatkuvasti sisämaahan päin. Näyttää siltä, että Käkisalmen läänistä sissien hyökkäykset kohdistuivat ennen kaikkea Savoön ja Oulujärven eteläpuolisille alueille, kun taas Vienen rannikon asukkaat tekivät hyökkäyksiä etenkin Pohjois-Pohjanmaalle.

Karjalaisten yllätyshyökkäyksistä kertoo elävästi pohjalaisten valituskirje vuodelta 1490.¹ Sen mukaan »ryssät» olivat vuosikymmenien aikana monta kertaa polttaneet taloja, ryöstäneet omaisuutta ja surmanneet ihmisiä etenkin Kemin, Iin ja Limingan pitäjissä. Ensimmäinen valituksen mainitsema sissihyökkäys voidaan ajoittaa vuoden 1455 tienoille, sillä edellisinä vuosina oli vahvistettu valituksessa mainittu yhdeksän vuoden välirauha sekä käyty Savon ja Hämeen raja, joka jätti avoimeksi Pohjanmaan omistussuhteet.² Vienen karjalaiset ovat aseina halunneet korostaa alueen nautintaoikeutta, jota he eivät pysyvästi kyenneet pitämään yllä. Seuraava hyökkäys tehtiin Lapista käsin vuoden 1464 tienoilla. Silloin karjalaiset ryöstivät Kemin talonpoikien lapinverot sekä laskivat Kemijokea ja Iijokea pitkin hävittämään jokivarsien asutusta.³

Valituksessa seuraavana esitetty hyökkäys on yleensä ajoitettu vuoteen 1478 ja on korostettu hyökkäyksen voimaa sekä Venäjän armeijan joukkojen mukana oloa.⁴ Tiedot perustuvat kuitenkin hyvin niukkojen ja epävarmojen lähteiden liian luottavaiseen tulkintaan, sillä kertovissa kronikkalähteissä kietoutuvat vuosien 1478—80 kirjavat tapahtumat yhteen ja sekoittuvat myöhempiinkin aiheisiin. Voimakas venäläis-karjalainen hyökkäys Pohjanmaalle ei sovi lainkaan vuoden 1478 poliittiseen taustaan. Silloin suuriruhtinas Iivana III valmistautui kukistamaan niskoittelevan Novgorodin, minkä hän suoritti vuoden lopulla. Ei hänellä ollut varaa samaan aikaan valmistella suurta hyökkäystä Pohjanmaalle, sillä hän tiesi sen merkitsevän sodan riskiä Ruotsin kanssa. Pihkovan kronikan mukaan hänen joukkonsa varmistivat Novgorodin lisäksi taipaleentakaisten tšuidien maan eli Äänisen ja Vienan rannikoiden alistumisen.⁵ Sen enempää ei sinä vuonna ole ehditty tehdä. Hyvin myöhäinen perimätieto kertoo Kajaanin maan »nemtseiltä» eli vierasmaalaisilta tähän aikaan ryöstettyjen kirkonkellojen lahjoittamisesta Solovetskiin, mutta hämärtynyt perimätieto tarkoittaa itse asiassa 1540-luvulla lahjoitettuja »nemtsien» maalla eli Baltiassa valettuja kirkonkelloja.⁶ Näin ollen meidän on poistettava historiankirjoistamme suuri venäläis-karjalainen hyökkäys Pohjanmaalle vuonna 1478.

Sen sijaan nopea karjalais-venäläinen partioretki Pohjanmaalle keväällä 1479 sopii hyvin kaikkien lähteiden taustaan. Novgorodin alistamisen jälkeen eli vuoden 1479 alkupuolella suuriruhtinas lähetti joukkonsa varmistamaan uuden alueensa länsirajan Baltiassa, missä hänen joukkonsa etenivät jopa Narvan ohi nemtsien eli Saksalaisen ritarikunnan puolelle. Venäläiset saivat vankeja ja saalista, mutta eivät yrittäneetkään pysyvää valloitusta. Kahakoita lieene käyty myös Viipurin ja Olavinlinnan suojaamilla raja-alueilla, koska siellä varustauduttiin kostohyökkäykseen.⁷ Pohjanmaalla käytiin väkivaltaisesti muistuttamassa, että alue kuului oikeastaan karjalaisten nautintaan ja Novgorodin kukistumisen jälkeen Moskovan veroherruuteen.

Pohjalaisten valitusten mukaan »ryssät» eli karjalaiset olivat tulleet kevättälvella (1479) tekemään kauppaa ja vakuuttaneet rauhan vallitsevan. Paastoajan puolivälissä he olivat poistuneet, mutta palmusunnuntaina hyökänneet vahvoin voimin ja hävittäneet useita pitäjiä. Kysymyksessä on selvästi kaksi eri joukkoa: kauppiaat ja varustettu sissiarmeija. Samaan aikaan kun kauppiaat tavaroineen suorittivat jokavuotista kierrosta, Vienassa varustettu sotajoukko lähti Pohjanmaalle ja teki hyökkäyksen kauppiaiden poistuttua. Kauppiaat eivät olisi mitenkään kyenneet sellaiseen sotatoimeen, mistä lähteet kertovat. Mahdollisesti kauppiaat olivat tienneet hyökkäyksestä ja ovat valmis-

taneet sen yllätyksellisyyttä rauhan vakuutuksilla, joskaan varmaa johtopäätöstä siitä ei voida tehdä.

Vastapuolen julmuuksien korostaminen on yleistä sekä ruotsalaisissa että venäläisissä lähteissä. Suomalaisessa tutkimuksessa on ollut tapana painottaa erityisesti Venäjältä lähteneiden hyökkäysten raakuutta, mutta lienee syytä todeta, että osapuolten julmuudessa ei ollut eroa. Varsinkin kun kyseessä olivat sissihyökkäykset vihollisen alueelle, molemmat osapuolet polttivat taloja ja kirkkoja sekä surmasivat ja ryöstivät siviiliväestöä. Kidutusta saatettiin käyttää varsinkin vankien kuulustelussa.

Pohjalaiset ilmoittivat valituksessaan selvästi Venäjän taholta tulleiden hyökkäysten syyn: »ryssät» eli karjalaiset olivat väittäneet, että Pohjanmaa kuului laillisesti heidän nautintaansa Kemijoelta Pyhäjokeen asti, minkä vuoksi he vaativat sieltä vuotuista veroa. Pähkinäsaaren rauhansopimuksen perusteella heidän vaatimuksensa olivat oikeutettuja, mutta käytännössä Suomen asutus- ja eränautinta olivat jo juurtuneet entiselle Novgorodin alueelle. Pohjalaiset olivat päättäneet pysyä Ruotsin yhteydessä ja puolustaa aluettaan eivätkä karjalaiset kyenneet enää heitä karkottamaan tai taivuttamaan Venäjän alaisuuteen.⁸

Vuosien 1478—79 tapahtumissa ovat suomalaiset tutkijat nähneet Moskovan suuriruhtinaan suunnitelmia Suomen valloittamiseksi. Kaunopuheisesti on käytetty jopa termiä »uhkaava maailmanhistoriallinen hyökyaalto».⁹ Samassa yhteydessä on korostettu Solovetskin luostarin merkitystä Vienen rannikon venäläistämisessä ja Vienen karjalaisten nostattamisessa suomalaisia vastaan. Näkemyksissä on ilmeistä liioittelua. Novgorodin kukistamisen aikoihin Moskovan suuriruhtinas ei havigellut koko Suomen valloitusta. Iivana III oli reaali poliitikko ja tajusi Suomen valloituksen mahdottomaksi ja myös epäviisaaksi aikana, jolloin hänen päätehtävänsä eli Länsi-Venäjän vapauttaminen Puolan ja Liettuan ikeestä oli vasta alullaan ja jolloin siinäkin oli lähes ylivoimaiselta näyttänyt tehtävä. Sen sijaan Iivanan periaateohjelma, kaikkien ennen Venäjälle kuuluneiden alueiden palauttaminen valtakuntaan, rohkaisi karjalaisia yrittämään itse nautintaoikeuksien palauttamista Savossa ja Pohjanmaalla.

Ne tekijät, jotka siis eniten vaikuttivat sodan ja hävityksen toistumiseen Suomen sekä Novgorodin Karjalan rajoilla, olivat suomalaisen asutuksen ja eränautinnan eteneminen Pähkinäsaaren rauhan rajan yli sekä tästä johtuneet rajakiistat, edelleen Novgorodin Karjalan elpyminen keskiajan lopulla, mikä johti voimistuviin yrityksiin entisten nautintaoikeuksien palauttamiseksi, sekä Venäjän voiman kasvu ja Moskovan suuriruhtinaan poliittinen ohjelma, mitkä antoivat taustatuen karjalaisten vaatimuksille.

Kuva 4. Novgorod 1600-luvun piirustuksen mukaan. A. Olearius, *Ver-mehrte neue Beschreibung der Muscowitischen und Persischen Reyse* (1656).

Novgorodin kukistuminen ja Moskovan vallan lujittuminen aiheuttivat sekasortoa ja häiriöitä Novgorodin ulkomaankaupassa. Näyttää siltä, että Hansaliitto ja Saksalainen ritarikunta suunnittelivat itäisen Baltian valloitusta v. 1480 ennen kuin Moskova olisi ehtinyt lujittaa siellä valtaansa. Viipurin linnanhera Eerik Akselinpoika Tott pyrki yhteistoimintaan Baltian valtioiden kanssa Venäjää vastaan. Hän tarjosi apuaan, mikäli Hansa halusi kostaa Novgorodissa vaikeuksiin joutuneiden kauppiaiden puolesta, ja valmisteli samaan aikaan itse hyökkäystä Viipurista käsin. Viipuri kilpaili Tallinnan ja Tarton kanssa Venäjän kaupasta, eikä Baltia ollut halukas edistämään Viipurin mahdin kasvua, vaan syytti Viipuria rauhan teosta Venäjän kanssa. Eerik Akselinpoika väitti, että vaikka Venäjän neuvottelijat olivat käyneet Viipurissa, sopimusta ei ollut saatu aikaan.¹⁰ Todennäköisesti Ruotsin edustajat olivat vastustaneet heille kiusallista rajankäyntiä, joten sopimusta ei syntynyt. Eerikin neuvotteluasema oli vahva Novgorodissa vallitsevan sekasorron sekä Baltian valtioiden voiman vuoksi, joka uhkasi Venäjää.

Kun Saksalainen ritarikunta sitten 1480 hyökkäsi Pihkovaa vastaan,

Eerik Akselinpoika käytti tilaisuutta hyväkseen ja teki myöhään syksyllä sotaretken Venäjän puolelle. Kronikan mukaan hän hävitti Venäjän aluetta 24 peninkulman eli yli sadan kilometrin syvyydeltä ja tuhosi suuren määrän vihollisia, joita kronikan mukaan hukkui paljon pakomatallaan heikolla jäällä.¹¹ Retkessä on nähty joko Nevan kauppaväylän »puhdistaminen» tai torjuntavoitto suuriruhtinaan hyökkäysuhkasta Suomea vastaan.¹² Mutta kauppaväylän avaamiseksi ei armeijan voimin tehty hävitysretki olisi ollut oikea menetelmä, pikemmin se olisi ollut omiaan estämään kaupan avaamista. Vuonna 1480 ei suuriruhtinas myöskään voinut uhata Suomea hyökkäysaallolla, sillä hän oli sidottu kesästä syksyyn asti torjumaan tataarien voimakasta hyökkäystä Keski-Venäjälle. Suomen ja Baltian johtajat käyttivät hyväkseen tataarisotaa ajaakseen omia etujaan Venäjän raja-alueilla. Eerik Akselinpoika pyrki hävittämään rajantakaista asutusta, jotta paine Savon ja Pohjanmaan asutusvaltauksia vastaan olisi heikentynyt. Hyökkäys on kohdistunut Karjalan kannaksen kautta Nevajoen lähistölle, kuten Viipurin linnanherra oli kesällä suunnitellut.¹³

Eerik Akselinpoika Tott kuoli seuraavana vuonna. Hänen seuraajansa ja veljensä Lauri lähetti Novgorodiin valtuuskunnan neuvottelemaan rauhasta. Sopimus tehtiin tammikuussa 1482 neljäksi vuodeksi.¹⁴ Siinä molemmat osapuolet sitoutuivat järjestämään kolme vuotta myöhemmin rajankäynnin Pähkinäsaaren rajakirjan mukaisesti »Siestarjoelta Pohjanmaalle». Sopimuksessa korostettiin taas »sinetöityjä» eli alkuperäisiä rajakirjoja, mikä on otettu tekstiin Venäjän vaatimuksesta. Väli rauhan aikana rajarauhan rikkomisesta saivat jakaa oikeutta Viipurin ja Käkisalmen linnan herrat. Käkisalmen päällikkönä oli Grigori Iivananpoika Roukkula, joka kuului rikkaaseen karjalaiseen läänitysmiesten sukuun.¹⁵

Lauri Akselinpojan kuoltua 1483 Viipuri ja Olavinlinna joutuivat valtionhoitaja Sten Sturen alaisuuteen ja niiden itsenäinen asema idänpolitiikassa heikkeni, varsinkin kun Sten Sturen intressit keskittyivät enemmän valtakunnan sisäisiin asioihin kuin idänpolitiikkaan. Toisaalta myös Moskovan suuriruhtinaan mielenkiinto kohdistui vain toissijaisesti Suomen suuntaan. Hänelle oli paljon tärkeämpää vapauttaa tataarien valloittamat alueet sekä Puola-Liettuan valtaan joutunut Länsi-Venäjä. Kaukaisen Savon ja Pohjanmaan palauttaminen karjalaisten nautintaan ei ollut tähän verrattuna yhtä tärkeä eikä yhtä kiireellinen tehtävä. Novgorodin kukistamisen jälkeen Iivana III keskittikin voimansa lännessä Puola-Liettuaa vastaan. Niinpä voitiin Ruotsin taholta jälleen lykätä epämiellyttävää rajankäyntiä. Väli rauhan mentyä umpeen tehtiin Novgorodissa marraskuussa 1487 uusi sopimus viideksi vuodeksi ja päätettiin pitää rajankäynti vähän ennen tämän sopimuskauden

päättymistä.¹⁶ Sopimuksen mukaan vanha raja kulki Pohjanlahteen, joten osa Pohjanlahden rantaa tunnustettiin edelleen Venäjään kuuluvaksi.

Noihin aikoihin Moskovan suuriruhtinaan asema vahvistui. Hänen valtansa Novgorodin alueella lujittui ja hän onnistui valtaamaan katoliselta Puola-Liettualta takaisin osia ortodoksisen Länsi-Venäjän alueista. Venäjän eteneminen näytti lännen taholta katsottuna uhkaavalta ja paavi pyrki kokoamaan jälleen yhteisrintaman Venäjää nujertamaan. Innocentius VIII antoi v. 1487 ristiretkibullan, jossa hän pyysi »Ruotsin, Preussin ja Liivinmaan kansoja» yhdistämään voimansa ristiretkeen »uskottomia venäläisiä» vastaan.¹⁷ Seuraavana vuonna Sten Sture teki aselevon vihollisensa Saksalaisen ritarikunnan kanssa ja koetti saada aikaan sopimuksen myös Riian arkkipiispan kanssa »julmia venäläisiä» vastaan.¹⁸ Tilanteen kärjistyminen Suomenlahden eteläpuolella vaikutti varmaan tunnelmiin Venäjän ja Suomen välisellä rajaseudulla Karjalassa ja Savossa.

Vienan karjalaiset olivat tyytymättömiä rajankäynnin lykkäyksiin, jotka siirsivät heidän nautintaoikeuksiensa ratkaisun epämääräiseen tulevaisuuteen. Kun Ruotsin edustajat jäivät pois vuodeksi 1488 sovitusta rajakokouksesta, karjalaiset aloittivat jälleen sissihyökkäykset suomalaisasutuksia vastaan. Vuoden 1489 kesällä he tekivät retken Pohjois-Pohjanmaalle, vaikka kauppiaat olivat vakuuttaneet rauhan vallitsevan.¹⁹ Kysymyksessä näyttää olleen kahden pienehkön joukon tekemä partioretki, sillä pohjalaiset kertoivat vihollisen surmanneen neljätoista kalastamassa ollutta talonpoikaa ja ottaneen heidän kalansa, 300 kippunaa haukia, kun taas toinen joukko oli ryöstänyt sata poroa Lapissa. Ruotsin valtaneuvosto käski ilmoittaa »ryssille», että siitä lähtien he eivät saa tulla kauppaa tekemään kauemmaksi kuin Turkan kylään, joka sijaitsi Oulun itäpuolella. Karjalaiset pitivät kieltoa laittomana, sehän kohdistui heidän käsityksensä mukaan Novgorodin alueeseen, johon Ruotsilla ei ollut laillista tuomiovaltaa. Mutta kun he kieltoa uhmaten menivät Oulun rannikkoseudulle, Pohjanmaan vouti vangitutti 21 kauppiasta ja mestautti heistä seitsemäntoista. Loput saivat mennä kertomaan tovereilleen, että vouti piti kiellosta kiinni asevoimin. Vienan karjalaiset totesivat, että ratkaisua nautintaoikeuksien ongelmaan ei ollut mahdollista saada muuten kuin väkivalloin. Torniolaiset, joiden alueisiin karjalaisten vaatimukset eivät ulottuneet, eivät halunneet noudattaa kauppakieltoa, vaan antoivat karjalaisten saapua Tornioon entiseen tapaan, sillä perinteellinen karjalaiskauppa oli heille edullista.

Noihin aikoihin lienee sattunut paikallisia rajaselkkauksia ja ryöstoretkiä myös Savon ja Karjalan rajalla. Niitä korostaa yksipuolisesti paavin uusi ristiretkikehottus, jonka hän antoi pitkässä kirjeessään to-

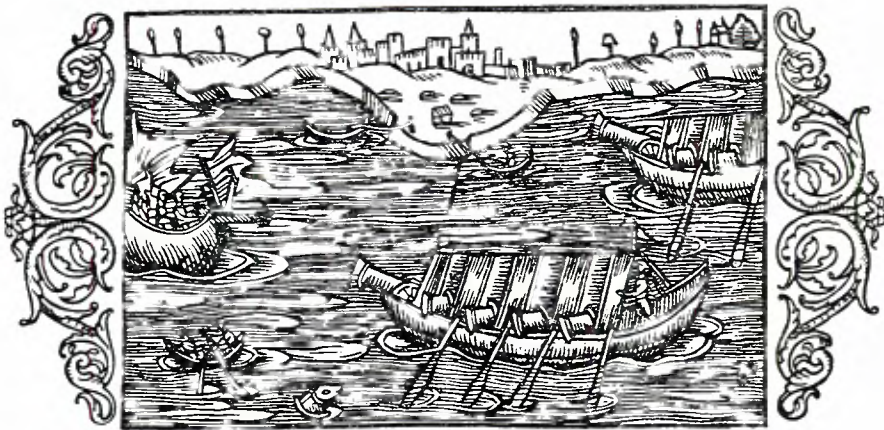
dennäköisesti Sten Sturen pyynnöstä v. 1491.²⁰ Teksti osoittaa, että paa-
vit pyrkivät uskon varjolla yhdistämään Baltian ja Ruotsin voimat so-
taan Venäjää vastaan ja että Ruotsissa oli halua laajamittaiseen hyök-
käykseen idän suuntaan. Tilanne rajoilla näyttää kuitenkin rauhoittu-
neen muutamiksi vuosiksi, sillä ristiretkestä ei tullut mitään. Molemmien
puolin varustauduttiin silti aseelliseen ratkaisuun rajaongelmassa, jossa
Ruotsin ja Venäjän edut jäivät sovittamattomaan ristiriitaan.

2. Sota 1495—1497

Suuriruhtinas Iivana III oli näihin aikoihin saavuttanut tavoitteensa
Venäjän keskusalueilla. Tverin ruhtinaskunta oli liitetty Moskovan alai-
suuteen v. 1485 ja suuri osa Kasanin kaanikuntaa valloitettu v. 1487. Oli
tullut aika toteuttaa suuriruhtinaan periaateohjelma myös lännessä ja
luoteessa: Puola-Liettualta oli vallattava pois aikoinaan Venäjältä
riistetyn Ukraina ja Valko-Venäjä. Liettualaiset saattoivat valtaamil-
taan alueilta käsin uhata jopa Moskovaa, sillä raja kulki Ugrajoella
ja Vjazman itäpuolella. Puola-Liettua ymmärsi hyvin, että sikäli kuin
Venäjä voimistui, se oli yrittävä entisten alueittensa takaisin valtaa-
mista. Baltiassa Moskovan oli vaikeampi perustella aluevaatimuksia,
joten siellä suuriruhtinas oli taipuvainen sovitteluihin.

Luoteisella rajaseudulla karjalaiset olivat toistuvasti valittaneet
»ruotsien» suorittamista aluevaltauksista ja todennäköisesti he painos-
tivat esivaltaa palauttamaan heidän entiset oikeutensa Savossa ja Poh-
janmaalla Pähkinäsaaren rauhansopimuksen linjoille. Suuriruhtinas
tunsi vuoden 1323 rauhansopimuksen sanamuodon. Siinä ruhtinas
Juri oli »luovuttanut» Ruotsille entisiä Venäjän alueita eli Savon, Jääs-
ken ja Äyräpään pogostat, joiden mukana oli mennyt myös Viipurin-
lahden kiistelty pohjukka. Suuriruhtinas siis saattoi ulottaa vaatimuk-
sensa näihin alueisiin, mikäli voimat riittivät. Oli selvää, että suuri-
ruhtinaan armeijaa ei kannattanut lähettää Savon erämaihin ohi vahvan
Viipurin linnan. Viipuri oli strategisesti ja poliittisesti sopiva hyökkäys-
kohde, jos rajakiista ajautui sotaan.

Uudelleen järjestelyä suuriruhtinaan taholta vaati myös Novgorodin
perintönä saatu lännen kauppa, joka oli pääasiassa saksalaisten ja ruot-
salaisten käsissä ja josta suurin hyöty meni länteen. Nevan kauppä-
välä oli kaikille avoin eikä Venäjällä ollut linnoitettua satamaa Suo-
menlahdella. Venäjän kaupallisten ja sotilaallisten etujen turvaami-
seksi suuriruhtinas rakennutti v. 1492 Narvajoen itäsuulle Ivangorodin
linnan. Sen suojassa kasvavasta kaupungista piti tulla Venäjän oma
kauppasatama Baltiaan, missä se oli tietysti joutuva kilpailuun Narvan,

Kuva 5. Proomujen käyttöä taistelussa. Proomuja käytettiin etenkin Laatokalla 1570–95 ja 1610–17. Olaus Magnus, X.4.

Tallinnan ja Viipurin kanssa. Venäjän pyrkimys Itämerelle oli kuitenkin taloudellinen välttämättömyys, joten Ivangorodin perustaminen oli reaali politiikkaa eikä pääasiassa »meriromantiikkaa», kuten joskus on korostettu.²¹

Samana vuonna 1492 kuoli Puola-Liettuan yhteinen hallitsija Kasimir ja valtioliitto hajosi, kun vainajan pojat jakoivat vallan. Liettuan hallitsijaksi tuli Aleksanteri, joka joutui taisteluun Moskovaa vastaan, sillä Iivana III käytti heti tilaisuutta hyväkseen Länsi-Venäjän vapauttamiseksi. Liettua totesi tilanteen toivottomuuden, varsinkin kun sen alaiset venäläiset ruhtinaat olivat Moskovalle myötämielisiä etenkin uskonnollisen painostuksen vuoksi, jota katolinen kirkko oli harjoittanut Liettuassa ortodoksia venäläisiä kohtaan. Liettua taipui rauhaan vuonna 1494 ja luovutti Moskovalle useita venäläisiä ruhtinaskuntia.²² Vaikka koko Länsi-Venäjän ongelma ei vieläkaan ratkennut, Iivana sai aikaa järjestää toisen tärkeäksi tulleen asian, luoteisrajan ongelman. Ruotsi oli vältellyt rajariidan ratkaisemista siirtämällä sovittua rajankäyntiä aina eteenpäin. Karjalaisten valitusten lisäksi piti ottaa huomioon, ettei nousevan suurvallan arvovalta sietänyt loputonta kiertelyä rajan selvittelyssä. Ruotsin menettely antoi sopivan aiheen yrittää myös vanhojen kalavelkojen maksamista ja Venäjälle tehtyjen lukuisten hyökkäysten tukikohdan, Viipurin, valtausta.

Ruotsin ja Venäjän välirauha meni umpeen vuoden 1492 lopulla. Jo edellisenä talvena näyttävät venäläiset ja karjalaiset tehneen partio- retkiä Viipurin lähistölle.²³ Turun piispa Maunu Särkilahti ja Viipurin

linnan päällikkö Niilo Eerikinpoika halusivat pitää aikaisemmin sovitun rajankäynnin syksyllä, jotta siitä mahdollisesti aiheutuva välirikko ei yllättäisi maata talvella, jolloin apujoukkojen saanti Ruotsista oli mahdotonta. Ellei syksy sopinut vastapuolelle, piti yrittää rajankäynnin lykkäämistä seuraavaan kesään, mutta sotaa tuli joka tapauksessa välttää.²⁴ Sovintoa Ruotsin ja Venäjän välille toivoi myös Saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsija, sillä hän pyrki Venäjän kanssa yhteistoimintaan yhteistä kilpailijaa Puola-Liettuaa vastaan. Poliittinen tausta edellytti siis sovitteluja rajariidoissa.

Vuoden 1492 lopulla Viipuriin koottiin runsaasti sotaväkeä ja sinne saapui joukko Suomen johtomiehiä kärjessään Turun piispa Maunu Särkilahti seurueineen. Vastapuolella koottiin miehiä Käkisalmeen ja Pähkinälinnaan, niin että tunnelma rajalla oli kireä. Käkisalmen karjalainen päällikkö Grigori Roukkula lähetti Viipuriin nelimiehisen lähetystön valittamaan, että ruotsit olivat Pohjanmaalla surmanneet Mikkelinpäivän aikaan kuusitoista karjalaista talonpoikaa ja ottaneet muutamia vangiksi.²⁵ Valitus viitannee edellä kerrottuihin syksyn 1489 tapahtumiin Oulun Turkan kylässä, sillä surmattujen määrä ja Mikkelinpäivän ajankohta käyvät yksiin. Tosin tapahtumasta oli jo kolme vuotta ja voi kysyä, miksi siitä vasta nyt valitettiin, mutta syynä lienevät olleet harvojen pelastuneiden vuoksi hitaasti tapahtuneet tutkimukset ja ehkä myös aluksi toiveet oman käden oikeuden hankkimisesta. Varsinkin kun v. 1489 tapahtumien jälkiselvittelyistä erikseen ei ole mitään tietoa, voidaan päätellä, että karjalaiset ottivat asian nyt esille valtakuntien välisenä periaateongelmana. Viipuriin kokoontuneet Suomen herrat kiistivät tietävänsä mitään selkkauksesta, mutta lähettivät kuitenkin edustajansa Käkisalmeen neuvottelemaan valituksen johdosta.

Keskusteluja jatkettiin vuoden 1493 alussa vanhassa neuvottelupai-kassa Vuoksen Noisniemessä, jolloin käsiteltiin myös välirauhan uudistamista. Käkisalmen edustajat ilmoittivat, että välirauhan uudistamisen ehtona on edelleen rajankäynti vanhan rajakirjan mukaan.

Kirjeessään valtionhoitajalle Turun piispa ilmoitti, että venäläiset vaativat takaisin maata ja vettä kuningas Maunun ja ruhtinas Jurin sopimuksen mukaisesti, niin että Olavinlinna, joka heidän mukaansa on rakennettu Venäjän puolelle, luovutetaan Venäjälle. Piispa ilmoitti, että hän ei pidä hyödyllisenä vahvistaa venäläisten vaatimaa vanhaa rajalinjaa ja että hän oli yhdessä Viipurin linnanherran kanssa kieltänyt edustajia hyväksymästä sitä neuvottelujen pohjaksi.²⁶ Suomessa siis tiedettiin, että alkuperäinen rajalinja olisi merkinnyt tosiasiallisesti menetyksiä Ruotsille ja Suomen asukkaille. Suomen johtajat pyrkivät vain lyhytaikaisiin välirauhan uudistamisiin, joiden avulla rajankäynti

voitiin lykätä. Keväällä 1493 Ruotsin ja Venäjän edustajat sopivatkin välirauhan uudistamisesta Ruotsin ehdotuksen pohjalta, joka oli puoli-toista vuotta.²⁷

Rajakysymys oli umpikujassa, sillä kumpikaan puoli ei voinut antaa myöten. Piispa Maunu Särkilahti kirjoitti jo Sten Sturelle, että nyt olisi sopiva tilaisuus alistaa Venäjä pyhään katoliseen uskoon, sillä muuten ei hänen mielestään Venäjän vaaraa voida poistaa. Hän toivoi ristiretkeä Venäjälle.²⁸ Vaikeita neuvotteluja kuitenkin jatkettiin pitkin vuotta, minkä aikana molemmat osapuolet etsivät liittolaisia tulevaa välien selvittelyä silmällä pitäen. Kesällä 1493 Ruotsi vahvisti Saksalaisen ritarikunnan kanssa aikaisemmin Venäjää vastaan tähdätyn sovintosopimuksen.²⁹ Moskova aloitti samaan aikaan neuvottelut Tanskan kuninkaan Hannun kanssa, joka pyrki alistamaan Ruotsin jälleen pohjoismaiseen unioniin. Marraskuussa 1493 Venäjä ja Tanska sopivat liitosta Kööpenhaminassa. Osapuolet sitoutuivat auttamaan toisiaan vihollisia vastaan.³⁰ Palkkioksi Venäjän avusta Sten Sturea vastaan Tanska näyttää lupanneen rajantarkistuksen Suomessa vanhan rauhansopimuksen mukaisesti. Tanskan myöhempi kieltäytyminen tarkistuksesta

Kuva 6. Orivirran saarto. Linnakkeen jäännöskumppu Savonrannan kirkonkylässä. Muistotaulussa pohjakaava. Valokuva H. Kirkinen 1975.

vihjaa, että kuningas tuskin sopimusta tehdessään tarkkaan tiesi, mitä rajantarkistus Suomessa olisi merkinnyt. Tämäkin sopimus vahvistaa arvioinnin, että Moskovan suuriruhtinaan päätavoite Suomessa oli karjalaisten vaatima rajantarkistus, joka olisi taannut Savon ja Pohjanmaan kiistanalaisten seutujen pysymisen Venäjän alaisena. Koko Suomen valtauspyrkimystä sopimuksen perusteella ei ole havaittavissa. Siltä pohjalta ei tietysti liittoa olisi syntynytäkään.

Vuonna 1494 alkoi molemmin puolin varustautuminen voimien mitelyyn. Suomessa Viipurin ja Olavinlinnan puolustusta vahvistettiin, ja Venäjällä koottiin joukkoja hyökkäystä varten. Viimeistään tällöin lie-
nee rakennettu Orivirran saarto, pieni linnake Savonrannan nykyisen kirkonkylän edustalle, kapeaan väylään joka johtaa Paasivedeltä länteen.³¹ Uusi linnake sijaitsi kaukana v. 1323 rajan takana, muodollisesti Venäjän puolella. Sen rakentaminen oli karjalaisten silmissä selvä hyökkäys- ja valloitusteko. Se merkitsi, että Ruotsi aikoi pitää v. 1323 rajan takaisen Savon uudisasutuksen kokonaan hallussaan.

Keskikesällä 1494 saatiin tieto, että Venäjä ei suostunut jatkamaan pidennettyä, elokuussa umpeen menevää aselepoa. Ruotsin herrainpäivät pyysivät vielä unionikuningas Hannun välitystä sodanvaaran torjumiseksi, mutta sekin yritys raukesi, kun Sten Sture antoi pidättää Hannun lähetin Viipurissa vuoden 1495 alussa.³²

Moskovan suuriruhtinas Iivana III oli saanut tilaisuuden Venäjän luoteisrajan ongelman ratkaisemiseen asevoimin. Liettua ei kyennyt uhkaamaan sivustaa, ja Liivinmaan Saksalainen ritarikunta oli tehnyt kymmenvuotisen välirauhan Venäjän kanssa. Suomi sen sijaan oli Tanskan ja Venäjän välisen liiton puristuksessa eikä uhanalainen Ruotsi voinut lähettää sinne juuri lainkaan apua.

Joukkoja koottiin useimmista Venäjän ruhtinaskunnista, ja väkeä varustettiin myös Moskovan alueelta kuten muihinkin tärkeisiin sotaretkiin. Pääisku keskitettiin Viipuria vastaan, sillä sen ohi ei olisi voitu turvallisesti edetä Savon kiistanalaisille seuduille, kun taas Viipurin valloittaminen olisi antanut tilaisuuden v. 1323 Ruotsille luovutettujen pogostojen takaisin vaatimiseen, mitä suuriruhtinas lie-
nee pitänyt maksimitavoitteena.³³ Valmistelujen aikaan lie-
nee jo suunniteltu pihtiliikettä Vienan Karjalasta Pohjanmaan rannikolle, joskin tämä hyökkäys sitten myöhästyi. Sodan strategia vahvistaa käsityksen, että tavoitteena oli Karjalan ja Savon sekä Pohjanmaan rannikon valtaus.

Viipuria kohti kesällä 1495 lähtenyt Moskovan pääjoukko komensi ylhäiseen Patrikejevin ruhtinassukuun kuulunut Danilo Štšena, kun taas Novgorodin alueen osastoja komensi Novgorodin käskynhaltija Jakov Zaharjevitš. Etujoukot oli todennäköisesti koottu Kaprion, Pähkinälinnan ja Käkisalmen lääneistä, siis Inkeristä ja Karjalasta, sillä niiden

väki tunsii parhaiten kohdealueen olosuhteet. Etujoukkoja komensi ruhtinas Pjotr Obolenski. Vienan kautta tehtävän hyökkäyksen päälliköksi oli määrätty ruhtinasveljekset Ivan Ljapun ja Pjotr Ušatij. Heidän johtoonsa alettiin koota väkeä Pohjois-Venäjältä, etupäässä Vienan lahden rannikkojen karjalaista ja venäläistä nostoväkeä.³⁴ Joukkojen lukumäärästä ei ole luotettavaa tietoa. Paavin ristiretkibulla v. 1496 väittää vihollisia olleen 60 000, mutta tieto on tarkoituksellisesti liioiteltu ristiretki-innon lisäämiseksi.³⁵ Todennäköisenä voidaan pitää ehkä 20 000 miehen pääarmeijaa. Pohjoinen armeija on ollut paljon pienempi; enintään pari tuhatta miestä voitiin kuljettaa siellä erämaiden halki. Viipurin linnan päällikkönä oli Knut Posse, jonka puolustusväeksi on arvioitu kolme tuhatta, kun taas Olavinlinnassa oli Pietari Kylliäisen komennossa vain 100—150 miestä joiden lisäksi kutsuttiin aseisiin talonpoikaista nostoväkeä.³⁶ Puolustajien tukena olivat vahvat linnat muureineen.

Venäjän etujoukot tekivät ensimmäiset tiedusteluhyökkäykset juhanuksen aikaan 1495 Suomen Karjalaan ja Uudenmaan rannikoille. Syyskuussa etenivät päävoimat Karjalan kannaksen halki Viipurin edustalle. Varmistaakseen linnan selustayhteydet puolustajat tekivät hyökkäyksen Vatikiven koskelle, mutta kärsivät tappion. Lokakuussa Venäjän armeija teki ensimmäisen suuren rynnäkönn Viipurin linnan muureja vastaan, mutta se torjuttiin. Samaan aikaan oli Savoön hyökännyt partiojoukkoja, todennäköisesti rajantakaisia karjalaisia. Olavinlinnan väki karkoitti ne ja teki välittömästi kostoretken rajan taa, missä Kylliäinen väitti poltetun yli kahdeksansataa taloa.³⁷ Todennäköisesti lukumäärä on vahvasti liioiteltu. Savolaisten hyökkäys lienee kohdistunut ainakin Kurkijoelle, sillä v. 1500 verokirjassa mainitaan, että nemtsit olivat polttaneet Ilmeen, Yliänkilän ja Koitsanlahden kylät sekä ryöstäneet Kummun ja Saaren kylät surmaten samalla naiset ja lapsetkin.³⁸ Näyttää siltä, että karjalaisten päävoimat osallistuivat Viipurin piiritykseen, joten Savon vastainen rajaseutu jäi vähäisten partiojoukkojen varaan, jotka eivät kyenneet torjumaan Olavinlinnan sotilasosastoja. Olavinlinnan piiritykseen hyökkääjien voimat ja aseet eivät ole riittäneet.

Marraskuun viimeisenä päivänä Venäjän pääjoukot tekivät tykistövalmistelun jälkeen ratkaisevan rynnäkönn Viipurin muureja vastaan. Osa pääsi muurin lohkeamista sekä nousutikkaita pitkin jo kiipeämään puolustustorniin, mutta silloin luhisti tarunomainen Viipurin pamaus tornin miehittäjineen, ja rysähdyksen aiheuttamaa vihollisen säikähdystä hyväksi käyttäen puolustajat torjuivat rynnäkönn. Pamauksen aiheuttivat todennäköisesti palavat tervatynnyrit, joiden sytyttämä kiivas tulipalo pudotti tornin puiset kattorakennelmat rytinällä hyökkääjien

päälle.³⁹ Mahdollista on myös, että tornissa oli ruutiastioita, jotka räjähtivät tulipalossa.

Suuriruhtinas, joka seurasi sotaretkeä Novgorodista käsin, ei halunnut ottaa riskiä Viipurin edustalla talvehtimisen vaikeuksista, vaan kutsui piiritysarmeijan takaisin. Joulukuun puolivälissä joukot alkoivat perääntyä Venäjälle. Viipurin ympäristö sekä Kannaksen pitäjät Uusikirkko, Äyräpää ja Jääski olivat kärsineet paljon hävityksestä, mutta Savo oli päässyt melko vähällä. Käkisalmen lääni oli myös saanut osansa sodan kauhuista Savon joukkojen hyökkäyksen johdosta. Suomi sai torjuntavoiton, mutta rajariidan ratkaisua ei saatu aikaan.

Viipurin piirityksen epäonnistuttua Iivana III muutti taktiikkaa ja tyytyi nopeisiin vihollisen alueille tehtyihin hävitysretkiin. Luultavasti karjalaiset vaativat kostohyökkäyksiä rajaseudun hävityksen johdosta, ja ehkäpä suuriruhtinas toivoi painostuksen avulla voivansa taivuttaa Ruotsin rajankäyntiin.

Helmikuussa 1496 nopeat venäläiset ratsujoukot hyökkäsivät hävittäen ja polttaen Suomen Karjalaan ja etenivät sisämaahan Hämeenlinnan lähelle asti. Pääjoukon johtajana oli Patrikejevin sukulainen Vasili Kosoi, josta myöhemmin tuli munkki Vassian, kuuluisan askeetin Nil Sorskin oppilas. Hänen apunaan sotaretkellä oli ruhtinas Andrei Tšeljadnin.⁴⁰ Toinen osasto eteni samanaikaisesti Savoon parin sadan ratsun voimalla. Olavinlinnan lähellä se yllätti Ruotsista lähetetyn apujoukon, satakunta huovia, joista vain kourallinen pääsi pakenemaan. Esteettä saattoivat nopeat ratsujoukot polttaa taloja ja surmata asukkaita Savossa. Nämäkin joukot etenivät Hämeeseen, jota hävitettiin Hattulaa myöten. Kronikat väittävät vihollisen edenneen jopa kahden päivämatkan päähän Turusta.⁴¹ Vasta tällöin sai valtionhoitaja Sten Sture kokoon riittävän sotavoiman uskaltaakseen hyökätä vihollista vastaan, joka kuitenkin ei pysähtynyt taisteluun, vaan peräytyi nopeasti omalle puolelleen vieden mukanaan runsaasti saalista sekä joukon sotavankeja. Linnat olivat kestäneet tulikokeen, mutta ne eivät olleet pysyneet estämään sisämaan hävittämistä. Tämä linnojen voima ja heikkous tuli näkyviin myöhemminkin.

Kesällä 1496 taistelut leimahtivat liekkiin uudestaan. Venäjän pohjoinen armeija pääsi vasta keväällä vesien auettua lähtemään retkelleen. On arveltu, että se suunniteltiinkin vasta tällöin, mutta koska sen johtoon oli valittu korkeat ylimykset, jotka eivät osallistuneet pääjoukkojen hyökkäykseen 1495, ja koska joukkojen kokoaminen ja varustaminen laajalta ja harvaan asutulta Pohjois-Venäjältä vaati runsaasti aikaa, on valmistelut täytynyt aloittaa viimeistään kesällä 1495. Ilmeisesti niitä ei ole saatu valmiiksi ennen talven tuloa, joten retki jäi seuraavaan kesään.

Päävoiman muodostivat Pohjois-Venäjän ja Vienen meren rannikoiden nostoväki Permistä, Ustjugista, Vagajoelta ja Vienajoelta asti. Mukana oli myös Vienen meren rantojen karjalaisia. Kronikkain mukaan retki tehtiin Jäämeren ja Muurmannin niemen ohi »Kajaanin maahan, kymmenelle virralle», joita olivat Kemi-, Tornio-, Kello-, Oulu-, Siika- ja Lumijoet sekä Haukiputaan ja Limingan alueet.⁴² Todennäköisin hyökkäysreitti kulki siis Kuolan vuonosta Tuuloma-, Nuorti- ja Kemi-joen vesiä pitkin. Muuan kronikka mainitsee ensimmäisenä Polnajoen, jota monet venäläiset lähteet pitävät vanhana keskiaikaisena rajana Ruotsin ja Venäjän välillä.⁴³ Rajaperinne näyttää parhaiten sopivan Polmakjokeen, joka on Tenojoen sivujoki. Pummanki (Polmak) eli Polmakjoen suu sopi hyvin rajapaikaksi linjalla, joka johti vanhalta karjalaisrajalta Karlebotnista Varangin vuonon pohjukasta Tenojoelle sekä siitä ylös Utsjoelle, mistä kannettiin veroa Venäjälle vielä 1500-luvulla.⁴⁴ Meillä ei ole tietoja hyökkäyksestä Pummangin, Tenojoen ja Inarinjoen kautta, mutta kronikkalähteistä päätellen Vienen sotajoukko lienee lähettänyt osaston tarkistamaan Lapin nautinnan länsirajan.

Vienen sotajoukko lähti liikkeelle keväällä, mutta ehti Pohjanmaan rannikolle vasta heinäkuun loppupuolella. Sen tavoitteena ei ollut niinkään hävitys, jota se kylläkin suoritti, vaan Pohjanmaan karjalaisrannan asukkaiden alistaminen tunnustamaan suuriruhtinaan ylivalta ja siten alueen palauttaminen Venäjän herruuteen. Suhteellisen luotettavien kronikoiden mukaan Limingan asukkaat suostuivat suuriruhtinaan alaisuuteen ja heidän edustajansa tulivat sotajoukon mukana Moskovaan vakuuttamaan alamaisuuttaan. Yleiseen tapaan suuriruhtinas »osoitti heille suopeutta» eli myönsi heille heidän alueittensa nautintaoikeuden suuriruhtinaan alamaisina, päästi heidät palaamaan kotiinsa eikä ottanut panttivankeja.⁴⁵ Kyseessä oli perinteellinen seremonia, joka toimitettiin, kun jonkin alueen asukkaat tunnustivat suuriruhtinaan yliherruuden. Vaikka liminkalaisten alistuminen Moskovan ylivaltaan tapahtui voittajan pakotuksesta, ei itse tapahtumaa ole syytä epäillä, sillä kyseiset kronikat syntyivät 1500-luvulla ja nojautuivat yleensä luotettaviin lähteisiin. Tämä oli viimeinen kerta, jolloin Pohjanmaan asukkaiden tiedetään tunnustaneen alueen kuulumisen Venäjään, ja vaikka sillä myöhemmin tilanteen muututtua ei enää ollut käytännöllistä merkitystä, sitä voitiin käyttää perusteena Venäjän toistuville vaatimuksille karjalaisrannan palauttamisesta Venäjän yhteyteen.

Samaan aikaan pohjoisen hyökkäyksen kanssa näyttää toinen osasto hyökänneen Savoon kaakon suunnalta. Se hävitti Juvan taloja ja hyökkäsi Olavinlinnaa vastaan »maata pitkin kulkevaa tulta» hyväksi käyttäen.⁴⁶ Kyseessä oli siis säännöllinen armeijan osasto, joka lienee lähtenyt Käkisalimesta, sillä etelästä se tuskin olisi päässyt Viipurin ohi.

Hyökkäys Olavinlinnaa vastaan epäonnistui, mutta osan puolustajista kerrotaan palaneen. Maamiinoja ei ole voitu käyttää pientä kalliosaarta vastaan, mutta herkästi palavan nesteen sinkoamista laivoista saarelle ja muureille voitiin hyvin yrittää. Tämä »kreikkalaisen tulen» käyttö oli opittu Bysantista Venäjälle ja Italiaan, ja siitä kehiteltiin erilaisia tulen käytön muotoja sotaa varten. Näin siis savolaiset saivat ensimmäisen ja ainoan kerran maistaa kreikkalaista tulta, joka oli Välimeren rantojen keksintö.

Ruotsin valtionhoitaja ryhtyi sillä välin voimakkaisiin toimenpiteisiin sodan voittamiseksi. Hän värväsi palkkasotureita Itämeren saksalais-kaupungeista, hänen asiamiehensä neuvottelivat Liivinmaan Saksalaisen ritarikunnan kanssa yhteisestä rintamasta, ja kansleri Hemming Gadd hankki taistelulle paavin siunauksen ristiretkibullan muodossa.⁴⁷ Taistelu Venäjää vastaan koetettiin osoittaa uskonnolliseksi velvollisuudeksi, jotta se voitiin muuttaa puolustuksesta vastahyökkäykseksi. Elokuussa Ruotsin joukot hyökkäsivätkin laivastolla Ivangorodin kimppeun.⁴⁸ Ne onnistuivat rynnäköllä valloittamaan linnan ja kaupungin, josta ne saivat suuren ryöstösaaliin. Pysyvää miehitystä Baltiassa Ruotsi ei vielä voinut ajatellakaan, vaan Ivangorodin retki sai samanlaisen hävitys- ja ryöstöretken luonteen kuin venäläisten ja karjalaisten hyökkäykset Suomessa. Retken menestys oli kuitenkin omiaan taivuttamaan suuriruhtinasta rauhaan. Samaan aikaan valmistautui Sten Sture taisteluun Tanskan unionikuningasta vastaan, joka edelleen vaati myös Ruotsin kruunua. Suomeen jäi vain vähän sotaväkeä ja valtionhoitajakin oli halukas rauhaan Venäjän kanssa. Iivana III puolestaan joutui jälleen tataarien hyökkäyksen kohteeksi kaakosta, joten hän tarvitsi kaikki voimansa kotimaassa. Lyypekin kronikan mukaan tataarit tarjosivat liittoa Sten Sturelle Venäjää vastaan, ja Ruotsi kävi neuvotteluja yhteistoiminnasta myös Liettuan kanssa.⁴⁹ Iivanan liittolainen, Tanskan kuningas Hannu, oli kronikan mukaan lähettänyt laivoja hävittämään Pohjanmaan rannikkoa, mutta kyseessä oli paremminkin isku Sten Sturen selustaan alkanee unionikamppailussa eikä Venäjän auttaminen.

Yleistilanne teki siis sekä Venäjän että Ruotsin halukkaiksi rauhaan. Syksyllä 1496 Sten Sture näyttää Suomessa käydessään lähettäneen suuriruhtinaalle vihjeen omasta halustaan sovun palauttamiseen. Tosin hän samoihin aikoihin neuvotteli joukkojen värväämisestä Baltiasta ja Lyypekestä seuraavaksi kesäksi suunniteltua Ivangorodin valloitusta varten, mutta nämä suunnitelmat eivät edistyneet.⁵⁰ Maaliskuun alussa v. 1497 Ruotsin ja Venäjän edustajat solmivat kuuden vuoden välirauhan vanhoilla ehdoilla.⁵¹ Samalla sovittiin, että jo samana vuonna joulun aikaan pidetään Vuoksella rajakokous ja raja käydään »ruhtinas Jurin ja kuningas Maunun» rajakirjeen mukaan eli vuoden 1323

sopimuksen mukaisesti. Mitään ratkaisua rajakiistaan ei siis sodalla ollut saatu aikaan. Sopimuksesta näkyy, että rajatuomarina ja Käki-salmen linnan päällikkönä oli edelleen karjalainen Grigori Iivananpoika Roukkula. Väli-rahansopimus lopetti avoimen sotatilan, mutta ei poistanut valtakuntien välisen jännityksen syitä, jotka pitivät tilannetta Karjalan ja Savon rajalla kireänä seuraavinakin vuosina. Erityisen tyytymättömiä tulokseen olivat karjalaiset, jotka eivät saaneet palautetuksi entisiä nautintaoikeuksiaan Savossa ja Pohjanmaalla, vaikka pohjalaiset sodan aikana olivatkin jo ehtineet omasta puolestaan tunnustaa Venäjän yliherruuden. Väli-rahnan johdosta tilanne palautui sodanedelliseen muotoonsa.

3. Sodan jälkiselvittelyt

Maaliskuussa 1497 Sten Sture menetti asemansa valtionhoitajana ja pian hän kärsi tappion kilpailussa unionikuninkaan Hannun kanssa, joka tunnustettiin myös Ruotsin hallitsijaksi. Ennen ratkaisutapahtumia näyttivät Venäjä ja Tanska neuvotelleen aikaisemman liiton perusteella yhteistoiminnasta. Suuriruhtinaan kreikkalainen lähettiläs kävi Kööpenhaminassa ja palatessaan turvallisuussyistä meritse Jäämeren kautta hän onnistui miehistöineen vangitsemaan, todennäköisesti Lapin rannikolla, ruotsalaisen »rajarosvon» tovereineen, jotka vietiin Moskovaan.⁵² Samoihin aikoihin Knut Posse oli saanut Viipuriin tietoja venäläisten sotavarusteluista ja vastapuolen partioita oli nähty Suomen Karjalan puolella Viipurin lähellä.⁵³ Kyseessä olivat melko varmasti karjalaiset tiedustelupartiot. Koska rajankäynti oli sovittu pidettäväksi ennen joulua 1497, annettiin ymmärtää, että suuriruhtinas varautui Tanskan tuella uuteen sotaan, ellei rajankäyntiin Ruotsin taholta haluttu tulla mukaan.

Vuoden 1497 lopulla poliittinen tilanne kuitenkin jyrkästi muuttui ja pudotti pohjan suuriruhtinaan suunnitelmilta. Sten Sture tunnusti Tanskan kuninkaan Hannun myös Ruotsin hallitsijaksi, luovutti hänelle Suomen linnaläänit ja sai sopimuksella kuninkaan suurvasallina pitää koko Suomen läänityksensä.⁵⁴ Ruotsi oli liittynyt takaisin pohjoismaiseen unioniin ja yhteinen hallitsija Hannu oli vastuussa myös Ruotsin ulkopoliittisista eduista. Seurauksena oli, että rajankäynti Suomessa jälleen »unohdettiin». Kun suuriruhtinaan lähettiläät keväällä 1498 tulivat Tukholmaan muistuttamaan asiasta, Hannu kuningas vastasi vältellen venäläisten esityksiin. Neuvotteluja jatkettiin Kööpenhaminassa 1499, Moskovassa v. 1500 alussa sekä jälleen Kööpenhaminassa saman vuoden keväällä. Tanskan kuningas ilmoitti kirjeessään suuriruhtinaalle,

että Ruotsin valtaneuvoston antaman tiedon mukaan Venäjän vaatimat alueet Savo, Jääski ja Äyräpää sekä »Kajaanin maan» eli Pohjanmaan joet kuuluivat Ruotsin valtakuntaan eikä niitä voitu luovuttaa.⁵⁵

Samaan aikaan olivat Venäjän ja Liettuan välit kiristyneet räjähdyspisteeseen, sillä Iivana III:n tytär Helena, joka oli naitettu Liettuan hallitsijalle Aleksanterille, valitti katolisen kirkon painostusta uskoaan kohtaan ja monet Liettuan venäläisalueiden ortodoksiset ruhtinaat asettuivat Iivanan suojelukseen. Tilanne johti avoimeen sotaan v. 1500.⁵⁶ Sen vuoksi Iivanan etujen mukaista oli taipua neuvotteluihin Suomen suunnalla, jossa entinen liittolainen Hannu petti hänet saatuaan vastuun myös Suomen eduista.

Hannu kuningas näyttää tiukentaneen asenmettaan neuvottelujen pitkittyessä. Vuonna 1499 kesällä hän otti Sten Sturelta pois Viipurin ja Olavinlinnan läänin sekä Turun läänin. Viipurin ja Olavinlinnan käskynhaltijaksi hän asetti mahtavan ruotsalaisen ylimyksen Eerik Tuurenpoika Bjelken, josta tuli pian erittäin taitava Suomen idänpolitiikan hoitaja kuningas Hannun palveluksessa.⁵⁷ Viipurista käsin tämä ryhtyi varmistamaan Ruotsin intressien puolustamista itärajalla.

Samaan aikaan kun suuriruhtinas yritti neuvotteluilla taivuttaa Hannu kuningasta rajankäyntiin, karjalaiset antoivat pontta vaatimuksille sovitun rajankäynnin toteuttamisesta tekemällä heinäkuussa 1499 hyökkäyksen kiistanalaiselle alueelle Savoön. Joukkojen kokoonpano osoittaa, että kyseessä oli karjalaisten talonpoikien painostushyökkäys, jota osasto Käkisalmen vakinaista sotaväkeä tuki. Hyökkääjiä oli Sten Sturen mukaan noin 600, joskin eräät väittivät heitä olleen tuhat. Näistä vain 200 oli sotilaita ja loput miekoin ja kirvein varustettuja karjalaisia talonpoikia. Joukot hävittivät taloja laajalta alueelta, surmasivat noin 70 henkeä ja veivät mukanaan saalista. Olavinlinnan varuskunta teki vastahyökkäyksen, mutta karjalaiset väistivät sen peräytyen nopeasti rajan taa. Viipurin linnanherra valitti, että Ruotsin Karjalassa oli neljä pitäjää poltettuna rajalevottomuuksien jäljiltä ja ettei Savostakaan saatu sinä vuonna veroja, sillä talonpojat olivat olleet koko kesän piilopirteissä metsissä voimatta hoitaa peltojaan.⁵⁸

Vuonna 1500 oli rajaongelma esillä monin tavoin. Kuten edellä mainittiin, Venäjän ja Tanskan välisiä neuvotteluja käytiin sekä Moskovassa että Kööpenhaminassa ja maiden välisen liiton jatkumisen edellytyksenä on rajakysymys ollut puheena. Ruotsin valtionhoitaja Sten Sture kävi Suomessa alkuvuodesta ja aikalaisten todistusten mukaan vei Ruotsiin siihen saakka Viipurin linnassa säilytetyn Pähkinäsaaren rauhansopimuksen alkuperäiskappaleen, joka tämän jälkeen hävisi teille tietymättömille.⁵⁹ Siitä lähtien käytettiin rajaneuvotteluissa keskiajan lopulla syntyneitä tosiasialliseen nautintaan sekä asutuksen laajentumi-

seen perustuvia rajaluetteloita. Niiden pohjalta laadittiin viimein Ruotsissa v. 1558 tienoilla pergamentille kirjoitettu väärennetty Pähkinäsaaren rauhansopimuksen kappale.⁶⁰ Ruotsin johtomiehet käyttivät politiikassa hyväkseen väärennöstä aitoon renessanssityyliin.

Venäjän puolella suoritettiin v. 1500 Vatjan viidenneksen Karjalan puoliskon veronkirjoitus. Siinä pyrittiin selvittämään myös rajaseudun asutusta ja verotusta, mutta työ rajoittui tietenkin karjalaisten tosiasialliseen asutukseen eikä ulottunut karjalaisten vanhoille eränauttinnan alueille Savossa eikä Pohjanmaalla. Veronkirjoituksen yhteydessä Karjalan johtomiehet ovat selvästi havainneet muinaisten nautinta-alueidensa supistumisen. Tuskastuneina rajankäynnin toistuviin lykkäyksiin he yrittivät itse hankkia oikeutta ja merkitsivät Savon maastoon oman rajalinjansa, joka kulki Särkilahdesta Saukonsaaren ja Olavinlinnan länsipuolitse Laitaatsalmeen sekä edelleen Putkisalmen ja Rantasalmen kautta Varkauden seuduille.⁶¹ Siellä karjalaiset olivat jo valmiit tinkimään, rajaa ei vaadittu Suonnejoen suuntaan, minne karjalaiset eivät olleet enää päässeet retkeilemään, vaan Leppävirran kautta Vaajasalmeen, Jänneniemeen Kuopion lähelle, sekä Kirilin koskeen, jota ruotsalaislähteet nimittivät Karjalankoskeksi ja pitivät rajan merkkinä nykyisen Juankosken seudulla. Sieltä rajalinja vedettiin edelleen Lastukoskeen.

Vanhan asutuksen lähellä rajavaatimus oli perinteenä säilynyt tarkemmin kuin kaukaisissa luoteen erämaissa. Etelä-Savossa ja sen vastaisella Karjalan puolella tilaa eränauttintaan oli vähemmän, joten vaatimukset siellä olivat senkin vuoksi täsmällisemmät ja tiukemmat. Raja- paikkojakin on suhteellisen tiheässä yksityisiä saaria myöten. Savolaiset kostivat yksipuolisen rajankäynnin tekemällä hävitysretken Karjalan puolelle, missä he polttivat kaksi kylää kiistanalaisella Purujärvellä,⁶² joka kuului savolaisten tavoittelemaan alueeseen. Sen karjalaiskylien hävittäminen tähtäsi seudun liittämiseen kokonaan Savoön.

Kun salaiset neuvottelut Tanskan kanssa eivät tuottaneet toivottua tulosta, suuriruhtinas Iivana III muutti taktiikkaa ja teki vaatimuksistaan julkisia. Maaliskuussa 1501 saapui Tukholmaan Venäjän lähetystö ja esitti siellä vaatimukset vuoden 1493 liittosopimukseen vedoten. Lähetystön mukaan Venäjän ja Tanskan hallitsijat olivat tuolloin sopineet ja ristinsuutelulla vahvistaneet, että he hyökkäävät yhdessä Ruotsia vastaan ja että ne maat, jotka vanhastaan kuuluivat kummallekin osapuolelle, palautetaan omistajilleen.⁶³ Lähetystö korosti, että sopimuksen mukaan piti Venäjälle palauttaa myös Savilahden eli Savon, Jääskén ja Äyräpään pogostat, jotka sille olivat »vanhastaan» (eli Pähkinäsaaren rauhaan asti) kuuluneet, sekä »Kainuun joet» eli Pohjanmaan rannikko Pyhäjoesta alkaen. Kuningas Hannu puolestaan piti

kiinni siitä, että vaaditut alueet kuuluivat Ruotsin valtakuntaan. Tanska oli ehdottanut vanhojen sopimusten tekstien vertailua, johon Venäjän lähetystö ilmoitti suuriruhtinaan suostuvan. Sovintoon pääsemiseksi se kannatti aiemmin tehtyä esitystä avioliiton solmimisesta Iivanan pojän ja Hannun tyttären välillä.

Todennäköisesti v. 1493 liittosopimusta tehtäessä ei ole mainittu nimenomaisesti Viipurin Karjalan ja Savon luovuttamisesta Venäjälle avun palkkana, mutta sopimuksen väljä sanamuoto antoi mahdollisuuden tulkita sitä suuriruhtinaan esittämällä tavalla. Tultuaan myös Ruotsin hallitsijaksi Hannu ei tietenkään voinut hyväksyä sellaista tulkintaa, joka olisi merkinnyt hänen oman valtakuntansa alueiden menetyksiä.

Venäjän vaatimukset menivät siis pitemmälle kuin Pähkinäsaaren rauhan rajaan, eikä yhteisymmärrykseen enää päästy. Vaatimusten julistaminen Ruotsissa edisti alkanutta kansannousua Hannu kuningasta vastaan, ja elokuussa Sten Sturen kokoamat joukot nousivat kapinaan. Suuriruhtinas kävi parhaillaan omalle maalleen tärkeämpää sotaa Länsi-Venäjän ruhtinaskuntien lopulliseksi vapauttamiseksi Liettuan ylivallasta eikä voinut ryhtyä hyökkäykseen Suomessa. Vuonna 1502 Iivana joutui sotaan myös Saksalaista ritarikuntaa vastaan. Samana vuonna Viipurin ja Olavinlinnan herra Eerik Tuurenpoika Bjelke luopui kuninkaasta ja asettui lääneineen Ruotsin valtionhoitajaksi uudestaan valitun Sten Sturen palvelukseen. Eerik Tuurenpoika kohosi nopeasti Suomen idänpolitiikan todelliseksi hoitajaksi, ja kun hänet Svante Sturen tultua valtionhoitajaksi v. 1504 korotettiin koko Suomen käskynhaltijaksi, tuli hänestä muodollisestikin vahva neuvottelija Novgorodin ja Käkisalmen käskynhaltijoiden kanssa.

Suuriruhtinaan ollessa sidottuna sotaan Baltiassa ja Liettuassa Eerik Tuurenpoika ryhtyi taitavasti varmistamaan Suomen rajaa mahdollisimman edulliseksi. Ulkopoliittisesti hän pyrki noudattamaan puolueettomuutta ja varoi sekaantumasta Baltian taisteluihin. Sen sijaan hän lujitti Viipurin ja Olavinlinnan puolustusta, niin että ne pystyivät torjumaan väkivaltaiset paikalliset rajanmuutosyritykset. Kun sotaa käyvän Tallinnan kaapparit v. 1501 polttivat joitakin taloja Retusaaren luona Suomen puolella ja ryöstivät Nevan suulla Viipurin karjalaisten kauppa-aluksia, jotka myivät suola Venäjälle, Eerik Tuurenpoika vaati Tallinnalta hyvitystä.⁶⁴ Hän ei halunnut katkaista Venäjän kauppaa Liivinmaan etujen vuoksi, sillä Viipuri hyötyi idänkaupan laajentamisesta, varsinkin kun Liivin kaupunkien vastaava kauppa tyrehtyi. Kun Tallinna syytti Eerik Tuurenpoikaa Venäjän vahvistamisesta kaupan avulla, Viipurin herra kiisti jyrkästi, »että minä olisin niin häijy ja epäkristillinen, että vahvistaisin venäläisiä, noita uskottomia kristikun-

nan vihollisia».⁶⁵ Mutta käytäntö ja poliittiset puheet eivät silloinkaan olleet kirjaimellisesti samanlaisia. Viipurista oli tullut Tallinnan kilpailija Venäjän kaupassa. Se välitti Danzigiin ja Lyypekkiin asti Venäjän tavaroita, joista osa tuli Karjalasta,⁶⁶ eikä kauppaa tietysti voitu käydä vain yhden osapuolen hyödyksi.

Vuonna 1503 Iivana III teki kuusivuotisen aselevon Liettuan kanssa, mutta vaikka hän sai useimmat Länsi-Venäjän ruhtinaskunnat Liettualta, jäi tärkeä linnoitettu kaupunki Smolensk yhä viholliselle eikä suuriruhtinas voinut pitää Liettuan ongelmaa lopullisesti ratkaistuna. Viipurissa pelättiin Iivanan suunnittelevan levottomuuksia Suomen rajalla, sillä välirauha päättyi sopimuksen mukaan v. 1503, eikä sovittua rajankäyntiä ollut taaskaan suoritettu.⁶⁷ Ruotsin valtaneuvosto suunnitelti liiton uusimista Saksalaisen ritarikunnan kanssa Venäjää vastaan, kun taas Eerik Tuurenpoika koetti neuvotteluin Venäjän kanssa päästä välirauhan uusimiseen. Hänen lähettämänsä neuvottelijat käännytettiin kuitenkin takaisin Pähkinälinnasta, jotta Ruotsi ei olisi saanut tietoja parhaillaan käynnissä olleista neuvotteluista Venäjän ja Liettuan välillä. Venäläiset ja karjalaiset kauppiaat saapuivat silti entiseen tapaan Viipuriin kauppaa tekemään, mikä antoi vihjeen, että suuriruhtinas oli halukas neuvottelemaan vuorollaan myös Viipurin edustajien kanssa ja ettei Venäjä riko rauhaa ennen sopimusneuvotteluja.⁶⁸

Vuoden 1504 kesällä Ruotsin valtuutetut pääsivät Novgorodiin, mutta neuvotteluista tuli jälleen vaikeita. Viipurin linnanherralla oli jo käytössään kopio eli epävirallinen kappale ns. väärennettyä Pähkinäsaaren rauhansopimusta. Hän antoi tutkia sen mukaisen rajan ja ilmoitti siten valtaneuvostolle, että tämä voi hyvin luottaa rajakirjaan ilman että tarvitsee pelätä vahinkoa eli aluemenetyksiä.⁶⁹ Novgorodin neuvotteluissa on käyty sitkeää kiistaa rajasta ja rajankäynnistä, sillä tarvittiin kaksi neuvottelumatkaa ennen kuin suuriruhtinas suostui uusimaan välirauhan.⁷⁰ Syyskuussa 1504 allekirjoitettiin Novgorodissa sopimus, joka pidensi välirauhaa kaksikymmentä vuotta.⁷¹ Sitä voi pitää Viipurin linnanherran poliittisena voittona, jonka tekivät mahdolliseksi hänen taitava puolueettomuutensa sodan aikana sekä Iivanan keskittyminen tavoitteisiinsa Liettuan suunnalla.

Uuden sopimuksen mukaan piti rajankäynti suorittaa vuoden 1506 lopulla, ja jälleen sanamuoto vakuuttaa, että raja käydään »ruhtinas Jurin ja kuningas Maunun rauhansopimuksen mukaisesti Siestarjoelta Kainuun mereen». Vapaa kauppakulku vahvistettiin, ja Ruotsi sitoutui pysymään puolueettomana mahdollisessa Liivinmaan sodassa Venäjää vastaan. Rajarikkomuksien tuomitseminen jätettiin edelleen Pähkinälinnan, Viipurin ja Käkisalmen päälliköiden tehtäväksi. Käkisalmissa oikeutta jakoi edelleen karjalainen Grigori Iivananpoika Roukkula.

Suomelle rauha idässä oli tärkeä, sillä maa oli Ruotsin mukana sodassa Tanskan unionikuningasta vastaan, joka lähetti laivoja ryöstelemään Suomen lounais- ja länsirannikoita. Venäjän puolella karjalaisten oli tyytyminen tulokseen, joka taas vain lupasi heille rajankäynnin vanhan sopimuksen mukaisesti.

Aikaisemmin sopimukset oli vahvistettu ristin suutelemisella Novgorodissa. Nyt Venäjä otti käytäntöön uuden sitovamman menettelyn. Venäjän edustajat vahvistivat sopimuksen Novgorodissa ja Venäjän lähetystö kävi sitten Tukholmassa todistamassa, että Ruotsin hallitsija vahvisti sopimuksen ristiä suutelemalla. Vasta sitten sopimus astui lopullisesti voimaan.⁷²

4. Pitkän rauhan sopimus 1510

Suuriruhtinas Iivana III kuoli v. 1505. Hänen poikansa ja seuraajansa Vasili III (1505—1533) jatkoi isän aloittamaa työtä koko muinaisen Venäjän yhdistämiseksi Moskovan johtoon. Venäläiseen tapaan hän uusi edeltäjänsä tekemät sopimukset omissa nimissään, ja kesällä 1506 ehdotti myös Tanskan kuninkaalle aikaisemman liiton uusimista. Kuningas Hannu oli halukas sopimukseen, joka tarjosi Tanskalle sivustatukea Ruotsin uudestaan alistamiseksi unioniin, ja liitto vahvistettiin. Pyysipä Hannu, että hän saisi Venäjällä vankina olleen suomalaissyntyisen venäjän tulkin Kööpenhaminaan jatkuvaa yhteydenpitoa varten.⁷³

Suomessa odotettiin epäluuloisina kiusallista rajankäyntiä. Eerik Tuurenpoika tiesi, että sopimukseen rajasta tuskin voitiin päästä, siksi hän kokosi rajalle rälssiarmeijan ja kutsui jopa nostoväkeä aseisiin.⁷⁴ Mutta yllättävä tilanteen muutos pelasti Suomen epämiellyttävältä rajankäynniltä. Liettuan ruhtinas Aleksanteri oli valittu myös Puolan kuninkaaksi, ja voimistunut kaksoisvaltio uhkasi jälleen estää Länsi-Venäjän ortodoksisten ruhtinaskuntien vapauttamisen, jota Vasili aikoi jatkaa, varsinkin kun hän sai voimakasta tukea ortodoksisilta ruhtinailta, joista monet pyrkivät irti katolisesta Puola-Liettuasta. Lisäksi aiheutti Pihkovan hallinto Moskovalle vaikeuksia. Pihkova oli tunnustanut Moskovan yliherruuden mutta säilyttänyt sisäisen itsehallinnon. Moskovan hyväksymät Pihkovan ruhtinaat joutuivat riitoihin kaupungin oman väen kanssa, ja Vasili halusi alistaa Pihkovan väestön täydelliseen kuuliaisuuteen kuten hänen isänsä oli alistanut Novgorodin. Smolensk ja Pihkova olivat Moskovan kannalta paljon tärkeämmät tavoitteet kuin etäiset Savon ja Pohjanmaan erämaat. Vasili päätti keskittää voimansa länteen. Luoteisten rajaongelmien ratkaiseminen sai odottaa suotuisampaa ajankohtaa.

Niinpä kun Ruotsin edustajat saapuivat sovittuun rajakokoukseen Vuokselle joulun alla 1506, he saivat turhaan odottaa Venäjän edustajia, ja kolmen päivän päästä he poistuivat. Joulun jälkeen saapui Viipuriin Venäjän valtuuskunta, joka itse ehdotti rajakokouksen lykkäämistä vedoten suuriruhtinaan tärkeisiin toimiin. Eerik Tuurenpoika sai tilaisuuden moittia venäläisiä viivyttelystä sekä myöhästymisen etukäteen ilmoittamisen laiminlyömisestä. Valtionhoitajalle Viipurin linnanhera suositteli rajakokouksen lykkäämistä mahdollisimman pitkälle, kun nyt Ruotsi oli saanut asiassa aloitteen käsiinsä.⁷⁵ Seuraavana vuonna Eerik Tuurenpoika toimitti lähetystön Novgorodiin neuvottelemaan rajakokouksesta ja onnistui saamaan suuriruhtinalta lupauksen, että rauha säilyy rikkomattomana ja että Ruotsi saa ehdottaa rajankäynnille sopivan ajan.⁷⁶

Suomen kannalta katsoen tilanteen muutos oli suuri poliittinen voitto, mutta Venäjän karjalaisten kannalta se oli tappio. Karjalasta katsoen suuriruhtinas teki virheen jättäessään aloitteen Ruotsille kysymyksessä, jossa Venäjällä oli muodolliset edut puolellaan.

Samana syksynä 1507 matkusti Tanskan lähettiläs David Cochran Moskovaan, missä hän viipyi useita vuosia. Seuraavana vuonna suuriruhtinas aloitti rauhanneuvottelut Puola-Liettuan kanssa ja jälleen pelättiin Suomessa Tanska-Venäjä liiton muodostamien pihtien puristusta. Venäjä ja Puola-Liettua tekivät rauhan tammikuussa 1509 ja helmikuussa saapui Venäjän lähetystö Viipuriin sanomaan aselevon irti kesken sopimuskautta. Lähetystö selitti, että rauhaa ei ollut tehty siinä mielessä, että suuriruhtinas menettäisi omia alueitaan. Eerik Tuurenpoika arveli Venäjän vaativan niitä alueita, jotka he aikaisemmin (1500) olivat rajapyykein merkinneet Venäjään kuuluviksi. Suomalaisien mukaan alue oli 14 peninkulmaa leveä ja 150 peninkulmaa pitkä ja siihen sisältyi myös Olavinlinna.⁷⁷ Peninkulma oli tuolloin Savossa noin viisi nykyistä kilometriä, joten Venäjän vaatima alue arvioitiin olevan noin 70 kilometriä leveä ja 750 kilometriä pitkä. Arviointi viittaa selvästi kiistanalaiseen alueeseen Savossa ja Pohjanmaan rajalla. Eerik Tuurenpojan mukaan venäläiset uhkailivat sodalla, elleivät saa haltuunsa mainittuja omikseen katsomiaan alueita; heillä tiedettiin olevan joukkoja valmiina Savon rajan läheisyydessä. Eerik Tuurenpoika tiesi hyvin, että suuriruhtinas oli tehnyt rauhan Liettuan ja tataarien kanssa ja neuvotteli parhaillaan rauhasta Saksalaisen ritarikunnan kanssa. Lisäksi hän tiesi Tanskan lähettilään oleskelevan Moskovassa, joten hän pyysi hyviä neuvottelijoita Turusta Novgorodiin lähetettäväksi.⁷⁸ Hän toivoi yhä, että välirauha voidaan säilyttää, vaikka Venäjä painosti useiden lähetystöjen voimalla peräkkäin.

Suuriruhtinaan yllättävän toimenpiteen takana olivat siis rauha länsi-

rintamalla, karjalaisten esittämät vaatimukset sekä Tanskan tarjoama tuki, kun Tanska oli sodassa Ruotsia vastaan ja tarvitsi Venäjän apua. Lähetystöjen käyntien jälkeen karjalaiset olivat tehneet partioretkiä Suomen puolelle ja ottaneet ryöstösaalista, eikä Viipurin linnanhera uskaltanut kostaa sodan pelosta.⁷⁹ Todennäköisesti ryöstöretket olivat kohdistuneet Venäjän vaatimalle alueelle. Savossa ja Pohjanmaalla karjalaiset olivat jo kauan yrittäneet partiohyökkäyksin pelotella siirtolaisia pois karjalaisten omikseen katsomilta seuduilta.

Eerik Tuurenpoika ryhtyi tarmokkaasti rauhoittamaan tilannetta, sillä hän katsoi, ettei Suomi voinut taistella yhtä aikaa tanskalaisia ja venäläisiä vastaan. Hän ilmoitti rajan taa, että Ruotsi lähettää pian neuvottelijoita Novgorodiin. Huhtikuussa 1509 saapui jälleen Venäjän lähetystö Viipuriin ja toisti entiset vaatimukset, joihin tietenkään ei voitu Viipurissa antaa myönteistä vastausta. Painostus jatkui, sillä kun Turusta lähetetyt neuvottelijat pyrkivät Venäjälle, heidät käännytettiin rajalta takaisin.⁸⁰ Todennäköisesti pääsyynä oli se, etteivät he edustaneet Ruotsin keskushallitusta eikä heidän katsottu voivan tehdä sopimusta koko valtakunnan nimissä. Kaikesta huolimatta karjalaiset kauppiat saapuivat kesällä tavanomaiseen tapaan Pohjanmaalle.⁸¹ Rauhanomainen neuvottelu oli vielä avoin, ja Venäjän puolella jatkui sen pohjustaminen. Eerik Tuurenpoika kävi helluntain aikaan sekä myöhemmin syksyllä rajalla keskustelemassa Venäjän edustajien, ilmeisesti Käkisalmen käskynhaltijan, kanssa neuvottelujen aikaansaamiseksi valtakuntien välillä.⁸² Elokuun alussa tanskalaiset tekivät yllätyshyökkäyksen Turkuun, mikä osaltaan kannusti Eerik Tuurenpoikaa rauhoittamaan karjalaisia ja venäläisiä neuvotteluihin.

Jälleen suuriruhtinas antoi myöten. Pääsyynä oli ehkä Pihkovan tilanteen kärjistyminen. Riidat paikallisen itsehallinnon ja Moskovan nimittämän ruhtinaan välillä olivat johtaneet siihen, että suuriruhtinas päätti lopettaa kaupungin itsehallinnon. Miehitystä valmisteltiin joukkojen kokoamisella vuoden 1509 lopulla ja se toteutettiin taistelutta tammikuussa 1510.⁸³ Sotajoukkojen kokoaminen länsirajalle aiheutti vastatoimenpiteitä Liivinmaan ritarikunnan taholta, joka myös pelkäsi Venäjän hyökkäystä. Vasilin oli jälleen varauduttava sotaan länsirintamalla.

Samaan aikaan suuriruhtinas joutui valvomaan Novgorodin neuvotteluja Ruotsin valtuuskunnan kanssa. Entiseen tapaan näet Novgorodin käskynhaltija teki sopimukset, mutta ei enää itsenäisenä ruhtinaan, vaan suuriruhtinaan käskystä. Ruotsin valtuuskunta sai ensi kerran käydä alustavia keskusteluja Moskovassa, mutta varsinaiset neuvottelut se joutui edelleen käymään Novgorodissa ruhtinaan kanssa.⁸⁴ Moskova piti Ruotsia Novgorodin tapaisena ruhtinaskuntana, mihin perusteeksi sopi

Ruotsin asema pohjoismaisessa unionissa, jonka hallitsijana oli Tanskan kuningas.

Näyttää siltä, että suuriruhtinas oli lopullisesti luopunut ajatuksesta saada takaisin Savilahden, Jääsken ja Äyräpään pogostat, mutta hän piti edelleen kiinni Pähkinäsaaren rauhansopimuksen mukaisesta rajasta Savossa ja Pohjanmaalla, minkä hän katsoi mahdolliseksi varmistaa rauhanomaisesti rajankäynnin perusteella. Novgorodin neuvotteluissa Venäjä ehdotti jopa 60 vuoden aselepoa, jos vastapuoli suostuu rajankäyntiin Pähkinäsaaren rauhankirjan mukaisesti. Ruotsin valtuuskunta yritti väistää rajankäyntiä, mutta suuriruhtinas saattoi jälleen olla jyrkkänä ja uhkasi sodalla, ellei rajankäyntiin suostuta. Valtuuskunnan oli pakko antaa periksi. Maaliskuussa 1510 tehtiin rauhansopimus Ruotsin ja Venäjän välillä 60 vuodeksi.⁸⁵ Sopimuksen mukaan tuli v. 1513 kesällä pitää rajakokous Vuoksella Noisniemen kylässä ja raja piti käydä »ruhtinas Jurin ja kuningas Maunun» rajakirjan mukaisesti. Jälleen sovittiin kaupan vapaudesta, rikollisten ja karkulaisten molemminpuolisesta palauttamisesta sekä rajarauhan rikkomisten yhteisestä tuomisemisesta rajakokouksissa. Tuomareina toimivat Viipurin, Pähkinälinnan ja Käkisalmen päälliköt. Käkisalmen »rajatuomareina» mainitaan kaksi karjalaista läänitysmiestä: Stefan (Tapani) Kosmanpoika Balakšin ja Nikifor Jaakonpoika Roukkula, aikaisemman Grigori Roukkulan sukulainen. Molemmilla suvuilla oli laajahkot tilukset Käkisalmen lähistöllä.⁸⁶

Tämä sopimus merkitsi pitkää ja kaivattua rauhaa rajalla, jos vain rajankäynti voitiin toimittaa sovinnossa. Mutta siinä ristiriita oli sovittamaton ja Eerik Tuurenpoika epäilikin, että rauha ei jäisi pitkäaikaiseksi. Tanskan lähettiläs oli käynyt kotimaassaan ja palasi kesällä 1510 Moskovaan. Ruotsissa seurattiin epäluuloisina Venäjän ja Tanskan yhteistyötä. Venäjän lähetystö lähti syksyllä matkalle Tukholmaan todistamaan rauhansopimuksen ratifiointia, mutta sitä odotettiin turhaan perille. Se oli pysähtynyt Pähkinälinnaan eikä jatkanut matkaa, joten Ruotsissa pelättiin, ettei sopimusta ratifioida.⁸⁷ Seuraavana keväänä kuoli Viipurin taitava linnanhera Eerik Tuurenpoika, ja Suomen rajalinnojen johto jäi toistaiseksi hänen leskensä Gunillan käsiin.⁸⁸ Huhuttiin, että venäläisiä oli aseissa rajan läheisyydessä,⁸⁹ mutta todennäköisesti kyseessä olivat jälleen karjalaiset partiot, sillä suuriruhtinas valmisti hyökkäystä Smolenskin valloittamiseksi Puola-Liettualta, eikä voinut sitoa armeijaansa Suomen rajalle. Suuriruhtinaan sotavalmistelut tulkittiin virheellisesti uhkaksi Suomea vastaan, varsinkin kun Tanskan lähettiläs jälleen oleili Moskovassa. Sten Sturen kansleri Hemming Gadd kertoi Lyypekin hansapäivillä, että kuningas Hannu oli sopinut avioliitosta tyttärensä sekä suuriruhtinaan pojan välillä ja että myötä-

jäisinä Hannu oli luvannut Venäjälle Savilahden, Äyräpään ja Jääsen sekä Juvan eli Savon uuden veropitäjän, joka sijaitsi muinaisen Savilahden pogostan alueella. Viipurissa pelättiin Venäjän yllätyshyökkäystä, varsinkin kun Ruotsin liittolainen Lyypekki ryhtyi kaappailemaan venäläisiä laivoja Suomenlahdella.⁹⁰

Vuoden 1512 kesällä Ruotsin valtionhoitajaksi valittiin Svante Sturen jälkeen Sten Sture nuorempi ja samana vuonna määrättiin Viipurin ja Olavinlinnan lääninherraksi Tönne Eerikinpoika Tott, joka oli johtanut Ruotsin neuvotteluvaltuuskuntaa Novgorodissa 1510 ja oli idänpolitiikan asiantuntija. Hän otti linnat vastaan keväällä 1513.⁹¹

Vuonna 1512 sodanpelko hälveni kun todettiin, että suuriruhtinas Vasili III ryhtyi valloittamaan Smolenskia ja joutui sotaan myös Lietuan liittolaisia tataareja vastaan. Tällöin katsottiin sopivaksi jälleen yrittää rajankäynnin siirtämistä ja hankittiin turvakirjeet lähetystön matkaa varten vuoden 1512 lopulla. Seuraavana keväänä Suomesta koottu lähetystö matkusti neuvotteluihin Novgorodiin.⁹² Suuriruhtinas oli kärsinyt tappioita sodassa, ja hän taipui Ruotsin esityksiin. Toukuussa 1513 allekirjoitettiin Novgorodissa aikaisemman sopimuksen vahvistus, jonka mukaan rajankäynti suoritetaan vasta viiden vuoden perästä eli kesällä 1518.⁹³ Suomessa oltiin tyytyväisiä, mutta Venäjän karjalaiset saivat jälleen niellä pettymyksensä. Sopimus ratifioitiin Tukholmassa samana syksynä, ja silloin sovittiin myös edellisten sotien vankien vaihdosta. Ruotsalaiset valittivat, että »ryssät» (eli tosiasiaa karjalaiset) olivat tehneet ryöstöretken Tornion lähettyville rauhanteon jälkeen ja anastaneet mm. kirkollista esineistöä. Kannaksella he olivat ryöstäneet Viipurin luostarin hevosia, jotka Venäjän lähetystö lupasi palauttaa.⁹⁴ Tämän tapaiset karjalaisten katkeruuden osoitukset eivät loppuneet, ja myös savolaisten ja pohjalaisten partioretket Karjalaan jatkuivat, mutta riidat rajoittuivat molemmin puolin paikallisiksi kahakoiksi eikä avointa sotatilaa maiden välillä puhjennut vuosikymmeeniin. Alkoi pitkä rauhankausi, jonka aikana molemmin puolin rajaa tapahtui voimakas aineellisen ja henkisen kulttuurin nousu. Suomi ja Karjala elpyivät sotien tuhoista ja kehittivät yhteistä vanhaa kulttuuriperintöään eri suuntiin kukin omien valtiollisten ja kulttuurillisten yhtevksiensä varassa.⁹⁵

5. Riidat kytevät

Rajakahakat, partioretket naapurimaan alueelle sekä rajarikkomukset olivat niin yleisiä, että joka kerta kun välirauha uusittiin, sovittiin myös rajakokouksista rikkomusten tuomitsemiseksi. Rajakokouksia lienee kui-

tenkin saatu aikaan melko harvoin, sillä niistä on hyvin vähän tietoja. Rajaseudun asukkaille jäi runsaasti riidan aiheita, joista suurimpia oli itse rajan kulku. Täysin rauhallista rajalla oli tuskin koskaan monta vuotta peräkkäin, mutta varsinaisia sodan tuhoja onnistuttiin välttämään parin sukupolven ajan.

Vuoden 1510 sopimuksen jälkeen olivat karjalaiset käyneet ryöstä-mässä Tornion kirkkoa, mitä valitettiin Venäjän lähetystölle Tukhol-massa v. 1513. Valitus ei tuonut korvausta, mutta seuraavan vuoden maaliskuussa torniolaiset ryhtyivät omin päin hoitamaan asiaa. Kemin käräjillä he laativat Käkisalmen käskynhaltijalle valituskirjeen, jossa he vaativat palauttamaan ryöstösaaliin. Kaksi talonpoikaa vei kirjelmän Käkisalmeen. Siellä käskynhaltija puolestaan muistutti, että muuan tuk-holmalainen kauppias oli ottanut kiinni »eräitä ryssiä», todennäköisesti karjalaisia kauppiaita, ja kiduttanut heitä. »niin että heidän huutonsa oli kuulunut pitkän päivämatkan päähän». Käkisalmen päällikkö uhkasi, että elleivät ruotsalaiset rankaise syyllisiä, he tulevat itse hakemaan oikeutta.⁹⁶ Pohjalaislähetystön toimittaminen Käkisalmeen eikä Vienen Karjalaan viittaa siihen, että karjalaiset ryöstäjät olivat tulleet Käki-salmen Karjalasta, siis Pielisen ja Oulujärven reittiä, eivätkä Vienen Karjalan suunnalta. Samalta taholta lienevät olleet kotoisin myös kidu-tetut »ryssät», joiden asian Käkisalmen päällikkö niin voimakkaasti otti omakseen.

Tämän välikohtauksen jälkeen rajalla näyttää olleen pari suhteelli-sen rauhallista vuotta, kunnes rajankäyntiin valmistautuminen tuli ajan-kohtaiseksi. Hannu-kuningas oli kuollut v. 1513, ja hänen seuraajansa Kristian II sai v. 1516 uusituksi Tanskan ja Venäjän välisen liittosopi-muksen, joka oli tähdätty toisaalta Ruotsia ja toisaalta Puola-Liet-tuaa vastaan.⁹⁷ Samana vuonna Viipurin linnanherra Tönne Eerikin-poika tiedusteli Ruotsin valtionhoitajalta, pitikö rajankäyntiä jälleen pyrkiä lykkäämään. Hän kertoi, että Venäjän puolella raivattiin kol-meä leveää tietä Suomen rajaa kohti, jotta venäläiset voivat suurella joukolla saapua rajan tarkistukseen. Hänen tietojensa mukaan tilanne rajalla oli muuten rauhallinen, paitsi että rajaseudun »ryssät» (eli jäl-leen karjalaiset) harjoittivat »varkautta ja ryöstöä vanhaan tapaan-sa».⁹⁸ Kyseessä olivat tavanomaiset rajariidat, joita tuskin voi pitää eri-tyisenä poliittisena painostuksena Moskovan keskusjohdon taholta, sillä tämä oli sidottu sotaan Puola-Liettuaa ja tataareja vastaan.⁹⁹

Suomessa yleistilannetta pidettiin kuitenkin vaarallisena, ja siksi yri-tettiin saada aikaan neuvotteluja venäläisten kanssa välirauhan säily-misen varmistamiseksi sekä mahdollisesti rajankäynnin lykkäämiseksi. Useista pyynnöistä huolimatta suuriruhtinas ei antanut Suomen lähe-tystölle kauttakululupaa Novgorodiin ennen kuin keväällä 1517.¹⁰⁰

Syyksi esitettiin ruttoa, mutta tosiasiasa suuriruhtinas Vasili lienee antanut hiljaista sivustatukea liittolaiselleen Tanskan kuninkaalle Kristian II:lle, kun tämä valmistautui Ruotsia vastaan sotaan, joka alkoi juuri keväällä 1517. Suomen joukkoja pidettiin varuillaan eikä niitä uskallettu käyttää Ruotsin ja Tanskan välisessä sodassa, harkittiinpa jo Pohjanmaan väestön nostamista aseisiin venäläisvaaran vuoksi.¹⁰¹ Suomen lähetystö lienee kuitenkin saanut rajankäynnin jälleen lykätyn, sillä vaikka neuvotteluista ei ole säilynyt tietoa, osoittavat myöhemmät tapahtumat, että rajankäyntiä ei ollut pidetty.¹⁰²

Noihin aikoihin suuriruhtinas alkoi kiinnittää vähemmän huomiota Lapin verotus- ja rajariitoihin, jotka olivat kauan pysyneet paikallisella tasolla. Karjalaiset olivat ainakin 1200-luvulta saakka harjoittaneet säännöllistä lapinkäyntiä ja kantaneet lappalaisilta veroa. 1300-luvulla heidän oikeutensa ulottuivat Ruijassa Lyngenvuonoon ja Malangiin asti. Olaus Magnuksen »Pohjoisten kansojen historia» sekä hänen kuuluisa karttansa osoittavat, että vielä 1500-luvun puolivälissä Vienan karjalaisia pidettiin bjarmeina ja heidän lapinkäyntiään bjarmien retkeilyn jatkona. Venäjän vallan lujittuessa Karjalassa joutuivat karjalaiset avustamaan suuriruhtinaan verovoutteja myös hallitsijalle maksettavan lapinveron kantamisessa. Norjalaiset puolestaan kantoivat lappalaisveroa Ruijasta Pyhäniemeen eli Kuolan niemimaan koillisrannikolle asti. Suomen ja Ruotsin pirkkalaiset (birkarlar) harjoittivat hekin lapinkäyntiä ja verottivat lappalaisia nykyisessä Suomen Lapissa sekä Ruijassa suunnilleen Ofotenista Varangiin asti.¹⁰³ Lappi oli siis verotuksen kohteena kolmelta taholta, niin että verottajien tiet kulkivat ristiin. Lapista oli tullut käytännössä kolmen valtakunnan yhteinen nautinnan ja verotuksen kohde. Periaatteessa kullakin verottajalla oli omat kohdekylät ja -perheet, mutta käytännössä syntyi moninkertaista verotusta sekä riitoja verotusoikeuksista. Vähitellen kukin verottajavaltio pyrki saamaan verotusalueen yksin omaan hallintaansa, joten verotusriitoja seurasivat rajariidat, jotka sitten 1500-luvulla kärjistyivät sodiksi.

Vuonna 1517 suuriruhtinas Vasili III antoi ensimmäisen tunnetun käskykirjeensä Lapin verotuksesta ja oikeudenkäytöstä.¹⁰⁴ Kirje osoittaa, että Venäjä alkoi kiinnittää huomiota Lapin hallintaan, ja koska se sisältää ohjeet Venäjän oikeudenkäytöstä Lapissa, se osoittaa, että suuriruhtinas piti koko idästä käsin verotettua Lappia omanaan tai ainakin pyrki liittämään sen kokonaan Venäjään. Samanlaisia vaatimuksia esittivät taholtaan pian myös Ruotsi ja Norja, joten suuriruhtinaan määräyskirje enteili tilanteen kiristymistä Lapin omistuskilpailussa.

Käskykirjeen mukaan Lapin verotuskeskuksia olivat Varsuga ja Kan-

talahti, josta käsin verovoudit kulkivat Paatsjoelle, Utsjoelle ja Pum-mankiin asti lännessä. Karjalaiset toimivat verovoudin oppaina ja he todistivat suuriruhtinaan lahjaveron eli dan-veron kannon. He saivat palkkiona edelleen kantaa omaa veroaan eli prazгаа. Sen sijaan suuriruhtinas kielsi karjalaisia rasittamasta lappalaisia pakollisilla kyydityksillä sekä tavarain pakkomyynnillä. Samoin hän kielsi heitä anastamasta lappalaisten maita ja kalavesiä. Karjalaisten lapinkäynti oli siis aiheutanut valituksia, joiden seurausta olivat suuriruhtinaan kiellot.

Vaikka kilpailu Lapin omistuksesta alkoi kärjistyä, se oli kauan vielä paikallista ja puhkesi vain ajoittain ilmi laajempina välikohtauksina, joihin hallitsijat puuttuivat. Kiistojen painopiste oli etelämpänä, ennen kaikkea Savon ja Pohjanmaan rajalla, mutta sielläkin suurvaltapoliittinen tilanne asetti rajat, joiden puitteissa Venäjä oli halukas väkivaltaiseen rajan tarkistukseen.

Tanskan kuningas Kristian II ryhtyi v. 1519 uudestaan sodalla taivuttamaan Ruotsia unioniin. Lähettiläs David Cochran sai ohjeen pyytää Moskovan suuriruhtinasta tukemaan Suomen alistamista Tanskalle lähettämällä 2 000 ratsumiestä Viipurin edustalle, jonne myös Tanskan sotajoukko pyrki.¹⁰⁵ Suuriruhtinas oli yhä sodassa Puola-Liettuaa vastaan eikä ollut halukas toisen rintaman sotaan Suomessa. Kun hän v. 1520 aloitti rauhanneuvottelut, oli Suomi jo Tanskan vallassa. Viipurin linnassa isännöi Kristian II:n vouti eli Venäjän liittolainen, joten asiat näyttivät kehittyvän Venäjän kannalta suotuisasti. Ruotsi oli heikentymässä, sillä Kristian valloitti Tukholman ja mestautti joukon Ruotsin ja Suomen ylimyksiä. Seuraavana vuonna nostatti Kustaa Eerikinpoika Vaasa maan kapinaan Tanskaa vastaan, ja pian maa oli sisäisen sodan kourissa. Suomen ja Venäjän rajalla olivat paikalliset rajariidat jatkuneet entiseen tapaan, ja nyt niitä jouduttiin selvittämään kahden liittolaismaan edustajien kesken. Suuriruhtinas ei voinut tällaisessa asiassa nousta liittolaistaan vastaan, joten hän pyrki sovitteluun karjalaisten ja savolaisten välisissä kahinoissa.

Elokuussa 1521 Viipurin tanskalainen vouti Rolef Matinpoika kirjoitti kuninkaalleen, että rajalla »ryssät» rasittivat kuninkaan alamaisia varkauksilla ja ryöstöillä. Rajan takaa olivat pajarit vakuuttaneet, että rauha pidetään, mutta tosiasiaa tilanne näytti uhkaavalta. Nevan suulla oli Viipurin porvareilta ryöstetty eräitä kauppa-aluksia tavaroineen, joihin kuului mm. viljaa ja suolaa. Vouti oli lähettänyt paikalle sotilaita, jotka valtasivat »ryssiltä» kaksi purtta tavaroineen, mutta suuriruhtinaan valtuuttama lähetystö vaati palauttamaan alukset väittäen niiden kuuluvan Venäjän kansalaisille.¹⁰⁶ Välikohtaukset liittyivät Tanskan sodan taustaan. Karjalaiset lienevät lisänneet partio-retkiään Savon puolelle eräänlaisena »liittolaistukena» Tanskalle Ruot-

sia vastaan, ja luultavasti myös viipurilaisten kauppalaivojen ryöstö Nevan suulla kuuluu tuohon »ystävän apuun». Mutta kun Tanska joutui vastuuseen Viipurista, se joutui kostamaan kaupungin porvarien menetykset sekä puolustamaan läänin asukkaiden etuja. Vouti siis pyysi kuningastaan esittämään valitukset Venäjän lähettiläälle. Suuriruhtinas joutui kiusalliseen välikäteen omien alamaistensa sekä liittolaisten etujen ristiaallokossa. Hänen oli vaikea moittia kumpiakaan. Riidat lienee sovittu neuvotteluilla, joskaan tästä ei ole tarkempia tietoja.

Seuraavana vuonna Kristian II antoi Suomen alueen amiraali Severin Norbyn hallintaan, paitsi Viipurin ja Olavinlinnan lääniä. Hän yritti yhä saada Moskovan suuriruhtinaalta apua Ruotsia vastaan, mutta tataarisodan jatkumisen vuoksi tämä oli edelleen haluton sekaantumaan unionisotaan, eikä Norby kyennyt estämään Suomen joutumista Kustaa Vaasan joukkojen haltuun. Lokakuussa 1523 Rolef Matinpoika luovutti Viipurin ja Olavinlinnan ruotsalaisille. Suuriruhtinas auttoi häntä sen verran, että salli hänen joukkoineen poistua Suomesta Venäjän alueitten kautta, maitse Karjalan kannaksen ja Inkerin halki.¹⁰⁷

Kustaa Vaasa valittiin Ruotsin kuninkaaksi kesäkuun alussa 1523, ja uusi hallitsija päätti heti pyrkiä neuvotteluilla varmistamaan rauhan säilymisen Venäjän ja Ruotsin välillä, sillä Tanska halusi Venäjää sotaan avukseen. Vuoden lopulla suomalaisten herrojen muodostama lähetystö pääsi matkustamaan Novgorodiin ja huhtikuun alussa 1524 allekirjoitettiin sopimus, jolla vuoden 1510 välirauhaa jatkettiin entisiin ehdoin.¹⁰⁸ Suuriruhtinas ei kuitenkaan lähettänyt edustajiaan Tukholmaan ratifioimaan sopimusta,¹⁰⁹ vaan hän viivytteli ilmeisesti Tanskan toivomuksesta sopimuksen vahvistamista. Mahdollisesti asiaan on vaikuttanut sekin, että Moskovaan oli saapunut valituksia ryöstöistä Karjalan ja Savon rajalla sekä välikohtauksista Lapissa.¹¹⁰

Vuoden 1525 lopulla Kustaa Vaasa toimitti uuden lähetystön Venäjän matkalle selvittämään riidanaiheet ja varmistamaan rauhan. Keiväällä 1526 hänen suomalainen luottamusmiehensä laamanni Erik Fleming seurueineen pääsi Moskovassa suuriruhtinaan puheille ja sai aloittaa neuvottelut suuriruhtinaan edustajien kanssa, joita johti Novgorodin ruhtinas Ivan Obolenski. Ruotsissa Kustaa Vaasa pyrki seuraamaan tarkasti tilanteen kehittymistä, varsinkin kun Tanskan edustaja jälleen matkusti Moskovaan neuvottelemaan. Viipurin saksalaissyntyinen linanherra Juhani Hoija sai käskyn vartioida hyvin rajaa sekä lähettää vakooilijoita Venäjän puolelle hankkimaan tietoja vastapuolen aikeista.¹¹¹

Läpi kesän kestäneissä sitkeissä Moskovan neuvotteluissa selviteltiin molempien osapuolten valituksia rajarikkomuksista.¹¹² Ruotsin valtuuskunta ehdotti, että Siestarjoella tehdyt molemminpuoliset vahingot so-

vitaan ilman korvauksia. Kuitenkin se vaati, että suomalaiset talonpojat, jotka »ryssien» vuoksi olivat paenneet taloistaan saivat palata tiloilleen. Vastedes tuli rajarikkomukset molemmiin puolin tutkia ja tuomita heti niiden tapahduttua eikä tuomarien pitänyt uskoa valituksia liian herkästi, sillä talonpojilla oli Erik Flemingin mukaan taipumus liioitella kärsimiään vahinkoja.

Suuriruhtinas ilmoitti, että hän oli jo käskenyt hirttää ne Venäjän alamaiset, jotka olivat tehneet ryöstöjä Suomen puolelle ja että hän oli kieltänyt vahingonteon jatkamisen. Mutta hän korosti rajavoutiensa valittavan, että suomalaiset tekevät jatkuvasti »varkauksia, murhia ja ryöstöjä» Pähkinälinnan ja Käkisalmen lääneissä eli Karjalan Kannaksella ja Laatokan Karjalassa ja että Viipurin linnanherrat eivät jaa oikeutta näistä rikoksista.

Erityistä huomiota ansaitsee Novgorodin käskynhaltijan lähettämä valitus siitä, että »Ruotsin miehet» — tarkoittaa suomalaisia kuten vastaavasti »ryssät» tarkoittaa karjalaisia — olivat rakentaneet kyliä Pähkinälinnan ja Käkisalmen läänien puolelle mm. seuraavissa paikoissa: Uusivesi, Purovesi, Saukonsaari, Peltosaari, Penisaari, Vähäsaari, Lettosaari ja Santasaari.¹¹³ Näistä on helppo paikantaa Saukonsaari ja Peltosaari, joka varmaan on sama kuin Pellossalo. Nämä ovat Pihlajaveden saaria, jotka sijaitsevat alkuperäisen Pähkinäsaaren rajalinjan itäpuolella. Uusivesi lienee vanhan venäläisen perinteen mukaan sama kuin Uusjärvi eli Vuoksen alajuoksun järvimuodostuma nykyisen Torhonjärven luona, ja Purovesi lienee sama kuin Puruvesi.¹¹⁴ Nämä vedet olivat vanhaa karjalaisten nautinta-aluetta. Loput nimet ovat vaikeasti paikannettavissa. Vähäsaari tai Vehasaari tarkoittanee Vehkasaarta Saukonsaaren luoteispuolella tai Vaahersaloo Punkaharjun luona.¹¹⁵ Lettosaari voisi olla sama kuin entinen Lehtisaari eli nykyinen Laukansaari Punkaharjulla, mutta epävarmaksi jää Penisaaren tulkinta Koirasaloksi Laukansaaren länsipuolella tai Pienisaareksi, joten tulkinnasta ja sijoituksesta voi väitellä.

Karjalaisten itselleen vaatima alue on kuitenkin yleispuitteiltaan selvä: Vuoksi ja Puruvesi sekä itäiset osat Pihlajavettä, missä valitus vetää rajalinjaa Särkilahdesta Savonlinnan suuntaan. Näin yksityiskohtainen luettelo voi olla vain karjalaisten tekemä ja esittämä. Se osoittaa vahvasti, että karjalaisten käsityksen mukaan alkuperäinen ja oikea rajalinja kulki Pihlajavedellä Särkilahdesta luoteeseen. Tämä virallinen ja huomattavan tarkka valitus vahvistaa edellisessä luvussa esitettyä tulkintaa Pähkinäsaaren rauhan rajan kulusta. Se ilmaisee myös rajalevottomuuksien konkreettista taustaa: karjalaiset eivät tehneet partioretkiä Savoan pelkästä hävittämisen halusta, vaan heillä oli käsityksensä mukaan laillinen ja oikeutettu syy torjua pois savolaista

asutusta, ja tämän he olivat valmiit esittämään myös Ruotsin virallisille edustajille.

Etelämpänä valitus koski Inkerin rajaseutua Kannaksella. Suomen puolelta oli rakennettu taloja Kerasalon autiokylään ja muille asumatomille paikoille Venäjän puolelle. Venäjän edustajat pyysivät poistamaan laittomat talot ja vaativat rajankäyntiä vanhojen rajamerkkien mukaan.

Vielä valittivat suuriruhtinaan edustajat, että Viipurin porvarit olivat ryöstäneet tavaroita novgorodilaisen kauppiaan rengiltä Viipurissa. Kolme Novgorodin kauppiasta, joista yksi oli selvästi karjalainen, Andreas Jääski nimeltään, valittivat viipurilaisten ryöstäneen heiltä osan tavaroista laivasta Nevan suulla, ja kun myrsky oli pakottanut heidät Viipuriin, heiltä oli anastettu loputkin kauppatavarat. Myös muuan Tallinnasta Nevalle purjehtinut Novgorodin kauppias oli joutunut viipurilaisten ryöstämäksi.¹¹⁶ Todennäköisesti kyseessä olivat vuoden 1522 selkkaukset, jotka sattuivat Ruotsin unionisodan aikana, ja Ruotsi syyttikin niistä tanskalaisia.

Suuriruhtinas ei itse osallistunut neuvotteluihin, ja kun nämä näyttivät pitkittyvän, hän käski jatkaa niitä Novgorodissa. Hän antoi Novgorodin käskynhaltijalle ohjeet neuvottelujen hoitamisesta sekä valtuudet rauhan vahvistamiseen, mikäli ehdoista sovittiin. Ruotsi saisi rakentaa kauppahovin Novgorodiin ja käydä vapaasti kauppaa entiseen tapaan. Rajarikokset piti rangaista ja vahingot korvata molemmin puolin. »Ruotsalainen» asutus oli poistettava Venäjän puolelta ja kielletty västedes »ruotseja» asuttamasta Venäjän »saaria, maata ja vettä». Rajankäyntiä tietenkin tuli jälleen vaatia vanhojen sopimusten mukaan.¹¹⁷

Kun Ruotsin lähetystö oli matkalla Moskovasta Novgorodiin, sen tavoitti suuriruhtinaan pikalähetti ja esitti juuri Lapista saapuneen valituksen, joka koski Lapin veronkantoa: Kun kaksi suuriruhtinaan veronkantajaa hoiti tehtävänsä Utsjoella, heidän kimppuunsa hyökkäsivät Ruotsin alamaiset Heikki Poikilainen ja Juho Toroi miehineen. Nämä surmasivat suuriruhtinaan veronkantajat, anastivat 150 ruplan arvoisen veron, ottivat kiinni kymmenen kauppiasta ja veivät heidät mukanaan vankeina tavaroiden kera. Suuriruhtinas vaati rikoksen rankaisemista ja vahinkojen korvaamista.¹¹⁸ Kauppiat ovat olleet karjalaisia, sillä kuten edellä on osoitettu, karjalaiset kauppiat kulkivat Lapissa suuriruhtinaan veronkantajien mukana.

Novgorodin neuvotteluissa lienee päästy yksimielisyyteen sopimuksen pääkohdista, mutta molemminpuoliset valitukset vaativat vielä lisäselvityksiä, joten Ruotsin lähetystö palasi kesällä kotimaahansa. Vuoden 1527 kevättälvella matkusti vuorostaan Venäjän lähetystö Ruotsiin. Sitä

kestitettiin kuninkaan käskyn mukaan Turussa, kunnes meri avautui jäistä ja lähetystö pääsi Tukholmaan, mikä tapahtui todennäköisesti toukokuussa. Siellä kuninkaan edustajat esittivät vastineensa venäläisten edellisenä vuonna laatimiin valituksiin.¹¹⁹ Vastineen mukaan Viipurin linnanherra oli saanut ohjeet tutkia ja rangaista Ruotsin alamaisten tekemät rajarikkomukset. Rajalinjasta ruotsalaiset olivat edelleen eri mieltä venäläisten kanssa. He selittivät, että ei ole todistettu Ruotsin alamaisten rakentaneen kyliä Venäjän puolelle, ja he lupasivat, että jos sellaisia rajankäynnissä löytyy, niin ne tyhjennetään. Ruotsalaiset luottivat siis väärennettyyn rajaluetteloon, joka noudatti tosiasiallisen savolaisasutuksen rajaa.

Nevalla tapahtuneista kauppiaiden ryöstöistä Ruotsi ei ottanut vastuuta, vaan selitti ne tanskalaisten syyksi. Viipurin porvareita taas puolustettiin sillä, että he olivat vain ottaneet takaisin rahat, jotka he olivat maksaneet venäläisille salpietarista, jota nämä eivät olleet toimittaneet. Lapin veroriidassa kuningas otti tiukan asenteen. Hän pani Utsjoen välikohtauksen kokonaan Venäjän veronkantajien syyksi. Nämä olivat ruotsalaisten mukaan kantaneet Lapissa laittomasti veroa suuriruhtinaalle, itse hyökänneet Ruotsin alamaisten kimppuun ja saaneet surmansa. Sitä ennen oli Venäjän veronkantaja Iivana Jaakonpoika seurueineen Utsjoella surmannut 30 talonpoikaa sekä ryöstänyt näiltä 300 poroa ja koko muun omaisuuden, jonka arvo oli 60 000 markkaa. Toisessa paikassa Iivana miehineen oli surmannut 24 miestä ja kaksi naista sekä vienyt neljä poikaa vankeina Venäjälle. Seurue oli ryöstänyt 25 haapiota sekä kalat, verkot, vaatteet, eväät ja kaiken tavaran, jopa ajanut 25 miestä alastomina metsään. Ruotsi vaati Venäjältä korvauksia sekä lupauksen, etteivät hyökkäykset toistu.¹²⁰ Kyseessä oli selvästi riita Lapin yhteisalueen verotuksesta. Molemmat osapuolet pyrkivät saamaan verotusoikeuden vain itselleen ja torjumaan toisen osapuolen verottajat pois. Selvää ratkaisua riitaan ei voitu löytää.

Välirauhasopimus saatiin silti Tukholmassa vahvistetuksi entisin ehdoin toukokuun lopulla 1527. Rajarikkomukset piti molemmin puolin tuomita kuukauden sisällä rikkomuksen tapahduttua. Rajankäynnistä lienee sovittu Ruotsin ehdotusten mukaisesti, että ajankohdasta neuvotellaan erikseen. Entinen vapaa kaupankäynti sai jatkua, mutta kuningas lähetti Korsholmaan ohjeen, että Venäjän karjalaisten Suomessa harjoittama maakauppa piti koettaa lopettaa ja ohjata vain kaupunkeihin.¹²¹ Sopimus oli Ruotsille edullinen, sillä kiusallinen rajankäynti onnistuttiin jälleen lykkäämään ja saatiin aikaa tosiasiallisen tilanteen vakiinnuttamiseen. Kiistan aiheet jäivät kuitenkin kytemään, ja Lapissa rajariidat alkoivat kärjistyä. Menestys toi esiin jo ensimmäiset pikku oireet ruotsalaisten laajentumispolitiikasta, joka alkoi hiljaa itää. Neu-

vottelujen aikana Kustaa Vaasa sai asiantuntijoiltaan neuvon ottaa huomioon, että jopa Käkisalmen ja Pähkinälinnan läänit olivat aikoi-
naan kuuluneet Ruotsille, kun Ruotsi oli rakentanut Maankruunun lin-
nan Nevajoen suulle.¹²²

III IIVANA JULMAN AIKA KARJALASSA

1. *Uusi kriisi kypsyy*

Vuoden 1527 sopimus ei täysin rauhoittanut oloja rajalla, mutta se nopeutti molemminpuolisten rajarikkomusten tutkimista ja rankaisemista, ja siten se vähensi kostoretkien määrää. Hiljainen heimosota jatkui silti läpi seuraavien vuosikymmenien. Siitä todistaa mm. vuodelta 1571 peräisin oleva Kurkijoen autioluettelo, joka ilmoittaa talojen autioitumisvuodet.¹ Lähde ei aina ilmoita autioitumisen syytä eikä se voi olla aivan tarkka jälkikäteistietojen osalta, mutta sen nojalla voi päätellä, että »nemtsit» eli Ruotsin alamaiset polttivat taloja ja surmasivat asukkaita melko usein Käkisalmen läänin puolella. Muista pogostoista ei ole säilynyt vastaavia luetteloita, mutta on selvää, että tuhot eivät ole rajoittuneet vain Kurkijoen alueelle.

Autioluettelosta huomaamme, että vuosien 1525—29 välillä suomalaiset hävittivät kaksi taloa Kokkolan perevaarasta. Vuonna 1530 he surmasivat talon isännän Kuppolassa ja seuraavana vuonna he hyökkäsivät Enon Pielniemelle asti, missä he polttivat kaksi taloa ja surmasivat niiden omistajat.² Rauhallisemman kauden jälkeen jännitys rajalla kiristyi 1540-luvulla, jolloin Kurkijoelta hävitettiin 42 taloa. Eniten hävityksistä kärsivät Kokkolan ja Sorolan perevaarat. On täysi syy päätellä, että hävityksiä on tehty muuallakin kuin Kurkijoella ja että myös karjalaisten sissiretket Savoon ovat jatkuneet.

Suuriruhtinas Vasilin kuoltua v. 1533 hänen alaikäinen poikansa Iivana IV julistettiin suuriruhtinaaksi, mutta hänen nimissään maata johti aluksi holhoojahallitus. Entiset sopimukset piti taas uusia uuden hallitsijan nimiin, mikä Ruotsissakin hyvin tiedettiin. Kustaa Vaasa oli joutumassa sotaan Lyypekkiä vastaan ja halusi nopeasti varmistua rauhan säilymisestä idässä. Vuoden 1534 lopulla hän lähetti neuvottelukunnan Venäjälle sopimaan välirauhan vahvistamisesta. Neuvotteluja käytiin Novgorodissa keväällä 1535.³ Novgorodin käskynhaltijalle oli

tullut rajalta valituksia, että Ruotsin alamaiset olivat tehneet paljon vahinkoa Venäjän puolella ja yhä rakentaneet uusia kyliä »Pähkinä-linnan ja Käkisalmen lääneihin». Ruotsin voudit olivat lisäksi aiheut-taneen vahinkoja Venäjän puolelta saapuneille kauppiaille.⁴ Valitukset olivat entisenlaisia kummaltakin puolelta, mihin viittaa Olavinlinnan päällikön Erik Sporen kirjelmä kuninkaalleen lokakuulta 1534. Hän kertoo »ryssien» (eli karjalaisten) polttaneen suuren määrän heinää Savon puolella, kaataneen kaskea neljän peninkulman päähän Savoona ja korjanneen sieltä hyvän sadon. Lisäksi he olivat polttaneet taloja, minkä vuoksi linnanhera kysyi hallitsijalta, saako hän kostaa samalla mitalla rajan taa.⁵ Lupaa siihen hän tuskin lienee saanut.

Vuosiin 1535—1536 on parhaiten ajoitettavissa rajaluettelo, joka sisältyy Ruotsin lähetystön asiakirjoihin vuoden 1537 neuvotteluista.⁶ Se on todennäköisesti tehty evääksi neuvotteluihin. Tämä luettelo ulottaa Ruotsin aluevaatimukset Oulujoen ja Oulujärven linjalle asti ja viittaa siihen, että suomalainen eränautinta ja ehkä asutuskin oli edennyt sinne saakka. Rajaluettelo alkaa Oulujoen Pällinkorvalta ja etenee kaakkoon Oulujärven Kaivannon salmen ja Kalliokosken eli nykyisen Kaajaninvirran kautta Jormasjärveen, Haapajärveen, Ahvenjärveen, Tiilikanjärveen ja Nurmijärveen sekä sieltä aikaisemmin luetteloista tunnettuun Lastukoskeen. Siitä luettelo jatkuu Kellotaipaleen ja Kaavinjärven kautta Juojärveen, edelleen Somertaipaleen kautta itään päin Oriveteen sekä sitten Puruveteen ja Varpavuoreen, missä tämä raja yhtyy Viipurin läänin rajaan. Luettelo piirtää pohjoisessa suhteellisen luotettavan kuvan suomalaisten nautintarajasta 1530-luvulla. Karjalaisille se merkitsi Ruotsin jatkuvaa aggressiivista laajentumispyrkimystä, joka katkaisi karjalaisilta jopa Oulujoen reitin.

Suuriruhtinas vaati välirauhan vahvistamista vuoden 1510 sopimuksen mukaisena, mihin sisältyi viittaus rajankäyntiin vuoden 1323 rajakirjan pohjalta. Kustaa Vaasa tiesi jo hyvin, että käytännön raja ei vastannut vanhan sopimuksen rajaa eikä hän halunnut sitoutua rajankäyntiin vanhoilla ehdoilla. Hän käski ilmoittaa vanhan sopimuksen tekstin hävinneen ja halusi sopimuksen vahvistamista yleisessä muodossa eli voimassa olevien rajojen pohjalta, mikä olisi antanut mahdollisuuden tulkita sopimusta Ruotsin vaatimusten mukaisesti.⁷ Käynnissä ollut ns. kreivisota Lyypekkiä vastaan pakotti kuninkaan varovaisuuteen neuvotteluissa Venäjän kanssa, mutta kun hän oli selviytynyt sodasta voitokkaasti ja saanut entisen vihollisensa Tanskan mukaan liittolaisena, hän tiukensi otettaan Venäjän suunnalla. Ruotsin edustajat

Kuva 7. *Iivana IV Julma. Italialainen kuparipiirros. J. Carmichael. Histoire illustrée de la Russie (1960). Valokuva Museovirasto, Helsinki.*

IOVAN
BASILLI
GRĀ DVCA
DI MOSCOVIA
stampato nouamente.

hyväksyivät v. 1535 Novgorodissa rauhansopimuksen 60 vuodeksi entisin ehdoin, joihin kuului mm. rajantarkistuskokous v. 1538. Kustaa Vaasa ei kuitenkaan vahvistanut sopimustekstiä, vaan viivytteli ja ryhtyi neuvottelemaan Tanskan, Preussin ja Puolan kanssa yhteisestä liitosta Venäjää vastaan. Kun liitosta ei tullut mitään, kuningas jatkoi neuvotteluja Venäjän lähetystön kanssa Tukholmassa v. 1536, mutta vielääkään ei päästy sopimuksen vahvistamiseen. Kustaa lähetti seuraavan vuoden alussa valtaneuvos Knut Andersinpojan johtaman valtuuskunnan Venäjälle jatkamaan neuvotteluja. Valtuuskunta sai ohjeet välttää kaikkia viittauksia vuoden 1323 sopimukseen. Sen tuli lykätä rajankäyntiä mahdollisimman pitkälle tulevaisuuteen ja sopia rajan vahvistamisesta sellaisena kuin se oli suuriruhtinas Vasili III:n kuollessa.⁸

Ruotsin valtuuskunta sai jälleen keskustella alustavasti itse suuriruhtinaan kanssa Moskovassa, mutta varsinaiset neuvottelut käytiin Novgorodissa, missä niitä johti Novgorodin ruhtinas Boris Gorbato apunaan ruhtinas Mikael Vorontsov. Mukana on ollut myös karjalaisia kauppiaita, sillä Venäjän valtuuskunnan jäsenenä sopimuksen vahvistivat mm. kauppiaat Vasili Torahanov, Feodor Musko ja Dionisi Kosne, joiden nimet vaikuttavat suomensukuisilta (Torahainen, Musko ja Kosonen).⁹ Muskon kylä on vieläkin Tohmajärvellä.

Ohjeiden mukaisesti Ruotsin edustajat esittivät ruhtinas Jurin ja kuningas Maunun sopimuksen maininnan jättämistä pois, sillä koko sopimus oli hävinnyt. Ruotsin valtuutetut kirjoittivat kuninkaalleen, että »me emme tiedä, miten kaukana meidän maassamme ovat nuo rajat» eli ruhtinas Jurin ja kuningas Maunun sopimat rajat. Ruotsin edustajat siis tiesivät ainakin sen, että rajat olivat käytännössä siirtyneet itään päin. Venäjän edustajat selittivät jälleen, että ruotsalaiset olivat rakentaneet linnan (Olavinlinnan) Venäjän maalle.¹⁰ Neuvotte-lujen aikana venäläiset ryhtyivät etsimään omaa kappalettaan alkuperäisestä rauhansopimuksesta ja suuren vaivan jälkeen löysivät sen. Todennäköisesti sitä oli säilytetty Novgorodin Sofian kirkon arkistossa, missä monia tärkeitä asiakirjoja oli pidetty tallessa. Alkuperäinen sopimus näytettiin Ruotsin valtuuskunnalle, joka sai siitä tarkan kopion.¹¹ Käytettävissä oli myös vuoden 1339 rauhansopimus, joka nojautui vuoden 1323 sopimukseen. Tällaisten todisteiden edessä Ruotsin valtuuskunta katsoi parhaaksi antaa myöten. Niin päästiin sopimukseen, ja kesäkuun lopulla 1537 Novgorodin ruhtinas vahvisti sopimuksen Venäjän puolesta ristiä suutelemalla.¹²

Uusitun sopimuksen mukaan välirauha Ruotsin ja Venäjän välillä vahvistettiin 60 vuodeksi. Molemmiin puolin taattiin vapaa kaupan-
käynti »laivoin ja lotjin», mikä viittaa Nevan ja Laatokan kauppaan.

Rajarikkomuksista piti Viipurin, Käkisalmen ja Pähkinälinnan päälliköiden jakaa oikeutta entiseen tapaan. Ruotsi lupasi olla auttamatta Puolaa tai Liivinmaan Saksalaista ritarikuntaa Venäjää vastaan eikä Viipuri saanut estää kauppapurjehdusta Tallinnan ja Narvan välillä. Kymmenen vuoden kuluttua eli Iljan päivänä (20. 7.) 1547 piti suorittaa rajankäynti ja merkitä raja »ruhtinas Jurin ja kuningas Maunun» sopimuksen eli Pähkinäsaaren rauhansopimuksen mukaisesti »Siestarjoelta Kainuun mereen». Vuoden 1535 neuvotteluissa oli sovittu, että alustava rajakokous ja neuvottelu rajankäynnistä pidetään Iljan päivänä 1538.¹³ Ruotsin kannalta katsoen sopimusta synkensi vaikeasti nieltävä pakko rajankäyntiin, joka enteili tosiasiallisia aluemenetyksiä. Karjalaiset puolestaan saattoivat toivoa entisten nautintaoikeuksiensa palauttamista.

Sopimus aiheutti ongelmia jo seuraavana vuonna. Venäjän edustajat odottivat turhaan Iljan päivän aikaan sovituissa Sobolinon kylässä Vuoksen rannalla Ruotsin edustajia rajakokoukseen. Viipurin päällikkö Nils Grabbe ei saapunut itse eikä lähettänyt ketään paikalle. Venäjän edustajat valittivat tietysti Kustaa Vaasalle sopimuksen rikkomisesta. Ilmeisesti kuningas oli katsonut, että epämiellyttävä kokous oli paras unohtaa, varsinkin kun hän ei ollut vielä vahvistanut omasta puolestaan rauhansopimusta.

Toukokuun lopulla 1539 Kustaa Vaasa vihdoinkin vahvisti sopimuksen Venäjän lähetystön läsnäollessa. Samalla hän jätti lähetystölle kirjeen, jossa hän vastasi valituksiin.¹⁴ Hän selitti, että Viipurin päälliköllä oli ollut tärkeitä valtakunnallisia tehtäviä, joten hän ei ollut ehtinyt rajakokoukseen. Venäjän puolelta oli valitettu Ruotsin alamaisten suorittamasta ryöstöstä ja hävityksestä, mutta kuninkaan mukaan Ruotsin alamailla oli vielä suurempi syy valittaa, sillä Venäjän alamaiset olivat hävittäneet Suomen puolelta kaikkiaan yli tuhat taloa. Kuningas vaati rajanrikkokille entistä ankarampia rangaistuksia. Hyvän tahdon eleenä hän totesi kahden venäläisen säätyläispojan saapuneen Ruotsiin kieltä oppimaan ja lupasi lähettää vastaavasti pari vapaaehtoista Venäjälle kielenoppiin, mikäli ehdokkaita löytyy. Kyseessä oli siis tavallaan ensimmäinen opiskelijain vaihto Ruotsin ja Venäjän välillä.

Ristiriita Savon ja Venäjän Karjalan rajalla oli sovittamaton, ja rajankäynnin jatkuva lykkääminen kasvatti patoutunutta jännitystä. Väkivaltaisuudet rajalla lisääntyivät 1540-luvulla niin että pelättiin sotaa. Suomalaisessa tutkimuksessa on perinteellisesti korostettu Venäjän puolelta tehtyjä hyökkäyksiä ja hävitysretkiä ja on käytetty hyökkäysten suorittajista liian yleisluontoisesti ruotsalaisten lähteiden »venäläiset» nimitystä, vaikka aivan ilmeisesti partioretket olivat karja-

laisten tekemiä.¹⁵ Venäjän Karjalasta katsoen Ruotsi harjoitti Suomen itärajalla selvästi laajentumispolitiikkaa ja jopa valloituspolitiikkaa karjalaisten ikimuistoisten nautinta-alueiden kustannuksella. Savolainen asutus eteni varsinkin Kustaa Vaasan hallituskaudella erittäin voimakkaasti pohjoiseen päin kauas vanhan rajalinjan takaisiin erämaihin. Tämä ekspansio voimistui jo 1520-luvulla ja ulottui seuraavalla vuosikymmenellä paitsi Heinäveden ja Leppävirran vesireittien varsille jopa Pyhä-, Siika- ja Kalajokien latvoille, joita karjalaiset vanhastaan pitivät omina nautinta-alueinaan. Vielä 1500-luvun loppupuolella myönsivät pohjalaisetkin näiden jokien alkavan Venäjän rajalta.¹⁶ Karjalaiset seurasivat huolestuneina »ruotsien» eli savolaisten ekspansiota, joka heistä merkitsi hyökkäävää karjalaisten erämaiden valloittamista.

Tilannetta kärjistikin 1540-luvulla Ruotsin hallinnolliset toimet savolaisasutuksen laajentamiseksi ja turvaamiseksi. Kustaa Vaasa määräsi v. 1542 Olavinlinnan päälliköksi Klemetti Henrikinpoika Krookin, joka ryhtyi määrätietoisesti lujittamaan kruunun asutus- ja hallintotoimintaa Pohjois-Savossa.¹⁷ Jo v. 1543 hän kävi viidenkymmenen miehen kera tarkastamassa rajaa Oriveden suunnalla Pohjois-Savossa, missä hän pani alulle Tavinsalmen kuninkaankartanon rakentamisen nykyiseen Maaninkaan. Kartanosta tehtiin asutuksen ja hallinnon tukikohta Venäjän karjalaisia vastaan. Se varustettiin puolustuskelpoiseksi linnakkeeksi mihin tarkoitukseen se lienee valmistunut v. 1545. Uusi kuninkaankartano sijaitsi kaukana Pähkinäsaaren rauhan rajan itäpuolella, »Venäjän rajalla» kuten tilikirja toteaa eli tosiasiallisen rajan lähistöllä.¹⁸ Koska tuolloin vielä tehtiin kopioita myös alkuperäisen v. 1323 rauhan rajaluettelosta, tiesivät ainakin Ruotsin ja Suomen johtomiehet, että uusi linnoitettu kartano sijaitsi muodollisesti vieraalla maalla.¹⁹ Karjalaiset pitivät tekoa rauhansopimuksen vastaisena ja valittivat Moskovaan. Vuoden 1547 alussa saapui Tukholmaan Venäjän lähettiläs Vasili Jaakonpoika ja vaati Olavinlinnan lähettyville suuriruhtinaan maalle rakennetun uuden linnakkeen purkamista.²⁰

Kuninkaan vastausta valitukseen ei tunneta, hän kertoi valituksesta vähätellen ja vastaus lienee ollut enintään lupaus asian tutkimisesta, sillä kuten tunnettua Tavinsalmen linnoitettu kartano jäi paikoilleen. Vuonna 1547 siitä tehtiin uuden hallintopitäjän keskus, joka liitti lopullisesti Pohjois-Savon uudet asutusalueet Ruotsin valtioon ja Olavinlinnan lääniiin.²¹

2. Sodanuhka 1540-luvulla

Molemmipuoliset valitukset rajarikosten johdosta lisääntyivät 1540-luvun alusta lähtien. Savolaiset valittivat kuninkaalleen rajaloukkauk-

sista jo v. 1541. Venäjän sanansaattajia kävi Viipurissa valituksia tuomassa miltei joka vuosi, kuten linnan tileistä näkyy. Vuoden 1542 tileissä vouti mainitsee nimenomaan, että Venäjän lähetystö kävi valittamassa monista vahingoista, joita suomalaiset olivat tehneet rajan takana.²² Mainittuna vuotena Kustaa Vaasa antoi Suomen asukkaille avoimen kirjeen, missä hän puolestaan totesi »ryssien» usein hävittävän Suomen rajaseutuja sekä kehotti pitämään jatkuvasti vartioita rajalla.²³

Vuonna 1543 Savonlinnan päällikkö Klemetti Krook kävi tarkastamassa rajaa Oriveden rantamilla, kuten edellä jo mainittiin. Samoihin aikoihin hän lähetti aseellisen miesjoukon leikkaamaan karjalaisten rajan pintaan kylvämiä kaskiviljoja, joiden katsoi sijaitsevan Suomen puolella.²⁴ Näihin aikoihin on hävitysretkiä tehty Savosta käytännön rajan taa, sillä esim. Kurkijoella »nemtsien» hävittämien talojen määrä kasvoi voimakkaasti.²⁵ Jälleen kävi lähetystö Käkisalmen läänin puolelta valittamassa Olavinlinnan päällikölle, mutta todennäköisesti turhaan. Ainoaksi keinoksi jäivät kostoretket, ja niinpä sai Klemetti kirjuri pian aiheen valittaa Kustaa Vaasalle, että »ryssät» olivat surmanneet kaksikymmentä Savon pohjoisen erämaaseudun asukasta.²⁶

Rajaselkkauksia esiintyi myös etelämpänä Viipurin läänin rajalla. Siellä eteni asutus molemmin puolin rajan tuntumaan ja aiheutti riitoja. Äyräpään vouti Måns Ille kävi talonpoikien kera ryöstöretkillä Venäjän puolella ja joutui jopa riitoihin saaliinjaosta.²⁷ Ryöstöretket ärsyttivät karjalaisia uusiin kostotoimiin. Uudenvuoden aikaan v. 1544 tehtiin Venäjän puolelta hyökkäys Äyräpäähän, ja Viipurin linnanherra Niilo Grabbe kosti sen nopealla hävitysretkellä rajan taa.²⁸

Ruotsin ja Venäjän välit kiristyivät lähelle räjähdyspistettä. Suomen aatelisto halusi selvittää rajariidat avoimella sodalla, jota myös Suomen käskynhaltija Erik Fleming piti väistämättömänä. Viipurin linnanherra esitti kuninkaalle jopa valmiin sotasuunnitelman, jonka mukaan kesällä 1544 piti valloittaa laivaston avulla Narva ja Pähkinälinna.²⁹ Suomen aatelisto piti siis jo avoimesti valloitus sotaa parhaana puolustuskeinona. Kustaa Vaasa oli kuitenkin varovainen eikä suostunut hyökkäysesityksiin. Päinvastoin hän teki myönnytyksiä erottamalla v. 1545 valituksia aiheuttaneen Viipurin linnanherran, jonka tilalla seuraavina vuosina esiintyivät Maunu Niilonpoika ja Kustaa Fincke.³⁰ Myös suuriruhtinas oli halukas sopimaan rajarettelöt, sillä hänen pää tavoitteensa olivat edelleen Länsi-Venäjällä ja Baltiassa ja lisäksi olivat tataarit jälleen hyökkäämässä Moskovan alueille. Sodanuhka siis vielä sivuutettiin.

Ennen virastaan luopumista Niilo Grabbe ennätti v. 1545 lähettää joukon routeja sotilaineen tarkastamaan Viipurin läänin ja Venäjän

välistä rajaa sekä merkitsemään muistiin rajan, »josta me ruotsalaiset haluamme pitää kiinni».³¹ Pyrkimyksenä oli ilmeisesti varmistaa mahdollisimman edullinen rajalinja edessä olevaa rajankäyntiä varten. Suomalaiset tarkistivatkin rajaa ja laativat siitä entistä yksityiskohtaisempia luetteloita, jotka pyrkivät täsmentämään rajan kulkua Suomelle edullisella tavalla.

Novgorodin ruhtinas Juri Mihailovitš Bulgakov katsoi ruotsalaisten ryhtyneen liian varhain rajankäyntipuuhiin ja kirjoitti Suomen käskynhaltijalle Erik Flemingille Viipuriin, että rajakokous pidetään sovittuun aikaan kahden vuoden kuluttua ja että rajarikoksista pitää rangaista heti rikosten tapahduttua. Muuan kauppias sai tuoda Viipuriin viiden novgorodilaisen kauppiaan valituksen ryöstöjen johdosta.³² Viipurin uudet linnanpäälliköt myönsivät kuninkaalleen, että talonpojat olivat ryöstäneet »ryssien» kauppaloitja, olipa joku maaseudun pappikin »ryhtynyt kapteeniksi» ja johtanut ryöstöhanketta. Tavaroista saatiin takaisin mm. suurehko erä pellavaa, mikä viittaa siihen, että ryöstön kohteena oli ollut myös karjalaisia kauppiaita, sillä Suomeen tuotiin melkoisesti pellavaa Karjalasta. Kuningas käski korvata vahinkoja, mutta ilmoittaa »ryssille», että nämä kyllä ovat tehneet isompia vahinkoja Suomen asukkaille. Kustaa Vaasa pyrki lopettamaan molemminpuolisen maakaupan rajan yli ja oli käskennyt valvoa, ettei esim. kuivattua kalaa myydä rajantakaisille.³³

Viipurin linnan herrat kirjoittivat valituksista myös suoraan Novgorodin ruhtinaalle. Kustaa Vaasa puolestaan osoitti vastauskirjeensä suuriruhtinaalle Moskovaan, mutta nuori suuriruhtinas ei halunnut tunnustaa kuningasta vertaisekseen, vaan kehotti tätä hoitamaan kirjeenvaihdon Novgorodin ruhtinaan kautta. Iivana IV ehdotti, että Ruotsi lähettää seitsemän tai kahdeksan arvohenkilöä Käkisalmeen ja Pähkinälinnaan neuvottelemaan rajankäynnin toimeenpanosta, minkä jälkeen molemmat osapuolet kokoontuvat rajalle sovittuun aikaan.³⁴

Käkisalmen päällikkönä oli Andrei Vasiljevitš Tumupov, jonka syntyperästä ja kansallisuudesta ei ole tietoa. Hän joutui v. 1546 Viipurin linnanherrojen kanssa vilkkaaseen kirjeenvaihtoon, jossa selvitettiin rajarettelöitä. Viipurin läänistä oli karannut Venäjän puolelle pari sotilasta, joiden väitettiin paenneen rikosten takia ja joita vaadittiin luovutettaviksi. Tumupov vaati vastapalvelukseksi Pähkinälinnan läänistä paenneen rosvon luovuttamista.³⁵ Viipurin linnan herrat elivät voimantunnossa ja kirjoittivat Novgorodin ruhtinaalle, että Pähkinälinnan läänin asukkaat olivat jatkaneet ryöstöjään Suomen puolelle ja varastaneet viimeksi kuusi hevosta. Siksi ei ole ihme, että Ruotsin alamaiset ottavat itse menetyksistään hyvityksen Venäjän puolelta.³⁶

Äänensävyt kiristyivät molemmin puolin. Andrei Tumupov kirjoitti

Käkisalimesta kesäkuussa 1546, että Ilmeen kylän asukkaat valittavat Viipurin ja Savonlinnan läänien asukkaiden jatkuvasti tulevan heidän mailleen ryöstöretkille. Hän korosti, että elleivät Viipurin päälliköt estä tällaista, suuriruhtinaan alamaiset ottavat itse kymmenkertaisen korvauksen vahingoistaan. Viipurin herrat vastasivat ylpeästi, että jos »ryssät» ottavat kymmenkertaisen korvauksen, niin he puolestaan ottavat menetykset kaksikymmenkertaisesti takaisin. Vähän myöhemmin he ilmoittivat »ryssien» varastaneen suomalaisilta 26 hevosta ja talonpoikien vaativan lupaa itse hankkia hyvitystä. Päälliköt uhkasivat, että ellei hevosia palauteta, talonpojat saavat luvan ottaa hyvityksen itse.³⁷

Suuriruhtinaskin puuttui asiaan kirjeessään Kustaa Vaasalle ja vaati rajarikosten laillista tuomitsemista molemmiin puolin. Hän korosti, että »ruotsalaiset» kaatavat kaskia ja »kokoavat kiviä» rauhansopimuksen vastaisesti kahdella paikkakunnalla, mikä näyttää viittaavan pellon rai-vaukseen Oriveden rannoilla.³⁸ Tilanne kärjistyi myös Pohjois-Savon rajalla, kun savolaiset v. 1546 hyökkäsivät karjalaisten uudisasutukseen Nurmesjärven rannalla, nykyisen Nilsin koillisosassa.³⁹ Sissit polttivat kylän seitsemän taloa, surmasivat asukkaat ja ryöstivät omaisuuden. Tästä lienee valittanut karjalaisten lähetystö, joka kävi Savonlinnassa samana vuonna.⁴⁰

Jännitys kasvoi molemmiin puolin rajaa sovitun rajankäynnin lähes-tyessä. Kustaa Vaasa pelkäsi Venäjän suunnittelevan väkivaltaista ra-jankäyntiä, kun hän sai tammikuussa 1547 tiedon suuriruhtinaan ole-van armeijansa kera Novgorodissa. Kuningas kehoitti varustamaan Suo-men linnoja sekä pitämään armeijan valmiina.⁴¹ Pelko oli kuitenkin aiheeton, sillä Iivana IV valmistautui viettämään kruunaustaan tsaarin eli keisarin arvoon ja kiersi sitä ennen valtakunnassaan varmistamassa uskollisuutta. Alituinen tataarivaara oli taas ajankohtainen ja Kustaa Vaasa totesikin jo helmikuussa 1547 sodan uhkan olevan ohi.⁴²

Pian Ruotsin kuningas ilmaisi toivovansa, että kesään 1547 sovittu rajankäynti saadaan taas lykätyn.⁴³ Hän lähetti neuvottelijoita Mos-kovaan, ja kun näitä ei päästetty rajan yli, Ruotsin edustajat näyttävät yksinkertaisesti unohtaneen rajakokouksen. Mahdollista on myös, että rajaselkkauksia on käytetty syynä rajankäynnin lykkäämiseen. Neuvot-teluja rajankäynnistä on kuitenkin jatkettu vuoden 1547 lopulla tai ai-nakin seuraavana vuonna, sillä Viipurin linnan tileissä Mikkelinpäivästä 1547 Mikkelinpäivään 1548 on mainintoja »suuresta Venäjän lähetys-töstä», joka vietti Viipurissa seitsemän viikkoa ja kolme päivää sekä kulutti erittäin paljon ruokaa ja juomaa.⁴⁴ Lähetystölle ei voida perus-tellusti päätellä muuta tärkeää tehtävää kuin neuvottelut rajankäyn-nistä.

Päätelmän vahvistavat myös taustatiedot. Kevättalvella 1548 Suomen

käskynhaltija Erik Fleming tarkastutti itärajan kulkua ja käski etsiä Pohjois-Savosta käsin Petäjokea, joka oli Pähkinäsaaren rauhansopimuksessa viimeinen paikka ennen »Kainuun merta».⁴⁵ Nyt pyrittiin löytämään kaukaa sisämaasta sopiva kohta edullisen rajavaatimuksen tueksi. Alkuperäinen Petäjoki ei sopinut Pohjois-Savoon, sillä siitä piti johtaa selvä linja Pohjanlahteen. Jos Petäjoki olisi saatu Pohjois-Savoon, olisi rajalinja voitu vetää siitä asutuksen ohi pohjoisiin erämaihin. Erik Flemingin rajantarkastus antoi ilmeisesti aineistoa jatkoneuvotteluja varten. Keväällä 1548 pääsi Ruotsin lähetystö Venäjälle, mistä se palasi heinäkuussa takaisin. Sitkeissä neuvotteluissa se oli saanut nuoren tsaarin johtamalta Venäjältä myönnytyksen: rajankäynti oli lykätty kahden vuoden päähän eli kesään 1550. Silloin piti selvittää myös, kumman valtakunnan puolelle jäisi Tavinsalmen kartano.⁴⁶

Rajankäynnin lykkäytyminen aiheutti karjalaisille niin suuren turhautuman, että patoutunut katkeruus purkautui entistä paljon laajemman väkivallan aaltona, johon Suomesta tietysti vastattiin yhtä julmilla kostohyökkäyksillä. Väkivallan aalto oli kiivaimmillaan vuoden 1548 aikana.

Kuningas asetti Kustaa Fincken Olavinlinnan päälliköksi v. 1547.⁴⁷ Uuden linnanherran ensimmäisiä tehtäviä oli Pohjois-Savon muodostaminen Tavinsalmen hallintopitäjäksi. Rajankäynnin lykkäytymisen lisäksi lieenee Pohjois-Savon määrätietoinen lujittaminen Ruotsin valtion lisännyt karjalaisten halua aktiiviseen toimintaan raja-asianssa. He koettivat partiohyökkäysten avulla torjua savolaisasutuksen leviämistä sekä pelotella uudisasukkaita etenemästä itään ja koilliseen päin. Hävitysretkillä he pyrkivät samoin kuin vastapuolikin heikentämään painetta omaa asutusta vastaan.

Marraskuussa 1547 Kustaa Fincke kirjoitti kuninkaalleen, että »ryssät» olivat tulleet rajan yli ja surmanneet Savon puolella, todennäköisesti Kerimäen Kuonan kylässä, yhdeksän talonpoikaa perheineen. Fincke oli lähettänyt rajan taakse osaston sotaväkeä kostamaan samalla mitalla. Fincke väitti karjalaisten jatkavan kaskeamista Savon puolella rajaa.⁴⁸ Kaksi vuotta myöhemmin tehty muistiinpano kertoo, että »ryssät» olivat v. 1547 hyökänneet myös Jääsken Kemppilän kylään, surmanneet siellä 18 henkeä sekä ryöstäneet karjaa ja tuhonneet viljaa. Samana syksynä he olivat ilmeisesti pienemmällä joukolla surmanneet renkejä, jotka olivat olleet kalastamassa. Kolmen miehen partio oli yllättänyt vielä kolme Lapveden talonpoikaa ja surmannut heistä kaksi.⁴⁹

Seuraavana vuonna eli 1548 hävitykset ja ryöstöt olivat ulottuneet Savosta Pohjanmaalle asti. Keväällä olivat »ryssät» hyökänneet Oulujärven uudisasutuksen kimppuun ja polttaneet joukon taloja.⁵⁰ Pian ju-

hannuksen jälkeen »ryssät» olivat ryöstäneet jonkin kylän Pohjanmaal- la, luultavasti Pohjois-Savon ja Pohjanmaan rajaseudulla, ja olivat kahakassa surmanneet 16 asukasta. Pohjalaiset olivat koonneet talon- poikia vastaiskuun, surmanneet vuorostaan 26 vihollista ja ottaneet ryöstösaaliin takaisin. Myöhemmin karjalaiset olivat ryöstäneet vielä »Kurialan» kylän ja surmanneet siellä 22 henkeä.⁵¹

Savossa karjalaiset olivat käyneet partioretkillä tiheään. Marian il- mestyspäivän aikaan he olivat vierailleet Saukonsaarella, surmanneet siellä kymmenen henkeä sekä joukon karjaa ja polttaneet omaisuutta.⁵² Heinäkuussa he olivat hyökänneet Särkilahteen ja surmanneet siellä 29 henkeä. Mahdollisesti he olivat tehneet Särkilahteen toisenkin ret- ken, jolla surmattiin kolme tai neljä ihmistä ja otettiin kaksi vankia.⁵³ Näillä retkillä karjalaiset olivat tuhonneet viljaa ja ryöstäneet mu- kaansa hevosen, lehmiä, lampaita, sikoja, verkkoja, nuottia, vaatteita ja muuta tavaraa. Vielä olivat karjalaiset samana vuonna vierailleet Pietolansaarella ja Ahvionsaarella, jotka sijaitsevat Särkilahdesta luo- teeseen eli alkuperäisen Pähkinäsaaren rauhan rajan tuntumassa.⁵⁴ Näillä hyökkäyksillä on ollut todennäköisesti tarkoituksena raivata tietä alkuperäisen rajalinjan palauttamiselle edes Pihlajavedellä. Partio- retkiä on v. 1548 tehty myös Säämingin Haapalahteen ja Joutsenmäkeen, Tavinsalmen pitäjän Varistaipaleeseen sekä etelämpänä Jääsken Pel- kolaan. Kohteena mainitaan myös Kokon kylä, jonka sijaintia ei tun- neta.⁵⁵

Karjalaisilla oli yhtä lailla aihetta valittaa »ruotsien» eli suomalaisten hyökkäyksistä ja vahingonteoista. Pelkästään Kurkijoen alueelta voi laskea yli kolmekymmentä suomalaisten 1540-luvun loppupuolella hävittämää taloa.⁵⁶ Karjalaisten v. 1559 esittämän pitkän valituskirjel- män mukaan savolaiset olivat alkaneet v. 1547 kaataa kaskia ja tehdä heinää Ilomantsin pogostan alueella Kiteen Suorlahden ja Liperin ky- lien mailla Oriveden länsirannalla.⁵⁷ Savolaiset olivat anastaneet ilo- mantsilaisten maita laittomasti itselleen ja näiltä kaskimailtaan käsin kalastaneet Orivedessä. Tällöin he olivat joutuneet kahakoihin karja- laisten kalastajien kanssa, rikkoneet näiden veneitä ja pyydyksiä sekä surmanneet karjalaisia. Kiteen ja Liperin kohdalla savolainen uudis- asutus siis ulottui jo karjalaisen asutuksen tuntumaan ja kohtasi siinä tiukkaa idän asutuksen vastarintaa.

Vuoden 1548 jälkeen tilanne Karjalan ja Savon rajaseudulla hiukan rauhoittui, joskin selkkauksia sattui yhä. Sekä Ruotsi että Venäjä pyr- kivät välttämään avointa sotaa. Tsaari Iivana IV valmistautui parhail- laan suureen taisteluun tataareja vastaan kukistaakseen lopullisesti Ka- sanin kaanikunnan. Siksi hän pyrki varmistamaan rauhan Venäjän län- si- ja luoteisrajoilla. Karjalaiset saivat niellä katkeruutensa ja tyytyä

odottamaan suotuisampia aikoja. Vuonna 1552 tsaari johti sotajoukon kaanin vahvasti linnoitettua pääkaupunkia Kasania vastaan ja valloitti sen väkiryssä. Voittoa juhlittiin kaikkialla suurin menoin.

3. *Rajantekoa pohjoisessa*

Kuten edellä todettiin, rajariidat Pohjanmaan ja Lapin erämaissa alkoivat kärjistyä 1500-luvun alkupuolella. Savolainen uudisasutus oli edennyt Oulujärven ympäristöön asti, missä se sulki karjalaisten viimeisenkin vesireitin Laatokalta Pohjanlahdelle.⁵⁸ Toisaalta karjalainen asutus on ollut etenemässä Nurmeksen ja Valtimon ohi Sotkamoä kohti. Pohjanmaan suomalaisvouti piti näihin aikoihin rajana vedenjakajaa eli Maanselkää, joka erotti Oulujärven ja Pielisen vedet toisistaan. Tämä käytännön raja lienee syntynyt vasta 1500-luvun puoliväliin mennessä uudisasutuksen mukana. Se työnsi karjalaisten nautintarajaa itään päin vielä »avoinna» olevalla kohdalla.

Vuoden 1545 alussa Pohjanmaan vouti Henrik Simonpoika tiedusteli kuninkaalta, pitikö Maanselän molemmiin puolin syntynyt karjalaisasutus hävittää. Voudin mukaan Suomen puolella Maanselkää oli 14 »ryssäistäloa» ja järven luona Maanselän takana noin sata: kyseessä oli ilmeisesti Valtimon ja Nurmeksen sekä Pielisen rantojen asutus. Kuningas vastasi, että jos Suomen puolelle asettuneet »ryssät» suostuvat maksamaan veroa Ruotsille eivätkä osallistu hävitysretkiin, he saavat olla rauhassa. Hän kielsi myös hyökkäämästä Maanselän toiselle puolen, sillä parhaillaan valmistauduttiin neuvotteluihin rajankäynnistä.⁵⁹ Voudin esitys osoittaa, että Suomesta Karjalaan tehtyjen partioretkien tarkoituksena oli paitsi vahinkojen kostaminen myös karjalaisasutuksen hävittäminen niiltä alueilta, missä sitä pidettiin Suomen etujen vastaisena. Tässä siis molemmat osapuolet osoittivat samoja pyrkimyksiä.

Ruotsin taholta oli jatkuvasti lykätty yhteistä rajankäyntiä Venäjän edustajien kanssa, mutta samalla oli suoritettu yksipuolisia rajantarkistuksia, joiden avulla pyrittiin liittämään uudisasutus ja sen mukana laajentunut eränautinta Ruotsin valtakuntaan. Ruotsin kuninkaan ohjeiden ja toivomusten mukaisesti Viipurin ja Olavinlinnan päälliköt olivat tutkituttaneet Savon ja Ruotsin Karjalan tosiasiallisen rajan useaan otteeseen 1530- ja 1540-luvuilla. Viipurin läänin kohdalla alkuperäinen raja ei ollut paljontaan siirtynyt, mutta se oli täsmentynyt huomattavasti asutuksen tihentyessä ja runsaasti uusia rajapaikkoja oli nimetty. Savon kohdalla raja oli 1500-luvun alkupuolella siirtynyt itään päin. Pihlajaveden ja Puruveden välillä se vakiintui Varpavuoren, Putkilahden ja Kärjäjäkallion linjalle, joskin karjalaiset vielä vaativat

vesitse Pihlajavedeltä Puruvedelle kulkevaa rajalinjaa. Raikuun kannaksen jälkeen raja oli aluksi kulkenut Orivedestä nykyisen Leppälähdän kautta Somertaipaleen yli Juojärveen, mutta kuten edellä on osoitettu, savolaiset vaativat jo vesilinjaa Kaatamon pohjaan ja Kaatamon taipaleen kautta Juojärveen. Siitä käytännössä vakiintunut raja kulki Ohtaansalmen ja Kaavinkosken kautta Kellolahteen ja nykyisen Nilsiä kirkonkylän itäpuolella olevaan Lastukoskeen, joka oli Savon itärajan pohjoisin rajapaikka.

Pohjanmaan ja Vienan Karjalan välinen raja oli epäselvempi kuin eteläinen rajalinja. Sekä läntinen että itäinen asutus oli erittäin harvaa ja sijaitsi kaukana kiistellystä rajaseudusta. Suurissa erämaissa kävi molempien osapuolten erämiehiä. Lapissa raja oli epämääräisin, koska siellä vallitsi osittain kolmen valtakunnan yhteinen ristikkäin kulkeva verotusperinne. Suomalaisasutuksen ja eränavutinnan laajentuminen Lapissa aiheutti rajaongelmia myös suomalaisten ja lappalaisten kesken. Vanhin tunnettu lappalaisten rajavaatimuslinja lienee syntynyt 1500-luvulla ja kulki Näränkävaarasta nykyisen Kuusamon itärajalta luoteeseen Simojärven Kultamasalmen ja Kemijärven vesien kautta.⁶⁰ Suomalaisasutus pyrki työntämään lappalaisrajaa kauemmaksi itään ja koilliseen samoin kuin valtakunnankin rajaa.

Oulunjärven eteläpuolella oli savolaisasutus laajenemassa aiheuttaen suomalaisten rajavaatimuksen siirtymisen itään päin, ensin Oulunjärven halki Oulujokeen ja pian siitäkin kauemmaksi koillisen suuntaan.

Tähän taustaan ja 1500-luvun puolivälin tienoille sopii johdonmukaisimmin paperilapulle muistiin merkitty luettelo, joka vie rajan Savon Kellotaipaleesta ja Lastukoskesta Oulunjärveen ja edelleen Käsmäjoen suuhun Kuusamoon. Luettelo on aikaisemmin ajoitettu käsialan perusteella virheellisesti 1400-luvulle.⁶¹ Tarkempi tutkimus todistaa sen kuitenkin kiistatta sijoittuvan 1500-luvulle ja parhaiten juuri vuosisadan puoliväliin.

Virheellisen ajoituksen lienevät aiheuttaneet vanhahtava kansanomaisen käsiala sekä huono kynän ja musteen laatu. Käsialassa on kuitenkin selvät 1500-luvun tunnusmerkit.⁶² Samantapainen käsiala ja mustejälki on erään toisen luettelon alussa, nimittäin välimatkaluettelossa Petsamon luostarista Holmogoriin, joka on kiistattomasti aikaisintaan 1550-luvulta.⁶³ Siinä kuitenkin jälki ja käsiala paranevat keskellä luetteloa, mikä osoittaa joko kynän tai musteen tai molempien korjaamista. Ulkoisen lähdekritiikin todistuksen vahvistaa sisäinen kritiikki. Rajaluettelo lisää useita tarkkoja nimiä vanhoihin luetteloihin kaukana pohjoisessa, joka vielä 1400-luvulla oli asumatonta erämaata. Lastukosken jälkeen siinä mainitaan Nurmisjärvi, Älänteenjärvi, Haa-jaistenjärvi, Laakajärvi, Sivervännäki, Jormasjärvi, Nuasjärvi, Nuas-

joki ja Oulujärvi. Luettelo päättyy sitten lyhyesti »Oulujärven läpi Käämäjokisuuhun, siellä tulee vastaan Pohjanmaan raja». Käämäjoki laskee Kuusamossa luoteesta Iso-Kero järveen, joka vielä 1560-luvulla oli kaukana erämaassa, satojen kilometrien päässä asutuksesta.⁶⁴ Sieltä ei myöskään tunneta mitään 1400-luvun »Pohjanmaan rajaa». Kyseessä on selvästi yritys varmistaa Ruotsille edullinen raja Pohjois-Savossa ja Pohjanmaan suunnalla. Parhaiten yritys sopii 1540-luvun poliittiseen taustaan, ehkä vuoteen 1548.

Asutuksen ja eränkävynnin laajentuminen sekä Lapin verotuksen turvaaminen johtivat täsmentämisyrityksiin. Siinä yhteydessä pyrittiin paitsi turvaamaan vakiintunut rajakäytäntö myös laajentamaan Ruotsin yksinoikeutta erämaihin niin kauas kuin suinkin oli mahdollista. Vuonna 1549 kuningas Kustaa Vaasa kehotti Pohjanmaan voutia Jöns Haakoninpoikaa tutkimaan Venäjän ja Pohjanmaan välistä rajaa sekä kyselmään pirkkalaisilta ja muilta paikallisilta asukkailta, minne asti Ruotsin alue voi ulottua.⁶⁵ Seuraavana vuonna eli 1550 vouti Ragvald Halvordinpoika suorittikin tutkimuksia rajoista sekä kyseli mm. Tornion pirkkalaisilta, minne heidän lapinveron kantonsa ulottui.⁶⁶ Samalla hän sai tietoja myös ryssien eli karjalaisten rajavaatimuksista.

Venäjän karjalaiset muistivat vielä vanhimman nautintarajan. Pohjanmaan vouti kertoi näet kirjeessään kuninkaalle v. 1550 tienoilta ryssien vaativan, että raja kulkee Siestarjoesta Pohjanlahden rannalla olevaan suureen kiveen, jonka nimi on Hanhikivi, ja vielä siitä meren yli Länsipohjaan.⁶⁷ Tätä rajaa ei Ruotsi tietenkään voinut hyväksyä, sillä se olisi vienyt siltä jo vakiintuneet suuret alat Pohjanmaata sekä koko Suomen Lapin.

Pohjalaiset kulkivat v. 1550 voutinsa kanssa tutkimusmatkalla kaikissa rajapitäjissä. Vouti kirjoitti kuninkaalle, että vanhat talonpojat pitivät perinteellisenä Ruotsin ja Venäjän rajana Maanselkää, joka alkaa Kymenkartanon läänistä ja erottaa Hämeen ja Pohjanmaan, Savon ja Pohjanmaan sekä Venäjän.⁶⁸ Perinne viittaa selvästi 1400-luvulta tunnettuun kolmen maakunnan ja Venäjän yhteiseen rajapisteesseen eli Rillankiveen sekä sen lähistöltä alkavaan Karjalanmaanselkään, joka kiersi koilliseen ja sitten itään päin Pohjanmaan jokien latvojen ohi. Tämän vahvistavat myös useat 1500-luvun loppupuolelta olevat muistiinpanot Pohjanmaan jokien alkuperästä, sillä niiden mukaan esim. Pyhäjoki, Siikajoki, Iijoki ja Kemijoki alkavat »Ryssän rajalta», kun taas Oulujoki tulee Ruotsin valtakuntaan »Ryssän puolelta».⁶⁹ Muuan toinen muistiinpano ilmoittaa, että Iijoen sivuhaarasta Livojoesta ryssät ovat keränneet suuria ja kauniita helmiä.⁷⁰ Kaikki tämä viittaa siihen, että 1400-luvulla vakiintunut käytännön raja Pohjanmaan kohdalla oli vielä vanhan polven muistissa. Tämä raja kulki

Karjalanmaanselältä Pällinkorvaan Oulujoessa ja siitä epämääräisemmin pohjoisiin erämaihin, niin että mm. Posion eteläpuolella oleva Livojoki ja Livojärvi kuuluivat Venäjälle.

Tornion pirkkalaisten tutkijoille v. 1550 esittämä raja ulottuu Kuusamon seudulta Jäämereen asti.⁷¹ Se jatkaa johdonmukaisesti edellä esiteltyä luetteloa, joka vie rajan Oulujärvestä Kuusamon Käsmäjokeen. Tornion pirkkalaisten raja lähtee paikasta nimeltään »Caijwasalm» ja vertailu eri luetteloihin osoittaa, että kyseessä on Kajavan salmi nykyisen Kuusamon kirkonkylän itäpuolella Muojärven ja Kirpistön järven välissä. Seuraava rajapaikka oli Maanselkä kuusi peninkulmaa eli noin 30 km Kajavansalmesta koilliseen tunturiharjanteen itäpuolella. Se lienee tarkoittanut vedenjakajaa jossakin Tavajärven länsipuolella. Seuraavat rajapaikat ovat Valmakuru, Musikkajärvi, Askavaara, Paskavaara, Musikkavaara ja Suonikylä.

Voisi luulla, että Kemijärven ja Sodankylän seutujen Aska- ja Musikka-nimistö ei sovi rajanimistöksi, koska muut rajaluettelot vievät rajan paljon kauemmaksi itään. On kuitenkin muistettava, että Tornion pirkkalaisten muistitieto nojautui vanhaan lapinkäynnin kokemukseen, kun taas Kustaa Vaasan teettämien kirjallisten rajaluetteloiden tehtävänä oli työntää raja entistä kauemmaksi. Koska Kemijärven ja Sodankylän lappalaisia verottivat sekä Ruotsi että Venäjä, epämääräinen käytännön raja sopi niiden seudulle hyvin. Lisäksi pohjalaiset vielä 1500-luvun lopulla kertoivat perimätietona, että Kemijärvi on rajana sekä Venäjää että Norjaa vastaan.⁷² Sen läntisen ja itäisen haarautuman välissä sijaitseva Askatunturi sopii hyvin perimätiedon Askavaaraksi. On siis johdonmukaisinta päätellä, että pirkkalaisten muistitiedon mukainen käytännön raja kulki ilman yksityiskohtaista rajalinjaa Kuusamon koillispuolelta Kemijärven ja Sodankylän seutujen kautta Suonikylään, joka sijaitsee Ivalosta itäänpäin, Luttojoen sivuhaaran varrella. Sodankylän ja Suonikylän välillä sijaitsi Sompion lapinkylä, ja vaikka pirkkalaisluettelo ei mainitse sitä rajapaikkana, voi päätellä sen kuuluneen rajavyöhykkeeseen, sillä sitäkin verottivat sekä Ruotsi että Venäjä.

Suonikylän jälkeen mainitaan Petäjäjärvi, Orjatunturi, Orjajoki ja Orjavuono. Luettelo ei sovi linjalle Suonikylä, Luttojoki, Tuulomajoki etäisyysmittojenkaan vuoksi. Sen sijaan Petäjäjärvi voisi olla nykyinen Pietsjärvi, kun taas Orjatunturi, Orjajoki ja Orjavuono johtavat helpoimmin itäkoilliseen Uurajokeen ja Uuravuonoon Kuolan vuonon länsipuolella. Tämä linja jättää Petsamon luostarin Ruotsin puolelle ja lienee lapinveron kanton perustuva pirkkalaisten vaatimuslinja. Pirkkalaisten mukaan Orjavuono sijaitsee Länsimeren äärellä »Karjalanrannalla», joten heidän lapinveron vaatimuksensa ulottui muinaiseen karjalaisten verotusrannikkoon asti.

Pohjanmaan vouti Ragvald Halvardinpoika käytti pirkkalaisten tietoja lähteenään, kun hän laati rajaluettelon kuninkaalle.⁷³ Hän lähti etelämpää kuin pirkkalaiset eli Savon rajan pääte pisteestä. Hänen ensimmäinen rajapaikkansa on Petäjoki, joka oli alkuperäisen Pähkinäsaaren rauhan rajan viimeinen piste ennen »Kainuun merta». Alkuperäinen Petäjoki ei sopinut millään käytännön raja, ja kuten edellä mainittiin, jo 1540-luvulla etsittiin sopivaa Petäjokea Pohjois-Savosta. Sellainen saatiin Laakajärveen laskevasta Petäjäskoskesta, joka sopi hyvin rajapaikaksi 1500-luvun puolivälissä.⁷⁴ Tämän alkupisteen jälkeen rajapaikoiksi merkittiin Talvivaara, Suomensuo ja Maanselänlampi, jotka johtavat Petäjäskosken jälkeen pohjoiseen päin Maanselän harjanteille, missä raja käännettiin itään päin Maanselkää seuraten.

Tipasjärven jälkeen raja kaartoi taas koilliseen Saunajokeen, joka laskee Lammasjärveen, sekä Kalliojokeen, joka laskee idästä päin Lentuan järveen Kuhmon kirkonkylän koillispuolella. Seuraava nykyään tuntematon rajapaikka Karsemajoki on varmaan sijainnut Lentiiran itäpuolella, sillä seuraava paikka Vuokinlatva löytyy Vuokin vesistön yläjuoksulta Viidinginjärveltä. Sieltä raja kulki Sarvitaipaleen kautta Iivaaraan, Kajavan salmeen ja torniolaisten muistitiedon mukaisesti Orjavuonoon. Näin saatiin Ruotsille yksipuolisesti laadittu Pohjanmaan ja Lapin itäraja, joka perustui nautintaoikeuksiin Ruotsin etujen mukaan tulkittuina. Rajalinja pysyi suunnilleen samana 1561 tehdyssä uudessa rajantarkistuksessa, josta jäljempänä tulee puhe.

Vuoden 1550 yksipuolista rajankäyntiä ei suoritettu maastossa Jäämereen asti, vaan rajan viimeiset paikannimet on saatu suullisina tietoina Ruotsin verottamilta lappalaisilta. Tämänkin vuoksi raja jäi käytännössä epäselväksi. Aikalaisen todistuksen mukaan rajan kulkua selvitti jo seuraavana vuonna eli 1551 noin neljäkymmenen talonpojan muodostama asiantuntijaryhmä, mahdollisesti voudin johdolla, joskaan tästä ei ole mainintaa. Vuonna 1590 kertoi näet Kemin Paakkolassa asunut vanhus Henrik Niilonpoika olleensa mukana mainitussa talonpoikaisjoukossa rajaa tarkistamassa.⁷⁵ Hän muisti vielä viisitoista rajapaikkaa, joskin hänen todistuksensa luotettavuus on tietysti heikompi kuin v. 1550 rajankäynnin yhteydessä syntyneiden muistienpanojen.

Henrik Niilonpojan muistama raja alkaa Maanselänpolvesta, joka tarkoittanee Maanselän harjanteessa samannimisen aseman länsipuolella olevaa mutkaa. Siitä raja jatkuu vouti Ragvald Harvoldinpojan muistienpanojen kanssa yhtäpitävästi Suomensuon, Vuokinlatvan, Iivaaran ja Kajavan salmen kautta Valmakuruun. Sen jälkeen tulee kolme uutta rajapaikkaa: Oulangansuu, Päälahti ja Lunnasvaara. Nämä näyttävät vievän rajavaatimuksen Pääjärven länsirannoille sekä Paanajärven pohjoispuolella olevaan Lunnasvaaraan, siis hiukan idemmäksi kuin Tor-

nion pirkkalaisten nautintaperinne. Ehkäpä kemiläiset olivat retkeilleetkin edempänä. Lunnasvaaran jälkeen vanhuksen muistin mukaan seurasi Suolenselkä, joka lienee sama kuin Saariselän korkein huippu »Suelotshielj», minkä jälkeen mainitaan Paaskoski ja Turjanniemi. Edellinen vie rajan Paatsjokeen, niin että Petsamon luostari jää Venäjän puolelle. Jälkimmäisestä vanhuksen haastattelija täsmentää muistiinpanoon, että se on ryssien Turjanniemi, ruotsien Pyhäniemi ja tanskalaisten (tarkoittaa norjalaisten, sillä Norja kuului Tanskan valtioon) Trinäs. Tämä sijaitsee kuitenkin kaukana idässä, Kuolan niemimaan koilliskulmassa, joten rajaa ei ole voitu ajatella vedettäväksi ilman mitään välipistettä Paatsjoesta Pyhäniemeen. Tässä on Henrik Niilonpojan mieleen jäänyt muistoja muinaisesta yhteisverotuksesta, joka ulottui Norjan taholta Pyhäniemeen asti ja jonne myös pirkkalaiset halusivat verotusoikeutensa ulottaa. Vanhus kertoo saaneensa tiedot Pyhäniemestä, »Ryssän lappalaisilta», joiden mukaan siellä oli kivi-roykkiöitä sekä »saner» eli todennäköisesti seitoja. Vanhus piti ilmeisestikin lappalaisia kulttipaikkoja rajamerkkeinä. Yleisesti ottaen Henrik Niilonpojan muistama raja kulkee hiukan idempänä kuin Tornion pirkkalaisten raja, mutta selityksenä voi olla kemijärveläisten laajentunut lapinkäynti jopa v. 1551 rajankäynnin jälkeen.

Pohjanmaan ja Lapin itärajaa tarkistettiin Ruotsin kuninkaan käskystä Riitamaan rajasodan jälkeen v. 1558, jolloin kuningas käski tarkistaa, kumpi hänen lähettämistään rajaluetteloista olisi Ruotsille edullisempi.⁷⁶ Viipurin linnanhera Klaus Kristerinpoika Horn sekä kuninkaan kanslian sihteeri Jaakko Teitti, joka kuninkaan käskystä v. 1555—1557 tutki Suomen aateliston väärinkäytöksiä, teettivät rajaselvityksen ilmeisesti pian aateliston kuulustelujen jälkeen. Näin syntynyt rajaluettelo seuraa vuoden 1550 rajalinjaa Kaatamon taipaleesta Juojärveen, Vuotjärven ja Syvärinjärven kautta Savon Petäjokeen, Maanselkään, Kalliojokeen, Kajavan salmeen ja Iivaaraan. Sen jälkeen se ilmoittaa lyhyesti rajaksi vain Kitkajärven itäpuolen ja toteaa: »Sieltä tulee sitten vastaan Valkea meri».⁷⁷ Koska Jäämerestä käytettiin tuolloin yleisesti tunnettua nimeä Västersjön ja Vienan merestä nimitystä Vita havet, ei nimien sekaantuminen ole lainkaan todennäköistä. Kitkajärven itäpuolelta ei olisi voitu viitoittaa johdonmukaista rajaa Jäämereen ilman väliltä mainittavia ennestään tunnettuja rajapaikkoja. Mutta jos raja haluttiin vetää Vienan mereen, se kävi päinsä vieraan maan paikkakuntia nimeltä mainitsematta, sillä Kitkajärven itäpuolelta johtaa Vienan mereen paljon käytetty ja selkeä vesitie: Oulankajoki, Pääjärvi, Kuntijärvi, Soukelojärvi, Ruvanjärvi, Koutajärvi ja Kantalahti. Sen välietappeja ei tarvinnut välttämättä nimetä.

Tämä rajaluettelo on ensimmäinen Ruotsin taholta ilmaistu ajatus

koko Kuolan niemimaan liittämisestä Ruotsiin. Rajalinja ei kuitenkaan liene sisältynyt kumpaankaan Tukholmasta lähetettyyn rajaluetteloon, sillä pääkaupungissa oli käytettävissä ennestään vain kopioina tuttuja väärennetyn Pähkinäsaaren rauhan rajaluettelaita, joissa raja kulki Retusaaresta Savon itäpuolitse Pohjanmaalle. Sellainen luettelo oli jo seuraavana vuonna 1559 Ruotsin lähetystöllä, jonka piti mennä rajakokoukseen Noisniemeen.⁷⁸ Ajatus Ruotsin rajan vetämisestä Vienen mereen lienee siis saatu luetteloon Suomesta. Sama ajatus esiintyi 1570-luvulla kuningas Juhana III:n politiikassa sekä 1590-luvulla Kaarle herttualla, joiden toimesta se juurtui Ruotsin hovin poliittisiin pyrkimyksiin suuren idän ohjelman muodossa. Se oli 1550-luvulla liian pitkälle ulotettu tavoite, eikä rajaa tietenkään käytännössä kyetty Vienen mereen vetämään.

Pohjanmaan ja Lapin itärajalla Ruotsi harjoitti siis 1500-luvun puolivälissä erittäin aktiivista politiikkaa. Karjalaisten vanha vaatimus Pähkinäsaaren rauhan rajasta torjuttiin lopullisesti ja samaan aikaan vahvistettiin useilla yksipuolisilla rajankäynneillä Ruotsille mahdollisimman edullinen itäraja. Tämä politiikka oli pohjalaisten ja pirkkalaisten etujen perustalta lähtevää, mutta sen taustalta näkyy selvästi kuningas Kustaa Vaasan suurten linjojen ote. Tarkoituksena oli varmistaa mahdollisimman laaja lapinveron kanto Ruotsille sekä ulottaa itäraja niin kauas kuin se suinkin oli mahdollista. Venäjän karjalaiset ja Vienen meren venäläiset eivät kiinnittäneet vastaavaa huomiota rajan kulkuun, ainakaan siitä ei ole säilynyt tietoja. He jatkoivat lapinkäyntiään entiseen tapaan ilman kiinteitä rajoja. Ruotsin kiinnostuksen voimistuminen Lapissa merkitsi ristiriitojen jatkuvaa kärjistymistä Lapin omistuksesta.

4. *Rajasota 1555—1557*

Olemme todenneet, että 1500-luvun alkupuoliskolla suomalainen uudisasutus laajeni ja voimistui huomattavasti etenkin Savossa ja Pohjanmaalla. Käytännöllisellä tavalla se liitti Ruotsin valtioon yhä laajemman alueen Pähkinäsaaren rauhan alkuperäisen rajan takaa erämaista, jotka alkuaan olivat olleet kaikkien karjalaisten nautinnassa ja jotka raja oli muodollisesti erottanut Novgorodin valtion puolelle. Suomalainen eränkäynti lohkoj noista erämaista yhä uusia paloja suomalaisten nautintaan. Uudisasutus varmisti uuden omistuksen ja työnsi taas uutta eränavutinta entistä kauemmaksi. Erityisen ekspansiivisia olivat savolaiset, joiden eränavutinta ja asutus törmäsivät vuosisadan puolivälissä karjalaiseen asutukseen ja nautintaan.

Ruotsi kannatti valtakunnan itärajan työntämistä mahdollisimman

kauaksi. Se onnistui toistuvasti lykkäämään epäedullista rajankäyntiä vanhan rauhansopimuksen pohjalta, ja se otti käyttöön väärennetyjä rajaluetteloita alkuperäisen sijaan. Se tuki suomalaisten vaatimuksia käytännön rajan virallistamisesta ja ohjasi uudisasutusta tietoisesti kiistanalaisiin erämaihin. Se vahvisti uusia asutusalueita kehittämällä niiden hallintoa ja rakentamalla linnoitettuja tukikohtia sekä tehostamalla uusien yksipuolisesti vahvistettujen rajojen vartiointia.

Tällainen kehitys ei voinut loputtomasti jatkua ilman Ruotsin ja Venäjän yhteentörmäystä. Ristiriita kärjistyi ja purkautui sodaksi 1550-luvun puolivälissä. Sodan yleisenä taustatekijänä oli suomalaisen asutusvaltauksen jatkuminen ja voimistuminen virallisen rajalinjan takana sekä Ruotsin tietoinen politiikka tämän asutusvaltauksen tukemiseksi. Ulkoinen kipinä sodan syttymiseen oli kiista Riitamaan omistuksesta, pienestä maapalasta, joka sijaitsi Suomen Karjalan ja Inkerin rajalla eli Jääsen pitäjän ja Kuivaisin pogostan välissä. Suomalaiset tutkijat ovat korostaneet sodan syinä »venäläisten» hyökkäyksiä Suomen puolelle,⁷⁹ mutta on syytä korostaa enemmän Ruotsin yleistä laajentumispyrkimystä itään päin, jonka vastareaktiota rajasota pääasiassa oli.

Ruotsin ja Venäjän välinen rajajoki eli Siestarjoki kulkee yläjuoksullaan kahtena päähaarana. Läntinen haara kiertää läpi pienen Siesjärven, josta joki on saanut nimensä, kun taas pitempi itäinen haara virtaa edellistä suoremmin suohon, jonka keskellä on vanha rajakivi. Joen haarojen välissä oli asumaton suota ja metsää, silloisten tietojen mukaan noin 14 km pitkä ja 7 km leveä kaista. Se oli Riitamaa.⁸⁰ Pähkinäsaaren rauhansopimus määrittelee rajan kulun maastoon nähden epäselvästi: »Siestarjoesta suohon ja keskellä suota on vuori, sitten Saijanjokeen» jne. Inkeriläiset ja venäläiset katsoivat, että rajaksi sovitettu Siestarjoki alkaa nimen antaneesta Siesjärvestä ja että raja siis kulkee joen läntistä haaraa. Siesjärven lähellä oli muutamia inkeriläiskyliäkin, joiden maat kuuluivat Putjatinien pajarisuvulle.⁸¹ Ruotsin edustajat taas olivat viimeistään v. 1545 rajan tarkistuksessa määritelleet, että rajan piti kulkea joen itäistä haaraa suon keskellä olevaan kukkulaan. Sopimukseen rajan tarkasta kulusta ei päästy. Kummallakin puolella oli perusteita omalle käsitykselle. Suomalaisten ja ruotsalaisten käsityksen mukaan Siestarjoen itäinen haara oli päähaara, sillä se kulki suoraan rajamerkin luo suohon. Koska v. 1323 rajalinja ilmeisesti on ainakin alkumatkalla Venäjän karjalaisten ja inkeriläisten viitoittama, nämä asiantuntijat ovat voineet tarkoittaa Siestarjoella Siesjärven kautta kulkevaa läntistä haaraa, mutta rajan kulkiessa pitkän erämaata aivan tarkalla linjalla ei ollut merkitystä. Vasta kun asutus molemmin puolin oli edennyt rajan tuntumaan, se tuli tärkeäksi.

Ruotsi piti tiukasti kiinni kaikista itse määrittelemistään rajalinjoista.

Vuonna 1553 kuningas lupasi kolmen vuoden verovapauden niille, jotka viljelevät ja asuttavat Riitamaan ja siten vahvistavat sen kuulumisen Ruotsiin.⁸² Jo samana vuonna Jääsken asukkaat lienevät kaataneet kas-
kia Riitamaalle ja inkeriläiset esittäneet siitä vastalauseensa, koskapa Venäjän lähetystö on käynyt Viipurissa.⁸³ Matka on ollut turha, ja mainitun vuoden lopulla Inkerin puolelta tehtiin ensimmäinen väkival-
tainen partioretki Riitamaan suomalaisvaltauksen torjumiseksi. Suomen
puolelta vastattiin heti kostoretkellä Inkeriin ja niin lähti aseellinen
eskalaatio liikkeelle.⁸⁴

Helmikuussa 1554 Kustaa Vaasa antoi Kivennavan voudille Antti
Niilonpojalle valtuudet puolustaa kaikin keinoin Riitamaata, ja Suo-
messa alettiin varautua sotaan. Kesällä jatkettiin v. 1552 perustetun
Kivennavan linnakkeen lujittamista, ja v. 1555 mainitaan puulinnake
myös Vuoksen varrelta. Kyseessä on mahdollisesti Bullerborg, joka
eräissä kartoissa on sijoitettu Vuoksen saareen Jääsken pitäjään.⁸⁵ Suo-
messa pääteltiin, että kyseessä ei ollut vain Riitamaan omistus, vaan
koko itäisen rajalinjan kohtalo, josta ei ollut päästy sopimukseen.

Kesällä 1554 Putjatinit järjestivät uuden partioretken Riitamaan
seudulle, vangitsivat talonpoikia ja anastivat heidän hevosensa. Kiven-
navan vouti vastasi heti partiohyökkäyksellä, surmasi toisen inkeriläis-
joukkoa johtaneista pajareista ja vapautti talonpojat. Molemmipuoli-
nen varustautuminen kiihtyi. Kustaa Vaasa yritti vielä pysäyttää eska-
laation panemalla syyn vouti Antti Niilonpojan niskoille ja erottamalla
hänet, mutta syyt olivat syvemmällä eikä ristiriidan purkautumista
väkivaltana enää voitu estää. Syksyllä huhuttiin Suomessa, että venä-
läiset valmistautuivat uuteen kostoretkeseen ja varusteluja kiirehdyttiin.
Marraskuussa tulikin idästä yllätyshyökkäys Riitamaalle. Pajari Ivan
Boruvsin johti paikallisia joukkoja, jotka polttivat suomalaisten sadon
Riitamaalla.

Tämä hyökkäys ei liene tapahtunut tsaarin käskystä, sillä samaan
aikaan oli Iivana IV:n kirjeenkantaja Mikita Kuismen matkalla Vii-
puriin viemään kirjettä Ruotsin kuninkaalle toimitettavaksi. Siinä ruot-
salaisia syytettiin rajanylityksistä Lapissa ja vaadittiin neuvotteluja.
Valituksen mukaan Ruotsin alamaiset olivat hyökänneet Varangin
alueelle, ryöstäneet asukkaita, kieltäneet maksamasta veroa tsaarille ja
jopa uhkailleet hävittää siellä olevan Petsamon luostarin.⁸⁶ Mikita
Kuismin vangittiin Viipurissa, sillä Suomen aateli oli halukas avoimeen
sotaan Venäjää vastaan. Se ehdotti kuninkaalle hyökkäystä kahteen
suuntaan: oli vallattava Pähkinälinna Nevan väylän hallitsemiseksi
sekä rynnättävä Vienan meren rannikolle.⁸⁷ Ilmeisesti mielessä väik-
kyi rajan siirtäminen Vienan merelle, mikä heijastui kolme vuotta
myöhemmin tehdyssä yksipuolisessa Lapin rajaselityksessä.

Novgorodin ruhtinas Dimitri Paletski oli v. 1554 teettänyt selvityksen »ruotsien» tunkeutumisesta rajojen yli Venäjän puolelle sekä heidän tekemistään vahingoista. Siinä todettiin rajojen ylitys Pähkinälinnan ja Käkisalmen läänien kohdalla ja kerrottiin, että »ruotsit» olivat eri puolilla surmanneet pajarinlapsia ja muita asukkaita, jopa naisia ja lapsiakin, ryöstäneet karjaa sekä viljelleet ja asuttaneet maita väkisin. Selvitys oli lähetetty Viipuriin kirjelmän kera, jossa Pähkinälinnan ja Käkisalmen käskynhaltijat vaativat korvauksia.⁸⁸

Vaatimuksista ei ollut mitään tuloksia, joten tsaari Iivana kirjoitti tammikuun 8. päivänä 1555 ruhtinas Paletskille ohjeet toimintaa varten. Hän ilmoitti lukeneensa mainitun selvityksen ja tuntevansa tilanteen. Koska sovintoon ei ollut päästy, hän käski ruhtinaan koota Novgorodin alueelta sotaväkeä ja hyökätä kaksi tai kolme kertaa Viipurin lääniin ja »tehdä ruotseille samoin kuin he ovat tehneet meidän väellemme».⁸⁹ Tämä kirje, jota suomalaiset tutkijat eivät ole analysoineet sodan syiden selvittämiseksi, todistaa että Venäjä ei suunnitellut valloitusotaa, vaan haki kosta menetyksiin, joita oli kärsitty rajaseudulla. Tulkinnan vahvistaa sekin, että hyökkäykseen piti käyttää vain Novgorodin alueen joukkoja ja että suuriruhtinas itse valmisti parhaillaan hyökkäystä Astrakania vastaan.

Maaliskuun alussa 1555 Novgorodin joukot, joissa todennäköisesti oli mukana myös karjalaisia ja inkeriläisiä osastoja, hyökkäsivät rajan yli Riitamaan seudulla pajari Ivan Bibikovin johdolla. Joukon suuruudesta ei ole tietoja, mutta luultavasti lukumäärä oli muutamia tuhansia. Suomalaiset lähettivät torjuntaan Kivennavan vouden Jöns Maununpojan johdolla 500—600 miestä, joista pääosa oli nopeita hiihtojoukkoja. Käyttäen taitavasti hyväkseen maastoa ja suksia suomalaiset löivät Joutselässä hajalleen Novgorodin joukot, jotka käsittivät ratsuväkeä ja jalkamiehiä ja joiden liikkuminen lumessa oli kömpelöä.⁹⁰ Joutselän tappio esti Novgorodin armeijan hävitykset syvemmillä Suomessa, mutta vielä samana kevättalvena erilliset osastot tekivät idästä kostoretkiä rajan yli, jolloin varsinkin Äyräpäästä hävitettiin. Tsaarin ohjeena oli hyökkäysten jälkeen toimittaa kirje Viipuriin, selittää väkivalta paikallisen väen yritykseksi saada ryöstetty omaisuutensa takaisin sekä pyrkiä sopimukseen, jolla rajariidat olisi saatu loppumaan.⁹¹

Tähän ei kuitenkaan päästy. Kustaa Vaasa oli jo helmikuussa kehoittanut Suomen johtajia valmistelemaan hyökkäystä Pähkinälinnaa vastaan.⁹² Hän rakennutti Ruotsissa sotalaivoja, jotka kesällä kuljetettiin Viipuriin samoin kuin noin 3700 miestä sotaväkeä. Heinäkuussa Novgorodin ruhtinas lähetti Viipuriin kirjeen, jossa hän tsaarin ohjeen mukaisesti valitti ruotsien Venäjän puolella tekemiä vahinkoja ja

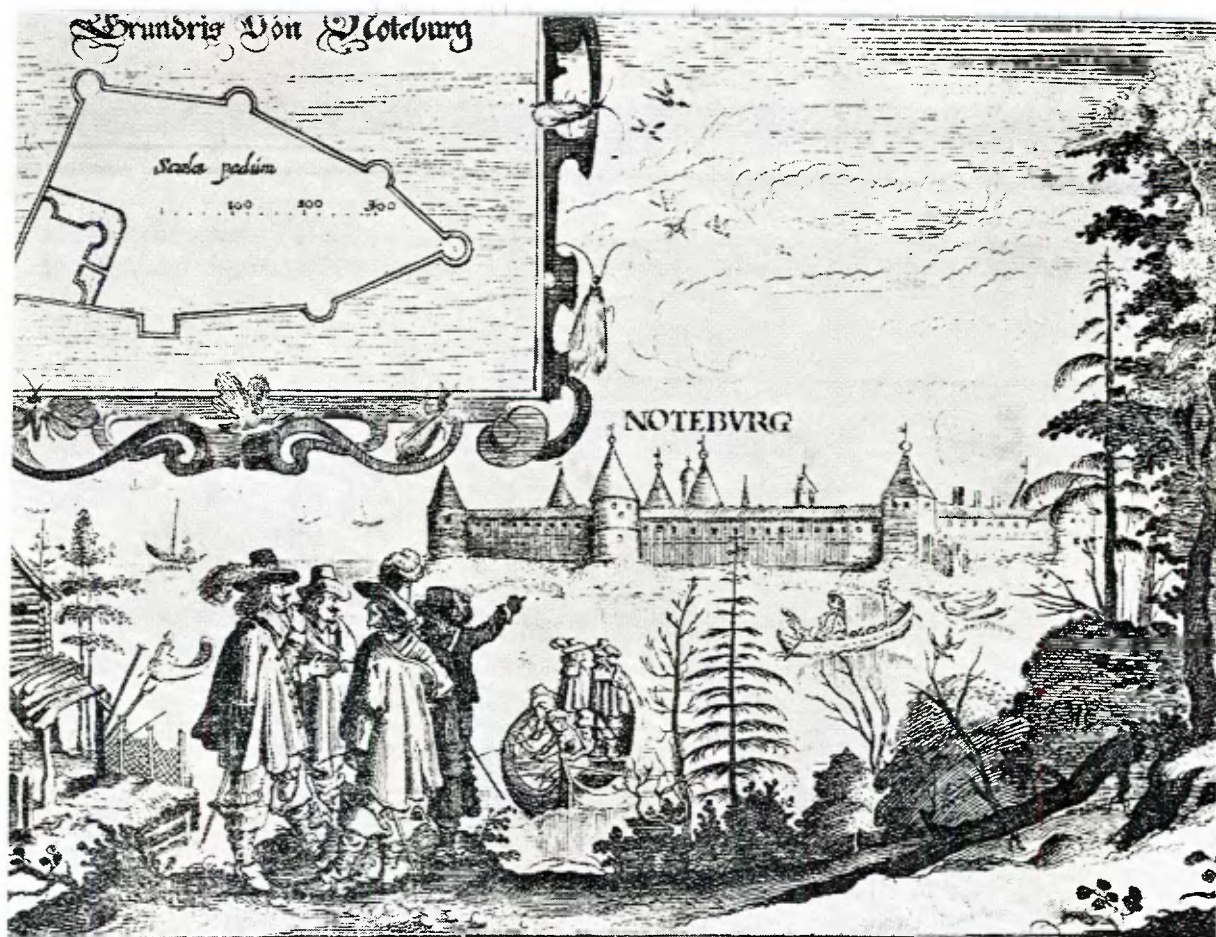
ehdotti rajakokousta pidettäväksi syyskuun alussa. Viipurin päällikkö Maunu Niilonpoika ei voinut ryhtyä neuvottelemaan kesken sotavarustelujen, joita Suomen aatelisto innokkaasti tuki, ja heinäkuun 23. päivänä hän antoi kieltävän vastauksen neuvottelutarjoukseen.⁹³

Sitä ennen, kesäkuun lopussa, Vienan karjalaiset olivat yllättäen hyökänneet Iijoelle, missä heidän kerrotaan surmanneen kalastajia sekä rikkoneen veneet ja pyydykset.⁹⁴ Se oli ilmeisesti vienalaisten protesti suomalaisten vaatimaa Lapin rajaa vastaan, joka sulki heiltä perinteellisen nautinnan ja vapaan kulun Pohjanmaalle. Vastineeksi kuningas käski vangita karjalaiset kauppiaat Pohjanmaalla, jonne nämä olivat saapuneet entiseen tapaan ja vakuuttaneet asukkaille rauhan vallitsevan. Nämä kauppiaat eivät kuitenkaan liene tienneet Vienan karjalaisten hyökkäyksestä, sillä Novgorodin ruhtinaan kirjeen mukaan he olivat menneet Pohjanmaalle Käkisalimesta ja ilmeisesti tosiaan luulleet rajakahakoiden loppuneen ja rauhan vallitsevan.⁹⁵

Vain viikon kuluttua Viipurin linnanpäällikön kirjeestä karjalaiset hyökkäsivät Oulujärven savolaisen uudisasutuksen kimppuun ja tässä voi nähdä karjalaisten välittömän vastauksen rajakokousehdotuksen torjumiseen. Hyökkääjien kerrotaan surmanneen noin 300 henkeä ja polttaneen joukon taloja. Ainakin pääosa sisseistä lieene tullut Käkisalmen läänistä, minne joukot nopeasti vetäytyivät Maanselän yli hävitysretkensä jälkeen.⁹⁶ Pohjanmaan sotaväkeä ei ehditty edes koota torjuntaan ennen kuin partiot olivat poistuneet rajan taa.

Kustaa Vaasa saapui elokuussa Turkuun, missä hän antoi Suomen johtajille ohjeet sotaretkestä Venäjää vastaan. Ruotsi siirtyi siis nopeasti rajan puolustuksesta laajamittaiseen hyökkäykseen, jonka tavoitteet olivat strategiset: tarkoituksena oli vallata Nevan kauppaväylä sekä Inkeri ja Karjala ja siirtää Ruotsin itäraja Laatokalle, mistä oli hyvä edetä Vienan meren suuntaan. Jaakko Baggen johtama pääarmeija sai käskyn valloittaa Pähkinälinnan. Pohjanmaalle kuningas lähetti joukon sotaväkeä sekä kevyttä tykistöä Joen Vargin johdolla, joka ryhtyi kuninkaan ohjeen mukaisesti nopeasti valmistelemaan hyökkäystä Vienan Karjalaan.⁹⁷ Koston lisäksi tarkoituksena oli pihtiliike Karjalan valtauksen tukemiseksi. Hyökkäys kuitenkin myöhästyi ja tilanteen muututtua kuningas peruutti sen.

Inkerin ja Karjalan valloitus suunnitelma oli siis herännyt eloon 1300-luvulla eläneen Maunu Eerikinpojan rohkeiden pyrkimysten mukaisena. Siitä tuli Ruotsin idänpolitiikan päätavoitteita myös seuraavina vuosikymmeninä. Vuonna 1555 tilanne näytti sitä varten suotuisalta. Tsaari Iivana oli sidottu tataarisotim, Joutselän voitto näytti todistavan ruotsalaisen ja suomalaisen sotilaan paremmuutta »venäläiseen» verrattuna, ja Ruotsi saattoi toivoa Baltiasta liittolaisia yhteistä

Kuva 8. Pähkinälinna ja sen pohjakaava. A. Olearius, *Vermehrte neue Beschreibung* ... (1656).

vihollista vastaan. Saksalainen ritarikunta ei kuitenkaan suostunut sotaan Ruotsin rinnalla, ja kun kuningas jälleen yritti peruuttaa sotaretken, hän myöhästyi, sillä Suomen aateli oli innokkaasti suorittanut valmisteluja ja saatuaan Ruotsista apujoukkoja se oli lähtenyt ripeästi liikkeelle Viipurista.

Syyskuun alkupuolella 1555 eteni ruotsalais-suomalainen sotajoukko Jaakko Baggen johdolla maitse ja meritse Pähkinälinnaa kohti. Sen pääosan muodostivat Ruotsista tulleet joukot sekä »suomalainen lippukunta», joka oli vasta muodostettu ensimmäinen vakinainen suomalainen joukko-osasto. Yhteensä jalkaväkeä oli noin 4 000 miestä, mihin lisäksi tuli noin 240 ratsumiestä.⁹⁸ Jaakko Bagge valmisti »Novgorodin alueen» väestölle kirjeen, jossa selitettiin suuriruhtinaan rikkoneen rauhan ja kehoitettiin väestöä asettumaan Ruotsin suojeluksen sekä

auttamaan Ruotsia, jolloin Bagge lupasi suojella väestöä »suuriruhtinaan raivoa vastaan».⁹⁹ Tämä propagandakirje tuskin tuotti tuloksia. Venäläisten lähteiden mukaan toinen Ruotsin joukko-osasto hyökkäsi Pähkinälinnaan ja toinen Käkisalmen lääniin, jonne lieneekin lähetetty pieni osasto hävitysretkelle.¹⁰⁰

Pähkinälinna sijaitsi pienellä saarella Nevan niskalla vahvan virran ympäröimänä. Sen vanhin osa oli peräisin 1300-luvulta ja käsitti pienen nelitornisen linnakkeen, jota oli todennäköisesti keskiajan lopulla laajennettu. Se muodosti virtaan päin suippenevan suorakulmion muotoisen vahvan kivivarustuksen, jossa oli kahdeksan muuritornia. Pohjoisrannan puolella oli pieni laitur.¹⁰¹ Linnan sijainti oli edullinen ja sitä oli hyvin vaikea rynnäköillä valloittaa.

Venäjällä tiedettiin Ruotsin hyökkäysaikeista, joten tsaari toimitti rajalle vahvistuksia. Pähkinälinnaan lähetettiin pajari Petr Petrovitš Golovin miehineen ja Käkisalmeen pajari Zahar Ivanovitš Pleštšev. Novgorodin ruhtinas sai käskyn odotella lisäjoukkojen kanssa ruotsalaisten mahdollista hyökkäystä Nevan eteläpuolella Inkerissä.¹⁰²

Ruotsin armeija saapui Pähkinälinnan edustalle syyskuun puolivälissä ja piiritti linnaa turhaan noin kolmen viikon ajan. Tykistö oli aivan liian heikko murentamaan paksuja muureja, eikä syyskuun lopussa tehty rynnäkö onnistunut. Venäjän päävoimat olivat uhkaavan lähellä, eikä voitu ajatella enää taistelua niitä vastaan. Lokakuun alussa joukon täytyi lähteä paluumatkalle. Tuloksena oli vain joukko hävitettyjä kyllä Nevan varsilla. Valloitus suunnitelmista oli pakko luopua.

Tsaari ryhtyi heti valmistelemaan vastaiskua Viipurin kimppuun. Lokakuussa ja marraskuun alussa hän antoi ohjeet väen kokoamisesta koko Novgorodin alueelta sekä lähetti lisävoimiksi kasakoita ja tataareja.¹⁰³ Käkisalmen, Pähkinälinnan ja Jaaman lääneistä piti kaikkien palvelustilallisten eli zemtsien kokoontua linnoihin ja olla joulukuussa valmiina sotaretkelle. Käkisalmen uusi päällikkö Semen Naštšokin määrättiin johtamaan lääninsä joukkoja sotaretkellä ja hänen tilalleen linnan päälliköksi asetettiin nimestä päätellen karjalainen Andakan Tušin, joka oli aikaisemmin käynyt neuvottelutehtävissä Suomessa,¹⁰⁴ mikä vahvistaa käsitystä hänen karjalaisesta alkuperästään.

Ennen hyökkäystä Novgorodin ruhtinas lähetti vapautetun vangin mukana Viipuriin kirjeen. Siinä hän esitti venäläisten syytökset, että ruotsalaiset olivat monin paikoin ja usein tunkeutuneet rajan yli rauhan aikana, tehneet rikoksia Venäjän puolella sekä viimeksi hyökänneet Pähkinälinnaa vastaan. Ruhtinas vaati Jaakko Baggen, Maunu Niilonpojan ja muiden päälliköiden luovuttamista, karjalaisten kauppiaiden ja vangitun kirjeenkantajan vapauttamista sekä korvauksia vahingois-

ta.¹⁰⁵ Tämä kirje merkitsi itse asiassa sodan julistusta, sillä Ruotsi ei tietenkään voinut suostua sellaisiin vaatimuksiin.

Pääjoukot lähtivät Novgorodin luota Suomea kohti joulukuun lopulla. Pääjoukkoa johtivat tsaarin vojevodi P. M. Štšenjatev ja Novgorodin ruhtinas Dimitri Paletski. Oikeaa sivustaa johtivat A. I. Nohtev ja I. M. Šeremetev, vasenta taas Z. I. Pleštšev ja M. P. Golovin, jotka kaikki olivat osallistuneet ruotsalaisten torjuntaan Pähkinälinnan edustalla. Käkisalmen läänin joukot liittyivät mukaan Kannaksella ruhtinas M. I. Mezetskoin johdolla ja Pähkinälinnan joukot V. G. Teterinin johdolla.¹⁰⁶ Käkisalmen läänin karjalaiset talonpojat olivat sopineet savolaisten kanssa, että rajarauha säilytetään, mutta tsaarin hyökkäyskäskey pakotti heidätkin sotaan. Samalla tavoin oli talonpoikien keskuudessa Savossa ja Pohjanmaalla haluttomuutta ryhtyä taisteluun, sillä sielläkin tiedettiin, että sota merkitsi tuhoisia hävitysretkiä molempien alueille.¹⁰⁷

Joulukuussa 1555 pieni karjalainen partio poltti neljä taloa Tavinsalmen pitäjässä Pohjois-Savossa, mutta varsinaiset sotatoimet alkoivat Savon rintamalla samaan aikaan kun päävoimat hyökkäsivät Viipuria kohti, jonka edustalle ne saapuivat tammikuun 21. p:nä 1556. Suomessa oli 14 000 jalkamiestä ja 1 500 ratsumiestä, joista lähes puolet Viipurissa ja Olavinlinnassa. Venäjän hyökkäysvoiman suuruudesta ei ole tietoja, mutta se lienee ollut vain vähän suurempi kuin Suomen puolustajien määrä. Hyökkääjien pääosa oli ratsumiehiä, mutta se ei ollut varustautunut pitkäaikaista saartoa varten. Muutaman turhan rynnäköön jälkeen venäläiset poistuivat Viipurin edustalta piirittyään kaupunkia vain kolme päivää.¹⁰⁸ Ruotsin joukoissa raivosi lavantautiepidemia jota pidettiin ruttona; luultavasti tieto siitä kiirehti piirittäjien poistumista, sillä nämä eivät halunneet viedä kulkutautia Venäjälle. Tärkein syy peräytymiseen lienee ollut raskaan piiritystyön puute.

Savon rintamalla tapahtui taisteluja heti Viipurin piirityksen päättyttyä. Todennäköisesti kaakosta käsin hyökkäsi noin 800 miestä Suomen puolelle Sääminkiin, poltti siellä viisi kylää ja poistui nopeasti jäämättä taisteluun Savon joukkoja vastaan. Samaan aikaan eteni pohjoisempaan noin 1500 miestä Tavinsalmen pitäjään Varkauden ja Leppävirran seudulle, missä joukko kolmen vuorokauden aikana poltti useita kyliä.¹⁰⁹ Näitä hyökkäyksiä on tuskin tehty pääasiassa venäläisin voimin, vaan todennäköisesti niihin on käytetty Käkisalmen läänin nostoväkeä eli pääosaltaan karjalaisia joukkoja, jotka tunsivat Savon pitäjät ja joilla oli omia kalavelkoja maksettavana. Hyökkäykset eivät kuitenkaan olleet tavallisia sissiretkiä, vaan joukkojen määrä osoittaa, että mukana oli armeijan osastoja. Todennäköisesti Karjalan nostoväki, joka palasi Viipurin piirityksestä, kiirehti Venäjän armeijan osastojen

tuella hävittämään kyliä karjalaisten omakseen katsomalla alueella.

Suomalaiset kostivat taas samalla mitalla. Helmi-maaliskuun vaihteessa Jääskén talonpojat hyökkäsivät Kurkijoen Hiitolaan asti, ja kun Venäjän joukot olivat poistuneet Viipurin läänistä, kuningas antoi myös Savon talonpojille luvan tehdä vastaiskuja rajan taa.¹¹⁰ Lupaa ei kuitenkaan ehditty käyttää hyväksi.

Novgorodin uusi ruhtinas Mihail Glinski kirjoitti helmikuussa 1556 Kustaa Vaasalle ehdottaen rauhaa. Koska hän esitti eräitä muodollisesti nöyryyttäviä ehtoja, kuningas ei voinut suostua, mutta Viipurin päälliköt kirjoittivat yhdessä parin valtaneuvoksen kanssa Novgorodiin vastauksen esittäen oman rauhanaloitteensa.¹¹¹

Maaliskuun alussa 1556 Käkisalmen päällikkö Fedor Andreinpoika Karpov lähetti karjalaisia tiedustelijoita Olavinlinnaan ehdottamaan aselevon solmimista Savon ja Karjalan rajalle. Neuvottelut katkesivat alkuunsa, sillä samaan aikaan hyökkäsivät Jääskén talonpojat hävitysretkelle Käkisalmen lääniin.¹¹² Pian yhteyksiä jatkettiin ja niiden tuloksena kokoontuivat molempien osapuolten edustajat maaliskuun 21. päivänä rajan vanhalle neuvottelupaikalle, Puruveden Kärjäkalliolle, sopimaan aselevosta.¹¹³ Käkisalmen valtuutettuina olivat kaupungin volostelit Iivana Timofeinpoika ja Anisima Antinpoika, Kurkijoen volosteli Oksentia Konstanpoika, kaksi karjalaista kauppiasta nimeltään Gabriel Antinpoika Kolokainen ja Andrei Simonpoika Tikkinäinen, Kurkijoen tiakka eli lukkari Taneli Dimitrinpoika sekä viisi karjalaista talonpoikaa. Vastaavasti Olavinlinnan edustajina olivat linnan kappalainen Yrjänä, nimismies Yrjänä Sigfridinpoika, Lasse Niilonpoika sekä viisi Kuonan kylän talonpoikaa.

Neuvottelu johti tulokseen ja aselepo rajalle hyväksyttiin yhteisesti. Molemmat osapuolet sitoutuivat pidättymään hyökkäyksistä, ryöstöistä ja varkauksista rajan takana. Molemmin puolin toivottiin yleistä rauhaa. Sopimus osoittaa, että rajaläänien edustajat saattoivat toimia huomattavan itsenäisesti, kun hyvin voimakas tarve niin vaati.

Aselepoa ei kuitenkaan voitu kauan noudattaa, sillä Viipurin läänin talonpojat eivät olleet sopimuksessa mukana ja kun he jatkoivat omaa sissisotaansa rajan taa, repesi aselepo Savonkin rajalla. Maaliskuun lopulla 1556 Jääskén ja Äyräpään talonpojat tekivät hävitysretken Käkisalmen lääniin. Käkisalmen päällikkö oli uskonut aselevon koskevan koko oman lääninsä länsirajaa ja hän esitti Olavinlinnaan jyrkän vastalauseen hyökkäyksestä uhaten kostaa sen Savon puolelle.¹¹⁴

Jo huhtikuun alussa Viinijärven talonpojat kostivatkin Karjalaan tehdyn hyökkäyksen nopealla hävitysretkellä Pohjois-Savoon, missä he surmasivat kahdeksan miestä Syvärillä ja Juojärvellä eli seuduilla, jonne pääsee nopeasti ja helposti Liperin puolelta.¹¹⁵ Molemminpuolinen

sissisota syyttelyineen leimahti taas ilmiliekkiin. Karjalaiset hyökkäsivät pian edellisen retken jälkeen Haapalan ja Savilahden kyliin Savon keskiosissa ja surmasivat niistä kuusitoista miestä. Haapalan savolaiset vastasivat hävitysretkellä Kurkijoen puolelle helluntain pyhinä toukokuun lopulla, jolloin he polttivat parikymmentä taloa. Samaan aikaan karjalaiset puolestaan olivat sissiretkellä Tavinsalmen pitäjässä, missä he surmasivat parikymmentä miestä Kuopion Jänneniemellä. Muutamien päivien perästä Haapalaan kokoontui useita satoja Savon miehiä uutta sissiretkää varten. Viipurin ja Olavinlinnan päälliköt pyrkivät aselevon uudistamiseen ja kielsivät hyökkäyksen, mutta osa talonpojista »ei saanut sanaa», vaan kävi polttamassa 35 taloa lähimmistä karjalaiskylistä Puruveden Putkilahdessa. Joukko sai surmatuksi toistakymmentä henkeä ja otti mukaan yhden vangin. Karjalaiset kostivat pian tappamalla Puruvedellä viisi kalastamassa ollutta Jääsken talonpoikaa.¹¹⁶

Linnojen taholta yritettiin tilannetta rauhoittaa. Toukokuun puolivälissä savolaiset lähettivät Puruveden karjalaisen Dimitri Vornasen mukana valituksen aselevon rikkomisesta, ja Käkisalmen päällikkö lupasi tutkia asiaa. Hän puolestaan kirjoitti valituksia Viipurin ja Olavinlinnan päälliköille vaatien rangaistusta Käkisalmen läänissä tehdyistä tihutöistä. Seurauksena oli rajan molemminpuolisten päälliköiden syyttely toinen toisensa alaisia vastaan, mutta molemmin puolin päälliköt yrittivät hillitä kostonhimoisia talonpoikia, joiden mielet sissisodan julmuus oli kuumentanut vihaan. Savon talonpojat tekivät vielä hävitysretken rajan taa ja saivat mukaansa jopa Olavinlinnan sotilaita, mutta kun joukko palasi saaliineen, Kustaa Fincke palautti vangit ja panetti vankilaan talonpoikien johtajat sekä vastoin kieltoja retkelle lähteneet sotilaat.¹¹⁷ Taistelut taukosivat kevään kuluessa, mutta molemmin puolin oltiin varuillaan yllätysten välttämiseksi.

Loppukesästä suuriruhtinas kutsui pois Käkisalmen päällikön Fedor Karpovin ja asetti päälliköksi hänen apulaisenaan jo keväällä toimineen Iivana Iivananpoika Jeletskoin. Tämä kirjoitti syyskuun alkupuolella Olavinlinnaa valittaen edellisen kevään hyökkäyksistä Käkisalmen lääniin mutta taipuen periaatteessa tutkimaan vastapuolen valituksia.¹¹⁸ Pyrkimys rauhaan voimistui sekä rajaseudulla että Ruotsin ja Venäjän johtavissa piireissä.

Karjalaiset ja savolaiset olivat käyneet omaa yksityissotaansa samaan aikaan kun kuningas suoritti rauhantunnusteluja Venäjällä. Kumpikaan puoli ei ollut saavuttanut erityistä menestystä, sen sijaan molemmat puolet olivat kärsineet hävityksistä. Aluksi neuvottelut viivästyivät arvovaltakysymysten takia. Iivana IV oli ottanut tsaarin arvion eikä pitänyt Ruotsin kuningasta vertaisenaan. Kun Kustaa Vaasa pyrki

neuvotteluihin suoraan tsaarin kanssa, livana muistutti että vanhaan tapaan Ruotsi tekee sopimukset Novgorodin ruhtinaan kanssa.¹¹⁹ Elokuussa 1555 Kustaa Vaasa oli antanut neuvotteluja varten ohjeen, että v. 1323 rauhansopimusta ei voida tunnustaa sopimuksen pohjaksi ja että Ruotsi tahtoi pitää tosiasiassa vallitsevat rajat. Tämän mukainen ilmoitus lähetettiin Novgorodiin ensimmäisten rauhantunnustelujen aikana tammikuussa 1556.¹²⁰ Kesäkuussa 1556 kuningas lähetti edustajansa Moskovaan, missä käytiin alustavia rauhanneuvotteluja heinäelokuun aikana. Kustaa Vaasa ehdotti 60 vuoden välirauhan uusimista entisin ehdoin. Välttääkseen arvovaltariidat hän ilmoitti asettaneensa poikansa Juhanan Suomen herttuaksi, jolla on valtuudet neuvotella rajakysymyksistä Novgorodin käskynhaltijan kanssa.¹²¹ Kuningas teki siis periaatteellisia myönnytyksiä neuvottelujen edistämiseksi. Venäjää ei kuitenkaan voinut tinkiä vaatimuksestaan alkuperäisten rajojen palauttamiseksi.

Ruotsin lähetystö palasi syksyllä Moskovasta kotimaahan ja toi terveiset, että Venäjä suostui välirauhan uusimiseen, mutta vaati Riitamaata omakseen. Siihen ei Juhana herttua voinut suostua.¹²² Marraskuussa 1556 lähti Tukholmasta Sten Erikson Leijonhuvudin johtama virallinen rauhanneuvottelukunta, jossa olivat mukana mm. arkkipiispa Laurentius Petri ja Turun piispa Mikael Agricola. Se kulki Viipurin ja Pähkinälinnan kautta Novgorodiin, jonne se saapui tammikuun lopulla 1557, ja edelleen helmikuussa Moskovaan. Matka oli hidas, mutta perillä lähetystö otettiin hyvin vastaan ja se sai keskustella alustavasti sopimuksesta tsaarin kanssa. Maaliskuussa se palasi Novgorodiin, ja siellä tehtiin 25. 3. virallinen sopimus, jolla rauha palautettiin Ruotsin ja Venäjän välille.¹²³

Sopimuksen mukaan välirauhaa jatkettiin 40 vuotta eli Marian ilmes-
tyspäivään (25. 3.) 1597. Ruotsi lupasi vapauttaa vangitun kirjeenkantajan Mikita Kuisminin sekä Pohjanmaalla vangitut karjalaiset kauppiaat. Ruotsalaiset puolestaan saivat tulla Novgorodiin lunastamaan rahalla vapaiksi sotavankinsa. Molemminpuolinen kaupan vapaus vahvistettiin ja sovittiin rajakokous pidettäväksi Iljan päivänä (20. 7.) 1559 Noisniemen kylässä Vuoksella. Silloin piti toimittaa rajankäynti »ruhtinas Jurin ja Kuningas Maunun» rajakirjeen mukaisesti. Ruotsin oli siis pakko taipua tähän kiusalliseen pykälään, joka jätti entisenlaisen jännityksen vallitsemaan rajaseuduille.

Venäjän edustajat vahvistivat sopimuksen huhtikuun 4. päivänä Ruotsin lähetystön todistaessa tapahtuman, ja Kustaa Vaasa puolestaan vahvisti sen heinäkuussa Tukholmassa Venäjän lähetystön ollessa todistajana. Sotatila oli päättynyt, mutta kuten arvata saattaa rajariidat ja kahakat eivät suinkaan loppuneet. Sota ei ollut ratkaissut mitään, ja

molemmin puolin jäätiin odottamaan kahden vuoden perästä pidettävää vaikeaa rajankäyntiä.

5. Karjalan sisäisiä vaikeuksia

Venäjällä oli 1500-luvun puoliväliin mennessä pantu toimeen huomattavia uudistuksia hallinnon ja kirkollisen elämän aloilla.¹²⁴ Tärkeimpiä niistä oli paikallisen itsehallinnon kehittäminen, joka antoi myös Karjalan ja Lapin pogostoille ja kylille entistä laajemman hallinnollisen vapauden. Verotus pyrittiin saamaan ajan tasalle uusien veronkirjoitusten, jotka pidettiin Äänisen viidenneksessä v. 1563—64 ja Käkisalmen läänissä 1568—69. Taloudellinen ja henkinen kehitys näyttää jatkuvan suotuisasti, mutta 1550-luvulla Venäjällä alkoivat sisäiset vaikeudet, jotka johtivat tsaarin diktatuuriin ja jopa terrorihallintoon.¹²⁵

Tsaari Iivana IV joutui riitoihin korkeimpien pajarisukujen kanssa, jotka pyrkivät säilyttämään mahdollisimman itsenäisen aseman ja halusivat osallistua kiinteästi Venäjän keskushallintoon. Kiihkeäluonteinen tsaari alkoi epäillä heitä yhä enemmän juonitteluista hänen selkänsä takana, eikä aivan syyttä, siksi hän pyrki nujertamaan ruhtinaiden itsenäisyyden. Lisäksi hänelle sattui henkilökohtaisia vastoinkäymisiä, jotka osaltaan vaikuttivat hänen asenteidensa jyrkentymiseen. Hän oli vakavasti sairaana v. 1553 eikä saanut kaikkia ruhtinaita vannonamaan uskollisuuden valaa pojalleen siltä varalta, että hän itse kuolisi. Pian kuoli hänen vanhin poikansa Dimitri tapaturmaisesti hukummalla ja vihdoinkin v. 1560 kuoli myös hänen puolisonsa.¹²⁶ Iivanasta tuli yhä epäluuloisempi, sulkeutuneempi ja kiivaampi. Hän karkoitti entiset neuvonantajansa ja valitsi uusia täysin oman mielensä mukaan. Samoin hän pyrki luomaan uuden, tsaarille lujasti uskollisen palvelusmiesten ryhmän. Jo v. 1550 Iivana esitti ja sai hyväksytyksi suunnitelman ottaa palvelukseen tuhat valittua miestä läänitysmiesten luokasta. Näistä tuli myöhemmin, sitä mukaa kuin tsaari heitä pestasi, uuden palveluluokan ydin.

Vuoden 1564 lopulla Iivana IV uhkasi luopua valtaistuimesta, ellei hän saa rangaista »kavaltajia» sekä perustaa itselleen opritšninaa eli henkilökohtaista ruhtinaallista perintömaata. Pajarien ja kansan edustajat pyysivät Iivanaa jäämään hallitsijaksi ja taipuivat hänen ehtoihinsa. Siitä lähtien Iivana hallitsi maata ei vain itsevaltaisesti vaan myös mielivaltaisesti. Hän perusti henkilökohtaisen perintömaan eli opritšninan, mestautti pajareita, pestasi yhä laajenevan joukon henkilökohtaisia läänitysmiehiä, joita hän otti myös alhaisista säädyistä ja joita hän asetti mailleen asumaan. Rankaisemiltaan alamaisilta hän takava-

rikoi maita ja liitti niitä perintömaihinsa, joiden laajenevalla tuotolla hän piti yllä uutta hallintojärjestelmää.

Näin hän nujersi ylhäisaateliston vallan, mutta joutui kamppailussa turvautumaan yhä enemmän väkivaltaan, mikä antoi hänelle sitten lisänimen Julma. Hänen uudet palvelus- ja virkamiehensä, joita kutsuttiin nimellä opritšnikat, tottelivat vain tsaaria. Vähitellen koko maan hallinto joutui heidän käsiinsä ja he harjoittivat häikäilemätöntä mielivaltaa tsaarin eduksi ja omaksi hyödykseen. He esiintyivät tuomareina ja veron kokoajina sielläkin, mihin varsinainen opritšnina ei ulottunut. Venäjän talous, hallinto ja oikeuslaitos alkoivat kärsiä mielivallan seurauksena.

Aluksi opritšninan haitallinen vaikutus koski vain Keski-Venäjää, mutta jo 1560-luvun lopulla se ulottui Karjalaan asti. Vielä v. 1562 hallitsija antoi itsehallinnon Kemin ja Suikujoen volosteilte ja turvasi näiden volostien oikeudet asettamalla Novgorodin hallintovirkamiehet tuomareiksi opritšnikkoja koskevista valituksista.¹²⁷ Mutta v. 1568 syntyi Vienajoen eli Holmogorin alueen ja Vienan Karjalan asukkaiden kesken riitaa todennäköisesti Varsugajoen nautinto-oikeuksista ja kalakymmenyksistä, joita vienajokelaiset vaativat Vienan Karjalasta. Kun niitä ei maksettu, vienajokelaiset valittivat Moskovaan, mistä tsaari lähetti Basarga Feodorovitš Leontjev -nimisen opritšnikan tutkimaan asiaa ja rankaisemaan syillisiä. Basarga ja hänen seurueensa käyttivät tilaisuutta hyötyäkseen riidasta ja vaativat Vienan meren länsirannikon asukkailta tuhannen ruplan rangaistussakkoa, jonka he aikoivat jakaa keskenään. Koska näin suurta summaa ei heti saatu kokoon, opritšnikat polttivat taloja ja ryöstivät omaisuutta häikäilemättömästi pitkin rannikkoa Suikujoelta Kemin, Kieretin, Koudan ja Kantalahden kautta Umballe asti.¹²⁸ Kuten muualla, he lienevät täälläkin surmanneet niskuroivia asukkaita, joskaan tästä ei ole tietoa niukoissa lähteissä.

Vuoden 1574—75 verokirja Kieretin volostista luettelee 46 asuttua taloa ja 41 autiota, samoin 17 suolankeittämöä käytössä ja 30 autiona. Autioitumisen syynä verokirja mainitsee rajuilmat, kadon ja Basargan tuomioretken.¹²⁹ Lähes puolet taloista ja kaksi kolmannesta suolankeittämöistä oli siis Kieretissä autiona. Miten suuri osa tuhosta oli Basargan väen aiheuttamaa, ei kerrota, mutta sen mainitseminen yhtenä autioitumisen pääsyynä sekä vertailu muiden alueiden vastaaviin tuhoihin Venäjällä oikeuttaa arvioimaan, että opritšnikkojen osuus hävityksessä on ollut huomattavan suuri.

Samana vuonna 1568 tsaari erotti Moskovan ja koko Venäjän patriarkan Filipin ja karkotti hänet Tveriin, missä hänet sitten murhattiin. Filip oli entinen Solovetskin luostarin igumeni ja hän oli rohjennut nuhdella tsaaria tämän mielivaltaisuuksista. Tsaari rankaisi myös Solo-

vetskin luostaria, josta opritšnikat noutivat yksitoista munkkia vankina Moskovaan. Igumeni Paisij karkotettiin munkiksi Valamon luostariin Laatokalle.¹³⁰

Vuonna 1570 opritšnikkojen retkikunta saapui Kurkijoelle, ilmeisesti jakamaan oikeutta. Jäljet olivat jälleen tuhoisat. Opritšnikat polttivat taloja, ryöstivät omaisuutta, kiduttivat syytettyjä ja surmasivat vastaan hangoittelevia. Monet pakenivat erämaihin, eräiden lapset kuolivat nälkään, toisten lapset joutuivat kerjuulle. Opritšnikkojen käynnin seurauksena Kurkijoella autioitui 49 taloa ja 47 jouta viljelysmaata, yli kymmenesosa asutuksesta.¹³¹ Opritšnikat polttivat 14 taloa ja surmasivat 16 miestä ja yhden lapsen. 13 miestä ja 17 perhettä pakeni. Opritšnikat ryöstivät omaisuutta 21 talosta ja kiduttivat kuulusteluissa 13 henkilöä. Yhden pojan he veivät panttivankina mukanaan. Opritšnikkojen käynti merkitsi räikeää mielivaltaa ja julmaa vääryyttä, mutta merkillistä kyllä, kaikkialla väestö näyttää alistuneen ja tyytyneen vain pakenemaan tuomareitaan. Koettelemus tunnettiin ehkä satunnaiseksi ja ohimeneväksi, sen takia ei haluttu nousta kapinaan. Eihän kapinaan olisi ollut paljon mahdollisuuksiakaan, sillä aseellinen voima oli opritšnikkojen turvana.

Koko Äänisen viidennes liitettiin opritšninaan v. 1571, joten se joutui uuden hallintojärjestelmän piiriin.¹³² Ei ole kuitenkaan säilynyt tietoja muista opritšninan hävityksistä Karjalassa kuin edellä mainituista. Todennäköisesti mielivaltaa pyrittiin vähitellen rajoittamaan valitusten vuoksi, mutta raskaalta on terrorin aika karjalaisistakin tuntunut. Käkisalmen lääni jäi opritšninan ulkopuolelle, mutta vielä 1577 Käkisalmessa mainitaan käyneen opritšninan virkamies tutkimassa paikallista ryöstöjuttua.¹³³ Mahdollista on, että opritšninan haitat ovat ulottuneet Laatokan Karjalassakin kauemmaksi kuin Kurkijoelle, mutta siitä ei ole mitään lähdetietoja. Sodan tuomat tuhot ylittivät pian sisäisen sekasorron tuoman hävityksen ja lisäsivät karjalaisten koettelemusten määrää kestopöyryn rajoille.

6. Rajankäynnin valmistelut

Vuoden 1557 rauhansopimus jätti rajakysymyksen avoimeksi eikä siis poistanut riitojen syitä Ruotsin ja Venäjän väliltä. Sopimuksen mukaan rajakokous ja rajankäynti piti aloittaa Iljan päivän aikaan eli heinäkuussa vuonna 1559.¹³⁴ Molemmat osapuolet valmistautuivat rajankäyntiin selvityksillä, joita suoritettiin rajan pinnassa. Samaan aikaan jatkuivat paikalliset rajaselkkaukset.

Keväällä 1559 Kustaa Vaasa antoi Viipurin linnanherralle tehtäväksi

tutkia, kumpi lähetetyistä rajaluetteloista oli Ruotsille edullisempi.¹³⁵ Viipurin päällikkö Klaus Kristerinpoika Horn kävi apulaisineen kesällä rajaa tutkimassa ja lähetti tulokset kuninkaalle.¹³⁶ Seurauksena oli että kuningas antoi keväällä 1559 ohjeen rajankäyntiä varten, ja siinä hän kielsi tunnustamasta muuta rajakirjaa kuin sen, jonka hän lähetti valtuuskunnalle. Kyseessä oli erittäin todennäköisesti Pähkinäsaaren rauhankirjan väärennös, joka oli tehty näihin aikoihin rajankäyntiä varten aikaisempien luetteloiden pohjalta.¹³⁷ Kustaa Vaasa osoittautuu tässä tyypilliseksi renessanssiruhkinaaksi, Macchiavellin oppilaaksi, joka käyttää kaikkia mahdollisia keinoja valtionsa eduksi. Hänen vastustajansa Iivana IV ei tosin jäänyt siinä suhteessa hänestä jälkeen. Väärennetyn rauhankirjan mukainen rajalinja kulki Retusaa-resta Siestarjoen kautta niin, että se jätti Riitamaan Ruotsille, kääntyi Savon rajalla Torsajärveltä koilliseen Varpavuoreen, Puruvedelle, Orivedelle, Juojärvelle, Rikkavedelle, Kaavinjärvelle ja Syvärinjärvelle.

Rajan toisella puolella karjalaiset ja venäläiset tekivät omia tutkimuksiaan, jotka he kokosivat v. 1559 laajaksi valituskirjelmäksi Ruotsin puolelta tehtyjä rajaloukkauksia vastaan.¹³⁸ Sen mukaan »ruotsit» eli suomalaiset olivat tehneet heinää, viljelleet maata ja rakentaneet taloja kymmenissä eri paikoissa Venäjän puolella. Inkerin rajalla eli Kuivaisin pogostassa Suomen karjalaiset olivat tunkeutuneet 14 kylän alueelle, joista useat kirjelmän mukaan kuuluivat Putjatinien pajarisuvulle. Yleinen menettely oli ollut, että ensin alueella tehtiin luonnonheinää, sitten kaadettiin kaski ja kylvettiin viljaa ja lopulta rakennettiin talo. Läntinen ekspansio riidanalaisella alueella lienee voimistunut sodan loputtua, sillä useimmat Riitamaata koskevat valitukset kohdistuivat vuosiin 1558 ja 1559, joskin tämä voi johtua myös tutkimuksen rajoittamisesta pääasiassa sodan jälkeiseen aikaan.

Valituskirjelmä on tehty selvästi paikallisen väestön antamien tietojen perusteella ja siinä pidetään Riitamaata Venäjän alueisiin kuuluvana. Eräin paikoin mainitaan jopa maiden entiset omistajat. Asiakirja vahvistaa käsitystä, että karjalaiset katsoivat Siestarjoen alkavan Siesjärvestä. He valittivat »ruotsien» tunkeutuneen Siesjärven yli tsaarin puolelle. Näyttää ilmeiseltä, että inkeriläisillä on ollut perinteellisiä käyttöoikeuksia Riitamaahan, muuten olisi tuskin voitu tehdä näin täsmällisesti yksilöityjä valituksia. Siestarjoen itäisempi haara oli vanhalta nimeltään Ryöttää, mutta se oli leveämpi kuin läntinen ja johti suoraan toiselle tunnetulle rajalinjalle eli Saijanjoelle. Keskiajalla Riitamaa oli ollut asumaton, mutta kun läntinen asutus alkoi lähestyä sitä, Suomen karjalaiset tulkitsivat rajaksi heille edullisemman Ryöttäänjoen linjan, joka muodosti suoremman ja luonnollisemman rajan kuin joen läntinen haara. Ryöttää käsitettiin Siestarjoen yläjuoksuksi

Kuva 9. Paskaluoto (nyk. Kylmäsaari). Rajapaikka Liperin Leppälahden ja Rääkkylän Uarpasalon välissä. Valokuva H. Kirkinen 1974.

ja Suomen karjalaisten nautinta eteni aluksi esteettä sitä kohti. Se sitkeys, jolla Venäjän puolen asukkaat pitivät kiinni Riitamaan omistuksesta, osoittaa kuitenkin, että heidän vaatimuksensa perustui vanhaan nautintaan. Sitä osoittaa myös alueen maanomistajien mainitseminen. Todennäköisesti rajaseudussa oli ollut molempien osapuolten eränautintoja, ja molemmat osapuolet olivat 1500-luvulla vilpittömiä vakaumuksessaan. Rajan tulkinta oli erilainen rajan eri puolilla.

Riitamaa jatkui osittain Raudun pogostan kohdalla Käkisalmen läänin. Saijanjoki muodosti siellä v. 1323 sopimuksessa mainitun rajan. Vuonna 1558 suomalaiset väittivät, että »ryssät» olivat oikaisseet joen mutkan kaivamalla purolle väylän mutkan poikki Orinsaaren kohdalla.¹³⁹ Venäjän karjalaiset valittivat puolestaan seuraavana vuonna, että »ruotsit» olivat tunkeutuneet Saijanjoen yli ja tehneet heinää Vepsän ja Orinsaaren kylien mailla.¹⁴⁰ Mainitut kylät ovat Saijanjoen itäpuo-

lella ja kiistellyn Orinsaaren niityn omisti Käkisalmen Georgin luostari todennäköisesti lahjoituksena. Nimestä päätellen niitty lieene ollut alkuaan kahden joenhaaran välinen saari. On mahdollista, että karjalaiset ovat leventäneet väylää sen länsipuolitse varmistaakseen rajan, mutta on vaikea kuvitella kovin suuria kuivan maan kaivauksia rajan muuttamiseksi. Niillä olisi voitettu kovin vähän niiden vaatimaan työmäärään verrattuna. Valituksen mukaan »ruotsit» alkoivat vaatia Orinsaaren luonnoniittyä omakseen vasta vuodesta 1554 alkaen.

Ruotsin puolelta rajaa tutkimassa ollut Bertil Yrjänänpoika väitti v. 1558 venäläisten tulleen tutkimuksissaan tulokseen, että Riitamaa kuuluu Ruotsille. Hänen mukaansa tsaarin kirjurikin oli myöntänyt sen hänen ollessaan kuninkaan kirjeenkantajana Moskovassa.¹⁴¹ Venäläisten kirjelmä vuodelta 1559 valittaa kuitenkin hyvin tiukasti »ruotsien» tunkeutumista Riitamaan alueelle, ja vielä Täyssinän rauhan rajankäynnissä Venäjä piti kauan kiinni Riitamaasta. Jos siis tsaarin kirjuri on antanut myöten rajariidassa, niin se on tapahtunut keskustelussa eikä kirjallisessa sopimuksessa. Muodollisten myönnytysten tekeminen keskusteluissa saattoi olla diplomaattisesti tarkoituksenmukaista, sillä tsaari aloitti juuri sotatoimet Puola-Liettuaa vastaan Liivinmaalla eikä ilmeisesti halunnut uudestaan kärjistää välejä Ruotsiin pienen rajariidan takia. Kun oli ilmeistä, että Ruotsi ei yhdy Liivinmaan sotaan, voitiin karjalaisten vaatimuksia rajakysymyksessä jälleen tukea.

Riitamaan jälkeen raja näyttää olleen selvä Vuokseen asti, mutta karjalaiset valittivat, että »ruotsit» olivat v. 1558 rakentaneet taloja Venäjän puolelle Vuoksen vartta. Kyseeseen tulee vain Noisniemen kylä eli Sobolino pitkässä niemessä, jonka poikki raja kulki. Mahdollisesti tämän Sakkolaan kuuluneen kylän asukkaat olivat sodan aikana paenneet uhanalaisesta etuvartioasemastaan ja sodan jälkeen Suomen karjalaiset olivat rakentaneet taloja niemeen Venäjän puolelle.

Räisälän pogostan rajalla oli syntynyt kiistaa Ruskeavuoren ja Lemmonlammen rajapaikkojen ympäristön omistuksesta. Ruskeavuori sijaitsi myöhemmän Kirvun ja Räisälän pitäjen yhtymäkohdassa Heli-sevän järven rannalla ja Lemmonlampi siitä luoteeseen.¹⁴² Karjalaiset valittivat v. 1559 nimeltä mainittuja Jääsken talonpoikia vastaan, että he olivat näissä paikoin kaataneet kaskia Venäjän puolelle väittäen maita omikseen. Kylät olivat täällä jo niin lähellä rajaa, että rajanaapurit tunsivat toisensa nimeltä. Koska rajalinjaa ei ollut merkitty maastoon, syntyi sen kulusta helposti riitaa, sitähän syntyi jopa saman valtion kylien kesken vielä paljon myöhemminkin. Räisälän pogostan Kaukolan kylän asukkaat omistivat takamaita Ruskeavuoren luoteispuolella, Pyhäjärven ja Pitkäjärven rannoilla. Sielläkin nimeltä tunnetut Jääsken talonpojat olivat sodan jälkeen kaataneet kaskia Venä-

jän puolella ja tehneet sinne tien, jota he halusivat valtakuntien rajaksi. Kaukolalaisten mielestä kyseessä oli anastus.

Kuten kirjan alkuluvussa osoitettiin, v. 1323 raja teki Purnujärven kohdalla mutkan länteen päin, joskin mutka myöhemmin hävisi. Se että Purnujärven itäpuolella oli v. 1557 kolme Jääsken kylää, joissa kussakin kaksi taloa, ei todista vanhaa rajakirjaa vastaan, sillä kyseessä olivat ilmeisesti nuoret kylät, ehkä uudisasutukset.¹⁴³ Samoin kuin suomalainen uudisasutus eteni Savossa rajan yli, missä tilaa oli, se oli edennyt myös Karjalan rajalla, ja Purnujärven seudulle tilaa oli tullut. Todennäköisesti Jääsken uudisasutus oli edennyt keskiajalla Purnujärven tasalle, jossa v. 1557 oli isompia kyliä, mutta 1500-luvun alkupuolella tai puolivälissä asutus oli mennyt jo Purnujärven ohi.

Jääskeläiset olivat v. 1496 polttaneet rajan takaa lähimmän Ilmeen kylän, joka v. 1500 oli autiona. Sen entiset asukkaat eivät olleet enää v. 1559 vaatimassa aikaisempien sukupolvien oikeuksia Purnujärven suunnalla, joka oli jo vahvasti jääskeläisten asuttama, todennäköisesti osittain Ilmeen hävityksen ansiosta. Siksi on ymmärrettävää, että itse Purnujärvestä ei puhuta mitään vuoden 1559 valituksessa. Purnujärven lähiseuduille sopii kuitenkin edellä mainittu valitus, että »ruotsit» olivat Tiuralan ja Hiitolan rajalla tehneet heinää ja kaskea Venäjän puolella sekä raivanneet rajalle tien. Purnujärvi oli Hiitolaa vastapäätä ja valituksessa tämä kohta esitetään juuri ennen siirtymistä Torsajärven ja Yliänkilän rajaongelmiin, jotka liittyivät seuraaviin tunnetuihin rajapaikkoihin luoteeseen edettäessä. Valituksessa mainittu »Kasua träsk» sopii siis parhaiten Purnujärven — Aitjärven alueelle.

Samantapaiset valitukset koskivat Torsajärven tunnetun rajapaikan ympäristöä Kurkijoen pogostan Veijalan kappelin rajalla. Sielläkin »ruotsit» olivat sodan jälkeen tehneet kaskia Venäjän puolelle, rakentaneet teitä ja siltoja sekä vaatineet maata omakseen. Hiukan pohjoisempana he olivat v. 1555 polttaneet Kurkijoen Yliänkilän kylän Torsajärven itäpuolella ja ottaneet kylän takamaita haltuunsa.

Torsajärven pohjoispuolelle, Pihlajaveden ja Simpeleenjärven välille, lienee edennyt etenkin vanhan Jääsken eränautinta ja kaskiviljelys, mutta hiukan pohjoisemmaksi eteni myös Savon asukkaiden ekspansio.¹⁴⁴ Kurkijoen karjalaisasutus sen sijaan oli pysähtynyt Simpeleenjärven seuduille. Se oli päästänyt asutuspaineen purkautumaan pohjoiseen päin, missä vielä oli runsaasti tilaa. Jääsken ja Savon paine oli kääntänyt tosiallisen rajan Särkilahdesta Pihlajaveden ja Simpeleenjärven välistä kangasta myöten koilliseen päin. Vuonna 1559 kurkijokelaiset valittivat tätä aluemenetystä: »Ruotsit olivat alkaneet viljellä maita Sarajärvellä ja Loitumajärvellä asti».¹⁴⁵ Väärennetyn luettelon raja kulki juuri täältä Haukkavuoren kautta Varpavuoreen. Venäjän

karjalaisten käsityksen mukaan se leikkasi pois Koitsanlahden ja Rautajärven kylien maita.¹⁴⁶ Edellinen kylä on Simpeleenjärven eteläpäässä ja jälkimmäinen pohjoispäässä. Karjalaiset väittivät savolaisten tunkeutuneen jopa Simpeleenjärven itäpuolelle, Kurkijoen Tyrjän kappelein kuuluneen Järvenpään kylän maille, jotka ulottuvat nykyisen Särkisalmen lähetyville. Valitus mainitsee savolaisten raivanneen tietä Kurkijoen puolella oleville lammille, jotka lienevät sijainneet Simpeleen itäpuolella.¹⁴⁷

Simpeleenjärvelle asti suomalaisia ei vielä päästetty asettumaan, vaan siellä valitus on tuottanut tuloksia, sillä raja jäi Pihlajaveden ja Simpeleenjärven välille. Pihlajaveden rantoja karjalaisille ei kuitenkaan palautettu; siinä suhteessa tilanteen laillisti myöhemmin Täyssinän rauhan raja. Se ei kuitenkaan todista, että jo v. 1323 raja kulki samoin. Vuoden 1595 raja oli uudisasutuksen ja sodan voittojen hedelmä.

On väitetty, että myöskään Torsajärven ja Särkilahden välillä ei ollut minkäänlaista rajalinjaa, ja että v. 1323 sopimus merkitsi vain sitä, että karjalaisilla oli nautintaoikeuksia mainitulle linjalle asti samoin kuin savolaisilla jo silloin oli nautintaoikeuksia Torsajärven, Haukkavuoren ja Varpavuoren väliselle linjalle.¹⁴⁸ Tällainen tulkinta väheksyy Pähkinäsaaren rauhansopimuksen merkitystä ja tehtävää ja on ristiriidassa yleisesti tunnustetun käsityksen kanssa, että rauhansopimuksen tarkoituksena oli erottaa selvästi Äyräpää, Jääski ja Savo Novgorodin valtiosta Ruotsin valtioon. Lisäksi Ruotsin ja Venäjän väliset lukuisat välirauhansopimukset toistavat lähes aina, että raja tuli käydä alkuperäisen rauhansopimuksen linjan mukaisesti, ja tämän linjan muodostivat nimeltä mainitut paikat.

Suomen asukkailla oli ollut nautintaoikeuksia rajan itäpuolella, ja Novgorodin karjalaisilla vastaavasti oikeuksia rajan länsipuolella, mutta sikäli kun ne jäivät voimaan, ne mainitaan sopimuksessa erikseen tai ne jatkuvat yhteisnautintana, kuten yhteinen kalastus tietyissä järvissä. Nämä oikeudet olivat kuitenkin eri asia kuin asutusvaltaus ja alueen liittäminen Ruotsiin. Rauhansopimusta pitää tulkita niin, että perinteinen yhteisnautinta oli mahdollista, missä siitä yhteisesti sovittiin, mutta että viljelys- ja asutusvaltaus rajan itäpuolella oli sopimuksen vastaista. Pähkinäsaaren rauhansopimus merkitsi yhden Novgorodin volostin eli Karjalan kahtia jakamista sekä valtakunnan välisen rajan vetämistä volostin halki. Kyllä siinä periaatteessa oli kysymys alueen jakamisesta kahteen valtakuntaan rajalinjan avulla. Karjalaisvenäläiset valitukset todistavat, että viljelys- ja asutusvaltausta rajalinjan itäpuolella todellakin pidettiin rauhansopimuksen vastaisena.

Ruotsin ja Suomen politiikka Savon itärajalla osoittaa selvästi, että

siellä tiedettiin vanha rajalinja ylitetyksi ja että siellä pyrittiin hankkimaan niin edullinen uusi raja kuin mahdollista. Tässä mielessä pyrittiin varmistamaan Ruotsille myös Puruveden kaakkoisrannikko, vaikka siellä oli Venäjän karjalaista asutusta: Sortavalan pogostan Purujärven kylä. Karjalaisten valituksen mukaan »ruotsit» olivat v. 1559 tulleet Purujärvelle ja vaatineet 20 nimeltä mainittua karjalaista talonpoikaa tunnustamaan Ruotsin ylivalta ja maksamaan veronsa Ruotsille.¹⁴⁹ Tällaisen vaatimuksen perusteeksi ei voinut sopia muu kuin väärennetyn rauhankirjan teksti. On selvää, että karjalaiset eivät voineet siihen suostua.

Pohjoisempana karjalaisten valitukset koskivat Raikuun kannaksen seutuja, Oriveden rantoja sekä Pohjois-Savon raja-alueita. Karjalaiset väittivät, että Oriveden rannalla vastapäätä Kiteen ja Suorlahden kyliä savolaiset olivat tunkeutuneet Venäjän puolelle paikoissa, jotka ruotsinkielisessä käännöksessä ovat säilyneet muodossa »alle strandh», »Simon Nauolock» ja »Wirthasalmi».¹⁵⁰ Alaranta tai alamaa oli yleinen nimi ja tarkoitti tavallisesti eteläistä tai alavaa rantaa. Virtasalmi tunnetaan monesta järvisseudun pitäjistä ja Simon tai venäjäksi Semenin niemiä on samaten ollut useita keskiajan Semenin salosta eli Sääminginsalosta alkaen. Koska karjalaisten valitukset kohdistuivat hyvin johdonmukaisesti siihen alueeseen, josta 1500-luvun puolivälissä kiisteltiin, sopivat yllä mainitut nimet kokonaisuuteen johdonmukaisemmin seuraavalla tavalla: Alaranta tarkoittanee Oriveteen luetun Paasiveden eteläisiä rantoja, tässä yhteydessä Virtasalmi lienee etelästä Raikuun kannakselle johtava samanniminen salmi ja Simon niemi on käännös Semenin niemestä eli nykyisestä Savonrannan Säimenniemestä, joka mainitaan eräissä 1500-luvun puolivälin suomalaisten rajaluetteloidissa.¹⁵¹

Näiden jälkeen mainitaan paikka nimeltä »Stenezbori» eli Kivilinna, jonka luo savolaiset olivat valituksen mukaan tehneet oman rajansa ja halusivat maan itselleen. Nimitys sopii parhaiten Savonrannan Orivirtaan tehtyyn linnakkeeseen, joka viimeistään 1500-luvun alussa sulki karjalaisten vesitien Enonveden kautta Haukiveteen.¹⁵²

Liperin kohdalta olemme todenneet, että karjalaisten valitukset v. 1559 kohdistuivat Leppälahden ja Kaatamon väliseen alueeseen. Valituksen mukaan savolaiset olivat siellä siirtäneet rajaa, raivanneet tietä ja alkaneet väkisin viljellä ruista ja kauraa Venäjän puolella.¹⁵³

Valituksessa on Kivilinnan jälkeen joukko kohteita, joista osaa on hyvin vaikea paikantaa. Siinä luetellaan »vthmarcken Låduse, Wäisalmi, Paiugu träsk, Kavin färss, Kellån taiffual sekä Kirilske färss». Takamaa Låduse voi tarkoittaa Juojärven Luutsalon saarta, joka oli kiistellyllä rajaseudulla, tai se voisi olla Luotosen järven seutu Kaavin

kirkonkylän pohjoispuolella. Wäisalmi on arveltu tarkoittavan Liperin ja Rääkkylän välissä olevaa Vuosalmea, mutta sen lähiseutu oli vanhastaan karjalaisten hallussa eikä ole lainkaan todennäköistä, että savolaiset olisivat uskaltaneet leveän Savonselän itäpuolelle karjalais-asutuksen tuntumaan, kun he joutuivat vielä kilpailemaan paljon läntisemmistäkin erämaista. Wäisalmi jää epävarmaksi; mutta yksi mahdollisuus on, että se venäjänkielisessä alkutekstissä on tarkoittanut Vaa-jasalmea Kuopion itäpuolella, minkä karjalaiset olivat vaatineet rajaksi vuoden 1500 tienoilla.¹⁵⁴ Pajulampia ja -järviä on useita Pohjois-Savossa ja Pohjois-Karjalassa. Tekstiyhteyteen sopii parhaiten Juojärven pohjoisosassa oleva Pajusalmi, joka erottaa järven pohjoisnurkan omaksi pieneksi järveksensä, mutta kysymykseen tulee myös Pajujärven vanha kylä Valtimon lähellä.¹⁵⁵ Seuraavat nimet ovatkin selviä: Kaavinkoski sijaitsee Rikkaveden ja Kaavinjärven välissä ja Kellotaival Kaavinjärven ja Vuotjärven välisellä kannaksella. Kirilin koski on se, josta suomalaiset olivat tehneet Karjalankosken Savon itärajoille, eli nykyinen Juankosken pitäjän Karjalankoski.¹⁵⁶ Kolme viimeksi mainittua paikkaa ovat väärennetyn rauhansopimuksen kiistellyllä rajalinjalla.

Kirilin kosken pohjoispuolella karjalaisten valitukset kohdistuivat Lieksan ja Nurmeksen läntisiin takamaihin, joihin savolaisten eränauttinta ja asutuskkin alkoivat tunkeutua. Sieltä mainitaan Lieksan Alaranta, Virtasalmen läheltä. Se sopii parhaiten Vuotjärven rannoille, sillä tässä järvestä on Hirvisaaren länsipuolella Virtasalmi, sekin kiistanalaisella rajavyöhykkeellä. Sitten seuraa vaikeaselkoinen »Nurmazi Zameszelgo wedh Unnas insiö Kuwekuia». Koska seuraava paikka Kuritkinin kylä sopii hyvin Nilsin Keyrityn kylään, viittaa edellinen nimi todennäköisimmin johonkin Nurmestjärven selkään Syvärinjärven pohjoispuolella, joka myös oli kiistanalaista rajavyöhykettä. Nurmestjärven luona savolaiset olivat v. 1546 polttaneet karjalaiskylän, jossa oli seitsemän taloa, sekä surmanneet asukkaat. Sodan jälkeen v. 1559 he olivat itse alkaneet rakentaa taloja Keyrittyyn. Teksti viittaa siihen, että savolaisten kylärakennus oli karjalaiskylän hävittämisen jatkotoimenpide ja vahvistaa tulkintaa valituksen kohdealueesta.¹⁵⁷ Voi tuntua oudolta, että karjalaisia uudisasukkaita olisi asettunut Nurmestjärven luokse asti luoteeseen, mutta seudulla on melkoisesti karjalaisnimityksiä kuten Issakanjärvi, Larinsaari ja itse Nurmestjärvin, joten karjalainen uudisasutus siellä on täysin todennäköinen. Savolaisasutus oli pureutumassa Syvärinjärven länsipuolelle, minkä vuoksi yhtenäisyys alueella oli johdonmukainen seuraus kehityksestä.

Vielä pohjoisempana karjalaiset syyttivät »ruotseja» talojen rakentamisesta »keisarin ja suuriruhtinaan maalle» Oulujärven ympäristöön,

minne karjalaisten mukaan oli syntynyt 180 uudistaloa. Karjalaiset väittivät jopa kuninkaankartanoa rakennettavan Paltamoon, mutta valitus viittaa tässä Oulujärven ensimmäisen kirkon rakentamiseen Manamasaloon, mikä tapahtui juuri v. 1559.¹⁵⁸ Karjalaisten valitus päättyi toivomukseen, että Ruotsin kuningas kieltäisi alamaisiaan enää tunkeutumasta Venäjän puolelle ja asettumasta sinne asumaan ja että rajankäynti suoritettaisiin rauhansopimusten mukaisesti.

Suomalaisten toimenpiteet vuoden 1559 rajankäynnin valmisteluksi sekä karjalais-venäläinen valituskirjelmä osoittavat, että suomalainen asutus oli voimakkaasti etenemässä entisille karjalaisten nautintamaille ja yhteisiin jakamattomiin erämaihin pitkällä kiistanalaisella vyöhykkeellä, joka ulottui Karjalan kannakselta Puruveden, Oriveden, Juojärven ja Pohjois-Savon kautta Oulujärvelle asti ja siitäkin kauemmaksi. Karjalaisten vanhat venetiet Pohjanlahdelle suljettiin kokonaan, mikä helpotti suomalaisasutuksen leviämistä. Ruotsi pyrki määrätietoisesti valmistelevaan mahdollisimman edullisen rajavaatimusten linjan eikä sitä varten kaihdettu edes rauhansopimuksen väärennoksen laatimista. Lapissa rohkeimmat vaatimukset menivät ensi kertaa Vienan merelle asti. Kaikesta näkyy että Ruotsi aikoi ottaa todesta vuoden 1559 rajankäynnin ja hankkia itselleen uuden ja edullisen itärajan. Venäjän karjalaiset puolestaan yrittivät puolustaa entisiä oikeuksiaan niin hyvin kuin voivat, mutta he eivät saaneet riittävästi tukea kaukaisen hallitsijan taholta, jolla oli yllin kyllin ongelmia lähempänäkin erityisesti Puola-Liettuan ja tataarien kanssa. Karjalaisten omalla sissisodalla ei ollut paljontaan vaikutusta lopputulokseen.

Mutta rajankäynnistä ei taaskaan tullut mitään! Jälleen se lykättiin epämääräiseen tulevaisuuteen! Miten tämä oli mahdollista vaikeiden kriisien ja monien valmistelujen jälkeen?

Näyttää siltä, että molemmat osapuolet ovat viime hetkessä luopuneet rajankäynnin toimeenpanosta. Kustaa Vaasa ilmoitti elokuussa 1559, että valitukset Venäjän kaupan aiheuttamista rettelöistä Viipurissa ovat hyvä syy selittää suuriruhtinaalle rajankäynnin lykkääminen.¹⁵⁹ Pian sen jälkeen hän kirjoitti tsaarille, että hän kyllä oli lähettänyt miehet rajankäyntiin, mutta että tsaari oli pyytänyt lykkäystä, minkä hän hyväksyy.¹⁶⁰ Todennäköisesti hän oli juuri saanut tiedon tsaarin lykkäyspyynnöstä, mikä oli hänelle tervetullut.

Asia on niin, että tärkeät suurpoliittiset ratkaisut jättivät Karjalan, Savon, Pohjanmaan ja Lapin rajaongelman jälleen syrjään. Tsaarille paljon tärkeämpää kuin pohjoisten erämaiden omistus oli Liivinmaan vilja-alueiden ja Baltian satamien hallinta. Ruotsin taholla Suomen herttua Juhana osoitti yhä kasvavaa kiinnostusta samaan suuntaan. Venäjä saavutti voittoja Liivissä ja oli saamaisillaan Viron haltuunsa.

Ruotsi tuli levottomaksi ja halusi päästä nopeasti mukaan saaliin jaolle. Kummallakaan maalla ei ollut varaa riidellä tyhjästä erämaista, kun oli kysymys vauraan Baltian omistuksesta. Liivin sota hukutti pauhinnaansa Karjalan rajaongelman.

IV TAISTELU KARJALAN OMISTUKSESTA

1. Suursotaa kohti

Ruotsin ja Venäjän välit kiristyivät heti vuoden 1557 rauhanteon jälkeen uudestaan, mutta pääsyynä ei ollut Suomen rajaongelma, vaan kilpailu Baltian hallinnasta. Saksalainen ritarikunta omisti keskiajan valloitusten perintönä nykyisen Eestin ja Latvian alueet eli Liivinmaan, missä saksalainen yläluokka hallitsi maaorjuudessa elävää paikallista väestöä. Liivinmaan valtio oli kuitenkin sisäisesti hajanainen: Ritarikunnan suurmestarilla oli hyvin rajoitettu valta, sillä paikalliset ruhtinaat olivat sangen itsenäisiä. Riian arkkiepiispa johti omaa hiippakuntaansa käytännöllisesti katsoen itsenäisesti. Suuret kauppakaupungit kuten Tallinna ja Narva harjoittivat omaa politiikkaansa. Niiden pyrkimyksenä oli pitää hallussaan Venäjän ja länsimaiden välisen kaupan langat, missä ne kilpailivat mm. Viipurin kanssa. Sisäisesti hajanaisena Liivinmaa oli myös sotilaallisesti heikko, varsinkin kun Saksalaisen ritarikunnan ristiretkihenki oli ajat sitten sammunut.

Moskovan suuriruhtinas Iivana IV oli aloittanut hallituksensa aikana, jolloin suuri osa Venäjää oli vielä keskiaikaisten valloittajien alaisena: kaakkoisosat tataareilla ja Länsi-Venäjä yhä Puola-Liettuan hallussa. 1550-luvulla tsaari voitti Kananin ja Astrakanin kaanikunnat, jotka liitettiin Venäjään. Vain Krimin kaanikunta Etelä-Venäjällä säilyi, ja koska se oli voimakkaan Turkin liittolainen, ei Iivana voinut sitä valloittaa. Sen sijaan Iivana, solmittuaan rauhan Ruotsin kanssa v. 1557, käänsi katseensa Liivinmaahan, joka jarrutti Venäjän kipeästi tarvitseman lännen kaupan laajentamista ja esti jopa Iivanan haluamien ammattimiesten sekä teknisten asiantuntijain pääsyä Venäjälle. Tallinna ja Narva estivät myös lännen laivojen vapaan purjehduksen Venäjän satamiin.

Iivana vaati vanhaan rauhansopimukseen vedoten Liivinmaan suurmestarilta ns. Tarton veroa, mutta tämä ei aikonut veron muodossa

tunnustaa Venäjän suojeluherruutta, vaan teki puolustusliiton Liettuan kanssa. Vuoden 1558 alussa Venäjä hyökkäsi Liivinmaalle vaatien ylivaltansa tunnustamista. Se valtasi nopeasti Narvan ja Tarton sekä useita muita linnoja.¹ Seuraavana vuonna venäläiset piirittivät jo Tallinnaa, mutta siirsivät pääiskun Riian suuntaan. Silloin toiset naapurit kiirehtivät mukaan saaliin jaolle. Tanskan kuningas osti Saarenmaan ja antoi sen veljelleen. Suomen herttua Juhana oli halukas antamaan Saksalaiselle ritarikunnalle lainan, jos saa pantiksi Liivinman linnoja, mutta epäluuloinen kuningas Kustaa kielsi poikaansa sekaantumasta Baltian asioihin. Ritarikunnan oli pakko suostua Puolan suojelukseen ja luvata vastineeksi Puolalle alueita Väinäjoen varrelta.

Vuonna 1560 ritarikunnan asema tappioiden ja sisäisen hajaannuksen vuoksi romahti. Samana vuonna kuoli Kustaa Vaasa, ja hänen seuraajansa Eerik XIV kiirehti mukaan Baltian jaolle. Tallinna oli jo puolalaisten joukkojen hallussa, kun amiraali Klaus Hornin onnistui v. 1561 taivuttamaan se Ruotsin suojelukseen, osittain juonitteluin ja osittain aseiden voimalla.² Ruotsi sai Tallinnan mukana haltuunsa Pohjois-Viron; Tanskalla oli jo Saarenmaa ja osa Kuurinmaata; Liivinmaan eteläosa joutui Puolan haltuun ja itäosa jäi Venäjälle. Liivinmaa oli jaettu, mutta kukaan voittajista ei ollut osaansa tyytyväinen, vaan halusi laajentaa omistuksiaan. Iivana IV ei halunnut Ruotsia ja Tanskaa uusiksi vihollisiksi, vaan tyytyi toistaiseksi osuuteensa itäisestä Virosta. Sen sijaan hän jatkoi sotaa etelämpänä Puola-Liettuaa vastaan. Kilpailu Pohjois-Virosta jäi kytemään, varsinkin kun Suomen herttua Juhana nai Puolan kuninkaan tyttären Katariina Jagellonican ja tuli siten tsaarin vihollisen liittolaiseksi, joka lainan pantiksi sai linnoja Puolan valtaamasta Liivinmaan osasta.

Kustaa Vaasa oli ollut hyvin varovainen Baltian politiikassa, mutta oli tiukentanut otettaan Karjalan ja Lapin suunnalla. Syksyllä 1558 hän oli lähettänyt Moskovaan neuvottelijoita, joiden tehtävänä oli pyrkiä sovitteluun Liivinmaan ongelmassa.³ Seuraavana kesänä Ruotsin lähetystö jälleen neuvotteli Moskovassa tarjoten välitystään sotiville osapuolille ja ehdottaen Suomen suunnalla rajankäyntiä, joka suurpolitiikan pyörteessä jäi kuitenkin pitämättä.⁴ Vuonna 1560 Kustaa Vaasa lähetti kaksikin kirjettä tsaarille kiirehtien rajankäyntiä.⁵ Tsaarin ollessa sidottuna Liivinmaan sotaan Puolaa vastaan aika oli Ruotsille otollinen, ja kuninkaalla oli rajaluettelo, joka takasi Ruotsille edullisen rajan. Hän saattoi odottaa tsaarin taipuvan myönnytyksiin. Nyt oli tsaarin vuoro lykätä rajankäyntiä, sillä se olisi tuonut hänelle uuden vihollisen tai merkinnyt aluemenetyksiä Karjalassa.

Kun sitten Eerik XIV nousi valtaan, hän vanhaan tapaan uusi rauhansopimuksen Venäjän kanssa omissa nimissään. Elokuussa 1561 teh-

tiin Novgorodissa sopimuksen uudistuskirja, jolla rauha vahvistettiin 20 vuodeksi. Eerik XIV ratifioi sopimuksen kesällä 1562. Rajankäynti lykättiin 10 vuoden päähän. Se tuli alottaa Iljan päivänä 1572 ja raja piti edelleen käydä »ruhtinas Jurin ja kuningas Maunun» rajakirjan mukaisesti »Siestarjoelta Kainuun mereen».⁶ Kummankin puolen rajalinnojen päälliköt velvoitettiin entiseen tapaan tutkimaan vastapuolelta tehdyt valitukset rajarikkomuksista ja rankaisemaan syyllisiä. Tähän olikin aihetta, sillä molemminpuolisia valituksia oli tehty rauhansopimuksen jälkeen. Venäjän valituskirjelmän lähetysaikaan kesällä 1559 Kustaa Vaasa käski valittaa Käkisalmeen »ryssien» kasken teosta Suomen puolella.⁷ Rajariidat olivat jatkuneet paikallisella tasolla koko ajan, sillä v. 1561 ilmoitettiin esim. Tavinsalmella Savossa olevan autiona runsaasti verotiloja, koska talonpojat eivät uskalla asua »Venäjän rajalla».⁸ Rajan kulku Pohjanmaalla oli Pähkinäsaaren rauhankirjan väärennöksestä huolimatta yhä epäselvä, ja vielä ennen vuoden 1561 neuvotteluja kuningas käski voudin tutkia, missä raja oikein kulkee.⁹

Kaupankäynnin vapaus Ruotsin ja Venäjän välillä vahvistettiin vuoden 1561 sopimuksessa, mutta sitäkään ei voitu täysin noudattaa. Maa-kaupan kieltö oli edelleen voimassa Ruotsissa, ja karjalaiset laukku-kauppiaat joutuivat jatkamaan ammattiaan Suomen puolella lain vastaisesti. Eerik XIV antoi v. 1561 nimenomaisen kiellon, että »ryssän» kauppiaiden ei saa antaa kierrellä vapaasti Pohjois-Suomessa, missä he ostavat kaiken nahkatavaran, ja myöhemmin hän vahvisti uudestaan maakaupan kiellon.¹⁰

Liivinmaan sodan puhjettua Tallinnan kaapparilaivat estivät lännen kauppiaiden pääsyn tsaarin valloittamaan Narvaan, mutta koska myös Tallinnan yhteydet Venäjälle olivat poikki, tuli Viipurista pariaksi vuodeksi suuri venäjänkaupan keskus. Sinne tulvi kymmenittäin karjalaisia ja venäläisiä kauppa-aluksia Nevalta sekä länsimaiden laivoja Itämereltä, ja Viipurin linnanherra Klaus Horn suojeli niiden kulkua Tallinnan kaappareita vastaan.¹¹ Tallinnan ja Lyypekin painostuksen vuoksi Ruotsin oli kuitenkin pakko jarruttaa Viipurin kaupallista nousua, joka oli karjalaisillekin edullinen. Tsaari taas suosi Narvan kauppaa, joka tapahtui Venäjän puolella. Kun Ruotsi sai Tallinnan haltuunsa, se ryhtyi palauttamaan Venäjän ja länsimaiden välistä kauppaa Tallinnaan, joten Viipuri jäi jälleen kilpailussa syrjään. Karjalan kannalta katsoen se merkitsi kaupan vapauden rajoittamista, varsinkin kun Narvaan ja Tallinnaan oli pitempi ja paljon vaarallisempi matka kuin Viipuriin.

Ruotsilla ja Venäjällä oli Eerik XIV:n hallitessa yhteinen vihollinen Puola, jolta molemmat yrittivät saada itselleen entisen Liivinmaan

linnoja. Se johti kuitenkin väistämättömään kilpailuun saaliin jaosta. Ruotsi pyrki myös estämään lännen kauppiaita purjehtimasta Narvaan. Venäjän tsaari puolestaan katsoi, että Liivinmaa kuului vanhana veroperintönä kokonaan hänelle. Vuonna 1563 Eerik XIV lähetti edustajansa neuvottelemaan tsaarin kanssa ja seuraavana vuonna saatiin aikaan sopimus, jolla tsaari tunnusti Ruotsin oikeudet Tallinnaan ja Liivinmaan pohjoisosaan. Puolan valtaamaa aluetta Venäjä piti edelleen omana yksinoikeutenaan. Ruotsi suostui puolestaan sallimaan länsimaiden kauppapurjehduksen Narvaan.¹² Etujen ristiriita siis vielä hillittiin ja kilpailijat lähenivät toisiaan, sillä Ruotsi oli sodassa Tanskaa vastaan (1563—70) ja Venäjä puolestaan joutui v. 1564 Krimin tataarien voimakkaan hyökkäyksen kohteeksi.¹³

Vuonna 1565 matkusti tsaarin henkilökohtainen lähetystö Tukholmaan todistamaan edellisen vuoden sopimuksen ratifiointia, mutta sillä oli myös toinen salainen tehtävä: tsaari pyysi kuningasta luovuttamaan vankina olevan Juhana herttuan puolison Katariina Jagellonican, min-kä korvauksena tsaari lupasi Ruotsille uusia etuja Baltiassa. Lähetystö ei päässyt perille, se kuoli matkalla ruttoon, mutta Eerik sai tiedon tarjouksesta sivuteitse ja lähetti seuraavana vuonna edustajansa Moskovaan keskustelemaan asiasta. Iivana IV neuvotteli parhaillaan Puola-Liettuan kanssa rauhasta, joka olisi antanut sille jalansijan Baltiassa, mutta Iivana halusi koko Liivinmaan ja valitsi liiton Ruotsin kanssa. Helmikuussa 1567 tehtiin Moskovassa sopimus, jolla Eerik XIV lupasi luovuttaa Puolan kuninkaan tyttären tsaarille, joka puolestaan tunnusti Eerikin oikeudet kahteentoista Liivinmaan linnaan lääneineen. Kumpikin osapuoli lupasi auttaa toista tämän vihollista vastaan.¹⁴ Sopimus merkitsi siis Ruotsin ja Venäjän liittoa, jossa molemmat hallitsijat osoittivat renessanssiruhtinaalle tunnusomaista kynnisyttä ja häikäilemättömyyttä. Iivana IV oli ollut Juhanan kilpakosija, mutta itselleen hän tuskin saattoi Katariinaa ajatella. Tsaarin tarkoitus oli ilmeisesti kiristää Puolalta edullinen rauha Katariina Jagellonican avulla. Eerik puolestaan halusi varmistaa Ruotsin valloitukset Baltiassa.

Sopimusta ei voitu toteuttaa. Ruotsin valtaneuvosto oli saanut vihiä sopimuksesta ja painosti Eerikin perumaan sen. Kun Venäjän lähetystö saapui rajalle v. 1568 matkustaakseen Tukholmaan sopimuksen ratifiointia vahvistamaan sekä Katariinan luovutusta järjestämään, sitä pidäteltiin matkalla ja kun se viimein saapui Tukholmaan, Eerik ilmoitti, että tärkeät esteet tekevät sopimuksen toteuttamisen mahdottomaksi.¹⁵

Pian tämän jälkeen Juhana herttua nousi kapinaan, syrjäytti Eerikin ja kohosi Ruotsin kuninkaaksi. Tämä merkitsi jyrkkää käännettä Ruotsin ja Venäjän suhteissa. Juhanalla ja Iivanalla oli henkilökohtaista kaunaa ja vastenmielisyyttä toisiaan kohtaan. Valtakuntien välinen etu-

Kuva 10. *Uenäläinen ratsuväki hyökkää. Olaus Magnus, XI: 3.*

jen ristiriita pääsi nyt puhkeamaan esiin hillittömän jyrkällä tavalla. Tukholmaan jäänyt Venäjän lähetystö joutui kiihtyneen väkijoukon ryöstön ja pahoinpitelyn kohteeksi ja Juhana piti sitä käytännöllisesti katsoen vankina lähes vuoden. Tämä ärsytti tsaaria, jonka politiikka oli muutenkin kärsinyt tappion.

Poliittisista syistä Juhana yritti vielä kerran rauhan vahvistamista Venäjän kanssa, mutta vastakohtat olivat jo liiaksi kärjistyneet. Kun Ruotsin valtuuskunta, johon kuului mm. piispa Paavali Juusten, syksyllä 1569 matkusti Venäjälle, se joutui häväistyksen ja pahoinpitelyn kohteeksi Novgorodissa ja sitä pidettiin toista vuotta vankina Sisä-Venäjällä.¹⁶ Tsaari kosti näin oman lähetystönsä kohtelun Ruotsissa ja pyrki painostuksella taivuttamaan Juhanan luopumaan Virostä. Samaan aikaan hän yritti neuvotteluin taivuttaa entistä ritarikunnan suurmestaria hallitsemaan Liivinmaata Venäjän suojeluksessa. Kun se ei onnistunut, Iivana kääntyi Saarenmaan tanskalaisen herttuan Maunun puoleen ja tarjosi hänelle koko Liivinmaan kruunua. Maunu saapui Moskovaan 1570 ja tsaari nimitti hänet Liivinmaan kuninkaaksi.¹⁷ Oli vain karkoitettava Ruotsi ja Puola uuden vasallivaltion alueilta.

Tilanne näytti Venäjän kannalta otolliselta. Puola ja Liettua yhdistyivät 1569 entistä läheisemmin yhdeksi valtioksi, mutta Iivana saattoi jatkaa aselepoa Puolan kanssa ja asettua itse sukulaisuuden perusteella Puolan kuningaschdokkaaksi, sillä vanha kuningas Sigismund II August oli lapseton. Siten Iivana saattoi keskittää voimansa Ruotsia vastaan, joka oli sodassa Venäjän liittolaista Tanskaa vastaan. Mutta jälleen tilanne yllättäen muuttui: Kun Liivinmaan vasallikuningas Maunu

tanskalaisten ja venäläisten joukkojen avulla ryhtyi piirittämään Tallinnaa elokuussa 1570, Tanskan kuningas ei enää auttanut häntä, vaan teki rauhan Ruotsin kanssa, sillä Maunun kuninkuus riisti Tanskalta osuuden Liivinmaasta, jonka Maunu alisti käytännössä Venäjälle.

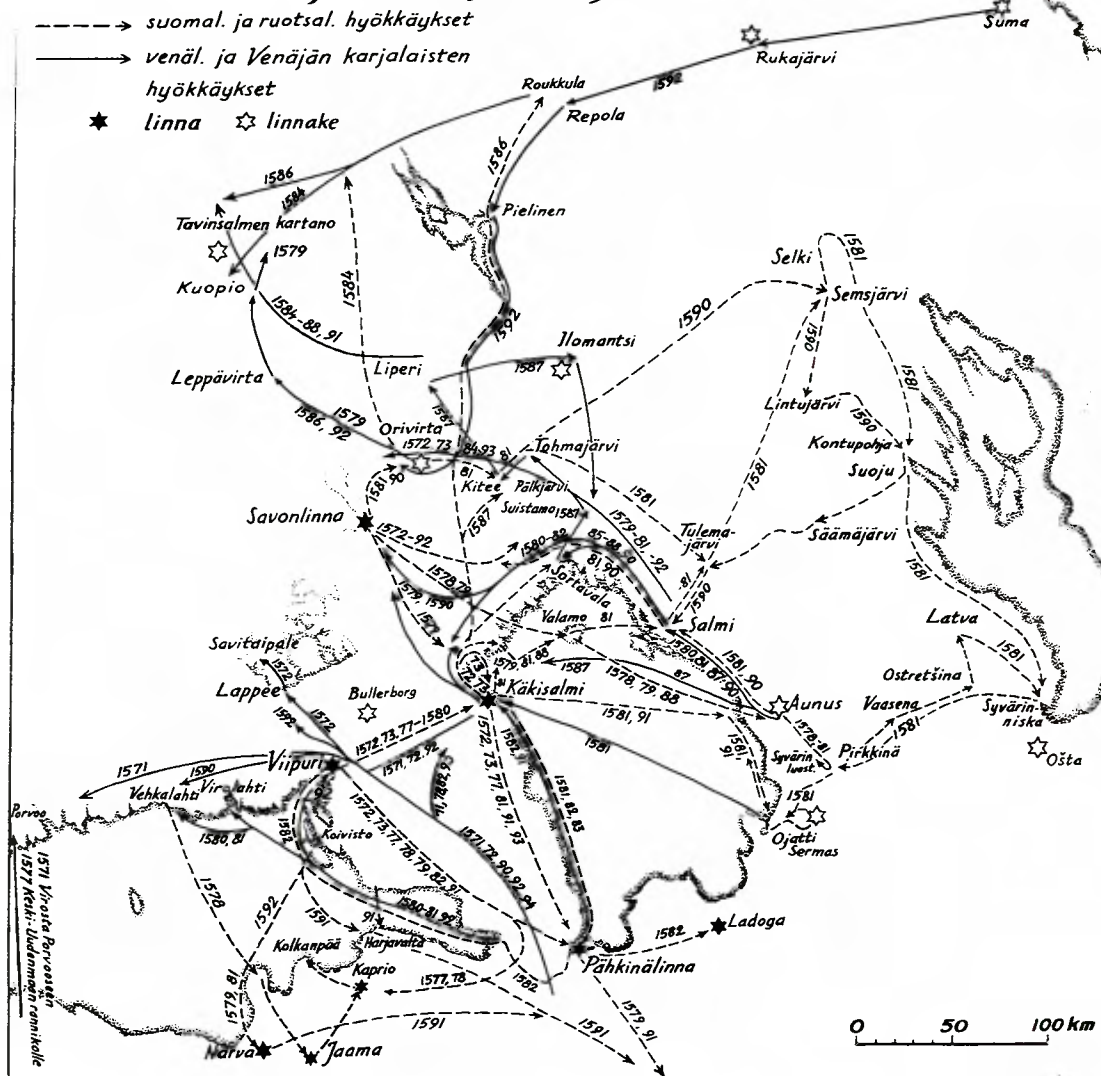
Ruotsi ja Venäjä jäivät siis kahden taisteluun Liivinmaan omistuksesta. Ruotsi halusi Baltiaa, koska se tahtoi valvontaansa länsimaiden ja Venäjän kaupan, jolla Liivinmaan kaupungit olivat ennen rikkaituneet. Venäjä puolestaan halusi varmistaa itselleen vapaan purjehduksen Itämerellä, ja se oli mahdollista vain työntämällä Ruotsi pois Liivinmaan linnoista ja satamista. Ruotsin ja Venäjän strategiset edut Baltiassa olivat sovittamattomassa ristiriidassa keskenään. Molemmat pyrkivät Baltian valloitukseen omien etujensa vuoksi. Sota oli johdonmukainen seuraus näiden maiden 1550-luvun lopulla kärjistämästä Baltian politiikasta. Sen syttymistä oli koetettu neuvotteluin ehkäistä, mutta sitä voitiin vain viivyttää. Kun avoin sota siten alkoi Virossa syksyllä 1570, oli luonnollista, että voimien mittely ei rajoittunut vain Suomenlahden etelärannikolle. Taistelu laajeni nopeasti Karjalan ja Suomen rintamalle, missä jännitys oli jatkunut jo vuosikymmenien ajan ja purkautui väkivaltaisesti Liivinmaan sodan heittäessä kipinän Karjalan ruutitynnynriin.

2. Hävityssotaa Karjalassa

Käkisalmen läänin ja Suomen välisellä rajalla omistussiidat olivat jatkuneet lähes keskeytyksittä rauhanteosta lähtien. Niitä koetettiin hallitusvallan taholta hillitä kummallakin puolella, mutta niitä ei voitu lopettaa. Vielä 1560-luvun alkupuoli oli rajalla melko rauhallista, mutta sitten väkivalta alkoi uudestaan. Näyttää siltä, että savolaiset ja Suomen karjalaiset ottivat aloitteen käsiinsä. Turvatakseen rajan pinnan asutuksen joka rajasodan aikana oli vähentynyt sekä todennäköisesti laajentaakseen uudisasutusta suomalaiset aloittivat jälleen sissiretket Venäjän puolelle, missä he polttivat taloja ja surmasivat asukkaita. Tämä uusi väkivallan aalto alkoi v. 1567 ja jatkui keskeytyksittä viralliseen sotaan asti.¹⁸

Tietoja suomalaisten partioretkistä Venäjän Karjalan puolelle on säilynyt vain Kurkijoen pogostan autioluettelossa vuodelta 1571,¹⁹ mutta erittäin todennäköisesti retkiä on tehty muidenkin pogostojen alueille varsinkin Riitamaan lähettyvillä. Autioluettelosta näkyy, että »ruotsit» olivat vuosina 1567—1568 polttaneet taloja ja surmanneet asukkaita mm. jo ennenkin hävityssä mutta uudestaan elpyneessä Ilmeen kylässä. Hyökkäysten kohteeksi joutuivat myös Kokkola, Veijala,

Sotaretket Karjalassa 1570-1595

Pogitsa, Hämälähti, Otsalahti ja Sorola. Pohjoisempina kohteina olivat mm. Iijärvi, Uukuniemi, Kiteen Suorlahti, Juurikkajärvi ja jopa Koncioniemi Höytiäisen rannalla.²⁰ Ainakin osa näistä hyökkäyksistä tehtiin Viipurista käsin ja niihin osallistui myös linnan joukkoja jo v. 1568 alkaen.²¹

Kurkijoen autioitumisen jyrkkä nousu vuodesta 1567 lähtien on suureksi osaksi suomalaisten partioretkien syytä. Vuodesta 1570 lähtien,

jolloin avoin sota Ruotsin ja Venäjän välillä alkoi Baltiassa, suomalaisten hävitykset rajan takana lisääntyivät ja ne kohdistuivat yhä laajemmalle alueelle. Lähes kaikki Kurkijoen vauraat kylät joutuivat hyökkäysten kohteeksi. Todennäköisesti osa Käkisalmen läänin miesväkeä, ainakin läänitystilalliset, oli kutsuttu tsaarin armeijaan ja taisteli Liivinmaan rintamalla, siksi karjalaiset eivät kyenneet tehokkaaseen torjuntaan. Suomen puolelta tehdyt partioretket ovat todennäköisesti aiheuttaneet valituksia Käkisalmen ja Pähkinälinnan käskynhaltijoille ja näiltä edelleen tsaarille. Voidaan päätellä, että karjalaiset ovat pyytäneet joukkoja suojakseen ja että valitukset ovat osaltaan kiirehtineet tsaaria vastaiskuihin, jotka alkoivat ratsuväen nopeina hyökkäyksinä Suomen puolelle uuden vuoden tienoilla 1571.²² Taistelu Karjalassa alkoi siis lisääntyneiden sissiretkien muodossa ja muuttui sitten avoimeksi sodaksi Liivinmaan sodan sivunäyttämöllä. Pian taistelu laajeni koskemaan koko Karjalan omistusta ja Karjala sai ajoittain jopa sodan päärintaman aseman.

Sota muodostui alun pitäen hyvin julmaksi molemmin puolin. Aikaisemmin Ruotsin ja Tanskan sodassa sekä sitten Liivinmaalla oli alettu käyttää »poltetun maan taktiikkaa». Vastustajan alueita pyrittiin hävittämään, niin ettei niitä voitaisi käyttää hyökkäysten tukialueina. Tämä aiheutti raakoja joukkomurhia siviiliväestön keskuudessa. Siinä suhteessa tuo renessanssiajan sota muistutti nykyajan totaalisia sotia.

Alkuvuodesta 1571 hyökkäsivät siis nopeat venäläiset ratsujoukot Inkerin suunnalta Äyräpään ja Jääsken kautta Viipurin lähistölle. Vaikka Solovetskin kronikka korostaa, että hyökkäys tehtiin Viipuria vastaan, ei kevyt sotajoukko jäänyt lujaa linnaa piirittämään, vaan kääntyi sen edustalta takaisin. Tallinnan luota poistuneet venäläiset puolestaan tekivät Suomenlahden jään yli yllätyshyökkäyksen Porvoon ja Helsingin seuduille.²³ Helmikuussa Juhana III käski Olavinlinnan päällikön Yrjänä Maununpojan, jolla oli noin 2000 miestä, tehdä samanlaisen hyökkäyksen Käkisalmen ja Pähkinälinnan lääneihin sekä hävittää vihollisen maata ja asutusta niin paljon kuin mahdollista.²⁴ Hyökkäystä ei voitu heti toteuttaa voimien vähyyden vuoksi ja kesäksi taistelut kaikilla rintamilla laimenivat. Vain riita rajaseudun kaskimaista jatkui. Savolaiset väittivät karjalaisten kylväneen kaskea Savon puolella ja kuningas antoi luvan siepata karjalaisilta pois rajaseudun ruissadon.²⁵

Venäjän ja Ruotsin välillä käytiin neuvotteluja, mutta samaan aikaan lähetettiin Ruotsista Suomeen lisäjoukkoja ja hyökkäysvalmisteluja jatkettiin. Tsaari oli halukas aselepoon, sillä Krimin tataarit hyökkäsivät keväällä Moskovaan asti, joten hänen oli pakko vetää osa joukkoja Baltiasta puolustukseen tataareja vastaan.

Aselepoa ei saatu aikaan ja syksyllä kuningas lähetti Suomeen ohjeen, jonka mukaan sota tuli viedä kokonaan vihollisen puolelle. Pähkinälinna piti vallata, mutta ellei se onnistunut, piti rakentaa linnake eli skanssi Nevajoen suulle ja pitää se Ruotsin hallussa. Pähkinälinnan ja Käkisalmen läänit piti hävittää niin tarkoin, ettei vihollinen voinut niiden kautta hyökätä Suomeen.²⁶

Nevan kauppaväylän valtaaminen oli siis Ruotsin ensimmäinen strateginen tavoite, joka elvytti parin vuosikymmen takaisen valloitusohjelman idän suunnalla. Toisaalta oli pyrkimyksenä säästää Suomea hävityksiltä, toisaalta aluevoittojen saavuttaminen Venäjältä sekä Suomenlahden pohjukan ja Nevan väylän omistus. Nämä tavoitteet hallitsivat Ruotsin idänpolitiikkaa seuraavien vuosikymmenien ajan ja ne laajentuivat käsittämään paitsi Käkisalmen läänin myös Vienan lahden rannikon ja Kuolan niemimaan. Juhana III:n ohje sotatoimista Venäjän Karjalassa ja Inkerissä on Ruotsin suuren valloitusohjelman, suuren idänpolitiikan, alkusoitto. Venäjän tsaarin valloitusohjelma rajoittui Baltiaan. Suomen suunnalla todennäköisiä tavoitteita olivat laajentumaan pyrkineen suomalaisasutuksen hävittäminen rajaseudulla sekä karjalaisten haluaman rajalinjan varmistaminen.

Vuoden 1571 lopulla ja seuraavan vuoden alussa tsaari neuvotteli Venäjällä vankina olevan Ruotsin lähetystön kanssa ja painosti sitä myönnytyksiin. Korostaakseen vaatimuksiaan tsaari antoi ratsuväen jälleen tehdä hävitysretken Äyräpään, Jääsken ja Viipurin tienoille helmikuussa 1572.²⁷ Maaliskuussa hän päästi lähetystön vihdoinkin paluumatkalle lähettämällä Ruotsin kuninkaalle Novgorodin käskynhaltijan nimissä kirjeen. Siinä Ruotsia pyydetään lähettämään uusi lähetystö, jolla on laajemmat valtuudet myönnytyksiin.²⁸

Juhana ei kuitenkaan enää halunnut neuvotella. Hän kiirehti hyökkäysvalmisteluja ja nimitti tarmokkaan Herman Flemingin Suomen joukkojen ylipäälliköksi. Joulukuun lopulla 1572 Fleming hyökkäsi noin 1500 ratsumiehen voimalla Käkisalmen lääniin pyrkien mahdollisimman suureen hävitykseen. Todennäköisesti Suvannon Taipaleessa ruotsalais-suomalaiset joukot polttivat talojen lisäksi suuren elintarvikevaraston. Sitten ne etenivät nopeasti Käkisalmen edustalle asti, missä ne polttivat sekä eteläisen että pohjoisen esikaupungin Vuoksen kummaltakin rannalta, suuren satamavaraston sekä luostarin Vuoksen suulta. Herman Fleming kirjoitti, ettei hän missään ollut nähnyt niin komeita ja hyvin rakennettuja taloja kuin Käkisalmissa.²⁹ Tuohon aikaan kaupungissa olikin yli 400 taloa, joista vain Spasskisaarella sijaitsevat säästyivät tuholta.³⁰

Suurin osa Käkisalmea joutui siis hävityksen kohteeksi. Se oli kaupungille hirveä isku, varsinkin kun vihollinen surmasi sääliittä siviili-

väestöä, naisia, lapsia ja vanhuksia. Mukana ollut suomalainen kertoo: »Jalosukuinen Herman Fleming piti Käkisalmen pohjoisen kaupungin-
osan luona kaksi yöleiriä. Sinä aikana kiersi koko sotavoima linnan
ympäristössä sekä hävitti ja poltti kaikki kylät Laatokan suuren järven
rannoilta. Sen jälkeen Herman lähti erinomaisen hyvin rakennettuun
paikkaan nimeltä Kurkijoki, jossa oli kaksi hyvin rakennettua ja erit-
täin komealta näyttävää kirkkoa ja luostari. Tämän paikkakunnan, kir-
kot ja luostarin sotajoukkomme jätti jälkeensä tuhkana. Täälläkin Her-
man piti leiriä kaksi yötä, ja sielläkin hän antoi sotajoukon kiertää
kaikkialla polttamassa ja hävittämässä kaikki kylät, joihin se pääsi. He
surmasivat asukkaita, kuitenkin etupäässä naisia ja lapsia, sillä pojat
ja miesväki oli enimmäkseen päässyt pakoon suksilla ja ehtinyt met-
siin. Siitä huolimatta he eivät säästyneet, vaan suuri joukko heitä ta-
voitettiin». ³¹ Kurkijoelta armeija kääntyi etelään ja jatkoi nopeaa hä-
vitystyötään Nevalle asti. Jo tammikuun 9. päivänä joukot palasivat
Viipuriin.

Samaan aikaan oli Käkisalmen läänistä yritetty partioiretkeä Savon
puolelle, mutta tuskin joukko oli ehtinyt rajan yli kun se kohtasi Sa-
vosta ja Pohjanmaalta hyökkäykseen kootun suomalaisen osaston, jota
johti Savonlinnan päällikkö ja joka sai karjalaiset vetäytymään takai-
sin. Nämä lienevät ehtineet polttaa vain muutamia taloja Tavinsalmel-
ta. ³² Suomalaiset pääsivät Savostakin esteettä hyökkäämään Käkisal-
men läänin puolelle, missä he suorittivat samanlaista hävitystä mitä
pääarmeija teki etelämpänä. ³³ Koska hyökkäys tuli Savonlinnan suun-
nalta ja koska pääarmeija kävi hävittämässä Kurkijoen, voidaan pää-
tellä että Savon hyökkäys kohdistui pääasiassa Sortavalaan sekä Ilo-
mantsin pogostan eteläosaan.

Nämä hyökkäykset merkitsivät Käkisalmen läänin karjalaisasutuk-
selle ankaraa iskua, josta kärsi erityisesti siviiliväestö. Karjalaiset eivät
pystyneet lainkaan vihollisen torjuntaan. Tämä on selitettävissä vain
siten, että Karjalan sotaväki oli palveluksessa tsaarin pääarmeijassa
Liivinmaalla. Savon suunnalle yrittänyt joukko lienee ollut läänin nos-
toväkeä, mihin viittaa sen arka väistyminen suomalaisten tieltä.

Vienan Karjalan ja Pohjois-Pohjanmaan rajalla ei tapahtunut tais-
teluita. Päin vastoin karjalaisia kauppiaita saapui vielä kesällä 1572
kevyillä veneillään Oulun satamaan. Solovetskin kronikka kertoo, että
kesällä 1571 ilmestyi Vienan merelle »nemtsien» sotalaivoja, jotka
yrittivät hyökätä luostaria vastaan. ³⁴ Nämä eivät liene olleet pohjalais-
ten veneitä, vaan todennäköisesti norjalaisia taistelualuksia, sillä sama-
na kesänä Tanska-Norja lähetti Venäjän hallitsijalle valituksen siitä,
että venäläiset olivat asuttaneet Norjan omistamia alueita Lapissa. Ky-
seessä oli kauan jatkunut kiista Kuolan, Lapin ja Ruijan omistuksesta,

sillä Norjakin vaati omakseen paitsi Ruijaa myös koko Kuolan niemimaan.³⁵ Todennäköisesti Vienen rannikon ja Pohjois-Pohjanmaan väestö ei halunnut puuttua sotaan, joka koski pääasiassa Liivinmaata ja vain osittain Suomen ja Venäjän rajaa.

Tsaari Iivanakaan ei halunnut laajentaa sotaa pohjoiseen, vaan jo maaliskuussa 1573 lähetti edustajansa Ruotsiin ehdottamaan rauhanneuvotteluja. Juhana suhtautui ehdotuksiin epäluuloisesti, varsinkin kun tsaari käytti hyvin röyhkeää kieltä ja moitti Juhanan talonpoikaista syn-typerää. Juhana vastasi samalla mitalla, antoipa vangita tsaarin lähetin-kin Suomessa. Hallitsijain kirjeenvaihdossa ei silti torjuttu rauhanteon mahdollisuutta.³⁶ Samaan aikaan Juhana kuitenkin valmisteli hyök-käystä Viroon sekä Pähkinälinnan valtausta. Viipurista tehtiin syys-kuussa 1573 hävitysretki Käkisalmen lääniin. Jääsken vouti kävi täy-dentämässä hävitystä rajan takana marraskuussa pääasiassa maakunnan nostoväen voimilla, ja myös Savonlinnasta tehtiin hävitysretki Venä-jän Karjalaan, mistä Juhana III myöhemmin erityisesti kiitti päällik-kövoutia Yrjänä Maununpoikaa.³⁷ Vielä keväällä 1574 Savosta tehtiin hyökkäys Venäjän puolelle. On arveltu, että se tehtiin ennen aselevon solmiamista, mutta koska kuningas vahvisti aselevon tammikuussa, hyökkäys on tehty aselevon aikana.³⁸ Nämä hyökkäykset lisäsivät Käki-salmen läänin asukkaiden kärsimyksiä. Syystalvella 1573 Pähkinälin-nan komentaja ehdotti Viipurin linnanherralle aselepoa Suomen ja Ve-näjän rajalla. Viipurin komentaja suostui ja aseet vaikenivat Karjalan rintamalla. Aselepo tehtiin ensin vuoden 1574 alusta kesäkuuhun asti, mutta sitä jatkettiin kesään 1575 ja sitten kesään 1577.³⁹ Karjala ja Savo saivat olla rauhassa neljä vuotta, mikä antoi väestölle tilaisuuden ryhtyä jälleenrakennukseen.

Aselevon jatkoneuvottelut pidettiin heinäkuussa 1575 Siestarjoella, valtakuntien rajalla. Ruotsin päävaltuutettu oli Klaus Fleming. Venä-jän valtuutetut olivat ruhtinaat Vasili Ondrejevits Sitskoi ja Pjotr Ivanovitš Borjatinskoi. Kirjurina oli aikaisemmin neuvotteluihin osallistunut Onttoni Pätöi Iljin, joka nimestä päätellen oli karjalainen, mikä sopii taustaan hyvin, koska hän saattoi käyttää äidinkieltään kes-kustelussa suomalaisten kanssa. Siestarjoen neuvottelussa kirjurina oli Terenti Grigorinpoika Lihatšov, jonka sukua samaten asui Karjalassa ja joka todennäköisesti oli karjalainen.⁴⁰ Neuvotteluissa käsiteltiin myös pysyvän rauhan solmimista, mutta ehdoista ei päästy yksimielisyyteen. Tsaari vaati Viron kaupunkeja ja Juhana esitti vaatimuksia Käkisal-men ja Pähkinälinnan luovuttamisesta. Väli rauhaa kuitenkin jatkettiin ja sen aikana piti käydä varsinaiset rauhanneuvottelut Venäjällä.

3. Taistelu laajenee

Välirauhan aikana laajeni sissisota Pohjois-Suomeen ja Vienan-Karjalaan. Jo kesällä 1574 karjalaispartio oli polttanut Saaresmäen kylän Oulujärven eteläpuolella,⁴¹ mutta tämä hyökkäys on tuskin tullut Vienan Karjalasta, vaan Käkisalmen läänin pohjoisosista Pielisen tai Iisalmen reittiä pitkin. Tämän osoittaa kylän sijainti nykyisen Suomen Pohjois-Karjalan tuntumassa mutta syrjässä Vienan ja Pohjois-Suomen väliseltä pääreitiltä, jonka varrelta ei ole mitään tietoja hävityksistä tai taisteluista. Vienasta tullut kaukopartio olisi tuskin valinnut vain yhtä kohdetta ja sitäkin Oulujärven eteläpuolelta.

Itse asiassa hyökkäykset Oulujärven asutukseen lienevät useimmiten tapahtuneet Käkisalmen läänin pohjoisosista käsin, jonka elinetuja tuo asutus vakavasti uhkasi. Kesällä 1575 karjalaiset olivat jälleen polttaneet taloja Oulujärven lähistöllä ja syksyllä he tekivät uuden hyökkäyksen, jolla he polttivat kolmisenkymmentä taloa. Tämäkin hävitys keskittyy Oulujärven kaakkois- ja eteläpuolelle ja viittaa siihen, että hyökkäys on tullut nykyisestä Suomen Pohjois-Karjalasta. Näin tulee ymmärrettäväksi se muuten omituinen seikka, että Vienan karjalaiset pyysivät vuoden 1575 lopulla lupaa tulla kauppa-asioissa Pohjanmaalle.⁴² Tätä ei tarvitse tulkita karjalaisten ilkeydeksi, vaan se on johdonmukainen ilmaus siitä, että Vienan karjalaiset eivät olleet hyökänneet Pohjanmaalle, vaan halusivat totuttuun tapaan tulla sinne kaupankäyntiin. Oulujärven asutuksesta oli mainittu vuoden 1559 valituskirjelmässä ja nimenomaan Käkisalmen läänin karjalaiset ovat katsoneet oulujärveläisten asuvan heidän maallaan. Siksi he kävivät omaa erillissotaansa heitä vastaan. Hyökkäyksiä eivät tehneet varsinainen sotaväki, vaan karjalaiset sissijoukot.

Pohjalaiset kostivat seuraavana vuonna karjalaisten tuhot. Keväällä varustettiin partio hyökkäykseen, mutta sen pohjalainen opas karkasi heti kun Maanselkä oli ylitetty. Yleensäkin monet talonpojat olivat haluttomia hyökkäyssotaan ja olisivat mieluummin jääneet puolustus-kannalle. Mahdollisesti partio oli lähtenyt Käkisalmen lääniin päin, mutta palannut tyhjin toimin. Pohjalaiset saivat kuitenkin kostetuksi. Samana kesänä he surmasivat neljätoista karjalaista kalastajaa, jotka olivat tulleet erämaan yhteisille haukijärville kalastamaan. Muuan talonpoika oli surmannut karjalaisen naapurinsa perheen, vaikka naapurit olivat siihen asti eläneet rauhassa keskenään. Todennäköisesti tämäkin tapahtui nykyisen Suomen Pohjois-Karjalan ja Pohjanmaan rajaseudulla eikä kaukana Vienan rajoilla. Tähän viittaa sekin, että jälleen vuonna 1576 vienalaiset kauppiat saapuivat rauhassa veneineen Ouluun.

Kuva 11. *Taistelu jäällä. Olaus Magnus, XI: 2.*

Ruotsin ja Venäjän neuvottelukosketukset välirauhan aikana eivät johtaneet tuloksiin,⁴³ vaan sotatoimet alkoivat uudestaan kesällä 1577. Aselepo ei koskenut Baltian rintamaa, jossa taistelut olivat jatkuneet koko ajan. Venäjä oli valloittanut useita linnoja ja vuoden 1577 alussa piiritti jo Tallinnaa. Piirittäjät lähettivät tataareja ratsuin partioimaan jään yli Suomen puolelle, missä he hävittivät säälistä Uudenmaan rannikkopitäjiä Porvoosta Helsingin ja Kirkkonummen ohi Inkooseen asti.⁴⁴ Venäläiset katsoivat aselevon koskevan vain Novgorodin, Pähkinälinnan ja Käkisalmen läänien rajoja, kuten aseleposopimuksessa nimenomaan sanotaan. Liivinmaan raja eli Viron rannikko jäi sotatoimi-alueeksi samoin kuin sen vastainen Suomen rannikkokin, olihan Ruotsikin toimittanut aselevon aikana sotilaita ja muonaa laivastolla Suomen puolelta Tallinnaan ja siten osallistunut Uudenmaan rannikon kautta sotatoimiin Baltiassa. Venäläisten tataarihyökkäyksen tarkoitus oli tavanomainen: hävittää vihollisen tukialuetta.

Jo helmikuussa 1577 Juhana III antoi ohjeen valmistella suurta hyökkäystä itärintamalla heti aselevon päättymisen jälkeen. Elokuussa lähti Viipurista arviolta 4000 miehen armeija etenemään Venäjälle Herman Flemingin johdolla. Karjalaiset pelkäsivät hyökkäyksen kohdistuvan taas Käkisalmen suuntaan, mutta vihollinen kääntyikin kaakkoon, hävitti Inkerinmaan asutusta, eteni Nevan yli ja jatkoi hävitystä Kaprion seudulle asti, minkä jälkeen se palasi Suomeen. Osa Inkeriä autioitui. Juhana antoi lukea kirkoissa kiitoksen siitä, että sotajoukko oli »Jumalan armollisella avulla» hävittänyt tulella ja miekalla kolme rajalääniä.⁴⁵

Viipurin päällikkö kirjoitti Pähkinälinnaan ja ehdotti aselevon uudis-

tamista. Pohjanmaalla paikallinen päällikkö teki omin päin aselevon Vienen karjalaisten kanssa, mutta kuningas kielsi paikalliset aselevot ja korostaakseen sanojaan määräsi Pohjanmaalta tehtäväksi hyökkäyksen Vienen Karjalaan. Se jäi kuitenkin vielä tekemättä.

Suomessa pelättiin venäläisten vastahyökkäystä, mutta sitä ei kuulunut, joten armeija saattoi ryhtyä uuteen hävitysretkeen. Marraskuussa 1577 kuningas kehotti tekemään Suomesta hyökkäyksen Solovetskin luostaria kohti ja hävittämään niitä Venäjän rajamaita, joita vielä ei ollut tuhottu.⁴⁶ Vienen Karjalaan asti ei vieläkään uskallettu hyökätä, mutta Olavinlinnasta tehtiin talvella useita hävitysretkiä rajan yli naapurilääneihin. Olavinlinnan päällikkö Arvi Tavast kehui yhdellä retkellä tuhotun »murhaten ja polttaen» 19 kirkkopitäjää, minkä johdosta Viipurin linnanhera Henrik Horn hurskaasti toivoi, että »Jumala soisi lisää sellaisia menestyksiä».⁴⁷ Savonlinnasta tehdyt vähintään kolme hyökkäystä ovat kohdistuneet Käkisalmen lääniin, etenkin läänin pohjoisosaan eli Taka-Karjalaan. Vaikka pitäjien määrä on liioiteltu, lienee melkoinen joukko kirkkoja, kappeleita ja taloja hävitetty. Retkiä lienee johtanut Arvi Tavastin apulainen Jaakkima Didrikinpoika Brand.

Helmikuussa 1578 Suomesta tehtiin uusi suurhyökkäys Venäjän puolelle. Viipurista lähti vähintään 2 000 miestä Herman Flemingin johdossa täydentämään Inkerin hävitystä. Samaan aikaan lähti Savonlinnasta toinen armeija Jaakkima Didrikinpoika Brandin johdolla laajentamaan hävitysalueita Käkisalmen läänin taakse asti.⁴⁸ Tällä retkellä oli mukana myös kevyttä tykistöä, koska tileissä mainitaan tykkihevosia.⁴⁹ Joukot olivat todennäköisesti ratsuväkeä ja suksimiehiä. Kurkijoen ja Sortavalan kautta ne etenivät Laatokan pohjoisrannikolle, mistä todennäköisesti suksimiehet ovat tehneet hyökkäyksen Valamon luostaria vastaan, sillä koko luostaria ei ollut tuhottu. Osa luostaria on poltettu, sillä luostari anoi pian tsaarilta verohelpotuksia hävityksen vuoksi. Luostarin päärakennukset olivat vahvojen puumuurien ympäröiminä vielä säästyneet tuholta.⁵⁰ Myös Konevitsaan lienee tehty partioretki, mistä mainitaan tsaarin kirjeessä vuodelta 1578.⁵¹ Suomalaiset joukot, joiden vahvistuksena oli ruotsalaisia, etenivät Äänisen viidenneksen puolelle, hävittivät Aunuksen vauraita kyliä aina Syvärin kuuluisan luostarin lähistölle asti, minkä jälkeen ne palasivat Olavinlinnaan oltuaan retkellä neljä viikkoa. Sotasaaliina tuotiin mm. kaksi kirkonkelloa ja viisi lehmää, ja Tukholmaan lähetettiin viisitoista vankia. Savonlinnan päällikkö kehui, että vihollisen Suomessa tekemät hävitykset oli kostettu kymmenkertaisesti.⁵² Se merkitsi tuhottuja kyliä sekä surmattuja miehiä, naisia, lapsia ja vanhuksia Kurkijoen, Sortavalan, Salmin, Aunuksen ja Pirkkinän pogostoissa. Samanlaista tuhoa oli toinen joukko tehnyt Inkerissä.

Kesällä 1578 tehtiin myös ensimmäinen yritys Käkisalmen valtaamiseksi. Viipurista käsin hyökkäsi sotaväen osasto kevyen tykistön kera Käkisalmen edustalle, poltti jälleenrakennetut esikaupungit ja yritti sytyttää linnoituksen tuleen hehkuvilla rautakuulilla. Kolmesti saatiin tulipalo alkuun, mutta joka kerta linnanväen onnistui rankan sateen suosimana sammuttaa palo. Joukot joutuivat palaamaan tyhjin toimin.⁵³

Karjalaiset ja venäläiset tekivät vastaiskuja Suomen puolelle, mutta ne jäivät suomalaisten hyökkäyksiä heikommiksi. Inkeristä on tehty partioretkiä Äyräpään ja Jääskén pitäjiin, missä melkoinen määrä tiloja autioitui.⁵⁴ Toinen hyökkäyssuunta oli pohjoinen eli Oulujärven asutus, joka vanhastaan oli karjalaisten silmätikkuna. Heinäkuussa 1578 karjalaiset hyökkäsivät Oulujärvelle polttaen sen itä- ja etelärannikoilta 146 taloa. Suurin osa asukkaita pääsi pakenemaan ja Pohjanmaan sotaväki esti väestön tukemana hyökkäyksen etenemisen Kivesjärven—Manamasalon linjaa kauemmaksi. Samoihin aikoihin hyökkäsi toinen osasto pohjoisempaan Kemijokea alas Rovaniemelle ja Korkaloon, missä se poltti 25 taloa.⁵⁵

Viimeksi mainittu hyökkäys on selvästi tehty Vienan Karjalasta, todennäköisesti Kuusamon kautta Kemijoelle edeten, ja sen yhteydessä on ryöstetty rajaseudun lappalaiskyliäkin. Mutta jälleen voi kysyä, eikö Oulujärvelle suunnattu hyökkäys ole tehty Käkisalmen Karjalasta tai ainakin Pielisjoen reitin kautta. Hävityksen rajoittuminen Oulujärven itä- ja eteläpuolelle, joka oli lähinnä nykyistä Suomen Pohjois-Karjalaa, viittaa kaakkoon. Käkisalmen läänistä oli jo ennen sotia tehty partioretkiä luoteeseen ja läänin pohjoisosa oli myöhemmin Ruotsin miehityskaudella sissitoiminnan keskus. Nämäkin seikat viittaavat siihen, että Käkisalmen läänin pohjoiskarjalaiset ovat osallistuneet sissitoimintaan sodan alkuaikoina. Etelässä hyökkäyksiin käytettiin myös venäläistä sotaväkeä, mutta sodan päänäyttämöiltä sitä ei vielä riittänyt pohjoiseen, joten sissiretket ovat olleet karjalaisten omia yrityksiä.

Karjalassa oli ryhdytty varustamaan puolustuslinnakkeita suomalaisten hyökkäysten varalta Ilomantsin Havukkakallion linnavuorta lieene varustettu viimeistään 1570-luvulla, sillä se mainitaan pohjoiskarjalaisten tukikohtana 1580-luvulla.⁵⁶ Linnavuoria oli muuallakin mm. Kurkijoella sekä useissa Äänisniemen alueen pogostoissa. Jo v. 1563 verokirjassa mainitaan kyliä linnavuorten luona mm. Oštan, Andoman ja Puutoisen pogostoissa.⁵⁷ Linnavuoret olivat vain multa-, kivi- ja hirsi-varustuksin vahvistettuja puolustusasemia eikä niihin voitu majoittaa pysyvästi sotaväkeä.

Vieraiden sotalaivojen käynti Vienan merellä kiirehti Solovetskin luostarisaaressa varustamista. Vuonna 1578 Solovetskiin rakennettiin hirsinen

linnake, johon tsaari lähetti muutamia tykkejä ammuksineen sekä sata sotilasta, nimittäin 95 pyssymiestä ja neljä tykkimiestä päällikkönään vojevodi Mihail Oserov.⁵⁸ Vojevodin tehtäviin kuului sekä Solovetskin että koko Vienen rannikon suojaaminen. Hän ryhtyikin tarmokkaasti työhön ja hänen johdollaan rakennettiin rannikolle kaksi puulinnaketta. Ensimmäinen lienee rakennettu Rukajärven volostiin, sillä ruotsalaiset lähteet puhuvat Rukovaaran linnakkeesta.⁵⁹ Sen paikkaa ei tarkemmin tunneta ja se hylättiinkin jo seuraavana keväänä, koska osa siitä oli sortunut ilmeisesti pohjalaisten hyökkäyksessä ja routavaurioiden vuoksi. Uusi linnake kerrottiin tehdyn Jyskyjärvelle, mutta tsaarin kirje osoittaa, että se tehtiin Riinuojärvelle,⁶⁰ joka ilmeisesti luettiin Jyskyjärven volostiin. Paikka oli strategisesti sopiva, sillä siitä käsin voi valvoa sekä Sotkamon että Hyrynsalmen reiteiltä saapuvia vihollisia. Lisäksi siitä voi katkaista etelämpää Pielisen reittiä sekä pohjoisempaa Kuusamon reittiä tulevien vihollisten selustayhteydet ja uhata niitä saarroksella.

Toinen linnake rakennettiin Solovetskin luostarin talonpoikien avulla Sumaan ja siitä on säilynyt kuvaus, joka esittää havainnollisesti, millainen oli karjalainen hirsilinnake.⁶¹ Paikka oli maavallein suojattu kukkulan laki. Hirsistä tehdyssä jyrkässä ympärismuurissa oli kuusi katettua puolustustornia. Neljässä tornissa oli lämpimät alakerran huoneet ja viidennessä oli keittiö. Kuudennen eli porttitornin luona oli kaksi miehistöhuonetta sekä portinvartijain asunto. Muurien sisäpuolella oli kirkko sekä Solovetskin luostarin omistama viisi huonetta käsittävä talo. Piirityksen varalta linnakkeessa oli kuusi lämmitettävää pirttiä, joissa karjalantalon tapaan oli alakerrassa varastosuoja ja yläkerrassa asuinhuoneita, yhteensä yhdeksäntoista. Linnakkeeseen voitiin siis majoittaa ympäristön asukkaita viholliselta turvaan. Tykkitulitusta tuollainen linnake ei tietenkään olisi kestänyt, mutta rynnäköjä vastaan se oli tehokas suoja.

Kesällä 1578 kuningas käski tehdä Suomesta uuden hävitysretken rajan taa, mutta erillishyökkäyksen sijaan ryhdyttiin valmistelemaan laajempia sotatoimia kaikilla rintamilla: Baltiasta, Viipurista, Olavinlinnasta ja Pohjanmaalta. Suomen ylipäällikön Henrik Hornin johdolla useiden tuhansien miesten armeija samosi helmikuussa 1579 hävitystä kylvään Viipurista Inkerinmaan halki Novgorodin läänin alueelle todennäköisesti Lugajoen vartta pitkin, joka oli yleisin kulkutie. Retki kesti vain kolmisen viikkoa, mutta päälliköt kehuivat hävittäneensä vihollismaata Novgorodin lähistölle asti,⁶² mikä lienee kuitenkin liioiteltua.

Samaan aikaan Savonlinnasta hyökkäsi Jaakkima Didrikinpojan johdossa yli 2 000 miehen armeija, josta suurin osa oli Savon talonpoikia,

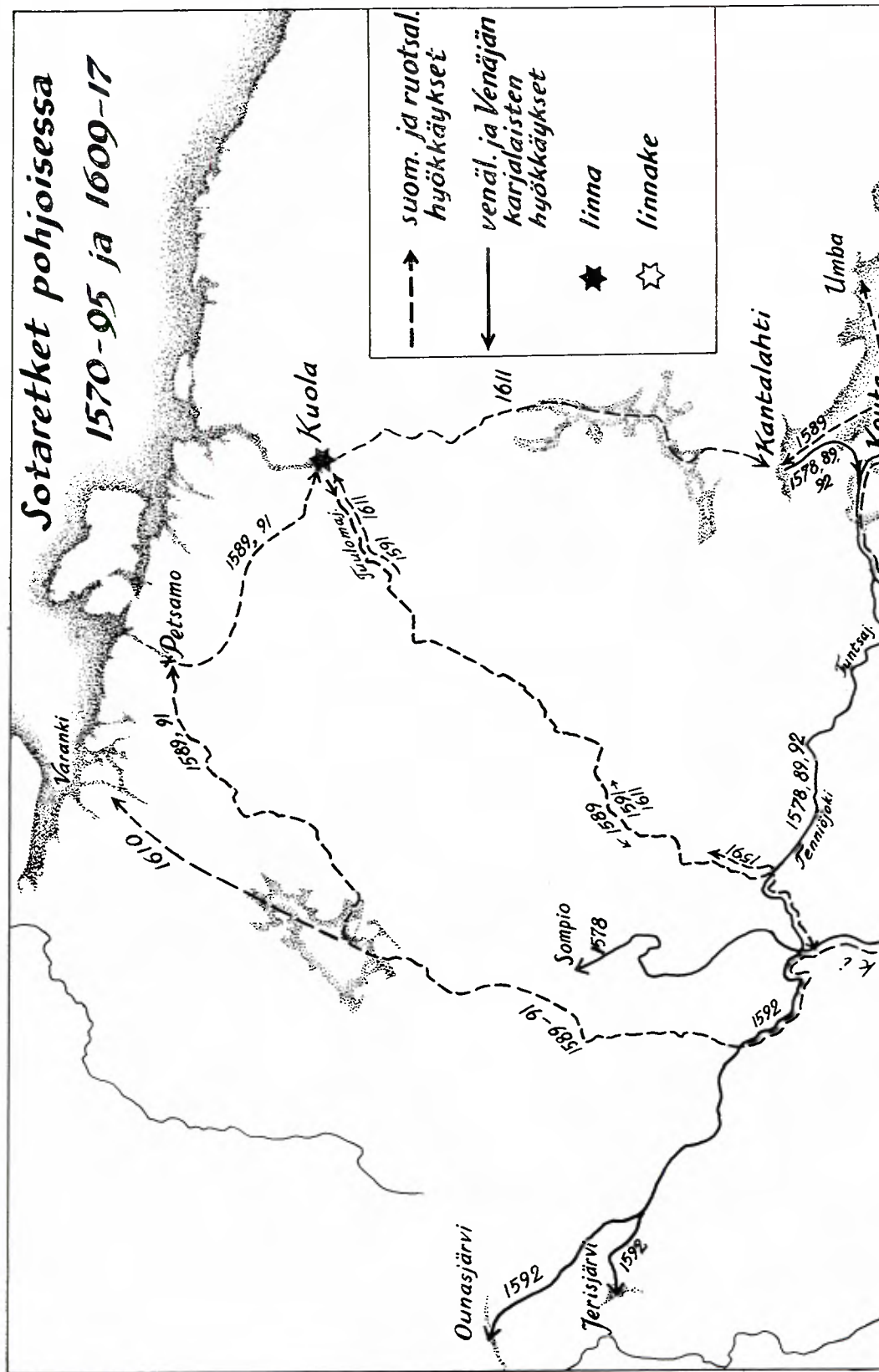
hävitysretkelle Laatokan rannikolle ja eteni Aunukseen. Vastarintaa kohtaamatta joukot hävittivät asutusta neljän viikon ajan,⁶³ mikä osoittaa Käkisalmen läänin puolustuksen heikkouden ja vahvistaa käsitystä, että läänin päävoima oli Baltian rintamalla.

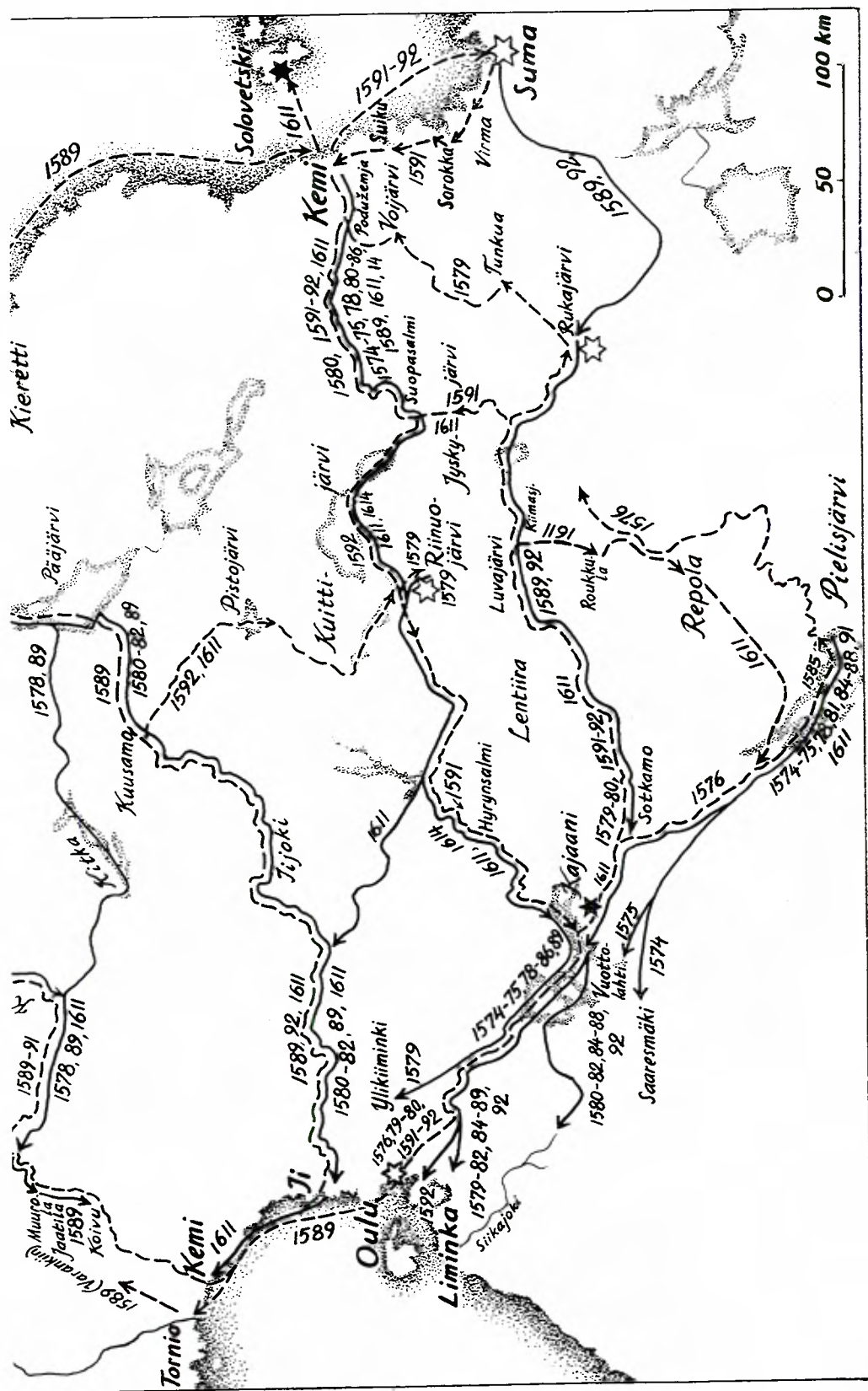
Pohjanmaalta tehtävä hyökkäys myöhästyi hiukan edellisiin verrattuna. Kevättalvella samosi pohjalaisten sotajoukko Maanselän yli ja eteni Vienan Kemijokea seuraten rannikolle päin. Mihail Oserov miehineen kiirehti Solovetskista vihollista vastaan, mutta taistelussa Kemin volostissa hän kaatui ja hänen pieni joukkonsa kärsi tappion. Pohjalaiset hävittivät nyt Kemin ja Usmanan volosteja polttaen talot ja surmaten asukkaita aiheuttaen »suuren autioitumisen».⁶⁴⁻⁶⁵ Todennäköisesti pohjalaiset palasivat Rukajärven kautta, sillä he ovat tehneet epäonnistuneen hyökkäyksen Rukovaaran linnaketta vastaan,⁶⁶ ja ilmeisesti linnake on vaurioitunut hyökkäyksessä, koska se hylättiin ja uusi rakennettiin Riinuojärvelle.

Nämä kolme hyökkäystä vuoden 1579 kevättalvella olivat puhtaasti tuhoamisretkiä, niillä ei ollut strategisia tavoitteita. Mutta päärintamalla Baltiassa hyökkäys pyrki jo kesällä Narvan valtauksen, mikä kuitenkin epäonnistui.⁶⁷ Venäjän pääarmeija ei kyennyt vastahyökkäykseen. Karjalaiset olivat ehdottaneet aselepoa rajalleen jo v. 1578 ja uudestaan keväällä 1579, mutta kuningas Juhana III oli kieltänyt aselevon.⁶⁸ Karjalaisten ei auttanut muu kuin koota sissijoukkoja ja tehdä omin voimin kostohyökkäyksiä Savon rajaseudulle. Kesällä 1579 he hävittivät 41 taloa silloisesta Tavinsalmen pitäjästä Pohjois-Savosta. Kohteina olivat mm. Iisalmen Nerkoonjärvi, Jännevirta, Leppävirta, Kuopion seutu ja Maaninkavesi. Tämä hyökkäys lienee tehty nykyisestä Suomen Pohjois-Karjalasta. Toinen hyökkäys on hävittänyt taloja Säämingin pitäjästä, missä kohteina olivat mm. Karvila, Ruokojärvi, Kerimäki ja Särkilähti. Säämingistä poltettiin parikymmentä taloa.⁶⁹

Myös Vienan Karjalassa oli ryhdytty toimenpiteisiin edellisen vuoden tappion jälkeen. Kaatuneen vojevodin tilalle saapui Venäjältä uusi päällikkö Andrei Zagrjažski, joka pestasi rannikon asukkaita streltseiksi eli pyssymiehiksi kohottaen Solovetskin varuskunnan luvun jälleen saatan. Ainakin osa pestatuista oli karjalaisia, jotka näin saivat uuden aikaista asekoulutusta. Riinuojärven linnake rakennettiin ja siihen asetettiin miehistö vojevodi Kiprian Onitškovin johdossa.⁷⁰ Kesällä 1579 tehtiin jo pieni partioretki Oulujärven ympäristöön, todennäköisesti linnakkeesta käsin. Hyökkäys tehtiin ehkä Hyrynsalmen reittiä pitkin, sillä pieni määrä taloja hävitettiin reitin varrella Ristijärvellä, Mieslahdessa, Kivesjärvellä ja Kongasjärvellä. Retkeä jatkettiin luoteeseen Yli-Kiiminkiin asti, missä poltettiin kuusi taloa.⁷¹ Tulokset retkestä olivat kuitenkin melko vähäiset, 13 poltettua taloa. Suomessa huhuttiin,

Sotaretket pohjoisessa 1570-95 ja 1609-17

että Kantalahteen oli koottu joukkoja Pohjois-Suomeen ja Länsipohjaan tehtävää suurta hyökkäystä varten, mutta venäläisissä lähteissä ei tästä ole tietoja eikä mitään hyökkäystä tehty. Ruotsi tehosti kuitenkin Länsipohjan rajan puolustusta.

Hävitysretket vuorottelivat puolin ja toisin. Heinäkuussa oli joukko Savon nihtejä hävitysretkellä Karjalassa,⁷² ja karjalaisten hyökättyä Pohjois-Savoon teki Klaus Fleming Olavinlinnasta syyskuussa kostonretken Käkisalmen lääniin. Savolaiset kuljettivat Laatokalle 25 venettä ja yllättivät saariin paenneet karjalaiset perheet. Näiltä kerrotaan tuhotun 500 venettä, mikä lienee kuitenkin tavanomaista sotakerskailua. Joka tapauksessa savolaiset saivat runsaasti ryöstösaalista ja surmasivat suurimman osan saareen piiloutuneista asukkaista. Kun Käkisalmen päällikkö sai tästä tiedon, hän lähetti heti kaksi sotaväen osastoa savolaisia karkoittamaan. Kuusisataa miestä lähti maitse ja toinen osasto lotjilla vesitse saarta kohti, josta savolaiset vetäytyivät nopeasti omalle puolelleen. Klaus Fleming kirjoitti retken jälkeen kuninkaalle, että Venäjän puoleinen rajamaa on lähes autioksi ryöstetty.⁷³ Siitä huolimatta partioretket Olavinlinnasta käsin jatkuivat vielä lokakuun puolella.⁷⁴ Näiden vuosien taisteluissa hävitykset Venäjän Karjalassa ja Inkerissä olivat huomattavasti suuremmat kuin Suomen puolella. Erityisen raskaasti sodasta kärsi Laatokan Karjala. On aika hylätä sellainen käsitys, että venäläisten hävitykset Suomessa olivat suuremmat ja sadistisemmat kuin ruotsalaisten ja suomalaisten hävitykset Venäjän puolella.⁷⁵ Julmuudessa tuskin oli eroa, mutta hävitykset Venäjän puolella Karjalassa ja Inkerissä olivat paljon laajemmat kuin Suomessa.

4. Ruotsin tavoitteet kasvavat

Noihin aikoihin Ruotsin strategiset sodan tavoitteet kehittyivät yhä vaativammiksi ja Ruotsi lähti yhä laajemman valloituspolitiikan tielle. Tähän oli monia eri syitä. Ruotsin aseiden menestys etenkin Suomen rintamalla rohkaisi laajentamaan tavoitteita. Venäjän hallitsija oli sekä poliittinen että henkilökohtainen Juhana III:n vihollinen ja tiedot Venäjän sisäisistä vaikeuksista mielivaltaisen hallinnon sekä toistuvan taatarivaaran alaisena antoivat Juhanalle lisäperusteita tavoitteidensa laajentamiseen. Uusi Jäämeren kauppatie oli osoittanut arktisen rannikon omistamisen tärkeyden, sillä sen kautta voitiin hallita Venäjän ja länsimaiden kauppaa, joka suuntautui yhä enemmän uudelle reitille. Koska Tanska-Norja pyrki jatkuvasti tunkemaan Ruotsin pois Ruijan rannikolta, Ruotsi suuntasi yhä tarkemmin katseensa Venäjän arktisen rannikon omistamiseen. Ja yhä houkuttelevampaa oli Vienan meren

rantojen omistus, joka olisi tuonut mukanaan Arkangelin kauppatie-
valvonnan. Vienaan voitiin pyrkiä sekä Pohjois-Suomen että Käkisal-
men läänin kautta, joka eräiden käsityksen mukaan ulottui Vienan ran-
noille asti.

Juhana III ilmaisi jo v. 1572 suuren idän ohjelmansa perustavoit-
teet. Hän lupasi luopua Puolan hyväksi lisävaatimuksistaan Liivin-
maalla, jos Puola pakottaa Venäjän antamaan Ruotsille Inkerin ja
Karjalan sekä Jäämeren rannikon, »jonne englantilaisilla on tapana
tulla laivoilla». ⁷⁶ Hänen strateginen tavoitteensa oli saada haltuunsa
kaikki Venäjän ja länsimaiden välisen kaupan väylät, joilta käsin hän
voi hallita Venäjän tavaransaantia sekä saada siitä koituvan taloudel-
lisen hyödyn. Sama pyrkimys vilahtaa myöhemmin useissa Juhanan
kirjeissä, ⁷⁷ mutta vasta vuodesta 1578 lähtien se alkaa saada konkreet-
tisia muotoja, ensin varovasti, sitten yhä rohkeammin. Sanotun vuoden
keväällä Juhana antoi Suomen ylipäällikölle Henrik Hornille toiminta-
ohjeen, jossa kehoitetaan mikäli mahdollista hankkimaan Ruotsille koko
maa Solovetskin luostarista Inkeriin asti. ⁷⁸

Miten tärkeänä pohjoisten rannikoiden omistamista pidettiin, osoittaa
saksalaisen seikkailijan Heinrich von Stadenin Ruotsissa saavuttama
menestys. Staden oli ollut tsaari Iivanan palveluksessa mutta palannut
Saksaan, missä hän saavutti Juhana III:n langon, pfalzkreivi Georg
Hans von Veldenzin luottamuksen. Hän esitti kreiville suunnitelman
Venäjän valloittamiseksi ja kreivi toimitti hänet Tukholmaan, missä
hän saattoi syksyllä 1578 kreivin nimissä esittää kuninkaalle suunni-
telmansa: Saksa, Ruotsi ja Puola yhdessä varustavat 100 000 miestä,
jotka kuljetetaan 200 sotalaivalla Jäämeren reittiä Venäjälle. Ensін
vallataan Kuolan niemimaa ja sitten edetään kahta suurta jokea, eli
Äänisjokea ja Vienajokea myöten Moskovaan. Samaan aikaan Venä-
jälle piti hyökätä myös Viipurista, Puolan suunnalta sekä tataarien
avulla Krimiltä. Tsaari piti viedä vankina Saksaan ja Venäjä piti liit-
tää Pyhään saksalais-roomalaiseen keisarikuntaan sekä käännyttää ka-
toliseen uskoon. ⁷⁹ Ruotsi ja Puola olisivat tietenkin saaneet palkintonsa
lisäalueiden muodossa.

Tämä oli uudenajan ensimmäinen länsimainen suunnitelma koko Ve-
näjän valtaamiseksi. Silloisessa tilanteessa se oli mahdoton toteuttaa,
sehän olisi vaatinut Ruotsin koko armeijan uudelleen järjestelyä, mutta
se antoi Juhanalles ajattelemisen aihetta. Se ennakoi meidän vuosi-
satamme Saksan yritystä Venäjän valloittamiseksi hyökkäyksellä laa-
jalla rintamalla, joka ulottui Jäämereltä Mustalle merelle asti. Ruotsin
ja Puolan sotaa Venäjää vastaan voi pitää jopa tämän yrityksen kau-
kaisena esinäytöksenä, joka kuitenkin jäi hajanaiseksi ja tavoitteiltaan-
kin epämääräiseksi. Kuitenkin on todettava, että vuonna 1579 Juhana

pyrki saamaan aikaan liiton sekä Puolan että Krimin tataarien kanssa, joskin yritykset epäonnistuivat, sillä Puolan ja Ruotsin tavoitteet Baltiassa kilpailivat keskenään eivätkä Ruotsin herrainpäivät suostuneet suuriin maksuihin, joita liitto tataarien kanssa olisi aiheuttanut.⁸⁰ Puolan kanssa syntyi kuitenkin käytännön yhteistyötä.

Samaan aikaan Juhana III ryhtyi pelkästään Ruotsin ja Suomen voimin yrittämään valloituspolitiikkaa laajemmalla rintamalla kuin ennen, nimittäin Baltiassa, Karjalassa ja Vienen meren suunnalla. Suomenlahden laivastoa vahvistettiin, lisää miehiä otettiin palvelukseen Suomestakin ja kesällä 1579 Juhana käski valloittaa venäläisten Baltian sataman Narvan. Yritys kuitenkin epäonnistui ja syyskuun lopulla Narvan piirityksestä luovuttiin.⁸¹ Sotaväen otto, verojen kasvu ja sotaväen majoitus linnaleirissä eli talonpoikien tiluksilla aiheutti Suomessa valituksia ja napinaa, mutta kuningas oli jo päättänyt lähteä valloituspolitiikan tielle, maksoi mitä maksoi. Marraskuussa 1579 hän kirjoitti Suomeen, ettei hän tee rauhaa Venäjän kanssa ennen kuin hän on laajentanut valtakunnan vähintään Nevajoelle »kestäköön vaino kuinka kauan tahansa ja tuottakoon se Suomelle mitä köyhyyttä ja kurjuutta tahansa».⁸²

Kuningas oli jo sitä ennen antanut ohjeet uusiin hyökkäyksiin: Elokuussa 1579 hän käski yrittää Käkisalmen valloitusta, mutta isku epäonnistui ja jäi vielä tavanomaiseksi hävitysretkeksi.⁸³ Syyskuussa alettiin suunnitella hyökkäystä Pohjanmaalta Vienen Karjalaan ja marraskuussa Juhana vahvisti sitä varten ohjeen. Sen mukaan tavoitteena oli vallata Vienen Karjalan linnakkeet, asettaa niihin pysyvä miehitys ja ottaa arvohenkilöitä panttivangeiksi. Vienen Karjala oli saatettava maksamaan veroa Ruotsille ja mikäli mahdollista oli liitettävä se pysyvästi Ruotsiin.⁸⁴ Tarkoituksena oli siis Vienen Karjalan valtaus.

Hyökkäyksen johtajaksi lähetettiin ruotsalainen Hannu Garp ja hänelle koottiin noin 3 000 miehen armeija, jolla oli mukanaan myös kevyitä tykkejä. Joulukuussa 1579 armeija hyökkäsi Maanselän yli Vienen puolelle. On arveltu, että hyökkäys tapahtui vasta seuraavan vuoden kevättalvella, mutta käsitys perustuu tilien yleisluontoiseen mainintaan. Tsaarin kirje todistaa täsmällisemmin, että »ruotsit» saapuivat jouluaattona 1579 Riinuojärven linnakkeen edustalle.⁸⁵ Vojevodi Onitškov oli ehtinyt varautua hyökkäykseen. Hän oli koonnut linnakkeeseen streletsien lisäksi paikallista karjalaista nostoväkeä. Vihollinen piiritti linnaketta kolmen päivän ajan pystymättä valtaamaan sitä. Todennäköisesti jyrkkä linnavuoren rinne vaikeutti rynnäköjää, ja vastoin odotuksia multa- ja hirsivallit kestivät pienten tykkien tulen. Kolmantena päivänä Onitškov miehineen teki ulosryntäyksen, voitti hyökkääjät ja sai joukon vankeja sekä runsaasti sotasaalista. Kaksi vihollisen päälliköistä kaatui.⁸⁶

Voiton kannustamina karjalaiset tekivät seuraavana keväänä vasta-hyökkäyksen Pohjanmaalle. Pääjoukot etenivät Kuhmon tai Hyrynsalmen reittiä Oulujärvelle ja hävittivät suurimman osan Oulujärven ympäristön taloista. Pitäjään jäi vain 48 veronmaksukykyistä taloa. Mahdollisesti Käkisalmen läänin karjalaisia oli mukana, mihin viittaa hävityksen laajuus, ja todennäköisesti joukot haarautuivat Oulujärven molemmille puolille ja palasivat samoja teitä takaisin, koskapa Oulujärven länsipäässä Jaalanka jäi rauhaan. Samoihin aikoihin teki pienempi joukko tiedusteluhyökkäyksen pohjoisempana Kuusamon reittiä Iijoen varsille ja poltti muutamia taloja Ala-Kiimingistä asti.⁸⁷

Juhana III:n kolme ensimmäistä yritystä aluevalloituksiin idän suunnalla olivat musertuneet venäläisten ja karjalaisten torjuntaan. Mutta Juhana ei luopunut yrityksistä, ja vuonna 1580 sotaonni kääntyi hänen hyväkseen. Hän pakotti Suomen aateliston entistä ankarampiin sotaponnistuksiin käskemällä takavarikoida sen läänitykset ja luvaten palauttaa ne vasta sotatoimissa kunnostautuneille.⁸⁸ Näin Suomi valjastettiin tehokkaasti valloitusotaan. Menestykseen vaikuttivat lisäksi Ruotsin armeijan ja laivaston jatkuva vahvistaminen, Puolan uuden kuninkaan Stefan Bathoryn saavuttama menestys taistelussa Venäjää vastaan Liivinmaalla sekä Venäjän voimien alkava ehtyminen sisäisten vaikeuksien ja toistuvien tataarihyökkäysten vuoksi. Vaa'an kielen painoi lopullisesti Ruotsin eduksi taitavan sotapäällikön löytäminen. Elokuussa 1580 Ruotsin kuningas nimitti Suomen sotavoimien ylipäälliköksi ranskalaissyntyisen palkkasoturin Pontus de la Gardien, joka oli jo kunnostautunut Ruotsin palveluksessa Liivissä.⁸⁹ Venäjällä ei ollut hänen veroistaan päällikköä.

5. Käkisalmen linnan ja läänin valloitus

Juhana III oli yrittänyt Käkisalmen valtausta jo kesällä 1578, mutta seuraavana vuonna hän teki vakavia suunnitelmia Käkisalmen ja Pähkinälinnan läänien miehittämiseksi sekä Ruotsin itärajan työntämiseksi vähintään Nevalle.⁹⁰ Ohjeita Käkisalmen valloittamiseksi hän antoi vuoden 1579 lopulla ja seuraavan alussa, mutta hyökkäystä ei saatu aikaan, ennen kuin Pontus de la Gardie ylipäällikkönä tarttui asiaan syksyllä 1580.

Käkisalmen päällikkönä oli venäläinen Attalyk Kvasnin. Puolustajien lukumäärästä ei ole tietoa, mutta se lienee ollut 1 000—2 000 miehen välillä. Vain päälinnake pikku saarella oli jo 1300-luvulla varustettu kivimuurein. Kaupunkisaaren suojana oli multa- ja puuvarustuksia eikä

Vuoksen rannoilla olevissa esikaupungeissa ollut niitäkään. Vaikka linnan sijainti oli hyvä, se ei ollut ajanmukaisesti varustettu.⁹¹

Viipuriin ja Olavinlinnaan oli koottu sotaväkeä Ruotsista ja Suomesta, minkä lisäksi aseisiin kutsuttiin talonpoikia, »mies talosta» Suomen Karjalasta ja Savosta. Yhteensä saatiin kokoon noin 6 500 jalkamiestä, 1 500 ratsumiestä sekä jonkin verran tykistöä ja laivaväkeä.⁹² Päävoimat lähtivät liikkeelle Viipurista ja saapuivat lokakuun 26. päivänä Käkisalmen edustalle, missä ne rakensivat puuvarustuksia ja sulkuja sekä hinasivat Vuokseen veneitä ja lotjia kaupungin saartamiseksi myös vesitse. Olavinlinnasta lähteneet joukot saapuivat paikalle marraskuun 4. päivänä, jolloin kaupunkia alettiin pommittaa hehkuviksi kuumennetuin rautakuulin. Kolme puuvarustusta saatiin tuleen ja tuli-

Jo seuraavana päivänä linnan päällikkö suostui antautumaan, koska palo levisi pian kaupunkiin, jossa paloi vilja- ja suolavarastoja. tulipalo oli vienyt puolustusmahdollisuudet.⁹³ Linnan väki sai luvan poistua vain mukana kannettavan omaisuuden kera, mikä tiesi myös irtaimiston jättämistä valloittajille. Useat pajarit yrittivät viedä salaa arvoesineitään pois lastaamalla ne veneisiin ja yrittämällä nopeasti pujahtaa piirittäjien ohi Laatokalle, mutta veneet olivat liiaksi kuormitetut, ne kaatuivat ja pakenijat hukkuivat. Linnan antautuessa sotaväki ajan tavan mukaan ryösti kaupunkia, mikä aiheutti lisää sekasortoa väestössä. Pontus de la Gardie totesi linnan valloituksen jälkeen, että siitä voi saada linnoituksen, jota on mahdoton vallata rynnäköllä ja että siitä käsin voi vallata useita muita Venäjän linnoja.⁹⁴

Käkisalmen miehistö ja osa kaupungin asukkaita lähti evakkomatkalle Venäjälle, mutta osa jäi miehittäjien valtaan, heidän mukanaan voutia vastaava virkamies volosti, joka todennäköisesti oli karjalainen, sekä joukko pajareita perheineen, heistäkin osa karjalaisia. Linnan valloitus oli tapahtunut yllättävän nopeasti ja helposti. Siitä tuli Ruotsille erinomainen tukikohta aluelajennuksia varten.

Pontus de la Gardie aikoi käyttää voittoa nopeasti hyväkseen ja suunnitteli heti perään hyökkäystä Pähkinälinnaan, mutta päättikin siten hyökätä Kaprioon ja Ivangorodiin. Etujoukot lähtivät Käkisalmen luota etelään päin, mutta ehtivät vain Pyhäjärven luo, kun ne alkoivat napista maksamattomien palkkojen ja keuhkojen talvivarusteiden vuoksi. Osa väestä oli jo karannut ja Pontuksen oli pakko luopua hyökkäyksen jatkamisesta. Armeija majoitettiin Suomen puolelle linnaleiriin ja sovitettiin uudesta yrityksestä talvella.⁹⁵

Käkisalmen miehitysväeksi jätettiin lähes yksinomaan suomalaisia joukkoja, sillä ruotsalaiset eivät olleet halukkaita palvelemaan Venäjän linnoissa. Linnan päällikötkin olivat yleensä suomalaisia upseereita.⁹⁶ Linnoitusta ryhdyttiin heti lujittamaan ja seuraavina vuosina sinne kul-

jetettiin ympäristöstä runsaasti hirsii, lautoja, rakennuskiviä, tiiliä ja kalkkia rakennustötä varten. Ruotsin hallussa oli aluksi vain Käkisalmen lähin ympäristö. Vasta seuraavana kesänä ryhdyttiin vakavasti laajentamaan miehitysaluetta, kun kesäkuussa vallattiin parin silloisen peninkulman päästä Pärnän kartano sekä nelisenkymmentä kylää, jotka kaikki olivat autioina.⁹⁷ Samana vuonna lienee koko Käkisalmen eteläinen lääni joutunut Ruotsin haltuun ja miehitysaluetta laajennettiin myös pohjoiseen päin.

Heti vuoden 1581 alussa ryhdyttiin kuninkaan käskystä etsimään Rukovaaran puulinnaketta, josta pohjalaiset olivat kertoneet. Helmikuussa lähti Olavinlinnasta noin 3 000 miestä Klaus Flemingin johdolla Rukovaaraa valtaamaan.⁹⁸ Mukana oli myös kevyitä tykkejä rakennusten ampumiseksi tuleen kuten Käkisalmessa oli tehty. Armeija eteni aluksi Oriveden yli Kiteelle ja Tohmajärvelle, mutta sai tietää, että sitä tietä ei pääse Rukovaaraan, vaan joukoille neuvottiin itäisempi reitti Novgorodin Lapin pogostojen kautta. Armeija kääntyi siis itäkaakkoon ja saapui Tulomajärvelle Salmin koillispuolelle. Sieltä lähdettiin pohjoista kohti ja tiedusteluosasto kävi Suojussa asti, missä se poltti pogostan kirkkoineen ja luostareineen. Palattuaan tiedustelijat kertoivat, että Rukovaaran linna oli hylätty ja uusi rakennettu kauemmaksi pohjoiseen ja että »ryssät» olivat vetäytyneet Solovetskin saarelle.

Muuttuneessa tilanteessa Fleming luopui alkuperäisestä suunnitelmasta ja ryhtyi entiseen hävityssotaan. Hänen armeijansa lähti etelään päin ja poltti tieltään kaikki kylät Aunuksen ohi Syvärin luostariin asti ja siitäkin kauemmaksi. Tällä retkellä on hävitetty ne kylät, kirkot ja luostarit, jotka v. 1582—83 verokirja luettelee »ruotsien» tuhoamiksi 1581, sillä kesän laivastoretkellä ei ole voitu käydä Syvärinniskalla asti. Suksi- ja ratsuosastot polttivat mm. Sääntämän luostarin ja surmasivat sen perustajan Atanasin, edelleen Vitelen kappelin, osan Aunuksen pogostaa, Pirkkinän pogostan kirkkoineen ja luostareineen, Vaasen pogostan ja Pyhäjärven kappelin, Ostretšinan pogostan ja Latvan kappelin sekä vihdoinkin Syvärinniskan luostarin. Suomalais-ruotsalaiset joukot hävittivät vielä, ilmeisesti paluumatkalla, kolme myllyä ja joukon taloja Novgorodin Lapin puolella Selkissä sekä kaksi myllyä Paatenen pogostan alueella.⁹⁹ Maaliskuussa joukot palasivat Salmin, Sortavalan ja Pyhäjärven kautta Savonlinnaan.¹⁰⁰ Ne eivät olleet kohdanneet juuri lainkaan vastarintaa, mikä jälleen osoitti Karjalan puolustuksen heikkouden.

Näihin aikoihin alkoi karjalainen sissitoiminta miehittäjiä vastaan. Laatokan länsipuolelta oli Salmiin paennut paikallisia johtomiehiä, jotka kutsuivat asukkaita taisteluun »ruotseja» vastustamaan. Maaliskuun

alussa lähti Käkisalimesta Kurkijoen Tervun ja Valamon kautta suomalainen partiojoukko taivuttamaan salmilaisia Ruotsin valtaan. Osa väestöstä alistui, osa ryhtyi vastarintaan ja tappion jälkeen pakeni metsiin. Suomalaispartio ryhtyi ryöstelemään paenneiden taloja Salmissa ja Sortavalassa. Kiril Rogosin -niminen paikallinen karjalainen johtomies sai miehittäjiltä Sortavalassa turvakirjan, mutta joutui Salmissa Jääskentalonpoikien päällikön tekemän ryöstön kohteeksi. Rogosin pakeni Salmin metsiin ja hänestä tuli sissipäällikkö, joka innokkaasti teki yllätys-hyökkäyksiä miehittäjiä ja heidän avustajiaan vastaan.¹⁰¹

Karjalassa tapahtui se mikä tunnetaan nykyajan valloitus sodista: osa väestöstä alistuu miehittäjän valtaan haluten pysyä kotiseudullaan, osa suostuu miehittäjän avustajiksi ja osa ryhtyy sissisotaan miehittäjiä vastaan. Väistämättömästi se johtaa myös sisäiseen taisteluun miehittäjien avustajiksi ryhtyneiden sekä sissien välillä; sissien vastarinta kohdistuu myös »yhteistoimintamiehiin». Miehittäjä puolestaan pitää sissejä rikollisina ja kapinoitsijoina ja yrittää saada väestön sissien vastaiseen toimintaan.

Ruotsalaiset ja suomalaiset asiakirjat käyttävät sisseistä nimityksiä »rosvot», »metsärosvot» ja »kelmit». Miehittäjien näkemykset ovat jääneet helpoimmin paitsi asiakirjoihin myös läntisten historioitsijoiden käsityksiin Karjalan sissisodan luonteesta. Nykyään meillä on kuitenkin mahdollisuudet arvioida sodan tätäkin puolta entistä laajemmasta näkökulmasta.

Käkisalmen valtauksen jälkeen Juhana III piti kiireellisenä etene mistä itään päin Suomenlahden eteläpuolella, missä piti vallata Narva ja Inkerinmaa sekä sen jälkeen Pähkinälinna, joka oli lujasti varustettu, mutta oli joutunut lujiin pihteihin. Keväällä 1581 kuningas suunnitteli jopa Novgorodin valloitusta.¹⁰² Karjalan rintama jäi siis sivunäyttämöksi, jossa tyydyttiin hävitysretkiin ja miehitysalueen hitaaseen laajentamiseen. Päävoimaa varustettiin koko kesän Narvan piiritykseen, joka aloitettiin elokuussa pääasiassa Suomen kautta kootulla laivastolla ja armeijalla. Syyskuun alussa Pontus de la Gardien joukot valtasivat Narvan väkiryynnäköllä. Voittopalkintona sallitun ryöstön aikana ne kiihkossään järjestivät julman verilöylyn ja surmasivat noin 7 000 sotilasta ja siviiliasukasta.¹⁰³ Ylipäällikkö miehitti voittoaasti useimmat Viron ja Inkerin linnat ja oli pian valmis Nevan lukon, Pähkinälinnan, valtaukseseen.

Baltiassa Ruotsi edelleen kilpaili Puolan kanssa aluevaltauksista, mikä oli johtaa hankauksiin maiden välillä. Puola ehdotti kesällä 1581 yhteistä hyökkäystä laivastolla Vienen merelle, mutta Ruotsi torjui kohteliaasti ehdotuksen, joka olisi tuonut kilpailijan Ruotsin yksinomaiseen etupiiriin katsotulle alueelle.¹⁰⁴ Ruotsi rajoitti kuitenkin tavoitteitaan

Liivinmaan taholla ja suuntasi valtauspyrkimyksensä entistä määrätietoisemmin Inkeriin ja Karjalaan.

Sillä välin Karjalan rintamalla oli tehty molemminpuolisia hävitysretkiä. Venäjän partiojoukot, joiden mukana oli todennäköisesti aluetta tuntevia karjalaisia ja inkeriläisiä, tekivät hyökkäyksen Nevalta Viipurin läänin rannikolle ja polttivat Vehkalahden kirkon heinäkuussa 1581. Seuraavana vuonna he samoihin aikoihin uusivat hyökkäyksensä ja polttivat taloja myös Virolahdella.¹⁰⁵

Käkisalmen miehitysväki oli hankkinut linnaan veneitä ja pursia osittain sotasaaliina, osittain teettämällä. Koska linnassa oli puute muonavarjoista, päälliköt päättivät hankkia niitä Laatokan takaa sotasaaliina. Kesäkuussa 1581 Käkisalmesta lähti noin 900 miestä vesitse hyökkäykseen. Seitsemän karjalaista oli saatu mukaan oppaiksi. Kurkijoen rannikon edustalla kohdattiin karjalaisten tiedustelupartio, joka kii-reesti souti varoittamaan aunukselaisia vihollisen tulosta, joten asukkaat ja arvokkain omaisuus lienee saatu turvaan. »Ruotsit» nousivat maihin Aunuksen rannikolla ja tuhosivat järjestelmällisesti »kaiken mitä käsiinsä saivat, sekä pajaritalot että luostarit», kuten retkestä tehdyssä raportissa ilmoitettiin.¹⁰⁶ Aunuksen luona viholliset polttivat Ondrusovan luostarin ja etelämpänä Syvärin kuulun luostarin rakennukset. Vain tiilikirkot kummastakin jäivät pystyyn.¹⁰⁷ Laivasto eteni Ojattijoelle asti ja poltti Sermasin kaupungin kirkkoineen sekä Ojatin luostarin. Sieltäkin väki oli paennut, mutta saaliiksi saatiin jonkin verran ruista sekä suolalotjia, joita lähdettiin kuljettamaan Käkisalmeen. Paluumatkalla myrsky ja venäläis-karjalainen laivasto-osasto yllättivät retkikunnan, joka menetti 34 miestä kaatuneina ja hukkuneina sekä parikymmentä vankeina. Saaliiksi oli saatu kirkonkelloja, karjaa ja viljaa sekä kahdeksan suolalastissa ollutta lotjaa, joista viisi upposi myrskyssä. Seitsemän pitäjää kehuttiin hävitetyksi.¹⁰⁸

Ruotsalais-suomalaisen laivaston ollessa sotaretkellä Aunuksessa hyökkäsi karjalais-venäläinen joukko-osasto maitse Käkisalmen edustalle. Sitä johti kolme Käkisalmen läänin pajaria ja siihen kuului noin 1 500 miestä. Linnaa puolustamaan oli jäänyt vain 330 miestä, mutta karjalaiset ja venäläiset eivät yrittäneetkään vallata lujaa linnoitusta, vaan tuhosivat sen kalastamon, upottivat kalkkilotjan ja surmasivat toistakymmentä linnanväkeen kuulunutta. Pois lähtiessään joukko vei vankeina neljä Ruotsin palvelukseen siirtynyttä karjalaista kalastajaa perheineen.¹⁰⁹ Osasto oli lähtenyt auttamaan Kiril Rogosinin sisseyä, joita vastaan linnasta oli ennen hyökkäystä lähetetty partio. Tämä oli kuitenkin jo ehtinyt karkoittaa Rogosinin sissit lähietäältä, joten sotajoukko ei ehtinyt apuun. Rogosin oli tehnyt vähän väliä hyökkäyksiä »ruotseja» ja karjalaisia »yhteistoimintamiehiä» vastaan, minkä vuoksi hänen

toimintansa herätti melkoista huolestumista miehittäjissä. Sissit olivat hävittäneet etenkin kalastuslaitteita ja pyydyksiä sekä vieneet kalastajia vankeina mukanaan.¹¹⁰

Heinäkuun lopulla tekivät miehittäjät kaksi tiedusteluhyökkäystä, toisen Aunukseen ja toisen Pähkinälinnan suuntaan. Retkillä siepatuilta vangeilta saatiin tietää, että tsaari oli koonnut useiden tuhansien miesten apujoukon Ladogan kaupunkiin ja aikoi lähettää sen hyökkäykseen Karjalan rintamalle. Näyttää siltä, että karjalaiset olivat käyneet pyytämässä apujoukkoja Venäjältä ja että tsaari oli vihdoinkin suostunut vahvistamaan Karjalan rintamaa Baltian kustannuksella. Elokuussa vangiksi saadulta päälliköltä Mihail Gorbovilta kuultiin, että Moskovasta oli tullut Ladogaan 500 miestä karjalaisten Stefan ja Miron Roukkulan johdolla, Novgorodista 1 500 miestä johtajanaan mm. edellä mainittu Mikko Gorbov sekä Pähkinälinnasta 600 miestä johtajinaan Vasili Konjutov ja Simon Sartakov.¹¹¹ Paikallisina asiantuntijoina karjalaiset päälliköt saivat siis johtaa myös venäläistä apujoukkoa.

Elokuun 10. päivänä osa näin koottua pikku armeijaa hyökkäsi neljänsadan veneen ja lotjan avulla Käkisalmea vastaan. Sillä ei kuitenkaan ollut tykistöä ja miehistö oli pääasiassa kouluttamatonta nostoväkeä. Koulutetun sotaväen uloshyökkäys linnasta hajotti hyökkääjät, jotka menetettyään yli sata miestä lähtivät pakoon veneillään. Mihail Gorbov joutui haavoittuneena vangiksi ja lähetettiin Hämeenlinnan vankilaan, mistä venäläiset pyysivät vaihtaa hänet vapaaksi.¹¹²

Käkisalmen miehittäjillä oli vaikeat ajat syksystä 1581 seuraavaan kevääseen asti. Pyynnöistä huolimatta he eivät saaneet tarpeeksi muonaa Suomesta. Karjalaiset ja venäläiset pyrkivät käyttämään poltetun maan taktiikkaa estääkseen miehittäjien huollon vallatun alueen kustannuksella. Linnanväen saamien tietojen mukaan vastustajilla oli käsky hävittää kaikki sato ja karja sekä viedä väestö pois läänistä vaikka väkisin.¹¹³ Tarkoitus oli selvästi estää maanviljelyksen tuoton joutuminen viholliselle. Ladogan luo koottu parin tuhannen miehen armeija sekä Rogosinin 300 miestä käsittävä partisaanijoukko tekivät yllätys-hyökkäyksiä lääniin. Käkisalmen 900 miehityssotilaasta pidettiin vain 50 linnassa, mutta lähetettiin hankkimaan pakko-otoilla elatuksensa miehitysalueelta.¹¹⁴

Elokuun ja syyskuun vaihteessa yritti Käkisalmen laivasto hyökätä Aunuksen puolelle, mutta joutui palaamaan tyhjin toimin takaisin tappaamatta vihollista tai löytämättä ryöstösaalista. Marraskuussa karjalais-venäläinen laivasto puolestaan teki yöllisen hyökkäyksen Käkisalmeen, surmasi vartijat ja sai salaa sytytetyn puisen puolustustornin tuleen. Tulipalo tuhosi kaksi tornia, useita vilja- ja suolavarastoja sekä asuinhuoneita. Venesaaressa tuhottiin laiturissa olleet alukset. Yrittä-

mättä linnan valtausta partio palasi Aunuksen puolelle.¹¹⁵ Käkisalmen varuskunta pelkäsi linnan valloitusyritystä tuhoutuneen muurin osan kautta ja koetti hirsipuomein sulkea pääsyn vesitse linnasaareen. Uutta hyökkäystä ei kuitenkaan kuulunut.

Olavinlinnasta lienee tehty syksyllä partioretki Käkisalmen lääniin, mutta muuten oli Savon suunnalla rauhallista. Savolaiset pitivät säännöllisesti vartiota rajalla. Oriveden yhteisillä kalavesillä ei kuitenkaan uskallettu kalastaa moneen vuoteen.¹¹⁶

Karjalaisilla ja venäläisillä oli mahdollisuus keskittää Käkisalmen takaisin valtauksen miehitysväkeä suurempi armeija, mutta se oli koulutukseltaan heikko, siltä puuttui varsinkin tykistöä sekä yhteinen johto ja strateginen suunnitelma. Sotatoimet jäivät yksityisten paikallisten hyökkäysten asteelle.

Vienan Karjalassa jatkettiin edelleen puolustuksen lujittamista. Tsaari antoi siitä ohjeet vojevodi Kiprian Onitškoville heinäkuussa 1581.¹¹⁷ Kuten aikaisemmin piti jälleen pestata paikallisia talonpoikia palvelukseen streltsien lisäksi. Kesällä oli vakinaisen väen pysyteltävä Solovetskissa laivastohyökkäysten varalta, mutta talveksi piti mennä rannikolle torjumaan mahdollisia maitse tapahtuvia hyökkäyksiä. Erityisesti piti vahtia pettureita eli yhteistoimintamiehiä, joita tuli Kurkijoelta ja Ilomantsin suunnalta vakoilemaan. Vihollisen oppaina toimineet oli teloitettava ja muilta otettava vala, etteivät auta vihollista.

Tsaarin ohje ei sisällä hyökkäyskehoituksia, ja vakinainen väki oli pidetty ohjeen mukaan Solovetskissa, mutta vapaaehtoiset karjalaiset sissijoukot ovat tehneet syksyllä 1581 ainakin kaksi hyökkäystä, toisen Oulujärven ympäristöön todennäköisesti jälleen Käkisalmen läänin pohjoisosasta sekä toisen Vienan Karjalasta Iijokea pitkin Pohjanlahden rannikolle, missä poltettiin mm. Iin suurkylä sekä satama turkis- ja lohivarastoineen. Iistä edettiin rannikkoa pitkin pohjoiseen ja poltettiin Olhavan, Kuivaniemen ja Simon kylät, Iin alueelta kaikkiaan lähes sata taloa. Pohjanmaan sotaväen päällikkö Hannu Garp nihteineen lienee keskittynyt puolustamaan Oulujärven aluetta, missä hävitys jäikin pienemmäksi, mutta keskitys lienee helpottanut hyökkäystä toisella osastolla Iitä vastaan. Hävitysretki Iin pitäjiin toistettiin seuraavana kesänä.¹¹⁸

6. Aselepoa kohti

Vuoden 1581 loppupuolella Venäjän voimat alkoivat ehtyä Ruotsin, Puolan ja Krimin kaanikunnan samanaikaisten hyökkäysten vuoksi. Puolan armeija piiritti Pihkovaa, joka puolustautui urheasti ylivoimaista vihollista vastaan. Puolan kasakat hyökkäsivät Inkerinmaalle, missä

he hävittivät noin 700 taloa, joten Inkeri joutui sekä ruotsalais-suomalaisen että puolalaisen sotajoukon hävityksen kohteeksi.¹¹⁹

Tsaari tarjosi Puolalle rauhaa ja paavi, joka pyrki kokoamaan kristityt yhteiseen taisteluun Eurooppaan tunkeutuvaa Turkkia vastaan, lähetti edustajansa Antonio Possevinon välittäjäksi. Tammikuussa 1582 Venäjä ja Puola solmivat 10 vuoden välirauhan.¹²⁰ Venäjä luopui Liivinmaasta Puolan hyväksi ja luovutti jopa Plotskin kaupungin, mutta samalla se hajoitti Puolan ja Ruotsin yhteisrintaman ja sai tilaisuuden koota voimia yllättävän vaaralliseksi tullutta Ruotsia vastaan.

Sodan päänäyttämö siirtyi yhä selvemmin Baltiasta Inkeriin ja Karjalaan. Maaliskuun alussa 1582 Novgorodin läänistä koottu venäläinen ratsuväen osasto voitti pienen ruotsalais-suomalaisen osaston Leilitsan kylässä Inkerinmaalla Jaaman itäpuolella. Todennäköisesti venäläinen ratsuosasto liittyi sitten suurempaan, ehkä tuhannen miehen osastoon, joka teki yllätyshyökkäyksen Suomen puolelle Äyräpään kihlakuntaan, missä poltettiin useita kymmeniä taloja, surmattiin asukkaita ja vietiin heitä vankeina Venäjälle.¹²¹

Koska Ruotsin armeijan voimia oli paljon sidottuna Viron ja Inkerin linnoihin ja koska Pontus de la Gardie varusti armeijaa Pähkinälinnan valloitukseen, Ruotsin taholta ei vuoden alkupuoliskolla tehty suuria sotaliikkeitä. Karjalaiset sissit sen sijaan hyökkäilivät venäläisen sotaväen avustamina Ruotsin miehittämän Käkisalmen läänin eteläosaan tunkeutuen välistä aivan linnan lähistölle. Sissien päällikköinä olivat Kiril Rogosin sekä Mikita, joka mainitaan vain etunimeltä ja joka todennäköisesti oli karjalainen talonpoika.¹²² Käkisalmen päälliköiden ilmoituksen mukaan sissit ja venäläiset olivat vuoden 1582 alkupuolella tehneet yhteensä 17 hyökkäystä Käkisalmen lääniin.¹²³ Heidän päämajansa oli metsien takana Aunuksen Tulomajärvellä, minne he olivat koonneet suomalaisen tiedon mukaan 3 000 miestä, joskin tämä lienee liioittelua. He olivat saaneet Venäjältä kolmisenkymmentä kevyttä tykkiä ampumatarvikkeineen.

Sissijoukot hyökkäilivät maaseudulla liikkuvien vihollispartioiden kimppuun, hävittivät kalastuspatoja ja pyydyksiä, polttivat yhteistyömiehiksi tunnettujen karjalaisten taloja ja veivät väestöä mukanaan miehityksestä vapaalle alueelle jopa väkisin. He ottivat väestöltä elintarvikkeita huoltoaan varten. Ilomantsin suunnalta he tekivät yllätyshyökkäyksiä Pyhäjärven seuduille Kurkijoen pohjoisosiin ja jopa Pohjois-Savon rajoille. He uskaltautuivat myös etelämmäksi. Kerran oli Rogosin hyökännyt parin tuhannen miehen voimalla — jälleen liioiteltu ilmoitus — Sortavalan pitäjään, polttanut 72 taloa ja vienyt saaliinaan 46 tynnyriä linnaan tarkoitettuja verojyviä sekä joukon vankeja.¹²⁴ Toisen kerran sissit soutivat Pähkilälinnan suunnalta 65 veneellä, joissa

kussakin oli 7 tai 8 paria airoja. Ennen Käkisalmea veneet vedettiin kannaksen yli Vuokseen ja sitten hävitettiin taloja virran varrelta Räisälään asti. Pärnän luona sissit tuhosivat vasta rakennetun huoltosillan ja Asilassa he hävittivät kaikki lohenkalastuslaitteet, jotka vasta oli laitettu kuntoon.¹²⁵

Miehitysvalta lähetti tämän tästä sotaväen osastoja ajamaan sissejä takaa, mutta yleensä sissit pääsivät pakoon. Muutamia kertoja sotaväki onnistui saamaan sissejä vangiksi. Silloin näitä kohdeltiin rikollisina ja teloitettiin, mikä on ollut partisaanien kohtalo monissa maissa meidänkin aikanamme.

Sissisodalla ei voitu ratkaista kamppailua Karjalan omistuksesta. Kesällä saadun tiedon mukaan tsaari oli koonnut Ladogan kaupungin luo 8 000 miehen armeijan Käkisalmen valtausta varten ja Rogosinilla oli muka 3 000 miestä Savoon tehtävää hyökkäystä varten.¹²⁶ Mutta samaan aikaan Pontus de la Gardie varusti ainakin saman suuruista armeijaa Pähkinälinnan valtaamiseen ja hän ehti liikkeelle ennen vastapuolen yritystä. Elokuussa virtasi joukkoja meritse Suomenlahdelta Nevaa ylös sekä maitse Viipurista ja Olavinlinnasta piirittämään Pähkinälinnaa, jonka edustalle saavuttiin syyskuun 11. päivänä 1582. Kohteena oli erittäin luja kivilinnoitus pyöreine torneineen nopeavirtaisen Nevanniskan saarella, jonne oli miltei mahdoton tehdä rynnäkköä. Linnassa oli noin sata ratsumiestä palvelijoineen sekä noin 500 pyssymiestä. Sinne pakeni myös rannalla sijainneen kaupungin asukkaita. Varustus oli kuitenkin puutteellinen, sillä linnassa oli vain muutamia raskaita tykkeitä ja melko vähän kevyttäkin tykistöä. Pähkinälinnan kaupungissa oli noin 140 taloa, jotka lienevät kaikki palaneet piirityksen seurauksena.¹²⁷

Piiritystä johtivat aluksi Herman Fleming, Arvi Tavast ja Arvi Stålarm. Linnaan toimitettiin Juhana III:n kirje, jossa tämä kehottaa puolustajia luopumaan tsaari-tyrannista ja asettumaan Ruotsin suojelukseen, sillä hänen armeijansa ei poistu Venäjältä ennen kuin Pähkinälinna ja muitakin linnoja on Ruotsin hallussa.¹²⁸

Aluksi piirittäjät eivät voineet estää noin 50 lotjan jatkuvaa huolto-liikennettä Laatokalta linnasaareen, mutta syyskuun lopulla purjehti Nevan niskalle Käkisalmissa varustettu laivasto, joka käsitti kuusi varustettua sota-alusta sekä todennäköisesti veneitä. Lotjat vetäytyivät linnan muurien suojaan ja piiritys oli täydellinen. Lokakuun alussa saatiin piirityslaitteet kuntoon ja alettiin linnan pommittaminen tykeillä. Kahden päivän kuluttua saatiin osa muurista sortumaan ja veneillä tehtiin kiivas rynnäkkö, joka johti yhden linnantornin valtauksen. Kaksi lippukuntaa piti sitä hallussaan puolen tunnin ajan, mutta kun vahva virta hidasti apujoukkojen pääsyä torniin, puolustajat saivat vastaiskulla aseman takaisin haltuunsa.

Ilmeisesti hyökkääjän menetykset olivat suuret, sillä rynnäkköä ei uusittu, vaan jäätiin odottamaan ylipäällikön, Pontus herran, saapumista. Talvikin lähestyi ja piirittäjiä alkoi vaivata elintarvikkeiden puute. Kylmä ja nälkä toivat tauteja piirityslleiriin. Puolustajat sen sijaan saivat lisävoimia: lokakuun puolivälissä 500 streltsiä murtautui 80 lotjalla piirityksen läpi linnoitukseen, jota oli kiireesti ryhdytty korjaamaan. Kun Ruotsin ylipäällikkö pian sen jälkeen saapui paikalle, hän totesi linnan nopean valloituksen mahdottomaksi.¹²⁹

Lokakuun loppupuolella lähetettiin Pähkinälinnan edustalta joukkoja yrittämään Ladogan linnan valtaamista, mutta sekään ei onnistunut. Marraskuun 7. päivänä Pähkinälinnan piirittäjät luopuivat lähtien pa-luumatkalle Viipuriin ja Olavinlinna. Käkisalmen laivasto näyttää palanneen lähtöpaikkaansa vähän myöhemmin.¹³⁰ Ruotsin kuningas, joka elokuussa oli suunnitellut Novgorodin valtausta, joutui rajoittamaan tavoitteitaan. Pähkinälinnan valtaamisen ajatuksesta hän ei kuitenkaan luopunut, vaan seuraavan vuoden alussa toisti ennen piiritystä antamansa käskyn, että Pähkinälinnan vastapäätä pohjoisrannalle Nevan niska on rakennettava puu- ja multavallein suojattu linnake, josta käsin koko Nevan pohjoispuoli voidaan pitää miehittettynä.¹³¹

Pontus de la Gardie tajusi selvemmin, että Pähkinälinnaa ei voida vielä vallata eikä miehittää pysyvästi sen ympäristöä. Luovuttuaan yrityksestä hän itse ehdotti aselepoa Novgorodin käskynhaltijalle, joka toimitti ehdotuksen edelleen tsaarille. Sotatoimet näyttivät lähes loppuneen molemmin puolin aselepoa odoteltaessa, mutta vasta maaliskuussa 1583 päästiin neuvottelukosketukseen Inkerissä ja toukokuussa varsinaisiin neuvotteluihin. Elokuun 10. päivänä solmittiin vihdoinkin Pljussajoen suulla kolmen vuoden aselepo.¹³²

Juhana III oli aluksi haluton rauhan tekoon. Vielä kesällä neuvottelujen aikaan hän käski valmistella Nevan linnakkeen rakentamista sekä Pähkinälinnan valtausta. Hänen ohjeensa Ruotsin valtuuskunnalle ilmaisevat hyvin hänen poliittiset tavoitteensa: rauhan hintana hän vaati koko Inkeriä ja Käkisalmen lääniä sekä Jäämeren ja Vienan meren rannikkoa. Tavoitteena oli katkaista Venäjän ja länsimaiden kauppa Jäämeren kautta ja ohjata se Suomenlahdelle, jossa se olisi ollut täysin Ruotsin valvonnassa ja Ruotsille tuloa tuottamassa.¹³³ Venäjän edustajat puolestaan vaativat Ruotsia luovuttamaan kaikki Venäjältä valloittamansa alueet takaisin. Molemmat osapuolet tinkivät ehdoistaan ja aseleposopimuksen mukaan kumpikin piti toistaiseksi hallussaan olevat alueet. Molemmin puolin sovittiin sotavankien vaihtamisesta ja neuvottelujen jatkamisesta lopullisen rauhan aikaan saamiseksi.

Neuvotteluja jatkettiin aselevon aikana, mutta niissä ei päästy sopimukseen. Valtakuntien tavoitteet ja vaatimukset olivat niin suuressa

ristiriidassa keskenään, ettei sovinto vielä ollut mahdollinen. Sillä välin ehti Iivana IV kuolla v. 1584 ja hänen seuraajansa tsaari Feodor jatkoi valtuutettujensa välityksellä neuvotteluja. Seuraavana vuonna Pontus de la Gardie hukkui Narvajokeen. Sitkeiden neuvottelujen jälkeen pidennettiin aselepoa vuoden 1585 lopulla tehdyllä sopimuksella vuoden 1590 alkuun asti.¹³⁴ Siten tuli sotatilaan noin kuuden vuoden tauko, jonka aikana Karjalassakin voitiin hiukan parannella sodan lyömiä haavoja.

V RUOTSIN MIEHITYSVALTA KARJALASSA

1. Miehityshallinto

Käkisalmen valloituksen jälkeen järjestettiin Ruotsin miehittämän alueen hallinto voittajien maan perinteiden mukaisesti. Ylin päätösvalta oli linnan ja läänin käskynhaltijalla, joka yleensä oli korkea aatelinen eikä läheskään aina itse oleskellut Käkisalmen läänissä. Hänen apunaan oli linnan isännistö, johon kuuluivat tavallisesti linnan päällikkö apulaisensa kera sekä linnan vouti. Nämä johtivat käytännössä linnan ja läänin hallintoa. Kuningas ilmoitti joulukuussa 1580 asettavansa Yrjänä Boijen Käkisalmen linnan ja läänin käskynhaltijaksi, mutta tämä ei näytä hoitaneen tehtävää käytännössä, vaan jatkoi työtään Pontus-herran alipäällikkönä Baltiassa. Käkisalmen linnan isänninä toimivat aluksi vanha ratsumestari Lauri Torstinpoika Ram apunaan Pentti Juhonpoika sekä voutina Jaakkima Didrikinpoika Brand, kaikki suomalaisia. Vuoden 1582 huhtikuussa kuningas määräsi Käkisalmen linnan ja läänin käskynhaltijaksi Henrik Klaunpoika Hornin, mutta tämäkään ei paljon oleskellut Käkisalmessa, vaan hallintoa johti edelleen isännistö. Vuonna 1584 näyttää käskynhaltijaksi tulleen taas Yrjänä Boije, ilman että se aiheutti käytännön muutoksia asioiden paikallisessa hoitamisessa.

Vuodesta 1586 linnan ja läänin johdossa tapahtui usein muutoksia. Linnan ja läänin käskynhaltijana oli lyhyen aikaa Henrik Matinpoika Huggut, mutta 1587 käskynhaltijaksi palasi taas Yrjänä Boije. Linnan isännäksi vaihtui 1586 Eerik Slang ja pian sitten Eerik Tönnenpoika Wildeman, jonka apulaiseksi seuraavana vuonna tuli Yrjänä Juhonpoika; viimeksi mainittu siirtyi linnan voudiksi v. 1589. Linnan isännäksi palasi v. 1590 Lauri Torstinpoika, joka hoiti tehtävää kuolemaansa asti, vuoteen 1595.¹ Miehitystilanteessa ja sissisodan keskellä isännän tehtävät olivat vaikeat ja valituksia tuli helposti hänen osak-

seen. Tehtävän hankaluutta kuvastavat myös useat vaihdokset linnan johdossa.

Miehitysalue oli aluksi hyvin suppea, mutta se laajeni vähitellen. Vuonna 1581 siihen kuuluivat Räisälän, Kurkijoen ja Sortavalan pogostat. Vuoteen 1585 mennessä miehitysalue oli kasvanut käsittämään koko Käkisalmen eteläisen läänin sekä pohjoisesta läänistä entisen lisäksi suurimman osan Salmia ja Ilomantsin pogostan eteläosat. Läänin pohjoisosaa, arviolta Höytiäisen ja Koitereen välistä linjaa myöten, eli Pielisjärvi ympäristöineen, jäi miehityksestä vapaaksi ja jatkoi omaa sissisotaansa valloittajaa vastaan.²

Linnanisäntien alaisina miehityshallintoa johtivat maavoudit. Vuonna 1581 miehitysalue jaettiin kahteen voutikuntaan: Räisälän ja Kurkijoen voutina toimi Hannu Hermanninpoika, Tervun ja Sortavalan voutina venäjänkielentaitoinen Gabriel Juhonpoika.³ Tervu käsitti Kurkijoen pogostan pohjoisosat.

Vuosina 1584—1586 entistä laajempi miehitysalue oli yhtenä voutikuntana, jonka veronkannosta huolehti Pentti Arvinpoika. Vuonna 1587 se jaettiin kahtia Etu- ja Taka-Karjalan rajan mukaisesti. Eteläisen voutikunnan johtoon kutsuttiin Kymenkartanon voutina toiminut Yrjänä Juhonpoika. Pohjoisen osan voutina toimi aluksi Henrik Melkkerinpoika ja lopuksi 1595—1597 Antti Pietarinpoika, venäjänkielen tulkki.⁴ Kaikki voudit näyttävät olleen suomalaisia.

Aselevon solmiamisesta lähtien miehitysalue lieenee pysynyt jokseenkin saman suuruisena. Eteläiseen voutikuntaan kuului Etu-Karjala. Raudun pogosta oli edelleen vailla kappeleita, se oli alueeltaan sangen pieni. Sakkolassa oli keskuskirkon lisäksi Pyhäjärven kappeli sekä Räisälässä Unnunkosken ja Koverilan kappelit. Kurkijoki oli liitetty pohjoiseen voutikuntaan kaikkine kappeleineen, joita oli yhdeksän. Sortavalassa oli kuusi kappelia ja Ilomantsissa samoin kuusi, mutta Salmissa ei ollut kappeleita lainkaan.⁵ Pogostat vastasivat Suomen kirkkopitäjiä, ja koska kussakin kappelissa oli oma kirkko papistoineen, kappelit vastasivat Suomen kappeliseurakuntia. Ne olivat myös hallinnollisia yksiköitä, pitäjän osia, joihin kuhunkin kuului muutamia lähekkäin sijaitsevia kyliä.

Voudit hoitivat paitsi veronkantoa myös paikallista oikeuden valvontaa ja kantoivat mm. sakkorahat linnanisäntien tuomioiden perusteella. Suuret rikokset kuten murhat tuomitsi linnanisäntä annettuaan tutkia tapaukset. Teilipyörääkin käytettiin ja tuomiot annettiin Ruotsin lain mukaan.⁶ Todennäköisesti karjalaisia lautamiehiä eli tselovalnikeja oli läsnä tutkinnoissa, vaikka heistä ei ole merkintöjä ennen kuin Ruotsin toiselta miehityskaudelta. Profossi eli piiskuri pani toimeen raippa-rangaistukset ja pyöveli kuolemantuomiot.

Vuonna 1590 kuningas muodosti miehitysalueesta Käkisalmen kihlakunnan ja nimitti sen tuomariksi linnanisäntä Eerik Tönnenpojan. Ajan tavan mukaisesti tuomari kantoi itselleen vain tuomiomaksun ja käytännössä virkaa hoiti sijainen, maavouti Yrjänä Olavinpoika.⁷ Linnan toimihenkilöihin kuuluivat vielä saarnaaja eli pappi, parturi, joka hoiti myös välskärin tehtäviä, sekä venäjän tulkki, joka käänsi kirjeenvaihdon ja avusti neuvotteluissa venäläisten kanssa. Tätä tehtävää hoiti miehitysajan loppupuolella ansiokkaasti Antti Pekanpoika, joka oli Suomen Karjalasta ja vietti useita vuosia sotavankeudessa Venäjällä, ennen kuin pääsi vaihdossa takaisin.⁸

2. Asutustilanne

Ruotsin valloittama Karjala oli sodan runtelema ja lähes autio. Miehitysalueen asukasmäärä oli vain murto-osa entisestä vauraasta asutuksesta. Käkisalmen läänin eteläosa oli hävitetty käytännöllisesti katsoen tyhjäksi 1570-luvulla sekä Käkisalmen valloituksen aikoihin, jolloin väestö suurin joukoin pakeni itään. Tilastotietoja eteläosan asutuksesta on vain Räisälästä vuodelta 1581, jolloin siellä oli 16 savua. Vuosien 1585 ja 1586 tilastojen perusteella voidaan päätellä, että koko miehitysalueella asukasluku oli pienimmillään heti Käkisalmen valtauksen jälkeen. Vuonna 1585 Raudussa oli 13 taloa, Sakkolassa 6 ja Räisälässä 26 eli yhteensä 45 taloa koko eteläisessä läänissä.⁹ Vuonna 1581 siellä lieene ollut vielä vähemmän taloja, mutta miehitysajan pitkityessä asukkaita palasi takaisin. Kun muistamme, että ennen sotaa samalla alueella oli ollut noin 1 230 taloa, toteamme, että läänin eteläosa oli tullut miltei sataprosenttisen (97,6 %) autioksi.¹⁰ Se oli hirvittävän totaalinen tuho, jonka saivat aikaan pääasiassa suomalaiset sotilaat heimoveljiensä mailla.

Autioituneiden talojen joukossa oli eteläisessä läänissä 46 pajarinkartanoa eli läänitystilallisten hoveja. Näistä oli Raudussa 15, Sakkolassa 8 ja Räisälässä 23. Kyseessä olivat karjalaiset ja venäläiset ratsutilalliset kuten Roukkulat, Lukinit, Savinit, Balakšinit ja muut, jotka olivat palveluksessa Venäjän armeijassa.¹¹ Miehittäjät antoivat 1580-luvun kuluessa näitä kartanoita läänityksinä ansioituneille suomalaisille.

Pohjoisen voutikunnan verotettu alue ilmaisee pohjoisen miehitysalueen rajat. Siihen kuuluivat Kurkijoki ja Sortavala kokonaan, mutta Ilomantsista vain eteläosa kirkonkylää ja Liperin kappelia myöten. Lieksa ja Repola eivät olleet Ruotsin pysyvässä valvonnassa eikä niistä

Kuva 12. *Salmin pitäjä 1600-luvun karttapiirroksen mukaan. Riksarkivet (Tukholma), Lantm. lev. 1850 nr. 9.*

kannettu koskaan veroja, ei myöskään rajapitäjästä Salmista, joka on merkitty useimmiten kokonaan autioksi.

Pohjoisen voutikunnan alueella sodan tuoma hävitys ja autioituminen oli jonkin verran pienempi kuin etelässä. Kurkijoen asukasmäärästä sodan alkaessa ei ole tilastoja. Vuonna 1581 Kurkijoen alueelta mainitaan yhteensä 94 asuttua taloa, seuraavana vuonna 133, ja määrä kasvoi vuoteen 1586 mennessä 152 taloksi.¹² Kuten eteläisessä myös pohjoisessa voutikunnassa miehittäjille lienee ilmoitettu todellista hiukan pienempi talojen määrä. Jos arvioimme hyvin varovasti autiotilojen ja asuttujen talojen miehitysaikana merkityn määrän perusteella Kurkijoen kokonaistalomäärän ennen sotaa olleen noin 1 200 taloa toteamme, että v. 1581 niistä oli autiona noin 93 % ja v. 1586 vielä 87 %. Sortavalassa vastaavat luvut ovat v. 1582 noin 92 % ja v. 1586

noin 70 %, Ilomantsissa v. 1585 noin 64 % ja seuraavana vuonna noin 58 %. Hävitys on ollut sitä pienempi mitä kauempana alue oli Käkisalimesta, sotatoimien keskuksesta.

Eteläisessä voutikunnassa asutuksen kasvu jatkui läpi miehityskauden, koska siellä ei juuri käyty taisteluita, mutta pohjoisessa läänissä välirauhan päättymisen 1589 lopussa toi mukanaan jälleen sissisodan sekä miehittäjien kostoretket. Väestöä surmattiin ja vangittiin ja asukkaita pakeni Venäjälle. Asukasmäärä vähentyi uudestaan ja pysyi hyvin vähäisenä miehityskauden loppuun asti. Lähes 90 % asutuksesta jäi autioksi.

Käkisalmen linnassa oli v. 1581 noin 900 sotilasta sekä 85 henkeä palvelusväkeä, joukossa mm. neljä muuraria, kolme metsästäjää, kymmenen kalastajaa, kaksi seppää, kaksi keittäjää, kaksi oluenpanijaa sekä muita käsityöläisiä, jotka oli pestattu osittain läänin asukkaista, osittain Suomesta. Mestareita linnoitustöihin oli kutsuttu myös ulkomailta.¹³ Miehitysväkenä oli miltei pelkästään suomalaisia joukkoja, mikä osaltaan helpotti suhtautumista läänin alkuperäiseen väestöön.

Mainittakoon vielä, että sodan alkaessa Käkisalmen läänissä oli yli viisikymmentä kirkkoa, kappelia ja tšasounaa sekä kolmetoista luostaria omine kirkkoineen.¹⁴ Suuri osa kirkoista sekä kaikki luostarit aina Liperin Kuhasaloa myöten tuhottiin tai ne autioituivat jo sodan alkuaikoina. Eteläiseen lääniin ei jäänyt lainkaan papistoa, ainakaan siitä ei ole lähteissä mainintoja. Kurkijoellakin oli kirkkoja poltettu, mutta pogostaan jäi kuitenkin kaksi pappia, Elias ja Mikael, jotka suostuivat antamaan tietoja miehittäjille ja saivat palkaksi elintarvikkeita.¹⁵ Sortavalan pogostasta mainitaan miehityskaudella kolme pappia. Näistä Dimitri Iivananpoika lienee ollut pääkirkon pappi, muut eli Teppana ja Manasse, mainitaan vain etunimeltä. Kaikki saivat miehittäjiltä elintarvikkeita palkaksi antamistaan tiedoista.¹⁶ Ilomantsista tunnetaan vain Pälkjärven pappi Maksima, muitakin pappeja lienee silti jäänyt suhteellisen monipäisen seurakunnan paimeniksi.¹⁷ Vuonna 1584 linnan päällikkö antoi asukkaille luvan kutsua Venäjältä lääniin pappeja ja munkkeja väestön sielunhoitoa varten,¹⁸ mutta ei ole tietoa miten lupaa voitiin toteuttaa.

Valamo ja Konevitsa joutuivat ensi kerran hävityksen kohteiksi v. 1578, mutta vasta kevättälvellä 1581 Valamo lienee tuhottu kokonaan, kun ruotsalais-suomalainen partio surmasi siellä yli 80 henkeä. Osa läänin munkeista surmattiin, suurin osa lienee päässyt pakenemaan miehitysalueelta Venäjän puolelle.¹⁹

Autioituminen ei suinkaan rajoittunut Käkisalmen lääniin, vaan se oli yleinen ilmiö koko Venäjällä. Sen oli aloittanut taloudellinen kriisi-tila jo ennen sotaa. Katovuosien vaikeuksia lisäsi opritšninan mieli-

valtainen hallinto, joka sai kaikkialla talonpoikia pakenemaan kotiseuduiltaan. Baltian sodan alettua sotaväenotot lisäsivät autioitumista, jota täydensivät rajaseuduilla vihollisen hävitysretket. Äänisen viidennessä säilyi kokonaisuutena katsoen paremmin tuholta kuin useammat muut Novgorodin entiset alueet, sillä se oli syrjässä varsinaiselta rintamalta. Vuonna 1583 Vatjan viidenneksen taloista oli autioina noin 76 %, mutta Äänisen viidenneksen taloista »vain» 39 %.²⁰ On kuitenkin todettava, että myös Äänisen viidenneksessä viljelty peltoala väheni paljon enemmän kuin talojen määrä. Kadot, pakolaiset, sota, siemenviljan vähyys ja miesväen pitkäaikainen palvelu sotaväessä aiheuttivat erittäin voimakasta peltojen autioitumista ja siten suurensivat puutetta. Lisäksi vihollisen hävitysretket tuhosivat lähes kaiken asutuksen Inkerinmaalla sekä Aunuksen alueella. Kuten olemme todenneet, hävitys ulottui Syvärinjoen pohjoispuolella Äänisjärven rannalle asti.

Kuten jäljempänä seuraavasta taulukosta näkyy, Aunuksen taloista oli v. 1583 asuttuna 753, autiona 131 ja hävitettynä 638. Aunuksen laajasta kaupunkimaisesta asutuksesta oli siis asumattomana tai tuhkana suunnilleen puolet. Mutta luku ei ilmaise tuhojen todellista laajuutta, sillä hävityksen jälkeen Aunukseen oli tullut nopeasti uusia asukkaita, jotka sisältyvät vuoden 1583 lukuihin. Osa lienee asettunut autiotiloille, osa on rakentanut uusia taloja. Tutkimuksessa on todettu, että suurin osa asuttujen kylien nimistä on uusia.²¹ Talot näet ilmoitettiin yleensä paitsi paikkakunnan myös asukkaiden nimen mukaan, esim. »kylä Vitelen joella, uudisasutus, Kirilin asuinsija» tai »kylä Tulomajärvellä, Gavrilin asuinsija». ²² Tosiasiassa Aunuksen pogosta oli vuosien 1578—1581 välillä hävitetty suurimmaksi osaksi ja suurin osa väestöä oli paennut kodeistaan, mutta Aunukseen oli jo tullut uusia asukkaita vuoden 1583 verotukseen mennessä. Mistä nämä tulivat, ei voida tarkalleen selvittää, mutta erittäin todennäköisesti pakolaisia tuli ainakin Käki-salmen läänistä lännen valloituksen tieltä. Mahdollista on, että pakolaisia tuli myös etelän suunnalta. Ainoa keino tutkia tulokkaiden alkuperää olisi laaja tilastollinen nimivertailu tai murrehistoriallinen analyysi, jotka molemmat vaativat erillisen tutkimuksen.

Viljeltyä maata Aunuksessa oli v. 1564 veronkirjoituksen jälkeen autioitunut noin 57 %, Vaasenassa 70 %, Ostretšinassa 67 % ja Oštasassa 66 %.²³ Äänisniemelläkin sota-aika oli aiheuttanut huomattavaa talojen autioitumista. Vihollisen hyökkäys v. 1581 on ulottunut ainakin Suojuun asti, mutta autiotilasto viittaa siihen, että retki on ulottunut hiukan Sungun pogostan puolellekin, vaikka pogostan keskus on säästynyt tuholta. Äänisen Karjalan keskusseutujen asutuksen tilaa v. 1583 kuvaa seuraava taulukko, jossa ovat talonpoikais- ja populitalot, joihin ei lännitustiloja.²⁴

*Taulukko 1**Äänisen Karjalan asutusta v. 1582—83*

Pogosta	Asuttuna	Autiona	Hävitettynä	Asumatta yht.	Summa
Aunus	753	131	638	769	1 522
Suoju	208	57	95	152	360
Sunku	248	135	96	231	479
Kiisi	344	163	14	177	521
Tolvoja	273	209	15	224	497
Tšolmuinen	28	28	—	28	56
Yhteensä	1 854	723	858	1 581	3 435

Taulukon perusteella voidaan päätellä, että Äänisen Karjalassa sodasta eniten kärsivät Aunus, Suoju ja Sunku. Kauemmaksi itään sodan tuhot ulottuivat huomattavasti lievempinä. Suurempaa autioitumista kauempana aiheuttivat väestön pako sekä nälkä. Luultavasti muuttoliike Novgorodin Lapin syrjäisempiin erämaihin oli voimistunut sodan johdosta.

Vienan rannikolla sodan tuho oli rajoittunut pääasiassa Kemin volostiin, mutta vihollisen pelko on aiheuttanut väestön pakoa piilopirtteihin ja erämaihin jopa Njuhtsassa ja Unesmassa asti.²⁵

Yleisesti ottaen hävitys oli siis suurin Käkisalmen läänissä sekä Aunuksessa, Pirkkinässä, Äänisniemen länsiosassa ja Vienan Kemin volostissa. Huomiota kiinnittää ruotsalaisten ja suomalaisten suorittama kirkkojen ja luostarien polttaminen, mihin liittyy uskonpuhdistusajan uskonnollista intoa vääräuskoisia ja jopa pakanoina pidettyjä karjalaisia ja venäläisiä kohtaan.²⁶ Myös karjalaiset ja venäläiset polttivat kirkkoja Suomen puolella, mutta eivät niin järjestelmällisesti kuin suomalaiset Karjalassa. Lännen hyökkäysten kohdealueille ei jäänyt yhtään ainoata luostaria ja kirkkojakin vain hyvin vähän.

3. Verotus

Ruotsin miehitysvallan ensimmäisiä tehtäviä Käkisalmen läänissä oli verotuksen järjestäminen linnan ja läänin miehitysväen ja hallinnon ylläpitoa varten. Jo 1581 tehtiin ensimmäiset manttaaliluettelot Räisälän, Kurkijoen, Tiuralan ja Tyrjän alueelta. Käkisalmeen kannettiin heti jonkin verran veroja harvalukuiselta väestöltä, jolta koottiin rahaa, ruista, kauraa, makkaroita, tukkeja ja heinää ja jolla teetettiin päivätoita linnaan.²⁷ Seuraavana vuonna linnan isännät antoivat luvan kan-

taa miehitysalueelta veroja harkinnan mukaan asukkaiden maksukyvyn perusteella ja niin meneteltiin siitä eteenkin päin.²⁸ Kullekin kappelille ja pitäjälle määrättiin asukkaiden luvun sekä satotulosten perusteella yhteisveromäärä, jonka jakamisesta talojen kesken huolehtivat staarosit. Tässä suhteessa noudatettiin siis vanhaa paikallista käytäntöä.

Vuonna 1581 saatiin miehitysalueelta seuraavanlaiset verot:

Taulukko 2

Käkisalmen linnan v. 1581 miehitysalueelta kantamat verot

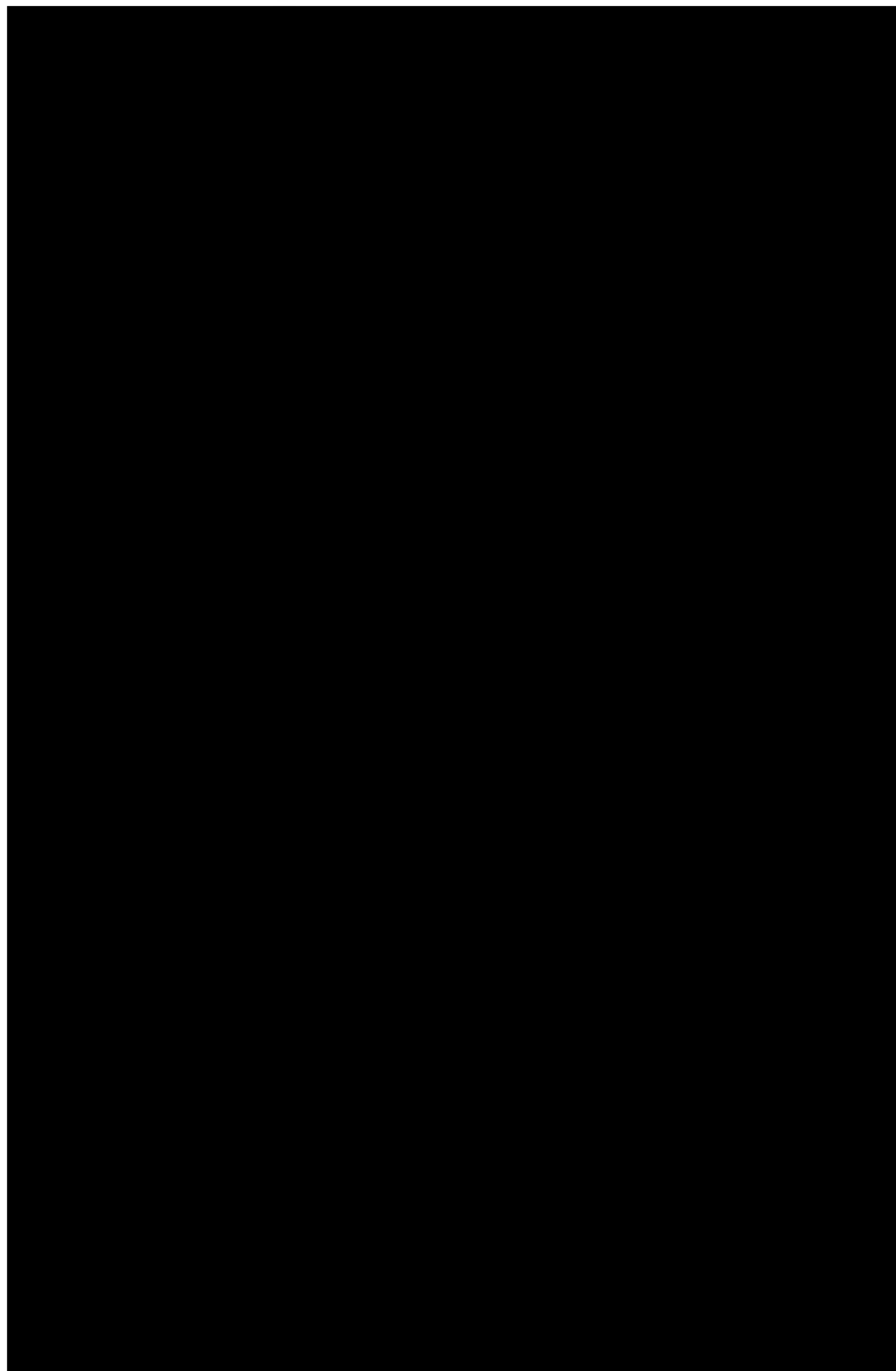
Rahaa	94,5 talaria
Ruista	50 tynnyriä
Kauraa	80 »
Makkaroita	8 kpl
Tukkeja	107 »
Heinää	80 rukoa
Päivätöitä	100

Vuonna 1585 linnanisännät sopivat väestön edustajien kanssa entistä yksityiskohtaisemmin veronmaksun seuraavaksi vuodeksi, niin että kukin kappeli maksoi veron kykynsä mukaan sellaisina tuotteina, joita sillä oli parhaiten luovutettavaksi. Tulos oli seuraavanlainen:²⁹

Taulukko 3

Käkisalmen läänistä v. 1585 kannetut verot

Pogosta ja kappeli	Rahaa äyriä	Ohraa tynn.	Tukkeja kpl	Oravan- nahkoja kiihtelystä	Kuiv. haukea leiviskää
Räisälä		23			
Kurkijoki	700		8		
Tyrjä (Sammattampi, Uukuniemi)	600		24		
Sortavala, Kitee		15	8	15	
» Suistamo		9	9	6	
» Impilahti ja Möltsälä	300		15		
» Suojärvi	409				
Ilomantsi		5	5	5	
» Pälkjärvi + Soanlahti		25	38		
» Tohmajärvi		25	65		
» Liperi	800		5		20
Yht.	87 taal. 25 äyr.	102	167	26	20

Kuva 13. *Kurkijoen keskustaa 1600-luvun karttapiirroksessa. Riksarkivet (Tukholma), Gränskartor Sv. (F) — R.komm. 1652—1653 nr. 1*

Asukkaat eivät voineet aina maksaa määrätyllä tavalla, vaan voudit vaihtoivat veroparssleita toisiin ja ottivat veroina mitä kullakin oli, joskus jopa karjaa, patoja ja kupariesineitä.³⁰

Joulukuussa 1586 Käkisalmen käskynhaltija Henrik Huggut kutsui koolle miehitysalueen talonpoikia neuvottelemaan verotuksen järjestämisestä pysyvälle pohjalle ja tiedusteli, miten he olivat maksaneet veronsa suuriruhtinaalle. Hän sai keskenään ristiriitaisia tietoja, mikä on ymmärrettävää, sillä eteläisen ja pohjoisen läänin verotus oli ollut erilainen. Huggut pyysi, että asukkaat suostuisivat maksamaan Ruotsille 15 ruplaa obšalta, mutta talonpojat väittivät niin suurta summaa mahdottomaksi ja pyysivät, että miehitysalvalta kävisi arvioimassa tilat ja niiden tuoton. Ruotsin palvelukseen siirtynyt pajari Josif Zeminski väitti talonpoikien maksaneen Venäjälle enemmän kuin mitä miehittäjä pyysi, mutta talonpojat eivät taipuneet vaatimuksiin. Käskynhaltijan oli hyväksyttävä edelleen arvioverotus, vaikka hän ilmoittikin olevansa tyytymätön sen määrään. Kuninkaalle hän kuitenkin kertoi lisänneensä verotusta jonkin verran edelliseen vuoteen verrattuna.³¹ Pakkoverotukseen ei kannattanut ryhtyä, sillä se olisi edistänyt väestön pakenemista Venäjän puolelle. Varsinaisten verojen lisäksi koottiin useina vuosina erilaisia apuveroja erityistarkoituksiin, pääasiassa lisääntyneen sotaväen elatukseen. Apuverona otettiin tietty määrä viljaa ja muita tuotteita kultakin talolta. Lisäverot aiheuttivat asukkaille huomattavan suuren ylimääräisen rasituksen.

Varsinaisten verojen lisäksi kannettiin vielä laamannin ja tuomarinmaksuna 2 äyriä savulta.³² Verovapaita olivat koko ajan staarostien, kestikievariin, tiedustelutalonpoikien ja Ruotsin palveluksessa olevien sotilaiden tilat. Kaikesta huolimatta läänin tuotto ei riittänyt miehitysväen ja hallinnon ylläpitoon, vaan Käkisalmeen koottiin elintarvikkeita myös Suomen puolelta, lähinnä Viipurin ja Savonlinnan lääneistä.

Yleensä kannettiin vuosittain verona rahaa 200—300 talaria, viljaa 200—400 tynnyriä, jonkin verran heinää sekä tukkeja muutamia satoja kappaleita. Vuonna 1589 verotuotto laski sodan uudelleen tuoman autioitumisen vuoksi, mutta kohosi miehitysvallan loppuajana ja tuli suhteellisesti entistä raskaammaksi. Varsinkin kun v. 1595 periaatteessa sovittiin läänin palauttamisesta Venäjälle, Ruotsi yritti hyötyä miehitysalueesta mahdollisimman paljon ennen palautusta. Seuraava tilasto pohjoisen voutikunnan veroista valaisee asiaa.³³

Taulukko 4

Käkisalmen pohjoisen läänin verot vv. 1589—95

Vuosi	Rahaa taal.	Viljaa tynn.	Heinää kupoa	Hirsiä kpl	Halkoja syltä	Muuta	Päivä- työtä kpl (pv.)
1589	30	199	115	16	25		460
1590							
1591							
1592		760	136				
1592 lisäver. .		602					
1593		818	251			hamppua 16 leiv.	
1593 lisäver. .		124					
1595	52	900	107			kapa- haukea 16 leiv.	186

Vielä v. 1597 kannettiin pohjoisesta voutikunnasta 481 tynnyriä viljaa, 1 898 kyynärää sarkaa, 18 saukonnahkaa, 68 lammasnahkaa, 4 lammassturkkia, 100 kyynärää palttinaa ja 502 kyynärää piikkokangasta. Tämä oli kovaa verotusta, varsinkin kun se kohdistui myös kotiteollisuuden tuotteisiin kuten sarkaan ja palttinaan, jotka olivat karjalaisten tavallisia kauppatavaroita ja jotka olivat Suomessa kysyttyjä.

Verotus tuntui väestöstä raskaalta senkin vuoksi, että elämä oli kaikin puolin epävarmaa sodan vuoksi. Miehittäjien lisäksi saattoivat myös Karjalan sissit vaatia elintarvikkeita ja muuta apua retkillään. Käkisalmen linnan veronkantajien toiminnasta ei ole säilynyt valituksia ennen kuin Ruotsin toiselta miehityskaudelta 1610-luvulta, mutta koska veronkantajia vastaan esitettiin Suomessakin melko usein valituksia, voidaan arvioida, että erittäin todennäköisesti miehittäjät harjoittivat tiettyä oman käden oikeutta myös verojen kantamisessa voitetuilta. Sattuihan muuallakin, että voudit kantoivat veroa yli määrän, kirjasivat tileihin vähemmän ja pitivät erotuksen itsellään.

4. Elinkeinot

Maatalous oli miehitysajallakin tärkein elinkeino, joskin se kärsi paljon sodan takia. Miehitysvalta pyrki säästämään ainakin siemenviljan väestölle, jotta sen veronmaksukyky säilyisi. Karjaa oli tuhoutunut sodassa ja karjantuotto väheni, mutta se antoi silti lisänsä niukkaankin ravintoon. Miehitysvalta pyrki saattamaan autiotiloja mahdollisimman nopeasti viljelykseen. Sitä varten ehdotettiin jo v. 1583 Käkisalmen

miehitysväessä palvelleille, että he suostuisivat jäämään lääniin viljelemään autiotiloja. Lääniin kutsuttiin asukkaita myös Äyräpäästä ja Savosta, ja heitä varten hankittiin karjaa Suomen puolelta. Vain pieni määrä sotilaita näyttää noudattaneen kutsua, mutta jonkin verran uudisasukkaita saatiin näin esim. Raudun pogostaan.³⁴

Miehittäjät pyrkivät tukemaan myös läänin entisten asukkaiden paluuta kotiseudulleen luvaten heille suojelusta. Kesällä 1584 linnan isännät kertoivat noin 200 talonpojan palanneen jo lääniin ja lisää tulevan jatkuvasti.³⁵ Vuonna 1587 Käkisalmen päällikkö Henrik Huggut myönsi kuninkaan ohjeen mukaisesti kolmen vuoden verovapauden koteihinsa palaaville asukkaille, mikä lienee osaltaan rohkaissut paluuseen.³⁶ Autioita pajarintiloja jaettiin suomalaisille läänitysmiehille ja näin saatiin viljelykseen aikaisemmin mainitut 14 kartanoa. Niitä saivat mm. laivaston amiraali Pentti Söyringinpoika, maavouti Henrik Melkkerinpoika, tulkki Antti Pekanpoika, linnan pappi herra Matias sekä laivakirjuri ja linnan välskäri-parturi.³⁷

Vuonna 1582 Pontus de la Gardie oli antanut Eerik Slangille läänityksenä 20 autiotilaa Kurkijoen Veijalasta ja 1587 kuningas vahvisti läänityksen. Sotapäällikkönä kunnostautunut Slang hankki tiloille asukkaat, jotka viljelivät niitä lampuoteina.³⁸ Pian Käkisalmen valtauksen jälkeen otettiin linnan käyttöön Räisälästä suuri Pärnän kartano, jota viljeltiin linnan laskuun paikallisen työvoiman avulla.³⁹ Jonkin verran autiotiloja saatiin siis viljelykseen, mutta sissisota ja karkaamiset autioittivat maita aina lisää. Maanviljelyksen tuotto oli alkuvuosina alhainen. Vasta aselevon aikaan se lienee päässyt kohoamaan.

Maanviljelyksen vaikeutumista kuvastaa myllyjen autioituminen. Vuonna 1585 Käkisalmen läänissä oli autiona 36 myllyä eli todennäköisesti kaikki käytössä olleet ammattimyllyläriä hoitamat myllyt.⁴⁰ Käsikivet pääsivät jälleen kunniaan ja yleensäkin jouduttiin palaamaan yhä enemmän vaihtotaloudesta omavaraistalouteen. Mainittakoon, että v. 1588 kaksi karjalaista ammattimiestä rakensi linnan viljelyksiä varten myllyn Käkisalmen lähelle.⁴¹

Kauppa ei sodan aikana täysin lamaautunut, mutta sodan pitkittyessä se supistui hyvin vähiin. Karjalaiset olivat vanhastaan innokkaita kauppamiehiä, he ryhtyivät kaupantekoon miehittäjien kanssa ja jatkoivat myös kauppamatkojaan Suomeen. Jo vuodesta 1581 Käkisalmen tileissä on mainintoja tavaroiden ostosta »ryssäläisiltä kauppiailta» ja muutammat nimimaininnat osoittavat, että nämä olivat karjalaisia. Heiltä ostettiin kalastusvälineitä, veneitä, palttinaa, pellavaa, tyynyjä ja muita taloustarvikkeita.⁴² Myös venäläisiä kauppiaita saapui aluksi linnaan, mutta heitä lienee pelottanut pois välirauhan alussa sattunut ryöstö. Suomalaissotilaat surmasivat kaksi venäläistä kauppiasta, jotka turva-

kirjeen nojalla pyrkivät Käkisalmeen.⁴³ Muutamat karjalaiset kauppiaat tekivät kauppamatkoja Venäjälle ja palkkiota vastaan hankkivat tietoja miehittäjille eli toimivat vakoojina. Tällainen oli mm. kauppias Mikita Vasilinpoika eli Pitkä-Mikko, joka v. 1587 vei Moskovaan Käkisalmen päällikön valituskirjeen aselevon rikkomisen johdosta.⁴⁴

Olavinlinnassa jatkui kauppa karjalaisten kanssa miltei keskeytyksittä sodan aikana, joskin sen määrä supistui voimakkaasti. Vielä 1570-luvulla ostettiin karjalaista palttinaa ja piikkaa noin 3 000 kyynärää ja sarkaa noin 1 400 kyynärää, mutta 1580-luvulla enää noin 460 kyynärää palttinaa eikä yhtään sarkaa. Seuraavalla vuosikymmenellä palttinankin määrä vielä pieneni.⁴⁵ Kaupan tyrehtymiseen vaikutti Karjalan koti- ja käsiteollisuuden jyrkkä taantuma sodan vuoksi. Kankaiden lisäksi karjalaisilta ostettiin jonkin verran hampppua, suolaa, saippuaa, kampoja, hiomakiviä, jopa jokunen karhukin.⁴⁶

Karjalan kauppiaat kulkivat ilmeisesti edelleen pienissä ryhmissä turvallisuuden takia, sillä esim. 1579 mainitaan Olavinlinnan tileissä, että linnassa yöpyi kahdeksan »ryssäläistä» kauppiasta viikon ajan.⁴⁷ Maksuksi karjalaiset saivat erilaisia nahkoja sekä rahaa. Kiellettyä maa-kauppaakin harjoitettiin edelleen, sillä v. 1572 sakotettiin eräitä savolaisia talonpoikia viljan myynnistä »ryssille», ja v. 1579 tehtiin valitus, että muuan talonpoika oli myynyt hevosia rajan taa ja ostanut sieltä lehmän.⁴⁸ Todennäköisesti Savonlinnaan tuli karjalaisia kauppiaita varsinkin läänin pohjoisosista, josta sinne oli erittäin hyvät vesitiet. Liperin asukkaat maksoivat miehitysvallalle huomattavan osan verojaan rahana, ja sille seikalle johdonmukainen selitys on liperiläisten kaupankäynti Suomen puolella.

Savonlinnan päällikkö Gödik Fincke määräsi v. 1583, että »ryssäläisillä» kauppiaille tulee olla Suomessa liikkeessaan passi aseleposopimuksen mukaisesti.⁴⁹ Kaupankäynti oli siis sallittua, mutta sitä pyrittiin tarkoin valvomaan.

Myös Viipurissa jatkui karjalaisten kauppiaiden toiminta sodan aikana, joskin paljon vähäisempänä kuin Savonlinnassa. Vuonna 1570 ostettiin Viipuriin vielä mm. Venäjän kauppaan kuuluvaa vahaa ja esim. 1573 mainitaan linnan varastossa uusia »ryssäläisiä» peittoja, todennäköisesti karjalaisia huopia.⁵⁰ Vuonna 1576 ostettiin aselevon aikana karjalaisilta hampppua, peittoja sekä mekkopukuja, mutta pian katkesi karjalaiskauppa Viipurissa elpyäkseen vasta rauhan tultua.⁵¹ Pohjanmaallakin kävi karjalaisia kauppiaita sodan aikana 1570-luvulla kuten olemme todenneet. Seuraavalla vuosikymmenellä tämäkin kauppa tyrehtyi.

Kalastus ja metsästys tulivat maanviljelyksen supistuessa entistä tärkeämmiksi ravinnon hankkimisessa. Sota oli tuhonnut Käkisalmen ym-

päristön lohipadot, sälekatiskat ja muut kalastuslaitteet, mutta pian linnan valtauksen jälkeen niitä ruvettiin kunnostamaan, varsinkin kun ympäristöön oli jäänyt noin 50 kalastajaa.⁵² Sitä varten teetettiin ympäristön asukkailla tuhansia työpäiviä. Kaupungin lähellä oli kaksi tuhoutunutta patoa, jotka rakennettiin uudestaan ruotsalaiseen tapaan upottamalla veteen hirsiarkkuja ja täyttämällä ne kivillä. Linnan tarpeisiin kunnostettiin kalastuspaikkoja Vuoksen suulla sekä Pärnässä, Asilassa ja Ahvenistossa.⁵³ Simpeleen järvellä, Puruvedellä ja Orivedellä alettiin taas kalastaa, kun patoja ja pyydyksiä oli jälleenrakennettu. Sissit tosin ahdistelivat kalastajia, rikkoivat pyydyksiä ja patoja ja veivät kalastajia Venäjälle, mutta välirauhan alkaessa kalastus pääsi taas elpymään. Vuonna 1586 saatiin palvelukseen Aunuksen karjalainen kalastaja, joka opetti rakentamaan kevyempiä karjalaisia kalapatoja paalujen varaan ja linnan päällikkö satoi ilmoittaa, että kalastuksen tuotto sen johdosta parani.⁵⁴

Välirauhan aikana kunnostettiin lisää kalapatoja ja rakennettiin pyydyksiä, niin että v. 1589 kalastamojen luettelo yllämainittujen lisäksi käsittää seuraavat paikat: Ostamon Järvenpää, Kiimajärvi, Leipälahti, Heikkola, Saviniemi, Myllysalmi, Äyräpään salmi, Hampaala, Simpele, Orivesi, Puruvesi.⁵⁵ Sortavalan puolella tunnetuin oli Janalahden siika-apaja sekä Salmissa Tulemajoen kalastamo.⁵⁶ Pohjois-Karjalassa tunnetuimpia olivat Pielisjärven haukivedet, joista maksettiin kapahaukea verona.

Pyydyksinä olivat edelleen merrat, verkot ja nuotat sekä ruonat. Viimeksi mainitut olivat isoja nieluttomia avomertoja, jotka asetettiin suu vastavirtaan, niin että kalat pysyivät virran painamina sen pohjukassa. Vuonna 1589 liman kalastamoissa oli yhteensä 82 mertaa ja 40 ruonaa. Lisäksi oli vielä nuottia ja rysiä. Saaliina saatiin lohia, siikoja, ankeriaita, haukia ja lahnoja.⁵⁷ Miehittäjät olivat yleensä tyytyväisiä kalastuksen tuottoon. Eerik Tönnenpoika kirjoitti kuninkaan Ahvenkosken apajapaikan kunnostuksen jälkeen marraskuussa 1588, että kalastamo tuotti viidessä viikossa 21 tynnyriä siikaa ja 61 kappaletta lohia, vaikka vuodenaika oli myöhäinen. Atraimella saatiin koskesta lisäksi useita satoja lohia tuoreena syötäväksi.⁵⁸ Käkisalimesta voitiin joskus viedä lohta jopa kuninkaan pöytään Tukholmaan.⁵⁹

Metsästystä varten Käkisalmissa oli kolme palkattua lintujen metsästäjää. Linnaan hankittiin varmaan riistaa myös ostamalla asukkailta, jotka entiseen tapaan pyydystivät jäniksiä ja muuta pienriistaa haukkojen avulla sekä verkoilla ja ansoilla.⁶⁰

Erikoisen tulolähteen muodosti Käkisalmen läänissä puolijalokivien louhinta Sortavalan Kitelän kylän luona olevasta kaivoksesta.⁶¹ Juhana III tunsu »Käkisalmen rubiinien» maineen, sillä v. 1583 hän pyysi

lähettämään niitä Tukholmaan ja Käkisalmen päällikkö Lasse Torstinpoika täytti pyynnön kertoen löytäneensä toisenkin jalokiviesiintymän. Seuraavana vuonna Sortavalasta löytyi myös muuta malmia, josta lähetettiin näyte kuninkaalle. Vuonna 1588 Kitelästä lähetettiin Tukholmaan puoli tynnöriä jalokiviä ja seuraavana vuonna kolme kertaa enemmän.⁶² Jalokiviesiintymää pidettiin kruunun omaisuutena; mm. Juhanan toisen puolison Gunilla Bjelken kruunu koristeltiin Käkisalmen rubiineilla.

5. Alistuako vai ei

Kuten olemme todenneet joukko karjalaisia asukkaita sekä venäläisiä pajareita siirtyi valloituksen aikana Ruotsin palvelukseen. Se ei ollut mitenkään poikkeuksellista, vaan yleistä ajan tapaa. Esim. Pontus de la Gardie, Tanskan palvelukseen astunut ranskalainen palkkasoturi, Ruotsin sotavangiksi jouduttuaan oli siirtynyt Ruotsin palvelukseen.

Käkisalmen läänistä jäi miehittäjien palvelukseen mm. kalastajia, joita sitten sissit veivät vankeina pois, kuten on mainittu. Ainakin yksi syy tähän menettelyyn oli se, että miehitysvalta käytti karjalaisia kalastajia perämiehinä sekä oppaina hyökkäyksissä Laatokan yli Aunukseen vuosina 1581 ja 1582.⁶³ Lisäksi mainitaan Ruotsin palveluksessa mm. karjalainen myllynrakentaja, verkonkutoja sekä kalapatojen rakentaja.⁶⁴

Erityisen hyödyllisiä valloittajalle olivat ne karjalaiset, joita voitiin käyttää vakoilijoina ja joista on runsaasti mainintoja Viipurin, Käkisalmen ja Olavinlinnan tileissä. Savonlinnassa kävi vuodesta 1577 lähtien joka vuosi karjalaisia tietoja tuomassa. Heitä oli linnassa kahdesta kuuteen henkeä yhdessä pari kolme yötä kerrallaan. Palkaksi tiedoista, joita he toivat Novgorodin, Pähkinälinnan ja Käkisalmen lääneistä, he saivat etupäässä erilaisia nahkoja. Nimeltä heitä mainitaan ensimmäisinä Simana Ryssä ja Jeskalainen Pitkä, jonka nimikin ilmaisee karjalaiseksi.⁶⁵ Nahkojen antaminen palkaksi viittaa siihen, että nämä vakoilijat olivat kauppiaita, jotka kaupassakin ottivat maksun yleensä nahkoina, kun taas talonpojat tarvitsivat enemmän viljaa. Kauppiaat saattoivatkin parhaiten liikkua sekä Novgorodin läänissä että Suomen puolella. Karjalaisten vakoilijain vierailut Olavinlinnassa jatkuivat Käkisalmen valtauksen jälkeen.⁶⁶ Lisäksi kävivät savolaiset talonpojat tiedusteluretkillä Venäjän puolella ja saivat palkaksi mm. verohelpotuksia tiloilleen.⁶⁷

Käkisalmen tileissä esiintyy melkoinen määrä karjalaisia yhteistointamiehiä, jotka saivat miehittäjiltä palkkaa tiedustelutoiminnasta.

Tunnetuimpia heistä oli perämiehenä, oppaana ja vakoilijana käytetty Riiko Repoinen, joka oli todennäköisesti Käkisalimesta tai sen läheltä.⁶⁸ Paavali Retukäpälä oli kalastaja ja perämies Kurkijoen Kilpolansaa-resta. Hänellä oli kaksi vävyä Venäjällä, toinen Moskovassa ja toinen Aunuksessa. Nämä toivat hänelle tietoja, joista Paavali sai maksuksi suolaa, viljaa, nahkoja ja muita tarvikkeita.⁶⁹ Muita nimeltä mainittuja vakoilijoita olivat mm. edellä mainittu Pitkä Mikko Räisälästä, Sortavalan staarosti Teppana, Kurkijoen pappi Ilja sekä muutamat talonpojat Kurkijoenalta, Sortavalasta ja Salmista, kuten Ondrei Suurinen, Iivana Orjanen ja Ontrei Hutkinen.⁷⁰ Kiteen Kesälahdesta kotoisin ollut talonpoika Jaakko Kumoinen kävi v. 1587 jopa sissien leirissä vakoilemassa.⁷¹ Palkkiona vakoilijat saivat sodan alkuaikoina nahkoja ja kangastakin, mutta myöhemmin välirauhan päätyttyä vilja ja suola tulivat tärkeimmiksi palkan muodoiksi, sillä elintarviketilanne huononi.

Viipurissakin kävi karjalaisia ja inkeriläisiä tietoja tuomassa, joskin Viipurin läänin tiedustelua hoitivat pääasiassa Jääsken ja Äyräpään talonpojat. Tiedustelijain joukossa mainitaan v. 1584 esim. »ryssä» Vasil, joka kävi tiedustelumatkoilla Pähkinälinnassa ja Novgorodissa, sekä Iivana Ryssä, joka luultavasti oli kalastaja, koska hän myöhemmin toimi perämiehenä Viipurin ja Inkerin satamien välillä.⁷² Muitakin karjalaisia mainitaan läänin omien tiedustelijain lisäksi.⁷³

Tiedustelu turvasi toimeentuloa miehitysvallan alaisuudessa, mutta se sisälsi omat riskinsä entisen isänmaan taholta. Kuten on mainittu, sissit vangitsivat Karjalan yhteistoimintamiehiä ja eräät joutuivat vangiksi Venäjällä kuten staarosti Teppana Novgorodissa v. 1582, joskin hän pääsi pian vapaaksi. Muuan toinen vakoilija pääsi karkaamaan Venäjältä v. 1587, mutta salmilainen Matvei Grigorinpoika joutui kiinni Novgorodissa v. 1588 ja hirtettiin.⁷⁴

Ruotsin palvelukseen siirtyi vallatuilta alueilta myös melkoinen joukko pajareita ja läänitysmiehiä perheineen, pääasiassa kuitenkin venäläisiä sotavankeja sekä Inkerinmaan pajareita. Kuuluisimpia heistä olivat ylhäissukuinen Afanasi Šemjakin sekä Ivangorodissa vangittu Afanasi Belski, joka oli v. 1587 läsnä Käkisalmissa pidetyssä sissien tuomitsemisessa.⁷⁵

Käkisalmen valtauksessa 1580 miehittäjien puolelle jäi linnan puolustukseen osallistuneita pajareita, joista nimeltä mainitaan ainakin Josif Semenski ja Smirnoi. Sen sijaan kolmantena myöhemmin mainittu Afanasi Saburov näyttää joutuneen vangiksi 1570-luvulla.⁷⁶ Seuraavana vuonna nämä pajarit asuivat seurueineen kolme kuukautta Turun linnassa ja osallistuivat sitten Ruotsin joukkojen mukana sotaan Virossa. Vuonna 1585 heidät lähetettiin muiden Ruotsin asiamiesten mukana Käkisalmen miehitysalueelle ottamaan uskollisuuden valaa

Ruotsin kuninkaalle. Saburov oli lähettänyt kirjeen eräälle pajarille Pähkinälinnaan, ja kun kuningas sen tultua ilmi alkoi epäillä häntä, hän pakeni Venäjälle v. 1586, mutta Semenski pysyi Ruotsin palveluksessa vuoteen 1597 asti.⁷⁷

Nämä pajarit tuskin kuuluivat Käkisalmen läänin vanhoihin asukaisiin, sillä heidän sukujaan ei ole v. 1568 verokirjassa. Todennäköisesti he olivat vuoden 1568 jälkeen lääniin siirrettyjä läänitysmiehiä tai Venäjän raja-armeijan päällystää. Ruotsissa ja Suomessa oleskeli sodan aikana muitakin pajareita yhteensä noin neljäkymmentä, mutta heidän joukossaan ei ole Karjalassa vanhastaan tunnettuja läänitysmiesten sukuja, joten hekin lienevät olleet venäläisiä. Tosin nimeltään sellainen kuin Georgi Andomski voisi olla Äänisen Karjalan Andomasta kotoisin, mutta nimen perusteella ei voi tehdä varmaa johtopäätöstä kotiseudusta.⁷⁸

Kysymys Käkisalmen läänin rajasta askarrutti Ruotsin kuningasta ja miehitysviranomaisia Käkisalmen valtauksesta lähtien. Pontus de la Gardie kirjoitti pian valtauksen jälkeen, että lääni kuulemma ulottuu hyvän matkaa Lappiin asti.⁷⁹ Pian kuningas käski ylipäällikköä lähettämään luotettavan henkilön tutkimaan läänin rajaa, mutta tehtävä jäi sodan vuoksi suorittamatta. Aseleponeuvotteluissa kuningas pyrki saamaan Ruotsille koko maan Kuolasta Inkeriin asti ja seuraavina vuosina miehittäjät pyrkivät osoittamaan, että Käkisalmen lääni, jonka linnan mukana tuli kuulua Ruotsille, käsittää lähes koko mainitun alueen.

Syksyllä 1584 Käkisalmesta sissejä takaa-ajamaan lähetetty partio kertoi voineensa kaukaa keskustella sissien naisväen kanssa, ja naiset olivat kertoneet, että lääni ulottuu Vienen mereen asti. Muuan vangiksi saatu nainen kertoi, että sissien hallussaan pitämässä erämaassa asukkaat olivat aina olleet vapaita ja itsenäisiä. He eivät olleet maksaneet veroa minnekään eikä heillä ollut mitään muuta herraa kuin Jumala taivaassa eikä muuta hallitsijaa kuin »Grimschatan».⁸⁰ Tämä kummallinen nimi on suomalaisessa tutkimuksessa tulkittu saatanaksi, mutta »julman saatanan» alamaiseksi tuskin karjalaisetkaan sentään tunnustautuivat. Nimi tulisikin tuon ajan tapaan ääntää »Grimskatan» ja se on Ruotsin puoleisen keskustelijan kuulon aiheuttama väännös sanoista »Rimski tsar», joka tarkoitti (kolmannen) Rooman eli Venäjän keisaria, mitä arvonimeä Iivana IV:stäkin joskus käytettiin.

Käkisalmen linnanisäntä Pentti Juhananpoika katsoi kuninkaan kannan mukaisesti, että koko laaja lääni satamineen kuului linnan miehitysalueeseen. Hän oli kehottanut sissejä alistumaan Ruotsin valtaan ja kertoi näiden suostuneen, jos saavat naisensa takaisin. Hän aikoi lähettää joitakin sissejä panttivankeina Ruotsiin, mutta korosti, että heidän naisiaan, jotka ovat »alastomia ja kaikin tavoin sopimattomia», olisi

arveluttavaa lähettää kuninkaan luo. Pelkäsiköhän päällikkö kuninkaan lankeavan karjalaisnaisten viehätysvoimaan!

Läänin rajan selvittämisestä ei vieläkään tullut mitään. Vuonna 1587 Käkisalmen käskynhaltija Henrik Huggut kirjoitti antaneensa tutkia rajan kulkua, mutta asukkaat olivat väittäneet, että lääniin kuuluu vain miehitetty alue, vaikka hän vanhojen kronikkain ja kirjojen perusteella oli tullut käsitykseen, että lääni ulottui Pyhäniemeen Kuolan pohjoisrannikolla.⁸¹ Saadaksean »luotettavampia» tietoja linnanisäntä juotti erään karjalaisen perämiehen humalaan, jolloin tämä kertoi, että lääni ulottuu etelässä Syvärin jokeen. Muuan 90-vuotias vanhus myönsi, kun hänelle oli luvattu rahapalkinto, että lääni ulottuu Syväriltä Pyhäniemeen asti. Vielä seuraavana vuonna Juhana III kirjoitti Suomen yli-päällikölle Yrjänä Boijelle, että aseleposopimuksen perusteella koko lääni kuului Ruotsin miehitysvaltaan, minkä vuoksi hän käski ulottaa miehityksen Syväriltä Pyhäniemeen asti. Mukana seurasi rajaluettelo, jonka mukaan raja kulki Pähkinälinnan läänin rajalta lännestä Laatokan poikki Syvärinjoelle, jokea pitkin Ääniselle, Poventsaan, Uukjärvelle ja Vienan merelle, mistä raja kiertää Kuolan ympäri Varankiin.⁸²

Sodan aikana hankitut rajatiedot olivat tendenssimäisiä ja koottu nimenomaan tukemaan Ruotsin aluevaatimuksia. Mutta niiden pohjalla oli tiettyjä todellisuuden palasia sekä muistoja aikaisemmilta ajoilta. Väite sissien asuman erämaan suuresta itsenäisyydestä sopii hyvin Novgorodin Lapin kaukaisimpiin erämaakyliin sekä Villiin Lappiin. Novgorodin Lapin eteläosan asukkaat maksoivat veroja Novgorodiin.⁸³ Repola oli maksanut veroa Käkisalmen lääniin ja myös Kuolaan, kuten Stolbovan rauhan rajakiistassa kävi ilmi. Mutta Novgorodin Lapin luoteisosan kyliä ei mainita vuoden 1597 verokirjassa, vaikka siellä oli varmasti jo asutusta. Verokirjoissa on aukko suunnilleen Kiimasjärveltä Uhtualle. Mahdollisesti sinne oli siirtynyt karjalaisia uudisasukkaita sekä Suomen puolelta että Venäjän Karjalasta, mutta kaukana metsien ja vesien takana he olivat eläneet vielä vapaina verotuksesta ja muista hallinnon rasitteista sekä uusista kulttuurivirtauksista. Tämä selittää osaltaan myös suurten kalevalaisten myyttirunojen säilymistä parhaiten juuri tällä alueella.

Mitä tulee Käkisalmen läänin ulottumiseen Syväriltä Pyhäniemeen, se oli tietenkin virheellinen käsitys, mutta se voi sisältää karjalaisten muistoja kaukaiselta jakamattoman Karjalan ajalta, jolloin karjalaisten nautinta-alue tosiaankin ulottui Laatokalta Ääniselle sekä Vienan merelle ja Villiin Lappiin.

Ruotsin miehitysalueen raja oli häilyvä ja kiistanalainen. Samoin oli miehitysalueen väestön asema ongelmallinen. Aukkaita ahdistettiin

joka taholta, mikä pakotti kysymään, alistuako miehitysvaltaan vai ei. Jos ei alistunut, miehittäjät kostivat; jos alistui, sissit saattoivat kostaa. Sama hirvittävä pulma on tuttua miehitettyjen alueiden ihmisille meidän aikamme sodista. Kuitenkin lienee todettava, että yleensä miehitysvaltaan alistuttiin vain pakosta, ellei muuta helpompaa mahdollisuutta ollut. Kotiseudun vapaus oli rakas myös Venäjän Karjalan väestölle uuden ajan alussa. »Ruotsit» olivat vieraita miehittäjiä, eivät suinkaan »vapauttajina» tai »suojelijoina» saapuneita heimoveljiä.

VI SISSISODASTA RAUHAA KOHTI

1. Karjalan partisaanit

Välirauhan aikana varsinaiset armeijat pidättäytyivät sotatoimista, mutta sissisota jatkui lähes katkeamatta. Karjalaisten sissien hyökkäykset kohdistuivat Käkisalmen miehittäjiä ja näiden karjalaisia yhteistoimintamiehiä sekä Savon ja Pohjanmaan kiistanalaisia raja-asutuksia vastaan. Karjalan partisaanit olivat sangen itsenäisiä eivätkä suostuneet noudattamaan aselepoa. Tämä on ymmärrettävää, sillä eihän edes rauhansopimus aikaisemmin ollut estänyt rajakahinoita, miten sitten epävarma aselepo. Toisaalta sissien toiminnassa voi nähdä vastalauseen myös tsaarille, joka toistuvasti oli uhrannut karjalaisten edut muiden päämäärien vuoksi. Venäjän hallitsija pyrki noudattamaan aselepoa, mutta sissijoukkoja tsaarikaan ei kyennyt hillitsemään eikä hän voinut ryhtyä myöskään rankaisutoimiin niitä vastaan, sillä se olisi merkinnyt oman voiman heikentämistä sodan vielä kestäessä. Siten Karjalan partisaanit saattoivat käydä omaa sotaansa miehitysvaltaa sekä ikivanhojen yhteisten erämaiden asuttajia vastaan.

Aselevon alussa Karjalan rajalla oli rauhallista, mutta jo kesällä 1584 Käkisalmen läänin pohjoisosista hyökkäsi sissijoukko hävittämään taloja Savon rajaseudulla. Savonlinnan päällikkö Gödik Fincke pyysi lupaa kostaa, mutta kuningas ei suostunut. Elokuussa sissit hyökkäsivät uudestaan ja surmasivat tai ottivat vangiksi 12 talon asukkaat. Savolaiset olivat jatkuvasti pitäneet rajalla vartijoita, mutta nämä oli ilmeisesti kierretty. Syyskuussa Olavinlinnan päällikkö lähetti, ilmeisesti omalla vastuullaan, sotaväkeä kostoretkelle »Kainuuseen», mikä tässä tarkoittanee Käkisalmen läänin pohjoisrajan seutuja. Erämaassa käytiin taistelu, jossa sissit joutuivat tappiolle ja menettivät kaatuneiden lisäksi joukon naisia vankeina.¹ Taisteluun osallistuivat paikalliset pohjoiskarjalaiset partisaanit, sillä lähistöllä olivat heidän perheensä, joi-

Kuva 14. *Murrosten käyttö metsätaistelussa. Murroksia rakennettiin varsinkin Savon itärajoille. Olaus Magnus VII. 12.*

den naisten kanssa suomalaiset olivat huutamalla käyneet keskusteluja todennäköisesti vesilinjan ylitse.

Sissijoukoilla oli kolme tukialuetta, joilta käsin yllätyshyökkäyksiä tehtiin. Aunuksen alueella oleili Kiril Rogosin, jolla v. 1585 kerrottiin olleen 700 miestä; Käkisalmissa kerrottiin hänen saaneen lisävoimikseen 500 kasakkaa.² Mikäli tämä pitää paikkansa, on kasakoita annettu hänelle kiistanalaisen Käkisalmen pohjoisen läänin pitämiseksi Venäjän hallussa, mutta ei hyökkäyksiin Suomen puolelle aselevon aikana, eikä niitä aluksi sellaiseen käytettykään. Rogosinilla oli alipäällikkönä veljensä, joka oli pappi, sekä joukko karjalaisia talonpoikia kuten Luka ja Onitsa Räsäset Pielisjärveltä, Mikko Jälkinen, Odina Saavanpoika Kurkijoen Petkolasta, Tretjak Kolosniekka ja muitakin. Aunukseen sijoitetun venäläisen sotaväen päällikkönä oli pajari Feodor Boslav.³

Toinen tukialue oli Käkisalmen läänin pohjoisosa eli Pielisjärven seutu sekä Viinijärvi, josta tehtiin useita hyökkäyksiä Pohjois-Savoon ja Pohjanmaalle. Pielisjärven asukkaat eivät tunnustaneet Ruotsin ylivaltaa, vaan päättivät pysyä Venäjän yhteydessä ja vastustaa »ruotseja». Sitä varten muuan talonpoikaisjohtaja Kurtsinen sai tynnyrin ruutia v. 1583. Vuonna 1587 kävi Luka Räsänen uuden tsaarin luona samoin pyytämässä tukea taisteluunsa Ruotsin valtaa vastaan.⁴ Luka Räsänen lienee veljensä kanssa useimmiten johtanut Pielisjärven sisesejää, kun taas viinijärveläiset näyttävät tehneen retkensä paikallisten johtajiensa alaisina. Pohjoisen Karjalan sisseillä tuskin oli venäläistä sotaväkeä apunaan; he näyttävät olleen kokonaan paikallista väestöä ja miehitysalueen pakolaisia.

Kolmas sissien tukialue oli Vienan Karjala, josta tehtiin useita hyökkäyksiä Pohjanmaalle. Solovetskin ja Suman streltsejä pidettiin puolustusväkenä linnakkeissa eikä heitä voitu lähettää Suomeen partio-retkille, jotka lienee tehty paikallisen väestön voimin. Mukana saattoi olla venäläisiä asukkaita, jotka olivat yhteistyössä karjalaisten kanssa.

Kesällä 1585 Aunuksen sissejä liikkui Käkisalmen läänissä, missä he mm. pieksivät muutamia talonpoikia jotka olivat viemässä verojaan linnaan. Toinen ryhmä, jota johti neljä talonpoikaa, mm. Odina Saa-vanpoika, hyökkäsi veneillä Kurkijoelle ja Tervuun, missä se ryösti miehitysvaltaan alistuneilta asukkailta rahaa, kankaita, majavan- ja oravannahkoja sekä muutamia hevosia ja lehmiä.⁵ Käkisalmen läänin pohjoisosista hyökättiin samana vuonna Lapinlahteen Kuopion pohjois-puolelle, todennäköisesti vähän ennen joulua, jolloin sissit veivät mennessään 32 vankia.⁶

Venäläisten käsityksen mukaan Ruotsin miehitysvalta ulottui vain 20 silloista peninkulmaa Käkisalimesta pohjoiseen eli Pyhäjärvelle asti, minne miehitysvalta tosiasiallisesti ulottui aselevon alkaessa. Vuoden 1587 tapahtumat osoittavat, että Venäjä katsoi Salmin, Suistamon, Suo-järven ja Ilomantsin kuuluvan aselevon aikana Venäjään. Ruotsalaiset ja suomalaiset puolestaan katsoivat, että Käkisalmen linnan mukana koko lääni oli antautunut ja kuului siis aselevon aikana Ruotsin miehitysvaltaan. Siksi he toistuvasti vaativat Ruotsille koko Karjalaa Jää-mereltä Syvärille, ja samaan aikaan he koettivat varovasti laajentaa tosiasiallista miehitysalueutta, missä pyrkimyksessä he saavuttivat jonkin verran menestystä. He saivat verotusalueutta hiukan laajennetuksi pohjoiseen päin, niin että vuonna 1585 kävi joukko Olavinlinnan nihtejä Liperissä ja Ilomantsissa asti »rajaa tarkistamassa».⁷ Samana vuonna nämä pitäjät ilmestyivät ensi kerran Käkisalmen verotileihin, joten nihtien retkellä ei ollut kyseessä niinkään karjalaisten ja savolaisten välisen rajariidan tutkiminen, vaan miehitysalueen suurentaminen. Vasta seuraavana vuonna Olavinlinnan päällikkö valitti kuninkaalle karjalaisten ja savolaisten välisistä rajariidoista ja pyysi uskottuja miehiä tutkimaan Savon ja Karjalan välisen rajan kulkua.⁸

Venäläiset ja karjalaiset pitivät Ruotsin miehitysalueen laajentamista aselevon rikkomisena kuten näkyy neuvotteluista vähän myöhemmin.⁹ Se oli omiaan kiihdyttämään sissisotaa ja oli varmaan osasyynä siihen, että venäläistä sotaväkeä osallistui sitten muutamiin kahakoihin aselevon aikana.

Vuoden 1586 keväällä karjalaiset sissit tekivät jälleen hyökkäyksen Savon rajaseudulle, ja Käkisalmen maavouti Pentti Arvinpoika ajoi heitä takaa Pielisjärvelle asti, mistä hyökkäys lienee lähtenyt.¹⁰ Marras-kuussa sissit vierailivat »Kainuussa» eli savolaisasutuksen pohjoisosassa,

entisellä karjalaisalueella. Käkisalimesta lähetettiin silloin sotaväkeä ajamaan heitä takaa ja se yllätti sissit juhlimasta voittoaan Roukkulassa Novgorodin Lapin puolella. Noin 60 sissiä sai surmansa, joukossa mm. Kiril Rogosinin veli. Kylässä samanaikaisesti oleskellut Novgorodin veronkantaja pääsi pakenemaan ja esittämään selostuksen tapahtumista Novgorodissa.¹¹ Kevättalvella 1587 sissit pystyivät jälleen hyökkäämään Savoön. Tällä kertaa he hävittivät 73 taloa Säämingin pitäjältä. Retki näyttää tehdyn Suistamolta Tohmajärven ja Kiteen kautta. Savolainen lippukunta ajoi sissejä takaa tuloksetta.¹²

Karjalan sissit tuottivat erittäin paljon harmia miehitysvallalle. Käkisalmen päällikkö Eerik Tönnenpoika kuvasi heidän toimintaansa seuraavaan tapaan: Jos kymmenkunta sissiä hyökkää kylään ja heidät onnistutaan sotaväellä yllättämään, niin on heti parikymmentä sissiä toisella seudulla peninkulmien päässä vahinkoa tekemässä. Paikalliset asukkaat suojelevat sissejä ja kun sotaväki menee johonkin kylään heitä etsimään, väki vakuuttaa ettei se tiedä sisseistä mitään. Mutta missä sissit tekevät vahinkoa, sieltä tullaan kyllä linnaan valittamaan. Joskus tavoitetaan muutamia sissejä, mutta lääni on liian laaja kokonaan puhdistettavaksi. Jos sissien perään lähetetään pieni osasto, he voittavat sen. Jos lähetetään suuri määrä sotaväkeä, asukkaat valittavat sen aiheuttamia rasituksia.¹³

Kuvaus osoittaa karjalaisten noudattaneen kaikkina aikoina yleistä sissitaktiikkaa eli yllätyshyökkäystä pienin joukoin etunaan liikkuvuus ja suuri nopeus sekä tukena väestön antama vapaaehtoinen tai pakollinen suoja.

Vuonna 1587 taistelu kiihtyi koskemaan Käkisalmen pohjoisen läänin miehitys- ja verotusoikeutta, mikä johti varsinaisen sotaväen mukaan tuloon karjalaisten puolelle.

Vuoden alkupuolella miehittäjät saivat vangiksi muutamia sissejä, jotka vietiin Käkisalmeen tuomittavaksi. Linnanherra Henrik Huggut järjesti oikeudenkäynnin, jota seuraamaan kutsuttiin kaksi Ruotsin puolelle paennutta tunnettua pajaria sekä karjalaisia talonpoikia. Päällikkö luetutti asiaa koskevat kohdat Ruotsin laista ja antoi tuomita yhden sissin teipipyörässä ruhjottavaksi sekä kuumilla pihdeillä revittäväksi.¹⁴ Toiset lienee mestattu ilman kidutusta.

Sissisota tuo yleensä mukanaan kovuutta ja julmuutta molemmin puolin, varsinkin kun teknisesti heikompi sissijoukko on ylivoimaista armeijaa vastassa ja tämä puolestaan on ainakin osittain vihamielisen väestön ympäröimänä. Näin kävi Karjalassakin.

Lieksan Luka Räsänen kävi alkuvuodesta 1587 tsaarin puheilla pyytämässä apua taisteluun ruotseja vastaan, jotka yrittivät aselevon aikana levittää valtansa Pohjois-Karjalaan ja olivat saaneet osan väes-

töä puolelleen. Luka sai tynnyrin ruutia sekä noin 500 ratsumiestä nuoren pajarin Huotari Vasiljevin johdossa. Hän sai luvan hyökätä ruotsalaisten valtaaman läänin pohjoisosaan, mutta retki piti tehdä »tsaarin tietämättä», koska virallisesti oli voimassa aselepo. Tarkoitus oli palauttaa Käkisalmen pohjoinen lääni Venäjän yhteyteen.¹⁵

Syyskuun lopulla Huotari Vasiljev kasakoineen sekä Luka Räsänen sisseineen hyökkäsivät Aunuksesta Käkisalmen lääniin kahtena osastona, kasakat ratsuineen maitse ja ainakin osa sisseistä veneillä. Käkisalmessa kerrottiin, että kasakat olivat luvanneet tsaarille osuuden ryöstösaaliista,¹⁶ ja totta on, että tällä ja seuraavilla retkillä harjoitettiin paljon julmuutta Ruotsin valtaan alistuneita kohtaan. Pakkoverona kannettiin rahaa, viljaa, kalaa, karjaa ja turkiksia, taloja poltettiin ja asukkaita kidutettiin, useita jopa surmattiin. Kasakat, joiden mukana oli sissejä, etenivät Salmin kautta Sortavalan itäosaan, kääntyivät pohjoiseen Suistamolle, Pälkjärvelle, Tohmajärvelle, Kiteelle, Liperiin ja Ilomantsiin, mistä palattiin leiriin Suistamolle. Samaan aikaan oli karjalainen sissipartio käynyt veneillä Kurkijoen alueella.¹⁷

Sillä välin oli muuan toinen pajari koonnut omin päin pienen miesjoukon ja ryöstellyt Ägläjärven seutuja, jotka eivät kuuluneet Ruotsin miehitysalueeseen. Sitä ei Vasiljev sallinnut, vaan ajoi »yksityisyritystä» takaa Porajärvelle, surmasi osan hänen väestään ja vangitsi johtajan.¹⁸ Myös Rogosin miehineen saapui Suistamolle. Hän ei ollut osallistunut pakkoverotusretkeen ja syytti Vasiljevia, että tällä ei ollut oikeutta ryöstöön, sillä hänellä oli tsaarin ohje suojella Pielisjärveä joutumasta Ruotsin valtaan. Rogosinin kerrotaan lähteneen todistajan kera Moskovaan tekemään tsaarille valitusta hyökkäyksen johdosta. Ruotsalaistenkin raporteista näkyy, että hyökkäys ja pakkoverotus oli pääasiassa Huotari Vasiljevin kasakkojen työtä, mistä osittain johtuu retken julmuus asukkaita kohtaan.

Käkisalmessa oli syksyllä 1587 vain 200 miestä eikä niitä voitu lähettää vahvistunutta vihollista vastaan. Eerik Tönnenpoika pyysi apua Viipurista ja Olavinlinnasta, ja kun lisäjoukot olivat saapuneet ne lähtivät vouti Henrik Melkkerinpojan johdossa Suistamolle alkutalven aikaan marraskuussa, lumen jo tultua. Eteneminen oli kelin vuoksi hidasta ja Pälkjärven tienoilla eräät savolaisen nostoväen talonpojat pitivät melua, joku jopa tuohitorvea soittaen, niin että karjalaiset tiedustelijat saivat selville sotajoukon lähestymisen. Sissit ja kasakat eivät antautuneet taisteluun, vaan vetäytyivät läänin itärajan taa.¹⁹

Tuskin suomalaiset olivat poistuneet, kun sissit palasivat Suistamolle ja Ilomantsiin. Kasakat lienevät poistuneet Venäjälle vieden veron ja sotasaaliin mukanaan, sillä kun Savon lippukunta joulukuun lopulla tavoitti sissijoukon Ilomantsissa, se saavutti helposti voiton ja surmasi

satakunta sissiä. Rohkaistuneena Käkisalmen päällikkö lähetti maavouti Henrik Melkkerinpojan vain 50 nihtiä mukanaan tutkimaan vahinkoja sekä kantamaan pohjoisesta läänistä veroa Ruotsille eli siis ottamaan alueen uudestaan Ruotsin valvontaan. Tällä kertaa sissit yllättivät osaston Ilomantsissa, todennäköisesti helmikuussa 1588, jolloin vouti menetti 43 miestä kaatuneina ja vankeina.²⁰ Taistelujen seurauksena Sortavala ja Ilomantsin eteläosat saatiin jälleen Ruotsin valvontaan, mutta Pielisjärvi jäi vapaaksi miehityksestä. Sotatoimet eivät olleet muuttaneet tilannetta.

Kiista Käkisalmen pohjoisen läänin omistuksesta jatkui myös poliittisella tasolla. Suomen ylipäällikkö Arvi Tavast ja Käkisalmen isäntä Eerik Tönnenpoika Wildeman kirjoittivat joulukuun alussa 1587 Novgorodin käskynhaltijalle valituksen hyökkäyksistä Käkisalmen lääniin. Käkisalmen käskynhaltija Yrjänä Boije jatkoi kirjeenvaihtoa Pähkinälinnan vojevodin ja Novgorodin käskynhaltijan kanssa seuraavana vuonna, mutta se ei tuottanut tuloksia, sillä molemmat osapuolet syytivät toisiaan aselevon rikkomisesta sekä hävityksistä ja surmateoista kiistanalaisella alueella.²¹

Novgorodin käskynhaltija ruhtinas Feodor Trubetskoi lähetti helmikuussa 1588 Aunukseen osaston sotaväkeä pajari Ivan Sudokovin johdossa, joka itse oli aikaisemmin asunut Karjalassa. Sudokovin tehtävänä oli säilyttää Käkisalmen pohjoinen lääni Venäjän yhteydessä aselevon alkaessa vallinneen tilanteen mukaisesti eli 20 peninkulman (100 km) päähän Käkisalmeista. Sudokov kirjoitti Viipuriin ja Käkisalmeen ja ilmoitti, että jos »ruotsit» tunkeutuvat mainitun rajan yli, heidät surmataan.²² Kuninkaan ohjeita noudattaen Käkisalmen miehitysväki kuitenkin avoimesti uhmasi Sudokovia ja päätti pitää kiistel-lyn lääninosan hallussaan.

Todennäköisesti saman vuoden loppupuolella Käkisalmeen käytiin kantamassa veroa jonkin matkaa Pyhäjärven takaa, mikä tapahtui meriväen tuella, sillä maavoudin lisäksi matkalla mainitaan olleen myös Käkisalmen laivaston päällikkö Pentti Juusten. Sudokov lähetti alueen talonpojille sanan, että he eivät saa maksaa veroa Käkisalmeen vaan Aunukseen, mutta minkäs talonpojat mahtoivat Ruotsin aseistetuille veronkantajille eikä Sudokov uskaltanut ryhtyä taisteluun Käkisalmen joukkoja vastaan.²³ Tilanne jäi ennalleen, mutta myöhemmin Sudokov vietiin vangittuna Moskovaan ilmeisesti Ruotsin valitettua aselevon rikkomisesta.²⁴

Sissisota jatkui aiheuttaen miehitysvallan kostoretkiä. Huhtikuussa 1588 Juhana III käski kostaa aikaisemmat retket tekemällä laivastolla hyökkäyksen Aunukseen. Tavoitteena oli varmaan myös karkottaa Sudokov miehineen läänin rajalta.²⁵ Pentti Juusten suoritti kesällä laiva-

retken Aunuksen rannikolle Konnun kylään asti, mistä hän palasi Salmiin. Saatuaan vangiksi joitakin sissejä hän hirtätti heidät heti Salmis-
sa. Jälkeenpäin, kun hyökkäys aiheutti Venäjältä uuden syytöksen ase-
levon rikkomisesta, päällikkö puolustautui viittaamalla retken lyhyy-
teen.²⁶

Samaan aikaan karjalaiset sissipartiot olivat tehneet yllätysretkiä
Käkisalmen läänin ja Pohjois-Savoon. Ne liikkui-
vat pieninä osastoina kantaen pakkoveroa ja häiriten miehitysosastoja. Lokakuun alussa sis-
sit hyökkäsivät Viinijärveltä Kuopion seuduille, missä he surmasivat
55 henkeä, polttivat joukon taloja ja saivat vangiksi vartiopäällikön,
jonka he surmasivat kidutettuaan häntä sitä ennen julmalla tavalla.
Retken tekijöinä raportti luettelee kymmenkunta karjalaista, joista
useimmat Viinijärveltä kuten Kerkun poika, Kontisen poika ja Hesko
Muskonpoika. Sukunimeltä mainitaan Tinkkainen, Patrikainen ja Kau-
roi.²⁷

Sissien lisäksi Käkisalmen pohjoisessa läänissä retkeili osastoja Su-
dokovin nostoväestä johtajinaan Feodor Boslav sekä Sudokovin sisaren-
poika Korde Iivananpoika. He kantoivat veroja Sortavalasta, Pälkjär-
veltä, Tohmajärveltä ja Ilomantsista, siis kiistanalaiselta alueelta. Jou-
kot harjoittivat väkivaltaa ja suoranaista ryöstöä niskoittelevia talon-
poikia kohtaan, sillä osa asukkaista kannatti heitä mutta osa vastusti.
Toisaalta talonpojilla oli tuskin enää mitä vapaaehtoisesti luovuttaa,
sillä heitä verottivat sekä Ruotsin että Venäjän edustajat. Kiistanalaisen
alueen asukkaat joutuivat siis kahden tulen väliin, mikä vain lisäsi hei-
dän kärsimyksiään.

Syksyllä 1588 Käkisalmen päällikkö lähetti Pentti Juustenin miehi-
neen tutkimaan sissien ja venäläisten suorittamia hävityksiä sekä vero-
ottoja pohjoisessa läänissä. Ilmeisesti tarkoitus oli paitsi todeta Venä-
jälle otettujen verojen määrä sekä tehdyt hävitykset myös varmistaa
alue jälleen Ruotsin miehitysvaltaan. Pohjoisen läänin menetyksistä
v. 1587—88 tehtiin tarkka luettelo pitäjittäin.²⁸ Kaikkiaan voi laskea
sissien ja venäläisten vieneen asukkailta rahaa noin 258 taalaria, jau-
hoja 8 tynnyriä, ruista 597, ohraa 164, kauraa 60 ja kalaa 15 tynnyriä.
Vielä oli viety 4,5 tynnyriä suolaa, 139 lehmää, 12 härkää, 140 hevosta
ja 234 lammasta sekä hiukan voita ja oravannahkoja. Lisäksi oli sur-
mattu toistakymmentä henkeä, poltettu 22 taloa, kidutettu yli kahta-
kymmentä henkeä ja neljä viety vankina Venäjän puolelle.

Salmissa oli surmattu karjalainen läänitysmies Fetka Huovatanpoika
apulaisineen ja säikäytetty kuoliaaksi hänen vaimonsa. Impilahdella oli
viety kalat miehitysvallan kalastamosta, kidutettu nimismiestä ja neljää
muuta henkilöä, joista kaksi vaimoa oli hirtetty jaloistaan riippumaan.
Suistamolla oli eräältä talonpojalta leikattu korvat, kuten useilta muilta

asukkailta eri paikkakunnilla. Pälkjärvellä oli katkottu sormet eräältä pojalta, leikattu korvat viideltä ihmiseltä, katkaistu jalat yhdeltä ja viillelty veitsellä toista, olipa siellä jopa surmattu pikku lapsi keihäällä sekä hirtetty kolme talonpoikaa. Tohmajärvellä oli erästä poltettu selästä kuumalla rautapannulla. Ilomantsissa oli surmattu kuusi henkeä. Kiteen Särkisyrjässä oli murskattu erään talonpojan jalat kirveen hammaralla. Sortavalan kylissä oli vielä poltettu kahta henkeä verkkoon ripustettuina, toinen näistä oli nainen; eräältä oli katkaistu kädet ja yhtä poltettu kuumilla pihdeillä.

Talvella 1588—89 näyttää sissitoiminta hiljentyneen, mutta se vilkastui jälleen keväällä ja kesällä. Muuan sissipartio kävi Soisaloon saarossa asti, missä se poltti ainakin kolme taloa ja surmasi 7 henkeä.²⁹ Itärajalla majaili Kiril Rogosin apunaan Mikita-niminen sissijohtaja sekä muutamia satoja miehiä. Sieltä sissit tekivät retkiä Käkisalmen läänin alueelle pysytellen silti Pyhäjärven pohjoispuolella. He kantoiivat asukkailta verona elintarvikkeita. Aina kun Käkisalmesta lähetettiin sotaväkeä heitä vastaan, he peräytyivät nopeasti läänin itärajan taa.³⁰ Pentti Juusten sai käskyn tehdä laivastolla kostoretken Aunuksen puolelle, mutta hän ei näytä saaneen valmisteluja suoritetuksi sinä kesänä.³¹ Vuoden 1589 loppuessa päättyi aselepo ja varsinaiset sotatoimet armeijoiden kesken alkoivat uudestaan.

2. Sissisotaa pohjoisessa

Vienan Karjalan ja Pohjanmaan rintamalla sissisota oli jatkunut aselevon aikana samaan tapaan kuin Käkisalmen läänissä ja Savossa. Pohjoisessa molemmat osapuolet pyrkivät ensi sijassa lujittamaan puolustustaan aselevon aikana. Pohjanmaalle toimitettiin v. 1583 lisää tykistöä ja ampumatarvikkeita. Talonpojat pitivät vartiota rajojen lähellä, mutta vasta 1586 Pohjanmaalle sijoitettiin vakinaista sotaväkeä ja vasta 1590 rakennettiin Oulun varikkolinnake maavalleineen ja puumuureineen.³²

Vienan Karjalassa ryhdyttiin lujittamaan linnoituksia jo v. 1582, jolloin Solovetskiin saapui Moskovasta läänitysmies Ivan Okutšin vahvistamaan Solovetskin linnoituslaitteita sekä rakentamaan uudestaan osittain sortunutta Suman linnaketta.³³ Vuonna 1584 alettiin rakentaa Solovetskin kivilinnoitusta, joka saatiin valmiiksi vasta kymmenen vuoden kuluttua. Rakennustöitä johti munkki Trifon, joka oli kotoisin Nenoksasta Vienan lahden rannalta ja joka oli ilmeisesti maallikkona ollut taitava rakentaja. Linnoitus sijaitsi etelään aukeavan lahden rannalla. Sitä ympäröi erittäin vahva kivimuuri, jonka ympärys oli yli 500 sylvä

Kuva 15. *Suman linnake Äänislahden rannikon lähellä. Entisöintikuva. Otserki istorii Karelii, I (1957). Valokuva Karjalan kielen, kirjallisuuden ja historian instituutti (Petroskoi).*

eli noin kilometrin pituinen. Muurissa oli kahdeksan puolustustornia ja porttia. Siihen lähetettiin jo rakennusaikana tykistöä ja lisää miehitysväkeä. Linnoituksen rakennutti Solovetskin luostari pääasiassa omilla varoillaan, joita tsaari lisäsi lahjoituksilla sekä antamalla luostarille rakennusaikana lisää volosteja kuten Kemin ja Suman volostit kokonaan.³⁴

Aselevon alkamisvuosi 1583 sujui pohjoisessa melko rauhallisesti. Vain pieni karjalainen partio näyttää käyneen Oulujoen niskalla, missä poltettiin kaksi taloa.³⁵ Kohde ja tulos viittaavat siihen, että kyseessä oli nykyisestä Suomen Pohjois-Karjalasta tullut tiedustelupartio.

Välirauhan alkaessa savolaiset ryhtyivät nopeasti asuttamaan uudestaan Oulujärven ympäristöä. Voimakas rakennustoiminta oli varmaan pääsyynä siihen, että karjalaiset alottivat uudestaan sissisodan Oulujärven asuttamista vastaan, joka karjalaisten silmissä oli rauhansopimuksen vastaista Ruotsin ekspansiota karjalaisten erämaihin vanhojen rajojen yli.

Elokuussa 1584 karjalaiset hyökkäsivät Oulujärvelle ja hävittivät sen ympäristöä lokakuuhun asti. Alueen 69 veroa maksaneesta talosta vain

22 jäi polttamatta. Pieni partio kävi tiedusteluretkellä Siikajoen latvoilla,³⁶ minne päästiin helpoimmin Käkisalmen läänin pohjoisosista käsin. Vienan-Karjalan talonpoikainen nostoväki oli koottu Solovetskin linnan rakennustöihin eikä suuren rakennustyön alkaessa sieltä voitu lähteä sotaretkelle, varsinkin kun retki olisi voinut aiheuttaa koston rakennustöiden vasta alettua. Koko hyökkäys Oulujärven asutuksen kimppuun lieneekin tehty Käkisalmen läänin pohjoisosista. Päätelmää vahvistaa sekin, että keväällä 1585 kuningas Juhana III käski osaston Pohjanmaan jalkaväkeä etsiä reitit Pohjanmaalta Käkisalmen läänin puolelle ja kukistaa läänin pohjoisosien vastarinnan. Osaston johtaja on pienen miesjoukon kera käynytkin Käkisalmen läänissä.³⁷

Myös seuraavat hyökkäykset on tehty todennäköisesti Käkisalmen läänin pohjoisosista eli nykyisestä Suomen Pohjois-Karjalasta käsin. Edellä mainitun yleisen taustan lisäksi siitä todistavat välillisesti useat luotettavat tiedot. Sissien hävitykset kohdistuivat edelleen Oulujärven ympäristöön eikä Vienasta tulevien pääreittien varille esim. Iijoella tai Kemijoella. Ruotsalaiset lähteet puhuvat nimenomaan Käkisalmen läänin sissien hyökkäyksistä Pohjanmaalle ja kuningaskin syytti hyökkäyksistä Käkisalmen läänin asukkaita.³⁸ Sissien mukana on saattanut olla Aunuksen alueen tai Novgorodin Lapin talonpoikia, mutta venäläiset lähteet eivät puhu mitään Solovetskin rannikon suunnalta tehdyistä hyökkäyksistä ennen vuotta 1589. Tsaarin sotaväen reaktio Ruotsin hyökkäykseen pohjoisessa mainitun vuoden syksyllä ilmaisee, että Vienan rannikolla katsottiin Ruotsin aloittaneen sotatoimet.

Syyskuussa 1585 karjalaiset sissit hyökkäsivät jälleen Oulujärven kautta Oulujoelle, polttivat kahden kylän taloja Niskakosken tienoilla ja lähettivät partion Siikajoen latvoille. Joulun jälkeen uusi sissihyökkäys tuhosi Oulujoella Juorkunan erämaakylän ja aiheutti lähes sadan henkilön kuoleman. Maaliskuussa 1586 seurasi uusi isku Oulujärvelle, kun sissit surmasivat 120 Limingan miestä, jotka olivat tulleet rukiin hakuun eräkaskiltansa. Saman vuoden kesällä hyökkäsi sissipartio vielä Oulujärven lounaispuolelle Lamujärven, Pyhännän ja Kestilän kyliin, joskin se sai poltetuksi vain seitsemän taloa.³⁹ Hyökkäyssuunta osoittaa selvästi tämänkin retken tulleen Käkisalmen läänin pohjoisosista.

Karjalaisten ilmeinen tarkoitus oli estää Oulujärven ympäristön asuttaminen Savosta käsin sekä pitää seutu karjalaisten erämaana. Hetkellisesti päämäärä näytti olevan ulottuvilla. Vuoden 1585 lopulla koko Oulujärven seutu oli autiona. Suurin osa taloista oli hävitetty ja lojuista olivat asukkaat paenneet pois. Oulujoen laaksoa sen sijaan ei saatu hävitetyksi kuin osittain ja pian palasi asukkaita myös Oulujärven rannoille.

Vuoden 1586 loppupuolella Oulun lähistölle sijoitettiin sotaväkeä aut-

tamaan talonpoikia taistelussa sissejä vastaan, mutta sotaväki ei ehtinyt apuun, kun karjalaiset taas hyökkäsivät Oulujärvelle kesällä 1587. Sissit ajoivat pakosalle pohjalaistalonpoikien partion ja etenivät Oulujoen laaksoon, missä he polttivat taloja pääasiassa Oulunniskan, Utajärven ja Sotkajärven kylissä. Karjalainen sissiosasto pistäytyi jälleen myös Siikasavossa Siikajoen latvoilla.⁴⁰

Vuonna 1588 pohjalainen sotaväen osasto sijoitettiin Oulujoen niskaan, eivätkä sissit enää päässeet etenemään jokilaaksoon. Sen sijaan nämä yllättivät kesällä joukon kalastajia, jotka olivat Limingasta tulleet Oulujärven taa hauenpyyntiin. Sissien voimasta todistaa, että heidän kerrotaan surmanneen lähes sata miestä.⁴¹

Vasta vuonna 1589 Vienan Karjala joutui toden teolla mukaan taisteluun, kun päätapahumat siirtyivät Oulujärveltä pohjoiseen päin. Toisin Käkisalimesta kerrottiin jo marraskuun lopulla 1588, että »Vonkeriin, Pohjanmaan rajan lähelle, on kuulemma saapunut kaksi päällikköä Boris Godunovin luota» ja että he kokoavat väkeä »Savoon ja Kainuuseen» tehtävää hyökkäystä varten⁴² Vonkerinjärvi on Ilomantsin itärajalla Porajärven luoteispuolella, ja kun sinne koottiin väkeä, kysymys ei ollut Vienan rannikkolaisista, vaan jälleen Käkisalmen pohjoisen läänin sisseistä, joita todennäköisesti vahvistettiin lisäjoukoilla. Vienasta ei kannattanut lähteä hyökkäämään Vonkerin kautta. Mainitut »kaksi päällikköä» tarkoittavatkin Kiril Rogosinia ja Mikko Jälkistä, jotka toisen tiedon mukaan olivat koonneet joukkoja Ilomantsin rajan lähelle 60 peninkulman eli noin 300 km päähän Käkisalimesta.⁴³ Tieto sopii erinomaisesti Vonkerinjärvelle. Rogosin apulaisineen oli siis palannut Moskovan matkalta, jonne hän oli lähtenyt edellisenä vuonna.

Aloite Vienan rannikon vetämisestä sotaan mukaan tuli Iijoelta, joka oli saanut olla rauhassa vuodesta 1582 lähtien ja oli toipunut sodasta. Ala-Kiimingistä kotoisin ollut vauras talonpoika Pekka Vesainen koki keväällä heti jäiden lähtiessä v. 1589 vajaan sadan miehen suuruisen partion ja lähti hävitysretkelle Vienan puolelle. Joukon pieni koko ilmaisee, että kyseessä oli yksityinen yritys eikä yleiseen sodankäyntiin liittyvä operaatio, jollaisesta ei ole tiedossa Vesaiselle annettuja ohjeitakaan.⁴⁴ Samaa todistaa retken suoritus ja runsaan ryöstösaaliin hankkiminen. Vesainen nousi miehineen veneillä Iijokea ylös, veti veneet Maanselän yli ja jatkoi Kuusamosta Pääjärvelle ja edelleen Koutajokea Vienan rannikolle. Pietarin paaston alkamispäivän aattona eli kesäkuun alussa partio yllätti Kantalahden pikkukaupungin sekä sen ympäristön asukkaat, jotka olivat kokoontuneet viettämään hartaasti paaston alkua. Pohjalaiset hyökkäsivät yöllä väen nukkuessa, valtasivat kaupungin ja polttivat sen kirkkoineen ja luostareineen. Solovetskin vanhimman kronikan mukaan viholliset surmasivat osan asuk-

kaista hukuttamalla, tappoivat kaikkiaan 450 henkeä sekä veivät mukanaan runsaasti ryöstösaalista.⁴⁵ Paluumatkalla Vesaisen partio hävitti Koudan, Kieretin ja Kemin volosteja ja palasi Vienan Kemijokea ylös sekä Kuusamojärven kautta takaisin Iijoelle.

Vienan karjalaiset kostivat välittömästi tämän hyökkäyksen. Elokuun lopulla vienalainen partio laskeutui Iijokea alas ja poltti Iijoen keskustan kirkkoineen. Iin kappalainen sai hyökkäyksessä surmansa, kirkkoherra vangittiin ja vapautettiin lunnaita vastaan. Iin pitäjässä lienee poltettu yli 100 taloa. Samaan aikaan hyökkäsi toinen partio pohjoisempaa reittiä Kemijokea alas ja hävitti Kemin pitäjää Rovaniemeltä Korkaloon asti.⁴⁶ Kerrotaan, että hyökkäys Iihin tapahtui Pekka Vesaisen ollessa vielä paluumatkalla retkeltään.

Solovetskin vanhin kronikka ilmoittaa, että 700 nemtsiä eli »ruotsalaista» hyökkäsi syyskuun 7. päivänä 1589 Koudan volostiin, sieltä Kantalahden yli Umban volostiin ja edelleen Kieretin ja Kemin volosteihin. Kaikkialla viholliset polttivat talot, suolankeittämöt ja kirkot, surmasivat asukkaat ja ottivat saalista.⁴⁷

Voi tuntua oudolta päätellä, että Suomesta tehtiin Vienan rannikolle kaksi hyökkäystä aivan peräkkäin, mutta tiedon vahvistavat myös asiakirjalähteet. Tsaarin kirje Solovetskin luostarille 2. 6. 1590 mainitsee, että mainituille alueille hyökättiin kahdesti, v. 7097 ja 7098⁴⁸ ja koska vuosi aloitettiin kirkkovuoden mukaisesti syyskuun 1. päivänä, maininta tarkoittaa aikaa vuoden 1588 syksystä kirjeen päiväykseen eli kesään 1590. Vanha 1500-luvun kronikka täsmentää ajoitusta: ensimmäinen retki tehtiin Petrun paaston alkaessa v. 7097 eli kesäkuun alussa 1589 ja toinen hyökkäys syyskuun 7. päivänä v. 7098 eli sekin v. 1589. Toisella retkellä ei menty enää hävitettyyn Kantalahteen, vaan suoraan Koudasta lahden poikki Umbaan, ja toisella retkellä hyökkääjien joukko oli huomattavasti suurempi kuin ensimmäisellä. Nämä tiedot sopivat erinomaisesti myös ruotsalaisten lähteiden epämääräisempään kokonaisuuteen eikä niitä ole aihetta pitää epäluotettavina.⁴⁹

Mainittakoon vielä, että vuonna 1590 Suomesta ei tehty hyökkäystä Vienan rannikolle. Itse asiassa toinen retki sopi hyvin Vienasta tehdyn kostoretken välittömäksi jatkoksi. Samoin kuin vienalaiset kiirehtivät kostamaan Vesaisen ollessa vielä ryöstämässä Kantalahtea, samoin pohjalaiset hyökkäsivät vienalaisten ollessa vielä hävittämässä Iijoen pitäjää. He eivät olisi voineet vastustaa vienalaisten huomattavasti suurempaa sotajoukkoa Iijoella, mutta he saattoivat rientää hävittämään vihollisen asevoimista tyhjentyneitä kyliä. Molemmat osapuolet kulkiivat siis ristiin toistensa alueille, mihin pääsyynä oli nopean liikkeen tavoittelu sekä tietoinen pyrkimys väistää vastapuolen päävoimien koh-
taamista.

Molemmin puolin vahingot olivat huomattavan suuret eivätkä retket silti ehkäisseet kummankaan puolen hyökkäysten jatkumista, vaan aloittivat uudelleen julmien hävitysretkien sarjan Vienan Karjalan ja Pohjanmaan välillä. Vienan rannikon kärsimyksistä kertoo tsaarin kirje huhtikuulta 1590 toistaen Kieretin talonpoikien valitusta, että ruotsit polttivat kaikki Jumalan kirkot ja kirkolliset rakennukset, talonpoikien talot, suolankeittämöt ja kalastuslaitteet, surmasivat asukkaat lapsineen ja ottivat osan vangiksi sekä tappoivat kaiken karjan.⁵⁰ Toinen kirje täsmentää tietoja Kemins volostin osalta ja kertoo, että osa asukkaista palasi hyökkäyksen jälkeen kotiseudulleen, asui havumajoissa ja kojuissa ja osa alkoi jo rakentaa uusia taloja. Hävityksen laajuutta kuvaa seuraava Kemins alueen talomääristä koottu tilasto.⁵¹

Taulukko 5

Vienan Kemins seudun talomäärät v. 1591

Volosti	v. 1570 v. 1591					raunioita asuttuna
	asutt.	asutt.	aut.	polt.	yht.	
Kemins pogosta	44	1	—	43	44	17
Kemins muu volosti	52	1	3	48	52	33
Usmana	29	—	—	29	29	15
Voijärvi	16	9	7	—	16	
Muujärvi	(6)	6	—	—	6	
Piepjärvi	5	5	—	—	5	
Yhteensä	152	22	10	120	152	65

Lähteessä mainitaan, että Kemins volostissa, suunnilleen alueella Kemijoki—Kuittijärvi—Tuoppajärvi—Vienan rannikko asui ennen sotaa kastettuja ja kastamattomia lappalaisia yhteensä 18 taloa ja 20 kotaa. »Ruotsit» olivat hävittäneet kaikki nämä lappalaishäädä, surmanneet ja vanginneet osan asukkaista loppujen päästessä pakoon. Vielä todetaan, että volostissa toimi ennen sotaa 20 suolankeittämöä ja neljä myllyä, joista kahdeksan keittämöä säilyi hävitykseltä. Taulukosta näkyy, että Kemins ja Usmanan alue oli poltettu käytännöllisesti katsoen kokonaan, mutta Voijärven ja Piepjärven seutu oli säästynyt, joskin osa asukkaista oli paennut. Talojen raunioille kyhättyissä kojuissa asui jo v. 1591 kaikkiaan 65 perhettä ja jälleenrakennus oli käynnissä. Muista volosteista ei ole säilynyt hävityksen luettelointia, mutta tuho lienee ollut samaa luokkaa kuin Kemins volostissakin, siis erittäin ankaraa.

Heti Kantalahden tuhon jälkeen tsaari kirjoitti Solovetskiin elokuun lopulla 1589 ja käski tehdä kosto- ja hävityksen ruotsien maahan, Kemi-

joelle ja »Pieneen Toriin» eli kauppapaikkaan, joka tarkoittanee Liminkaa. Sitä varten tuli pestata lisävoimia luostarin talonpoikien joukosta. Tsaari puolestaan lähetti avuksi joukon, jossa oli Serpuhovin alueen tšerkasseja, Moskovan streltsejä ja jopa viisi liettualaista palkkasoturia oman paaninsa johdolla. Apujoukkojen pääosa jäi Solovetskiin ja talveksi Suojun rannikolle yllätyksiä estämään. Hyökkäykseen lähetettyä kirjavaa armeijaa johtivat vojevodi Smirnoj-Štšokurov ja tšerkassipaani Vasili Haletski.⁵²

Järvien jäädyttyä sotajoukko lähti liikkeelle todennäköisesti Sumasta, jonne nostoväki oli koottu. Joukko lienee samonnut suoraan Rukajärven ja Repolan kautta Oulujärvelle ja se saapui Limingan keskustaani joulun aikoihin 1589. Joukon suurudesta eivät venäläiset lähteet anna tietoja. Eräiden suomalaisten ilmoitusten mukaan niitä oli 3 000, mutta toisten mukaan vain 1 300, mikä lienee lähempänä totuutta. Sen enempää niitä ei juuri voinut olla, koska ne palattuaan sopivat majoilemaan Suman linnakkeessa.⁵³ Limingan kirkon lähistöllä käytiin taistelua, jossa venäläis-karjalainen sotajoukko pääsi voitolle ja valtasi suomalaisilta joitakin tykkeitä. Suurin osa Limingan pitäjää poltettiin tuhaksi, kaikkiaan yli 300 taloa, vain 30 jäi koskemattomaksi. Suomalaisien vastarinta lienee kuitenkin ollut odotettua lujempi, sillä joukot eivät yrittäneetkään hyökkäystä Kemijoelle, vaan palasivat Sumaan tammikuun puolella 1590.

Sillä välin oli pohjalainen partio jälleen tehnyt hävitysretken Venäjän puolelle, tällä kertaa Petsamoon ja Kuolaan. Koska Iijoen varsi jälleen säästyi hyökkäykseltä ja koska kansanperinne pitää Petsamon retkeä Pekka Vesaisen johtamana, voimme pitää todennäköisenä, että Vesainen partiojoukkoineen suoritti tämän nopean yllätyshyökkäyksen, joka hävityksessä ja saaliin ryöstössä muistuttaa läheisesti Kantalahteen tehtyä retkeä.⁵⁴

Vesaisen johtama sissijoukko näyttää kulkeneen Iijoelta Kemijoen latvojen kautta Paatsjoelle, sillä jo v. 1590 tehty muistiinpano kertoo sen surmanneen joukon lappalaisia sillä suunnalla: 8 miestä ja 9 naista tuntemattomassa paikassa, jonka nimi oli »Nordtfieldt» ja joka kuului Vardöhusin tanskalaisvouden alueeseen. Sissit ottivat saaliikseen surmattujen omaisuuden. Edelleen partio tappoi 10 lappalaisnaista lapsineen Bommenin vuonolla sekä 7 miestä ja 3 naista Paasvikissa.⁵⁵ Sieltä sissit hyökkäsivät Petsamoon ja tuhosivat rikkaan luostarin täydellisesti jouluna 1589.

Trifon Petsamolaisen elämäkerta kuvaa luostarin hävitystä draamatisesti värittäen: Vihollinen näki luostarin puumuurien sisäpuolella sotilaita ja kätkeytyi väijyksiin. Jouluaamun liturgian aikaan sissit tekivät yllätyshyökkäyksen pääkirkkoon ja surmasivat kaikki siellä olleet

julmalla tavalla. Elämäkerran mukaan »nuo julmat pedot» katkaisivat toisia kahtia tai leikkasivat uhreilta ensin kädet ja jalat tai halkaisivat heidät pitkin kehoa. Igumeni Guri ja liturgiassa avustanut diakoni poltettiin. Sissit häpäisivät kirkon, ryöstivät koko luostarin rahat ja omaisuuden sekä polttivat rakennukset perustuksiaan myöten.⁵⁶ Edellämäinitun norjalaisen muistiinpanon mukaan sissit surmasivat Petsamossa igumenin lisäksi kolme pappismunkkia ja 38 munkkia sekä 51 palvelusväkeen kuuluvaa maallikkoa eli 92 henkeä ja lukumäärä vastaa melko hyvin vain hiukan suuremmiksi ilmoitettuja lukuja Trifonin elämäkerrassa.⁵⁷ Luostarista säilyi vain syrjempänä sijainneet sauna ja kaksi pikku aittaa.

Petsamosta sissit yrittivät vielä yllätyshyökkäystä Kuolan kaupunkia vastaan. He polttivat kaupungin puutalot, myös majatalon ja kapakan, kuten talonpojat valittivat tsaarille, sekä ranta-aitat ja kalastajien purret. Mutta rynnäkkö linnaa vastaan epäonnistui, sillä puolustajat olivat ostaneet tanskalaisilta kahdeksan tykkiä ja muutamia pyssyjä, joilla hyökkääjiä ammuttiin. Lopuksi tehtiin vastaisku, jolloin saatiin vangiksi mm. Kauppi -niminen suomalaispäälikkö. Kronikan mukaan puolustajat surmasivat 60 miestä ja ottivat 30 vangiksi.⁵⁸ Loput pakenivat ja palasivat saaliineen kotiinsa Tuulomajokea myöten. Seuraavana vuonna tsaari Feodor myönsi Kuolan asukkaille verohelpotuksia ja kiitti heitä urheasta taistelusta sekä siitä, että he lähettivät Moskovaan vangiksi ottamansa vihollispäälikön.⁵⁹

Kansanperinteen mukaan karjalainen vanki Ahma sai paluumatkalla Vesaisen yllättäen surmatuksi. Vaikka tämä tieto ei ole lainkaan varma, Vesaisen partioretket näyttävät loppuneen. Suomessa hänestä on tehty liikaa ihailtu kansallinen sankari, sillä tosiasiaa hän näyttää olleen tyypillinen 1500-luvun sissipäälikkö, joka julmasti surmasi siviiliväestöä, naisia, lapsia, pappeja ja munkkeja sekä häikäilemättä poltti asumuksia, kirkkoja ja luostareita. Hänen retkensä eivät suinkaan lopettaneet vastaavanlaisia hävitysretkiä Vienen puolelta. Jos tieteellisessä esityksessä sallitaan henkilökohtainen kommentti, voi edellisestä todeta, ettei tämän tapaisia sissipääliköitä Pohjolan traagisissa heimosodissa kannata kummaltakaan puolen erityisesti ihailla, joskin heidän esiintymisensä on ymmärrettävissä tuon ajan julman sodankäynnin taustaa vasten.

3. Sodan loppuvuodet

Koska lähes taukoamatta käytiin sissisotaa, johon sotaväen osastotkin välistä yhtyivät, aselepo merkitsi todellista taistelutaukoa vain Baltian rintamalla. Kesällä 1589 Ruotsin ja Venäjän hallitsijat ryhtyivät neu-

vottelemaan aselevon jatkamisesta ja jopa rauhasta. Molemmat osapuolet syyttivät toisiaan aselevon rikkomisesta ja esittivät entisenlaisia vaatimuksia rauhan hintana.⁶⁰ Venäjän vaatimukset olivat jopa lisääntyneet, sillä pahin vastustaja, taitava sotapäällikkö Stefan Bathory, oli kuollut, minkä lisäksi tiedettiin Puolassa ja Ruotsissa esiintyvän halua rauhaan. Venäjä vaati Käkisalmen läänin ja Inkerin palauttamista korvauksetta Narvan kaupunkia myöten. Ruotsi puolestaan esitti vaatimuksia Inkerin ja Karjalan liittämisestä kokonaan tai ainakin suurimmaksi osaksi Ruotsin valtaan. Pljussajoen jatkoneuvotteluissa lokakuussa 1589 ei päästy yksimielisyyteen ja aselepo päättyi loppiaisenä 1590.

Aselevon lopulla molemmat osapuolet alkoivat järjestää joukkoja sotatoimia varten. Venäjän heikko tsaari Feodor antoi todellisen johdon luisua ruhtinas Boris Godunovin käsiin, joka saikin kootuksi osittain uusitut sotajoukot Baltian ja Karjalan rintamille. Sodan pääpaino oli taas Baltiassa, mutta Venäjällä alettiin entistä selvemmin ymmärtää Käkisalmen linnan ja läänin strateginen arvo. Niiden takaisin saamiseen kiinnitettiin kasvavaa huomiota sekä neuvotteluissa että sota-toimissa.

Tammikuussa 1590 tsaari Feodor saapui noin 30 000 miestä käsittävän armeijan rohkaisuksi Baltiaan, joskin todellinen johto jäi Boris Godunoville ja ammattipäälliköille. Suurin osa joukoista oli heikosti koulutettua nostoväkeä, mutta mukana oli myös ratsuväkeä ja tykistöä. Jaama saatiin nopeasti vallatuksi, Ivangorod saarrettiin ja helmikuun alussa tsaari alkoi piirittää Narvaa. Kiivaiden taistelujen jälkeen Narvan päällikkö Kaarle Horn suostui aselepoon ehdolla, että Ruotsi luovuttaa tsaarille Kaprion ja Ivangorodin ja tsaari lopettaa Narvan piirityksen.⁶¹ Tästä Horn joutui sitten syytteeseen ja tuomituksi kuolemaan, mutta sai armahduksen.

Venäjän pääarmeijan edetessä idästä Narvaa kohti muutamat sen osastot tekivät tiedusteluretkiä Äyräpäähän, missä ne polttivat kirkon ja ottivat vankeja.⁶² Nämä joukot majailivat Nevan suulla ja kerrottiin, että niiden vahvistukseksi oli koottu Pähkinälinnan läänistä noin 1 000 miestä suksijoukkoja, todennäköisesti inkeriläisiä ja karjalaisia, joille suksien käyttö oli tuttua. Niitä vastaan Klaus Fleming teki Viipurista ratsuhyökkäyksen Nevalle ja lienee saanut suksijoukot perääntymään. Mutta helmikuun loppupuolella hyökkäsi venäläisiä ratsujoukkoja yllättäen Karjalan kannaksen kautta Viipurin ohi Virolahdelle ja Vehkalahdelle asti, missä ne polttivat useita satoja taloja ja veivät yli tuhat henkeä vankeina Venäjälle. Pyhtäälle oli sijoitettu sotaväkeä ja tehty murroksia, joita vastaan venäläiset eivät hyökänneet, vaan kääntyivät saaliineen ja vankeineen takaisin.⁶³

Sillä välin olivat myös Aunuksen seudun karjalaiset sissit varustautuneet ja saaneet Venäjältä apuvoimia. Helmikuun alkupuolella 1590 he hyökkäsivät Käkisalmen lääniin noin 500 miehen voimalla. Johtajina olivat Kiril Rogosin ja pajari Andrei Oboljanov. Olavinlinnan päällikön mukaan olisi Ruotsin miehitysalueen väki liittynyt hyökkääjiin, ellei sitä olisi estetty valvonnalla.⁶⁴ Sotaväellä vahvistettu sissiosasto, jolla oli mukana kevyitä tykkeitä, eteni Käkisalmen läänin kautta Savon puolelle Sääminkiin, poltti siellä joukon taloja ja surmasi asukkaita. Savonlinnasta lähetettiin sotaväkeä ja maakunnan nostoväkeä Salomon Illen johdossa vastahyökkäykseen. Helmikuun 12. päivänä syntyi taistelu, jossa savolaiset voittivat. Omien tietojensa mukaan he surmasivat 200 vihollista ja valtasivat seitsemän tykkiä.

Sissit lienevät hajaantuneet pakoon ja Salomon Ille pääsi heti tekemään kostohyökkäyksen, joka lienee ulottunut Salmin itäpuolelle Tulomajärvelle ja Aunuksen seudulle saakka, minkä jälkeen hän yllätystä peläten kiirehti takaisin Olavinlinnaa.⁶⁵ Sieltä oli samaan aikaan lähetetty suurehko suksimiesjoukko hävitysretkelle Venäjän puolelle. Tämä joukko lienee kulkenut pohjoisempaa reittiä Novgorodin Lapin pogostojen halki Äänisjärven rannalle asti. Molempien joukkojen reitti voidaan päätellä asiakirjoista. Venäläiset tekivät hyökkäyksistä valituksen, koska ne olivat tapahtuneet Kaarle Hornin Narvassa tekemän aselevon jälkeen. »Ruotsien» 1590 tekemät tuhot näkyvät myös eräissä Venäjän puolen luetteloissa.⁶⁶ Savolaiset suksimiehet näyttävät rientäneen »murhaten ja polttaen» reittiä Ilomantsi, Selki, Semsjärvi, Lintujärvi, Kontupohja ja Suoju, mistä ne ovat palanneet takaisin Säämäjärven kautta. Savolaiset polttivat mm. Semsjärven ja Lintujärven kirkot, ja vielä v. 1597 oli savolaishyökkäyksen jäljiltä autiona Selkijärvellä 21 taloa, Semsjärvellä 25 ja Lintujärvellä 29.⁶⁷

Kun Ladogan maaherra lähetti hyökkäyksen jälkeen jyrkän valituksen aselevon rikkomisesta, Olavinlinnan päällikkö vastasi, että hänen miehensä eivät retkelle lähtiessään tienneet mitään aselevosta, olivathan venäläiset vähän aikaisemmin tehneet hyökkäyksen Viipurin lääniin. Pähkinälinnan päällikkö Pjotr Propotkin teki kesällä samasta asiasta Suomeen uuden valituksen, mutta sekään ei johtanut tuloksiin.⁶⁸

Ruotsin kuningas piti Kaarle Hornin Narvassa tekemää sopimusta rikollisena eikä aikonutkaan noudattaa aselepoa. Kesällä 1590 hän antoi ohjeet uuteen strategiseen hyökkäykseen. Päävoimien piti hyökätä Yrjänä Boijen johdolla Virosta itään päin tehtävänään vihollismaan hävitys sekä Venäjän voimien sitominen. Samaan aikaan toisen osaston piti hyökätä Suomesta Karjalan kannaksen ja Pähkinälinnan läänin kautta itään ja kolmannen edetä laivoilla Käkisalimesta Laatokan ylitse. Näiden osastojen tuli yhtyä Venäjällä Yrjänä Boijen määräämässä pai-

kassa. Tällaiseksi suunniteltiin suuren pihtiliikkeen eteläinen kärki. Pohjoinen kärki piti lähettää liikkeelle Pohjanmaalta, jonne koottiin useita tuhansia miehiä Pietari Baggen komentoon. Näiden piti syksyllä 1590 hyökätä Vienan meren rannikolle, vallata Suman linnake, Kanta-lahti ja Pyhäniemi sekä ryöstää arvosaaliit Holmogorista saakka Viena-joen alajuoksulta. Sen jälkeen päävoimien piti kääntyä etelään ja yhtyä eteläisen pihdinleuan joukkoihin.⁶⁹

Tehtävä oli käytettävissä olevin voimin ylivoimainen ja osoitti, miten vähän Juhana III tunsu pohjoisen Venäjän luonnonolosuhteita ja maantiedettä. Sotaretkestä ei tullut mitään. Viron joukoissa esiintyi kapinointia ja Viipurissa ruttoa. Myös palkkojen viivästyminen ja muonan niukkuus herättivät joukoissa napinaa eikä nostoväki yleensäkään ollut halukas pitkiin ja vaikeisiin sotaretkiin vieraaseen maahan. Pohjanmaalle koottujen joukkojen varustelu oli puutteellinen, ja kun syyskuussa lähdettiin Oulujokea itään päin, karkailivat oppaat, ja lähestyvä talvi sai koko joukon kääntymään takaisin kuljetusvaikeuksien vuoksi. Suuri sotaretki kuivui kokoon.

Ruotsin ja Venäjän edustajat jatkoivat rauhanneuvotteluja syksyllä taistelulinjojen välissä Narvan ja Ivangorodin välisellä sillalla. Molempien osapuolten vaatimukset olivat suunnilleen entiset eikä kumpikaan perääntynyt, joten lokakuussa neuvottelut katkesivat.⁷⁰ Molemmilla tahoilla varustauduttiin hyökkäämään vastapuolen alueelle. Ruotsin kuningas oli käynyt neuvotteluja Krimin tataarien kanssa ja luvannut melkoiset rahapalkkiot, jos nämä hyökkäävät Moskovon kimppuun. Tataarit olivatkin kiinnostuneita, mutta Puola sen sijaan oli haluton sotaan, vaikka Ruotsi yritti saada sitäkin mukaan.

Käkisalmen miehitysväen keskuudessa oli syksyllä 1590 runsaasti tyytymättömyyttä ja jopa kapinointia, joten sieltäkään ei voitu tehdä kuninkaan määräämiä hyökkäyksiä itään. Päinvastoin siellä pelättiin venäläisten hyökkäystä Laatokan ylitse, sillä lotjia kerrottiin kootun Ladogaan ja Aunukseen.⁷¹ Mutta myöskään Venäjän armeija ei ollut valmis hyökkäyksiin, sillä Krimin tataarien sotavalmistelut sitoivat joukkoja Keski-Venäjälle. Sen sijaan karjalaiset sissit tekivät myöhään syksyllä Aunuksen suunnalta veneillä partioretken rannikolle noin 60 kilometrin päähän Käkisalimesta ja ryöstivät yllättäen 70 tynnyriä linnaan matkalla olleita veroviljoja. Johtajana sisseillä oli karjalainen Mikko Gorbov, joka oli joutunut vangiksi hyökkäyksessä Käkisalmeen v. 1581 ja ilmeisesti välirauhan aikana päässyt pakoon. Käkisalimesta lähetettiin kiireesti 120 nihtiä häntä vastaan, minkä vuoksi sissit vetäytyivät saaliineen nopeasti Laatokan taa.⁷²

Seuraava talvi meni Karjalassa suhteellisen rauhallisesti. Vain Pohjanmaan joukkojen päällikkö Hannu Laurinpoika ilmoitti helmikuussa

1591 joukkojensa tehneen kaksi hyökkäysretkeä »Venäjän puolelle». Päällikkö valitti, että Länsi-Pohjan miehet eivät suostuneet mukaan ja että myös Suomen puoleiset asukkaat olivat haluttomia hyökkäämään.⁷³ He tunsivat jo hyökkäysten ja kostoretkien keskinäisen yhteyden. Koska retkien tuloksista ei ole mitään mainintoja, nämä lienevät jääneet vähäisiksi, ja kyseessä lieneekin ollut lähinnä tiedustelutoiminta. Hannu Laurinpoika valmisteli näet suurta Vianaan ja Kuolaan tehtävää hyökkäystä, jonka tuli tapahtua kevättälvellä kolmea reittiä: Iijokea Kuusamon kautta Vienen rannikolle, Kemijokea Kuolaa kohti ja Tornionjokea Norjaan, mistä edettäisiin laivoilla Kuolan piiritykseen ja valtauksen. Suuren yrityksen valmistelut jäivät keskeneräisiksi,⁷⁴ mutta ne ilmaisevat jälleen Ruotsin valloituspolitiikan päätavoitteet pohjoisessa.

Vuonna 1591 Juhana III yritti uudelleen ja entistä tarmokkaammin toteuttaa kunnianhimoisen suunnitelmansa suuresta pihtiliikkeestä Baltian, Karjalan ja Pohjanmaan kautta Venäjän kimppuun. Baltiassa Ruotsi ehti liikkeelle ensimmäiseksi ja pyrki ratkaisevaan iskuun Novgorodia vastaan. Tataarien olisi pitänyt täydentää sitä edellisenä vuonna sovitulla hyökkäyksellä Moskovaa kohti. Tataarihyökkäys kuitenkin myöhästyi ja tapahtui vasta kesällä 1591. Viroon ja Suomeen Juhana III sai tammikuussa 1591 kootuksi noin 14 000 jalkamiestä ja 4 000 ratsumiestä; niistä suomalaisia oli yli 4 000 jalkamiestä ja noin 1 600 ratsumiestä. Hyökkäysretkelle voitiin ottaa noin 9 000 jalkamiestä ja 3 000 ratsumiestä, loput jäivät rajaa puolustamaan.⁷⁵ Uusi ylipäällikkö, valtaneuvos Mauri Grip, johti hyökkäystä. Päävoimat etenivät tammikuussa Viirasta Inkeriin Kaprion lähelle ja lisäjoukot tulivat Viipurista Äyräpään rannikolta jään yli marssien. Novgorodia kohti edettiin todennäköisesti Lugajoen vartta pitkin.

Venäläiset olivat saaneet kokoon noin 20 000 miehen puolustusjoukon, joka ei kuitenkaan antautunut taisteluun paremmin aseistettua ja koulutettua armeijaa vastaan, vaan peräytyi ja esti viholliselta muonan saannin. Grip pääsi joukkoineen jo noin 30 kilometrin päähän Novgorodista, kun hänen oli pakko kääntyä takaisin. Syynä olivat muonavarojen puute, kova pakkanen, joka aiheutti tauteja ja paleltumisia, sekä armeijassa alkanut nurina ja vastahakoisuus. Sotajoukko palasi Viroon ja Suomeen.⁷⁶ Ainoa tulos oli Inkerissä ja Novgorodin läänissä aiheutettu hävitys sekä noin 5 000 miehen menetys tauteihin ja kylmään. Lisärasituksena Suomeen majoitettiin linnaleireihin talonpoikien maille yli 7 000 jalkamiestä ja joukko ratsuväkeä.⁷⁷

Juhana III ei vielääkään luopunut yrityksestään. Keväällä ja kesän alkaessa hän antoi uusia ohjeita hyökkäyksestä maitse Novgorodia kohti sekä kiirehti Pohjanmaalta Kuolaan tehtävän retken valmisteluja, jotka

olivat kerta toisensa jälkeen viivästyneet. Jälleen koetettiin saada aikaan suurhyökkäys yhtä aikaa usealla rintamalla. Tilanne oli erittäin otollinen, sillä Krimin kaani hyökkäsi kesäkuussa Moskovan edustalle. Tsaari sai hyökkäyksen torjutuksi ja tataarit peräytyivät maasta heinäkuun alussa. Venäjän päävoimat olivat kuitenkin koko kesäksi sidotut Moskovaa puolustamaan.⁷⁸

Juhana III:n toivoma hyökkäys Kuolaan pääsi alkamaan heinäkuussa 1591, mutta koska päävoimien uusi hyökkäys Novgorodia kohti alkoi jo elokuussa, seuraamme sitä ensin.

Tautivuoteelle sortuneen Mauri Gripin seuraajaksi kuningas nimitti suomalaisen ylimyksen Klaus Flemingin, joka sai käskyn heti ryhtyä hyökkäykseen. Liikekannalle saatiin noin 17 000 miehen vahvuinen armeija, josta osa taas jäi rajoille. Päävoimat lähtivät elokuun lopulla etenemään Virosta ja Viipurista Inkeriin sekä edelleen Novgorodia kohti. Flemingin hyökkäys on kesäinen toisinto Mauri Gripin talvihyökkäyksestä. Suomen joukko-osastot kuljetettiin osaksi laivoilla, osaksi maitse Nevan suulle, mistä ne etenivät Inkerin halki etelään. Matkalla saavutettiin voittoja muutamissa pikku kahakoissa, samaan aikaan kun Jääsken ja Äyräpään talonpoikainen nostoväki hävitti Pohjois-Inkeristä kaiken, mitä siellä oli vielä jäljellä.⁷⁹

Pääjoukko lähti liikkeelle Virosta ranskalaisen palkkasoturin Jean de La Blanquen johdossa, voitti venäläisen puolustusjoukon Pljussajoella ja odotti sitten Suomesta tulevia voimia. Elokuun lopussa yhtyneet sotajoukot etenivät hävitystä kylväen Novgorodia kohti. Syyskuun 10. päivänä saavuttiin Tesovoon, mutta siellä todettiin, että venäläiset olivat hävittäneet soiden yli johtavat kapulasillat eikä raskas armeija päässyt syyssateiden alkaessa enää eteenpäin. Fleming kääntyi lounaaseen ja yritti etsiä toista tietä Novgorodiin. Jonkin matkaa hän pääsi vielä etenemään, mutta sitten suot pysäyttivät hänet jälleen. Muutamien kahakoiden jälkeen hän tyytyi hävittämään siihen asti säästyneitä Novgorodin läänin ja Etelä-Inkerin alueita. Hän saattoi kirjoittaa kuninkaalle, että niin suurta vahinkoa viholliselle ei ollut koskaan aikaisemmin tehty kuin hänen retkellään. Kaikkialla otettiin talonpojilta elintarpeita ja heiniä sotaväen tarpeisiin ja loput poltettiin talojen mukana.⁸⁰ Lokakuun lopulla armeija palasi Viroon ja Suomeen, missä linnaleirin jatkaminen aiheutti uusia valituksia. Hyökkäys ei johtanut pysyviin tuloksiin, vain vihollismaan ja siviiliväestön hävitys sekä armeijan elatus parin kuukauden aikana oli saavutettu.

Yleissuunnitelmaan oli kuulunut samanaikainen hyökkäys Baltian kautta Novgorodiin, Käkisalimesta Aunukseen, Syvärille ja Ladogaan sekä Pohjanmaalta Vienan rannikolle ja Kuolaan. Tataarien ahdistaman Venäjän ei arvioitu kestävän hyökkäyksiä näin monella rinta-

malla. Suunnitelma toteutettiin ajallisesti ja teknisesti epäyhtenäisellä tavalla, sillä ajan viestintämahdollisuudet eivät sallineet yhtenäistä strategista johtoa.

Käkisalmen läänissä oli koko vuoden käyty entisen tapaista sissisotaa. Karjalan partisaanit tekivät tämän tästä yllätyshyökkäyksiä miehitys-alueelle sekä Pohjois-Savon rajaseuduille. Tavinsalmella asti oli taloja poltettu v. 1591.⁸¹ Sissien tukialueena olivat edelleen Käkisalmen läänin pohjoisosa sekä Novgorodin Lapin länsiosa, erityisesti vesireitin varret Liperistä Repolaan ja Roukkulaan sekä Vonkeroisen kylä eli Vonkerinjärvi Ilomantsin itärajalla Porajärven lähellä. Käkisalmen päällikkö Lauri Torstinpoika valitti, että miehitysalueen väestö suhtautui vastahakoisesti Ruotsin valtaan ja usein auttoi sissejä. Kuningas päätti tuhota sissit ja ulottaa uuden hyökkäyksen Aunuksen ja Ojatin väliselle alueelle. Sitä varten hän käski, että Käkisalimesta ja Olavinlinnasta lähetetään ratsu- ja jalkaväkeä hävittämään Vonkerinjärven ja sen lähiseudun kylät, vangitsemaan kaikki niiden asukkaat sekä rankaisemaan sisseille apua antaneita talonpoikia. Rangaistusretkikunnan piti sitten jatkaa suoraan etelää kohti ja yhtyä Aunukseen hyökkääviin päävoimiin.⁸² Tätä retkeä ei kuitenkaan saatu aikaan, sillä voimia siihen ei riittänyt.

Laatokan taa tehtiin laivastoretki syyskuussa, samaan aikaan kun Klaus Fleming hävitti Inkeriä ja Novgorodin lääniä. Laivaretkelle saatiin kootuksi yli 600 sotilasta ja noin 570 talonpoikaa eli yli tuhat miestä, joita johti linnan isännistöön kuulunut Salomon Ille.⁸³ Tuskin oli laivasto lähtenyt liikkeelle, kun sissit, jotka eivät kyenneet vastustamaan laivastoa, tekivät yllätyshyökkäyksen aivan Käkisalmen lähistölle ja saivat vangiksi joukon asukkaita. Linnassa ei ollut veneitä, millä ahdistaa sissejä, ja kun apujoukko saapui Savosta, sissit olivat jo poistuneet.⁸⁴

Käkisalmen laivasto kulki Salmin saariston kautta Aunuksen rannikolle, hävitti rantakyliä, poltti talot ja jopa vilja-aumatkin, mutta asukkaat olivat ehtineet paeta Äänisen viidennekseen. Maihin noustiin »Aunuksen luostarin» eli Ondrusovan luona, mistä käsin hävitettiin lähikyliä. Sitten purjehdittiin Ojatin suulle, minne karjalaiset ja venäläiset olivat koonneet puolustukseen 63 lotjaa, kussakin 15 miestä, Romana -nimisen paikallisen päällikön johdolla, joka hyökkäsi rohkeasti vihollisen alusten kimppuun. Hänen oli kuitenkin pakko paeta joka kerta, kun tykein varustetut sotahaahdet lähenivät ampumamatkan päähän.

Romana teki kuusi hyökkäysyritystä vihollislaivastoa vastaan, mutta ei ilman tykistöä voinut voittaa sitä. Ruotsalais-suomalainen joukko nousi maihin, poltti ja ryösti Sermasin kaupunkia ja sen ympäristöä

surmaten kaikki ketkä sai käsiinsä ja ottaen runsaasti ryöstösaalista. Savolainen lippukunta eteni noin 45 km Tihvinään päin, kunnes koh-
tasi Ivan Sudokovin, jolla oli mukanaan 350 ratsumiestä ja 300 jalka-
miestä. Useiden kahakoiden jälkeen savolaiset vetäytyivät Sermasiin
Sudokovin seuratessa perässä. Vielä Sermasissa taisteltiin ja vaikka
alueen puolustajat eivät saavuttaneet voittoa, joutui vihollinen poistu-
maan laivoihin, ennen kuin oli ehtinyt ryöstää kaikkea seudun viljaa.
Laivasto palasi Käkisalmeen, jonka isännät saattoivat ilmoittaa kunin-
kaalle, että suuriruhtinaan maata oli »hävitetty murhalla ja poltolla
enemmän kuin pitkään aikaan oli ollut mahdollista».⁸⁵ Samoin kuin
päävoimien hyökkäyksellä saavutettiin myös laivaretkellä pelkästään
hävityksen ja ryöstön tulokset.

Syyskuun alkupuolella hyökkäsi vielä joukko sotaväkeä Viipurista
Pähkinälinnan lääniin. Se saattoi rauhassa täydentää Inkerin hävitystä,
samaa aikaan kun Ruotsin päävoimat etenivät Novgorodia kohti.
Ruotsalais-suomalainen osasto näyttää suorittaneen tehtävänsä perus-
teellisesti, sillä vasta marraskuun alussa se palasi Viipuriin.⁸⁶

4. Viimeiset taistelut pohjoisessa

Pohjoisella rintamalla Vienen karjalaiset ja venäläiset olivat tietoisia
Ruotsin hyökkäysvalmisteluista. Kuten edellä mainittiin osa Limingan
retkeen osallistuneita sotilaita jätettiin lisäväeksi Suman linnakkeeseen
tammikuussa 1590. Saman vuoden syksyllä tsaari lähetti Solovetskiin
vahvistuksia 500 miestä, joiden ydinjoukkona oli 150 streltsiä Semen
Jurjenevin johdossa ja joihin kuului pieni osasto Liettuan kasakoita
paani Sevastian Kobelskin alaisena.⁸⁷ Luostarin lähes valmiiseen lin-
noitukseen sijoitettiin lisää tykkejä. Apuvoimat olivat kesäajan linnoi-
tuksessa laivastohyökkäyksen varalta, mutta menivät talveksi Suikujoen
volostiin vartioimaan rannikoita. Solovetskin koko varuskunta lieene
käsittänyt yli 1 000 miestä, joista osa oli luostarin talonpoikia. Kesällä
1591 tsaari käski rakentaa uuden linnakkeen Kemiin, mutta rakennus-
työtä ei ehditty suorittaa ennen Ruotsin hyökkäyksiä.⁸⁸

Kuolaan oli lähetetty vojevodi Vladimir Zagrzazski mukanaan jouk-
ko kasakoita. Linnakkeessa oli ollut vakinaisena varuskuntana vain 30
streltsiä, mutta vaaran uhatessa sinne koottiin nostoväkenä kaupungin
asukkaita sekä ympäristön talonpoikia, niin että kesällä 1591 puolustus-
väkeä oli kaikkiaan 1 700 miestä.⁸⁹

Pohjanmaalla päällikkö Hannu Laurinpoika ei saanut riittävästi lai-
voja hyökätäkseen meritse Kuolaan. Ruotsin suurten pihtien pohjoinen
leuka oli kovin heikko. Kesällä 1591 Hannu sai kuitenkin kootuksi noin

1 200 miestä ja niiden kanssa hän heinäkuussa lähti etenemään Kemijokea ja Tuulomajokea pitkin Kuolaan kohti. Joitakin aluksia lieenee tullut myös meritse, sillä Solovetskin vanhin kronikka kertoo, että Muurmannin merelle Kuolaan tuli »merentakaisia ja kainuulaisia ruotseja». Käsitystä vahvistaa tieto, että myöhemmin Hannu Laurinpoika itse pakeni Kuolan edustalta laivalla Norjaan. Laivasto-osasto oli ilmeisesti pieni eikä suomalaisilla ollut tykistöä.

Elokuun 13. päivänä joukot saapuivat Kuolan edustalle ja kolmen päivän ajan ne yrittivät rynnäköin vallata linnaa. Hyökkääjät saivat poltetuksi kaksi linnoituksen puutornia, mutta heidät lyötiin joka kerta verissä päin takaisin. Kronikan mukaan puolustajia kaatui 25 miestä, mutta hyökkääjiä 215.⁹⁰ Haavoittuneita oli kummallakin puolella jonkin verran enemmän. Norjan kautta perääntymään lähtenyt Hannu Laurinpoika menehtyi vammoihinsa, muu joukko palasi Pohjanmaalle Kemijokea pitkin.

Kemiin oli heinäkuussa koottu Sven Baggen johtoon sotaväen osasto, noin tuhat miestä, joiden piti aikaisemman suunnitelman mukaisesti hyökätä joko Kemijokea Kuolaan tai Iijokea Vienan rannikolle. Se ei kuitenkaan ehtinyt lähteä matkaan, kun sille tuotiin sana, että 5 000 »ryssä» oli hyökännyt Oulujärvelle. Sven Bagge kiirehti puolustamaan Oulujoen laaksoa, mutta perille tultuaan totesi, että siellä oli vain 150 miehen vihollispartio, joka sekin pääsi pakoon hänen sotamiestensä ollessa haluttomia taisteluun.⁹¹ Ilmeisesti kyseessä oli jälleen Käkisalmen läänistä tullut karjalainen sissipartio eikä venäläinen sotaväki, joka ei olisi niin pienellä joukolla lähtenyt pitkälle sotaretkelle.

Oulujärveltä Sven Bagge ei enää lähtenyt pohjoisille reiteille, vaan päätti hyökätä suoraan Suman kimppuun. Sillä aikaa kun päävoimien kuormastoa siirrettiin Oulujärvelle, lähti pienehkö erillinen osasto suoraan Vienan Karjalaan. Todennäköisesti se kulki veneillä ylös Sotkamon reittiä, sitten Maanselän yli Luvajärvelle sekä edelleen Vienan Kemijokea merelle ja Suman edustalle, minne se saapui elokuun lopulla. Kolmen päivän ajan se tulitti kaupunkia kevyillä tykeillä, mutta ei saanut mitään aikaan. Rynnäkköön osasto oli liian heikko.⁹²

Sumassa oli melko vähän puolustusväkeä, sillä hyökkäystä odotettiin ennakkotietojen mukaisesti pohjoisemmaksi. Linnaketta puolusti vain 20 streltsiä johtajanaan pjatidesjaski Ivan Zbiten, 10 tykkimestä, 30 Solovetskin palvelusmiestä sekä nostoväkenä 150 ympäristön karjalaista talonpoikaa eli yhteensä 210 miestä.⁹³ Vihollisosasto ei kuitenkaan uskaltanut jäädä linnakkeen edustalle, koska Solovetskista olisi voitu lähettää lisävoimia piiritettyjen avuksi. Kun Sven Baggen päävoimia ei kuulunut, osasto lähti paluumatkalle. Todennäköisesti tämä joukko palasi Vienan Kemijoelta Kuittijärven ja Hyrynsalmen reitin kautta, sillä

v. 1597 verokirja kertoo »ruotsien» surmanneen v. 1591 Kuittijärvellä 13 lappalaisperhettä.⁹⁴ Reitin valinta selittää parhaiten senkin, että Sven Baggen päävoimien ja kotiin palaavan joukon tapaamisesta ei ole tietoa.

Kun erillinen etujoukko oli paluumatkalla, lähti Sven Bagge syyskuun 7. päivänä päävoimineen Oulusta liikkeelle Sumaa kohti. Pääjoukon moraali oli yllättävän heikko, sillä siitä karkasi 300 miestä jo Suomen puolella. Jäljelle jäi noin 600 miestä,⁹⁵ joiden kera Bagge kiirehti Sumaa kohti todennäköisesti samaa reittiä mitä etujoukko oli kulkenut. Hän laski Vienen Kemijoen kautta merelle 20. päivänä syyskuuta ja oli jo kahden päivän perästä Suman edustalla. Ilmeisesti puolustajat eivät odottaneet uutta hyökkäystä heti ensimmäisen perään, sillä Bagge sai Suman kaupungin poltetuksi. Seuraavana päivänä hän hyökkäsi linnaketta vastaan. Taistelu kesti kahdeksan tuntia ja päättyi puolustajien voittoon. Solovetskin lähteiden mukaan puolustajat surmasivat paljon vihollisia, joiden joukossa kaatui mm. yksi päälliköistä nimeltään Hans Iversten. Lisäksi saatiin joukko vankeja.⁹⁶

Sven Bagge luopui Suman valtausyrityksestä ja siirtyi hävityssotaan maaseudulle. Kaikki Suman ympäristön kylät poltettiin ja sitten lähdettiin paluumatkalle rannikkoa pitkin. Kaikkialla poltettiin talot, viljaitat ja kirkot, surmattiin kiinni saadut asukkaat, tapettiin karja, hävitettiin kalastuslaitteet ja suolankeittämöt sekä otettiin saaliiksi mitä voitiin käyttää. Niin hävitettiin Virma, Kuivaniemi, Siisna, Sorokka, Suiku ja Kemi. Kemissä jaettiin miehille saalina kaksi lotjallista suolattua lohta. Kaupungin lähistöllä tuhottiin neljätoista suolankeittämöä, joukko suuria suolankeittopannuja, jotka hakattiin pieniksi kappaleiksi, sekä »monta aittaa, jotka olivat kattoa myöten täynnä karkeaa valkoista suolaa».⁹⁷ Paluumatkalla hävitettiin vielä Usmana, Paanajärvi, Jyskyjärvi, Kiimasjärvi ja Luvajärvi, ennen kuin palattiin Sotkamon reittiä pitkin takaisin Ouluun.

Hyökkäys oli ollut erittäin raskas isku Vienen rannikon asukkaille, mutta strategista merkitystä ei silläkään ollut. Kuningas Juhana III oli kuitenkin tyytyväinen tuloksiin. Hyökkäykset kaikilla rintamilla olivat epäonnistuneet päätehtävässään valloituksessa, mutta vastustajalle oli aiheutettu huomattavan suuria vahinkoja. Tosin vahingot kohdistuivat lähes yksinomaan siviileihin, mutta totaalisessa sodassa siviiliväestöä tuhottiin yhtä häikäilemättömästi kuin sotavoimaa.

Tsaari Feodor ryhtyi valmistelemaan kostohyökkäystä Suomeen heti tietojen saavuttua vihollisen aiheuttamista hävityksistä, sillä tataarivaara oli saatu torjutuksi. Vastahyökkäykset suunniteltiin usealle eri rintamalle eli Viipuria, Savonlimaa ja Oulua vastaan ja ne suoritettiin samanaikaisesti tammi—helmikuussa 1592. Tiedot Venäjän hyök-

käysvalmisteluista olivat saapuneet Suomeen, missä varauduttiin taisteluun.

Venäjän pääarmeija marssi tammikuun loppupuolella Inkerin halki Suomen puolelle ja eteni Äyräpään ja Jääsken kautta Viipuria kohti. Myöhemmin muuan venäläinen sotavanki kertoi joukkoja olleen 80 000 ratsumiestä ja 40 000 jalkamiestä, mutta määrä on moninkertainen todellisuuteen verrattuna. Kun ottaa huomioon Venäjän armeijan yleisen koon, hyökkäyksen aiheuttaman melko pienen hävityksen sekä joukkojen nopean liikkumisen, voidaan lukumääräksi arvioida karkeasti noin 20 000 miestä. Tammikuun lopulla armeijan pääosa saapui Viipurin edustalle, jota Klaus Fleming puolusti 2 000 miehellä. Tsaarilla ei ollut aikomustakaan piirittää Viipuria, vaan tehdä kostoretki edellisen vuoden hävitysten takia. Niinpä armeijalla ei näytä olleen taakkanaan raskasta piiritystykiä, vaan se oli tehty hyvin liikkuvaksi. Sen pääosana oli ilmeisesti ratsuväki.

Parina päivänä käytiin pikku kahakoita Viipurin edustalla, mutta kun puolustajat varoivat antautumasta avoimeen taisteluun, joukot lähtivät pohjoiseen päin, pitivät muutamia päiviä leiriä Lappeella ja hävittivät ympäristöä. Jokin erillinen osasto joutui Viipurista lähteneiden suomalaisten yllättämäksi ja voitettiin, mutta päävoimat kulkivat Lappeelta edelleen Jääsken tuhoa kylväen. Ne poistuivat maasta Vuoksen laaksoa pitkin helmikuun alkupuolella.⁹⁸ Myöhemmin selvisi, että venäläisten suorittama hävitys oli arveltua vähäisempi, sillä autiotilojen määrä Jääskessä ja Lappeella lisääntyi vain vähän. Sen sijaan venäläiset veivät mukanaan joukon vankeja sekä surmasivat jonkin verran siviiliväestöä. Todennäköisesti osa asukkaista oli ehtinyt pelastautua piilopirtteihin.

Samaan aikaan päävoimien hyökkäyksen kanssa pienempi osasto eteni Laatokan pohjoispuolitse Savoan. Sekään ei hyökännyt linnaa vastaan, vaan kävi hävitysretkellä pohjoisempana Leppävirralla, Pitkälähdessä, Koikkalassa ja Kekälemäessä.⁹⁹ Todennäköisesti tähän hyökkäykseen osallistuivat Aunuksen ja Pohjois-Karjalan sissijoukot venäläisten osastojen tukemina. Mahdollisesti muutamat pääarmeijan osastot kävivät Etelä-Savon puolella myös Lappeelta käsin. Savossakin hävitykset jäivät suhteellisen vähäisiksi. Salomon Ille karkoitti pienehköt hyökkääjien osastot ja hän näyttää ajaneen niitä takaa Venäjän puolelle Käkisalmen läänin pohjoisosaan.¹⁰⁰

Voimakkain Venäjän vastaisku annettiin pohjoisella rintamalla. Vienan Karjalassa ryhdyttiin suomalaishyökkäyksen jälkeen varustautumaan sekä puolustusta että kostohyökkäystä varten. Sumaan saapui Arkangelista streltsipäällikkö Jelisari Protopopov mukanaan kaksi tykkiä sekä ruutia ja kuulia puolustusta varten. Solovetskiin lähetettiin Mos-

kovasta kaksi vojevodia, ruhtinaat Andrei ja Grigori Volkonski, joiden johdolla haalittiin kokoon melko kirjava armeija. Osa siitä jätettiin luostarin suojaksi, osa vietiin Sumaan hyökkäystä varten. Kemijoelle rakennettiin murroksia ja kaadettiin puita linnakkeen rakentamista varten Kemijoen Leppäsaareen.¹⁰¹ Pieni karjalaispartio kävi tiedusteluretkellä Siikajoen laaksossa asti, missä se poltti muutamia taloja.¹⁰²

Solovetskin vanhin kronikka on säilyttänyt luettelon Sumaan kootusta hyökkäysjoukosta ja koska lähde on tehty pian sodan loputtua, sitä voi pitää luotettavana. Se antaa hyvän kuvan siitä, miten laajalta alueelta joukkoja piti koota tärkeää sotaretkeä varten, ja se vahvistaa käsitystä, että pienemmät hyökkäykset oli tehty pääasiassa paikallisin voimin, sillä vain harvoin voitiin ryhtyä laajaan värväystoimintaan. Joukko oli seuraava:¹⁰³

a) Pääasiassa karjalaisia, vepsäläisiä ja venäläisiä:

Äänisniemeltä	800 miestä
Vienan rannikolta ja saarista	150
Kargopolin seudulta	400
Vienajoen rannikolta	400
Solovetskin palvelusväkeä	50
<hr/>	
Yhteensä	1 800 miestä

b) Pääasiassa venäläisiä ja muita:

Ustjugin seudulta	300 miestä
Ustsysolskin seudulta	200
Prilutskin luostarin palvelusväkeä	20
Belozerskin Kirilovan luostarin palvelusväkeä (myös vepsäläisiä)	50
Oševenin luostarin palvelusväkeä (myös tšuudeja)	20
Siijoen luostarin palvelusväkeä (myös tšuudeja)	40
Karjalanrannan Nikolain luostarin palvelusväkeä (myös karjalaisia)	12
Äänisen ja Vienan alueen pajarinlapsia	20
Kasakoita viiden atamaanin johdossa	130
Moskovan streltsejä	200
Holmogorin streltsejä	100
Moskovan tykkimiehiä	2
<hr/>	
Yhteensä	1 094 miestä

Siirto kohdasta a) 1 800

Summa 2 894 miestä

Tähän tulee lisäksi päällystö, joten armeija käsitti lähes 3 000 miestä. Ehkä noin puolet väestä oli suomensukuisia. Varsinaista sotaväkeä oli hyvin vähän, pääosa oli talonpoikaista nostoväkeä.

Tammikuun alussa 1592 sotajoukko lähti Grigori Volkonskin johdolla Sumasta ja marssi todennäköisesti suoraan Rukajärven kautta Oulujärvelle ja edelleen Liminkaan, jonne päävoimat saapuivat tammikuun 24. päivänä. Sven Baggella oli Pohjanmaan puolustusväkenä 1 400 miestä, mutta hän pysytteli Oulun linnan suojassa, joten venäläis-karjalainen joukko saattoi esteettä polttaa Limingan kirkon sekä suurimman osan asutuksesta, yhteensä 225 taloa. Muutamien päivien perästä joukko kääntyi Oulun edustalle, mutta kun puolustajat eivät ryhtyneet avoimeen taisteluun, se kääntyi Siikajoen laaksoon ja poltti siellä kappelikirkon sekä lähes kaikki asumukset eli 106 taloa. Sillä välin koottiin nopeasti Pohjanmaan nostoväki, noin 4 000 miestä, jotka asettuivat asemiin Salon ja Siikajoen välille.¹⁰⁴ Sen kanssa hyökkääjä ei jäänyt ottelemaan, vaan palasi vankien ja ryöstösaaliin kera takaisin Sumaan. Sieltä nostoväki palasi kotiseudulleen, joskin osa jäi rannikon puolustuksen vahvistukseksi, nimittäin Sumaan 100 miestä, Solovetskiin noin 400 miestä ja Kemiin vähän yli 300 miestä, pääasiassa Kargopolin ja Kirilovan luostarin väkeä.¹⁰⁵

Tsaari oli siis vastannut Ruotsin hävitysretkiin samalla mitalla kolmella rintamalla: Karjalassa, Savossa ja Pohjanmaalla. Strategisia tavoitteita ei näillä hyökkäyksillä ollutkaan.

Oli luonnollista, että pitkällisen hävityssodan seurauksena sotaväsymys voimistui Venäjällä, Ruotsissa ja Suomessa. Sotatoimet laimenivat ja rauhanneuvotteluja yritettiin taas saada käyntiin. Juhana III:n sairastellessa hänen veljensä Kaarle herttua joutui johtamaan sodankäyntiä ja rauhanpyrkimyksiä. Hän yritti vielä elvyttää hyökkäyshenkeä ja käski valmistella Ivangorodin valtausta etelässä sekä Kuolan valtausta pohjoisessa, mutta valmistelut sujuivat taas hitaasti. Maaliskuussa 1592 kävi Narvan palkkasoturipäällikkö La Blaque rajulla hävitysretkellä Peipsenjärven takana Audovan seudulla. Kesällä koottiin Narvaan hyökkäysarmeija Venäjälle tehtävää retkeä varten, mutta linna joutuikin itse puolustautumaan venäläishyökkääjiä vastaan eikä sotaretkelle lähdöstä tullut mitään. Kulkutaudit olivat heikentäneet Ruotsin Baltian sotajoukkoa jo edellisestä vuodesta lähtien.¹⁰⁶ Loppukesällä venäläiset saattoivat tehdä Suomenlahden yli lyhyen hävitysretken Etelä-Suomen saaristoon.¹⁰⁷

Käkisalmen läänissä ei tapahtunut suuria taisteluja. Tammikuun lopulla 1592 kävi jokin Viipuriin matkalla ollut venäläisosasto Käkisalmen edustalla. Parin päivän kahakoiden jälkeen se liittyi Venäjän pääarmeijaan hävitettyään noin 30 taloa Käkisalmen läänistä.¹⁰⁸ Sissitoi-

mintakin näyttää hiljentyneen eikä Käkisalimesta tehty hyökkäyksiä itärajan taa.

Vain pohjoisessa tehtiin vielä yritys Kuolan valtaamiseksi. Maaliskuussa Kaarle herttua antoi retkestä ohjeen, jonka mukaan Kuolaan piti hyökätä Suomesta maitse ja Ruotsista meritse. Kuolan jälkeen piti vallata Kantalahti sekä ryöstää Karjalanrannan Nikolain luostari. Kesällä ohjeita täydennettiin niin, että Sven Baggen tuli vallata Ruotsille Jäämeren rannikko Kantalahdesta Varankiin asti.¹⁰⁹

Elokuun alkupuolella Sven Bagge lähti noin 1 200 miehen kera Iijokea ylös.¹¹⁰ Mutta hän ei hyökännytkään Kuolaan, vaan kääntyi todennäköisesti Pistojoen kautta Vienan Kemijoelle ja ryntäsi jälleen kerran Sumaa vastaan, jonka edustalle hän saapui veneillä elokuun 27. päivänä. Linnakkeen puolustajina oli sata miestä, joilla oli 11 tykkiä sekä riittävästi ruutia ja ammuksia. Kolme päivää Bagge miehineen tulitti linnaketta ja mahdollisesti hän yritti rynnäköökin, sillä hänen joukoissaan oli melkoisesti haavoittuneita, kun hänen oli lähdettävä tyhjin toimin paluumatkalle.¹¹¹

Vienan Karjalasta kostettiin taas nopeasti, mutta kosto kohdistui yllättävään suuntaan, Savon itärajalla sijainneen Orivirran linnakkeen kimppuun. Kohde oli huolellisesti valittu; se oli saman tapainen miehitetty linnake kuin »ruotsien» kohde Suma, ja se oli helpommin valloitettavissa kuin esim. Oulun linna, sillä se sijaitsi aivan sissien hallitseman Käkisalmen läänin pohjoisosan tuntumassa, joten yllätys oli mahdollinen. Retken tähänastiset kuvaukset ovat perustuneet vain muutamaaan Olavinlinnan tilien mainintaan, mutta Solovetskin vanhin kronikka antaa siitä arvokkaita lisätietoja.¹¹²

Lokakuun lopulla 1592 Sumasta lähti kostohyökkäykseen ratsuillaan 102 kasakkaa atamaani Maksima Rätsinin johdolla. Todennäköisesti maan routaantuminen suosi sotajoukon kulkua. Matka lienee tehty suoraan kaakkoon Lapin pogostojen halki. Ilomantsin pohjoisosassa ovat mukaan liittyneet karjalaiset sissit. Vaikka tästä ei ole lähteissä mainintoja, se on pääteltävissä, sillä kasakkajoukko tarvitsi asiantuntevan opastuksen ja avun eikä sen saavuttama voitto olisi ollut mahdollinen ilman sissien tukea.

Ratsujoukot ovat hyökänneet maitse pohjoisesta Viinijärven suunnalta, mutta taistelusta päätellen sissit ovat avustaneet Paasiveden suunnalta venein ja ehkä harhauttaneet puolustajat. Matkalla kasakat yllättivät savolaisen rajavartion, joka jossakin Savonrannan pohjoispuolella kuivatteli sateessa kastuneita vaatteitaan nuotiolla. Kasakat hyökkäsivät huonosti vartioituun leiriin surmaten kahakassa yksitoista sotilasta ja neljätoista nostoväkeen kuulunutta talonpoikaa sekä vieden saaliinaan savolaisten aseet ja vaatteetkin.

Pakoon päässeet eivät ehtineet varoittaa Orivirran linnaketta, ennenkuin kasakat ja sissit olivat jo sen kimpussa. Linnake sijaitsi manteleen kupeessa olevalla saarella, jonne luultavasti johti puusilta. Linnaketta lieene 1500-luvulla vahvistettu, niin että se käsitti pari metriä korkean harmaakivestä tehdyn suljetun kehämuurin, hirsirakentein korotetun neliönmuotoisen tähystystornin, tukimuurein varustetun kivisen varastorakennuksen ja todennäköisesti hirsistä sen päälle tehdyn miehistörakennuksen.¹¹³ Linnakkeen miehistönä oli 300—400 sotilasta ja nostomiestä aseistuksenaan myös kevyttä tykistöä.¹¹⁴ Pienin voimin tukikohtaa oli vaikea rynnäköillä vallata.

Salamannopea venäläis-karjalainen hyökkäys yllätti linnakkeen. Hälytystä yrittänyt »hätäkellon soittaja» Lasse siepattiin vangiksi. Karjalaississit valtasivat satamasta laivan ja hälyn turvin kasakat pääsivät maan puolelta ryntäämään linnakkeeseen. Savolaisten tappio oli täydellinen. Olavinlinnan tilikirjan mukaan he menettivät kaatuneina ja vankeina kaksisataa miestä eli todennäköisesti suurimman osan linnakkeen miehistöstä. Kaatuneiden joukossa olivat kronikan mukaan mm. savolaisten päälliköt »Indrik Irik ja Indrik Biskup». Edellinen lieene ollut Henrik Henrikinpoika Kupiainen, joka mainitaan samana vuonna rajaa vartioimassa, mutta katoaa sitten tileistä. Jälkimmäinen nimi voi tarkoittaa Särkilahtien piispan sukuun kuulunutta nihtiluutnanttia Maunu Iivarinpoikaa, joka oli saman vuoden alussa karkoittanut vihollispartiot Savon itäosasta.¹¹⁵

Orivirran taistelun voittajat saivat saaliikseen laivan lisäksi neljä kevyttä tykkiä, neljä laivatykkiä, tykinkuulia ja ruutia sekä muita aseita ja tarvikkeita.¹¹⁶ Nopeasti he polttivat linnakkeen hirsivallit, tornin ja rakennukset kiirehtien sitten takaisin Venäjän puolelle. Neljällä tykillä varustettu sotapursi on ilman tykkejä jätetty karjalaisten sissien haltuun, muun sotasaaliin kasakat veivät Sumaan, minne he palasivat marraskuun 8. päivänä. Tykit tarvikkeineen siirrettiin Solovetskin linnoitukseen, mutta sotavangit lähetettiin Moskovaan, minne siis joutui myös savolainen hätäkellon soittaja Lasse. Näin tuhoutui Orivirran linnake, jonka savolaiset olivat rakentaneet 1400-luvun lopulla asutusvaltaustensa turvaksi juridisesti katsoen kauas Venäjän puolelle.

Tämä oli viimeinen huomattava sotatoimi, sillä marraskuussa 1592 kuoli Juhana III ja Ruotsikin alkoi pyrkiä rauhaan. Pian sen jälkeen alkoivat rauhanneuvottelut ja solmittiin aselepö. Pohjois-Karjalan sissit tekivät vielä kevättälvella 1593 yllätyshyökkäyksen Savon puolelle, todennäköisesti Rantasalmelle, jolloin he saivat saaliiksi kahdeksan hakyssyä,¹¹⁷ mutta Savossa koottiin nopeasti nostoväkeä aseisiin ja sissien hävitykset jäivät vähäisiksi. Vielä aselevon alettua sissit näyttävät käyneen ryöstöretkillä Savon puolella, mistä Kaarle herttua sai vali-

tuksen huhtikuussa, mutta sen jälkeen hyökkäykset näyttävän loppuneen eikä tiedetä savolaistenkaan tehneen enää tämän jälkeen valituk-
sia aselevon rikkomisista. Aselevon ajalta on Savon tileissä mainintoja
siitä, että väkeä oli vahdissa rajoilla ja että vihollinen oli koonnut
joukkoja hyökkäystä varten, mutta nihtien vartiotoiminta Pohjois-Savon
rajoilla näyttää hillinneen karjalaisten sissisodan halut.¹¹⁸ Taistelutoi-
minta näyttää loppuneen kaikkialla viimeistään vuoden 1593 alku-
puolella.¹¹⁹

5. Täyssinän rauha ja rajankäynnin alku

Yrityksiä rauhanneuvottelujen aloittamiseksi tehtiin useita kertoja, mut-
ta aluksi ne eivät johtaneet tuloksiin. Puolan nuori kuningas Sigismund,
joka oli Ruotsin kuninkaan poika, uudisti v. 1590 aikaisemman ase-
levon Venäjän kanssa, koska varsinkin Liettuan ylimystö oli kyllästy-
nyt sotaan. Tsaari Feodor koetti Sigismundin välityksellä saada aikaan
aselevon Ruotsin kanssa, mutta Juhana III ei ollut halukas taistelujen
keskeyttämiseen, sillä hän suunnitteli vielä v. 1591 Jäämeren rannikon
valtausta. Hän suostui kuitenkin varovaisiin rauhan tunnusteluihin, joi-
den lähtökohtana hän vaati Ruotsille paitsi Jäämeren rannikkoa myös
koko Inkerin ja Karjalan Vienen lahtea myöten.¹²⁰ Koska Venäjä puo-
lestaan vaati Ruotsin valtaamien alueiden palauttamista, neuvottelut
katkesivat alkuunsa. Ne alkoivat uudestaan kirjeiden vaihdolla kesällä
1592, mutta vasta tammikuun lopulla 1593 tehtiin Täyssinässä aselepo-
sopimus kahdeksi vuodeksi hiukan takautuvasti loppiaisesta alkaen.¹²¹
Lokakuun alussa valtuuskuntien piti kokoontua uudelleen päättämään
»niistä linnoista, joista oli ollut puhe komissaarien kesken».¹²² Tsaarin
edustajat olivat kiihkeästi vaatineet takaisin Inkerin linnoja sekä eri-
tyisesti Käkisalmea lääneineen. Ruotsin edustajat suostuivat jo siis kes-
kustelemaan asiasta. Se oli ensimmäinen askel myönnytyksiin.

Venäjän valtuuskunta saapui lokakuun alussa Ivangorodiin, mutta
Ruotsin valtuuskuntaa ei kuulunut. Puolan kuningas Sigismund hallitsi
isän perintönä myös Ruotsia ja hän oli parhailleen matkalla Ruotsiin
järjestämään maan hallintoa. Vasta tammikuussa 1594 Sigismund saat-
toi antaa neuvotteluohjeet valtuutetuilleen, ja vasta marraskuussa pääs-
tiin aloittamaan neuvottelut Täyssinässä. Ruotsin edustajilla oli useita
vaihtoehtoja sisältävät ohjeet. Ensimmäisen vaihtoehdon mukaan piti
vaatia Venäjältä Inkerinmaa linnoineen, Ladoga lääneineen eli Laato-
kan etelärannikko ja siitä pohjoiseen päin koko Karjala Vienen merta
myöten sekä Jäämeren rannikko. Lievin vaihtoehto oli muiden vaadi-
tujen alueiden pitäminen paitsi Käkisalmen läänin, joka voitiin luovut-

taa takaisin Venäjälle suurta rahasummaa vastaan. Venäjän edustajat vaativat takaisin koko Viron sekä Käkisalmen läänin.¹²³ Vähitellen alettiin molemmin puolin tinkiä vaatimuksista, mutta neuvottelut katkesivat usein eikä sovintoon helposti päästy. Vaatimusten välinen ristiriita oli erittäin suuri.

Vuoden 1595 alussa Saksan keisari Rudolf lähetti vapaaherra E. von Minkwitz'in rauhanvälittäjäksi Täyssinään ohjeenaan pyytää osapuolia sopimaan, jotta kristittyjen voimat voitiin yhdistää turkkilaisia vastaan. Venäläiset eivät suostuneet edes aloittamaan katkenneita neuvotteluja, ennen kuin Ruotsin edustajat periaatteessa ilmaisivat suostuvansa Käkisalmen läänin luovuttamiseen ilman korvausta.¹²⁴ Tämä osoittaa, miten tärkeänä läänin omistamista pidettiin muuttuneessa strategisessa tilanteessa. Vaikeiden neuvottelujen jälkeen allekirjoitettiin vihdoinkin Täyssinässä rauhansopimus toukokuun 18. päivänä 1595.¹²⁵

Sopimuksen pääsisältö oli seuraava: Venäjä luopui vaatimuksistaan Vieroon, joka jäi Ruotsille Narvajokea myöten. Ruotsi luopui vaatimuksistaan Inkeriin sekä Käkisalmen lääniin, joka piti luovuttaa takaisin Venäjälle sen jälkeen, kun raja oli käyty Suomenlahdelta Jäämereen. Ruotsi sai valvontaansa Suomenlahtea pitkin kulkevan Venäjän ja länsimaiden välisen kaupan, sillä sopimuksen mukaan kauppaliikenteen solmukohdiksi eli tapulikaupungeiksi jäivät Viipuri ja Tallinna. Niissä hoidettiin Venäjän ja länsimaiden kaupan lähin vaihtoliikenne. Ulkomaiset laivat eivät saaneet purjehtia Narvaan eivätkä mihinkään Venäjän satamiin.

Ikivanha sisävesien ja maanteiden kautta kulkenut kauppaliikenne sai jatkua entiseen tapaan. Ruotsin alamaiset saivat vapaasti kulkea kauppamatkoilla Narvajoen kautta Pihkovan alueelle, Nevan kautta Novgorodiin ja Sisä-Venäjälle sekä Käkisalmen kautta Karjalan kauppapaikoille. Samoin Venäjän alamaiset saivat vapaasti kulkea kauppamatkoilla Virossa, Suomessa ja Ruotsissa. Tosin maakauppa eli kaupankäynti maaseudulla jäi kielletyksi Ruotsin alueella, mutta kieltoa ei tarkoin noudatettu kuten ei ennenkään. Rauhansopimuksen mukaan piti vielä sotavangit vapauttaa kummallakin puolella ja rajarikkomukset piti tuomita yhteisesti entiseen tapaan.

Karjalan kannalta uutta oli, että Venäjä luopui kokonaan vaatimuksista Pohjanlahden rannikkoon. Pähkinäsaaren rauhansopimusta ei enää mainittu, vaan sopimus korostaa, että raja piti käydä entisten rajojen, rajakirjeiden sekä molempien osapuolten rajaseudun vanhojen asukkaiden tietämyksen mukaisesti. Tämä antoi Ruotsille mahdollisuuden käyttää haluamiaan rajaluetteluita. Rajan yleislinjakin vahvistettiin: rajan länsipuolelle jäivät Äyräpää, Jääski, Savilahti, Savonlinnan lääni ja Pohjanmaa, ja raja päättyi Varangin vuonoon Jäämeressä.

Täyssinän rauhassa karjalaiset menettivät suuren osan niitä erämaita, joita he keskiajalta lähtien pitivät yhteisinä nautinta-alueinaan. Toisaalta rauhansopimus periaatteessa lopetti vuosisatoja jatkuneen taistelun noiden erämaiden omistuksesta, jotka suomalainen uudisasutus oli tosiasiasa jo aikaisemmin vallannut. Sopimus vahvisti myös yhteis-Lapin jaon kohtuulliseksi katsotulla tavalla. Eri asia on, että sopimuksen avulla ei käytännössä onnistuttu lopettamaan rajariitoja eikä kilpailua Lapista.

Karjalan rajankäynti piti aloittaa kesäkuun lopulla 1595 ja suorittaa kolmena osana: ensin Siestarjoelta Puumalan neljänneksen rajalle, sitten sieltä Repolan rajalle, niin että pogosta jää Venäjän puolelle, ja viimeksi Repolan rajalta Varankiin.

Täyssinän rauhansopimus piti Ruotsin ja Venäjän hallitsijain vahvistaa ristin suutelemisella vanhaan tapaan, mutta tämä jäi tekemättä, sillä kuningas Sigismund joutui palaamaan Ruotsista Puolaan, ja pian alkoi Kaarle herttuan taistelu häntä vastaan, niin että hän ei ehtinyt vahvistaa sopimusta. Kaarle pyysi tsaarilta saada kuninkaan sijaisena suorittaa vahvistuksen, mutta siihen tämä ei suostunut. Ratifiointiin puuttuminen vaikutti sitten osaltaan Ruotsin ja Venäjän välien uuteen kiristymiseen seuraavalla vuosikymmenellä.

Rajankäynti Kannaksella pääsi alkuun elokuussa 1595.¹²⁶ Molemmilta puolin siihen osallistui valtuuskunta mukanaan pieni määrä sotilaita sekä apuväkeä. Eteläisen rajaosuuden valtuuskuntaan kuuluivat Ruotsin puolelta Viipurin linnan päällikkö Matias Laurinpoika Kruus, Käkisalmen päällikkö Lauri Torstinpoika Ram ja Arvi Tönnenpoika Wilde-
man. Venäjän edustajina olivat Starodubin käskynhaltija, ruhtinas Vasili Andrejevitsš Svenigorodski sekä kirjuri eli diakki Ignati Sofonov, joka todennäköisesti oli karjalan tai suomen kielen taitoinen. Molemmien puolin tutkittiin vanhoja rajaluetteloida sekä kuulusteltiin paikallisia asukkaita rajan kulusta. Kiistanalaisissa kohdissa voitti useimmiten Ruotsin rajavaatimus, sillä lännen edustajilla oli käytössään yksityiskohtaisia rajaluetteloida ja jopa väärennetty Pähkinäsaaren rauhan rajakirja. Heitä tuki useimmiten myös suomalainen asutusvaltaus. Käkisalmen läänin rajalla he saattoivat käyttää hyväkseen myös miehityksen suomaa etua sekä erittäin vahvaa panttia: Käkisalmea lääneineen.

Raja aloitettiin Retusaaresta, joka jaettiin kahtia keskiajalla syntyneen perinteen mukaisesti.¹²⁷ Sitten raja kulki suurin piirtein vuoden 1323 linjaa Siestarjoen vartta seuraten. Riitamaan kohdalla Venäjän edustajat toistivat aikaisemmat vaatimukset, joiden mukaan raja kulki Siesjärveen päin menevää Siestarjoen haaraa, mutta kiistelyssä Ruotsin kanta voitti ja raja vahvistettiin joen pitempää haaraa Saijanjokeen.¹²⁸

Kuva 16. Täyssinän rauhan rajamerkki Liperin Somersalmen rantakalliossa. Valokuva H. Kirkinen 1975.

Seuraava kiista syntyi Vuoksen kohdalla, missä v. 1323 rajapaikkana mainittiin Päiväkivi-niminen luoto. Sieltä raja kulki Noisniemen poikki, niin että itäisin Noisniemen kylä kuului Venäjän puolelle. Ruotsin edustajat halusivat Noisniemen kokonaan Ruotsille. Riidan vuoksi rajankäynti keskeytettiin ja rajakomissaarit palasivat Viipuriin ja Pähkinälinnaan. Sillä välin vedottiin Suomesta Kaarle herttuaan, joka moitti suomalaisia siitä, että nämä olivat hyväksyneet Päiväkiven rajapaikaksi sen sijaan että olisivat jo sitä ennen vieneet rajan idemmäksi. Syyskuun lopulla rajankäynti jatkui ja Noisniemen kohdalla karjalaisen vanha rajalinja voitti.¹²⁹

Siitä eteenpäin seurattiin suurin piirtein Pähkinäsaaren rajalinjaa, jota täsmennettiin entisten harvalukuisten rajapaikkojen välillä, usein jälleen suomalaisen uudisasutuksen eduksi. Rauhansopimuksen mukaan ensimmäisen rajakomission työn tuli päättyä Puumalan neljänneksen rajalle. Tämä merkitsi, että Särkilahden tuli jäädä Venäjän puolelle eli että täällä piti palata v. 1323 rajaan.

Puumalan neljänneskunta entisessä Suur-Säämingissä alkoi Pihlajaveden länsipuolelta ja Särkilahti kuului silloin Idänlahden neljännes-

kuntaan.¹³⁰ Rauhanneuvotteluissa Venäjän karjalaiset asiantuntijat ovat tietysti ajaneet asiaansa ja Ruotsin suomalaisille asiantuntijoille on sattunut lipsahdus sanamuodon hyväksymisessä. Ruotsin rajavaltuuskunta korjasi vahingon rajankäynnissä, jossa taas Venäjän edustajat antoivat myöten asutus- ja nautintatilanteelle rauhansopimuksen edullisesta sanamuodosta huolimatta. He yrittivät vaatia vielä kompromissirajaa Särkilahdesta Puruvettä myöten Raikuun taipaleeseen, mutta suomalaiset olivat itsepäisiä. He saattoivat vedota paikallisten asukkaiden todistuksiin »oikeasta» rajasta sekä omiin rajaluetteloihinsa.

Sitkeiden kiistojen jälkeen Ruotsi sai voiton. Aitjärven ja Ylimmäisenjärven jälkeen rajaa ei vedetty enää Torsajärveen, vaan järven itäpuolelle Torsavuoreen, mistä se kaartui yhä enemmän itään päin savolaisten nautintavaltauksen mukaisesti. Haukkavuoren ja Loitumajärven kautta raja kulki Varpavuoreen, joka sijaitsee myöhempien Ruokolahden, Säämingin ja Parikkalan pitäjiä yhtymäkohdassa.¹³¹ Siihen päättyi lokakuussa 1595 ensimmäisen rajakomission työ, sillä siitä alkoi Savon rajaosuus. Pitkin matkaa oli kallioihin ja suuriin maakiviin hakattu Ruotsin merkiksi kruunuja ja Venäjän merkiksi ortodoksisia ristejä. Myös suuria puita oli merkitty rajan kulun selventämiseksi, »ettei vastaisuudessa kukaan ylitä (luvatta) rajaa, vaan että raja pidetään siinä ikuisiksi ajoiksi», kuten rajankäyntipöytäkirjassa sanotaan.¹³²

Olavinlinnan ja Käkisalmen läänien välisen rajan selvittäminen oli vielä vaikeampaa kuin Viipurin läänin ja Käkisalmen Karjalan välisen rajan käynti, missä asutus oli ollut tiheämpää. Savossa oli suomalainen uudisasutus työntynyt eniten rajan yli, sieltä olivat Suomen johtomiehet teettäneet useita rajaluetteloita, ja siellä oli syntynyt rajariitoja jopa Ruotsin miehitysvallan aikana.

Savonlinnan päällikkö Gödik Fincke toimi erittäin tarmokkaasti rajan saamiseksi Savossa niin kauas itään kuin suinkin mahdollista. Vuoden 1593 keväällä hän valitti Kaarle herttualle, että Käkisalmen läänin karjalaiset olivat maavoudin luvalla anastaneet savolaisilta eräitä maita, jotka Kustaa Vaasan ajasta olivat kuuluneet Savonlinnan lääniin.¹³³ Käkisalmen päällikkö Lauri Torstinpoika väitti kuitenkin Finckelle, että savolaiset olivat väkisin ottaneet kyseiset maat haltuunsa. Seuraavana vuonna hän lisäsi kirjeessään, että Gödik Fincken isä Kustaa Fincke oli aikoinaan vetänyt nämä rajat yksipuolisesti »ryssien» tietämättä, ja hän varotti Finckeä uskomasta savolaisten valheisiin riidassa. Savonlinnan päällikkö pyysi Kaarle herttuaa asettamaan puolueettoman miehen riitaa ratkaisemaan, mutta rauhanneuvottelujen aikana herttua ei halunnut puuttua asiaan.¹³⁴ Vaikka riidanalaisia paikkoja ei mainita, voi kirjeistä päätellä, että kyseessä oli riita Kustaa Vaasan aikana taapahtuneesta savolaisten asutusvaltauksesta Puruveden itärannalla, Rai-

kuun kannaksella, Säimenniemessä sekä Liperin Leppälahden ja Kaatamon välillä.

Kesällä Gödik Fincke käski raivata rajalinjaa etukäteen ennen rajankäyntiä. Hän halusi varata mahdollisuudet aluevoittoihin ja myös tinkimiseen, varsinkin kun Viipurin päällikkö Matti Laurinpoika neuvoi häntä raivaamaan sellaiset rajat, jotka olivat mahdollisimman kaukana Venäjällä päin.¹³⁵ Rajankäynti osoittaa, että neuvoa oli noudatettu.

Savon ja Karjalan rajakomissiota johtivat Ruotsin puolesta Klaus Fleming, Arvi Tavast, Gödik Fincke ja Yrjänä Horn sekä Venäjän puolesta Koselin maaherra Vasili Timofejevitš Pleštšjev ja kirjuri Vasili Neljubov.¹³⁶ Täyssinän rauhansopimuksen sanamuodon mukaan toisen rajakomission piti käydä raja »Puumalan neljänneskunnasta Repolan kylään, joka oli Venäjän puolella» eli Puumalan rajalta Repolan rajalle.¹³⁷ Vedoten vanhoihin rauhansopimuksiin Venäjän edustajat vaativat rajankäynnin aloitettavaksi Särkilahdesta, joka oli vanha tunnettu rajapaikka. Ruotsin edustajat taas vaativat rajankäynnin aloitettavaksi Varpavuoresta, jonne edellisen rajakomission työ oli päättynyt.

Alustavia keskusteluja käytiin rajan lähistöllä Puruveden rannikolla elo—syyskuussa 1595.¹³⁸ Ruotsin edustajat vetosivat Kustaa Vaasan aikana tehtyyn rajakirjaan, joka oli ilmeisesti v. 1537 neuvotteluja varten tehty luettelo, sekä talonpoikien suullisiin ilmoituksiin rajan kulusta. Heidän mukaan rajan piti kulkea Varpavuoresta Puruveden itäpuoliossa maastossa Kiurunsaareen ja sieltä vesistön poikki Pihlajalahteen ja Orivettä pitkin Kaatamon pohjaan Heposelässä. Tämä rajalinja toi Ruotsin puolelle Putkiniemen karjalaiskylät Paljakan ja Kangasniemen, joissa oli yhteensä yksitoista taloa.¹³⁹

Venäjän edustajat yrittivät pelastaa mitä pelastettavissa oli. Vanhasta ja varmasta Särkilahden rajapaikasta he olivat valmiit vetämään rajan koillisen suuntaan Utrasveden ja Puruveden vesistölinjoja pitkin Raikuun taipaleeseen. Äärimmäisenä tinkimisrajana näyttää olleen linja, joka oli merkitty eräaseen Suomessa tehtyyn rajankäyntiin liittyvään karttapiirrookseen. Siinä »ryssien» ennen v. 1595 vaatima raja kulki Puruveden Enalahdesta Kukonniemen kautta saarireitille: Harvasaari, Eevansaari, Näätäsaari eli nykyinen Niätsaari Rauvanniemen vastapäätä, Hietakivi eli nykyinen Hietasaari, Korialuoto jossakin Ruosteselällä ja sitten Raikuuntaipale.¹⁴⁰ Tämä linja merkitsi myönnytyksiä Särkilahden suunnalla, mutta se jätti Putkiniemen karjalaiskylät Venäjän puolelle samoin kuin Putkiniemen vastapäätä olevat Vehkasalon ja Hevossalon saaret.

Alustavissa keskusteluissa ei päästy yksimielisyyteen, joten rajakomissiot erosivat toisistaan syyskuussa odottaakseen ohjeita ylempää. Kaar-

le herttua käski pitää kiinni Ruotsille edullisimmasta rajalinjasta, joka kulkee Varpavuoresta »Petta jokea» lähellä olevaan Maanselän lampeen pohjoisessa sisämaassa. Hän käski ilmoittaa venäläisille, että he eivät saa Käkisalmea takaisin, ennen kuin raja-asioista on sovittu ja Venäjällä olevat vangit vapautettu.¹⁴¹ Tämä näyttää tehonneen, sillä Venäjän edustajat suostuivat lokakuussa saapumaan Varpavuorelle rajakokoukseen ja luopuivat vihdoinkin kiistelyjen jälkeen jopa Putkilahden karjalaiskylästäkin. Rajan alkuosa vedettiin täysin Ruotsin vaatimusten mukaisesti. Ruotsi sai periaatteellisen voiton, kun Särkilahti lopullisesti menetti asemansa ikivanhana rajapaikkana. Rajakomissio hankki Ruotsille myös paikallisia etuja entisen karjalaisasutuksen ja nautinnan kustannuksella. Kaarle herttua kiitti myöhemmin Gödik Finckeä siitä, että »valtakunnalle oli saatu kauniita alueita», ja hän lupasi Finckelle puoli verotilaa »siitä maasta, joka on joutunut rajan tälle puolelle». Fincken saama läänitys oli juuri Putkiniemen Paljakassa, jossa toinen karjalaiskylä oli sijainnut.¹⁴²

Varpavuoren kallioon hakattiin rajamerkit ja määrättiin raja kulkemaan Salkojärven ja Valkiajärven kautta Juurikkasuohon, joka on sijainnut jossakin nykyisen Kirjavalan länsipuolella. Seuraava rajapaikka oli nykyäänkin tunnettu Hirvivaara, josta raja vedettiin Kiurunsaareen Putkiniemen itäiseen tyveen. Rajakirjan mukaan Kiurunsaari kuului puoliksi Ruotsille ja puoliksi Venäjälle. Saari sijaitsi lahden pohjukassa, jonka molemmat rannat olivat vanhaa karjalaismaata. Saaren jakaminen perustui vanhaan perinteeseen saaren yhteisnautinnasta rajan molemmin puolin eläneiden asukkaiden taholta, mutta alkuaan tämä ei merkinnyt alueellista omistusta, vaan saaren yhteistä käyttöä eränkäynnin tukikohtana. Samanlaisen käytännön mukaisesti Pähkinäsaaren rauhansopimus takasi keskiajalla Venäjän karjalaisille puolet Kokinkalliosta ja Vatikivestä, jotka sijaitsivat Ruotsin puolelle jääneen Suomenveden pohjukassa Viipurin pohjoispuolella.¹⁴³ Vuoden 1595 rajankäynnissä vanha yhteisnautinnan perinne antoi Ruotsin edustajille perusteen alueelliseen jakoon ja rajan vetämiseen niin, että Putkiniemen karjalaiskylät joutuivat Ruotsin puolelle.

Kiurunsaaresta raja vedettiin toiseen yhteisnautinnan ja paikallisten rajakokousten tukikohtaan Kärjäkallioon, joka on Putkiniemen kärjen itäpuolella. Siitä raja merkittiin Ruotsin vaatimusten mukaisesti Puruveden poikki niin, että Pihlajaniemi sekä entinen käytännön rajapaikka Raikuuntaipale jäivät Ruotsin puolelle. Puruveden ja Paasiveden välisellä kannaksella Venäjän edustajat yrittivät saada rajaa hiukan lännemmäksi kuin mihin Ruotsin aluevaatimukset ulottuivat. Vanhempi raja eli Raikuuntaipale oli ollut vielä 1500-luvun alkupuolella Ruotsinkin rajaluettelossa, mutta jo v. 1537 neuvotteluja varten tehty luettelo

vei Ruotsin vaatimuksen Pihlajaniemen itäpuolelle Pihlajalahteen.

Vuoden 1595 rajankäynnissä Ruotsin tulkki meni käskystä muutamien Venäjän edustajien kera merkitsemään rajaa Pihlajalahteen Ruotsin muiden rajankävijäin jäädessä vielä Kiurunsaareen. Puruveden ja Paasiveden välisellä kannaksella oli sopimuskirjaan merkitty rajapaikaksi Tervalampi. Sillä nimellä tunnettiin pieni lampi idempänä, mutta myös vähän isompi Tervajärvi lännempänä hiukan Raikuusta itään. Venäjän edustajat vetivät rajan Tervajärven kautta Pahatsun lahteen, ja kun Ruotsin valtuuskunta jyrkästi protestoi, Venäjän edustajat saattoivat vedota mukana olleen tulkin suostumukseen. Asiasta syntyi riita, mutta kun Venäjän edustajat suuttuneina poistuivat neuvotteluista, Ruotsin edustajat merkitsivät toisen rajan idempää Tervalammen kautta. Näin merkityt kaksi rajalinjaa aiheuttivat selkkauksia vielä seuraavinakin vuosina.¹⁴⁴ Vihdoin v. 1598 Suomen käskynhaltija Arvid Stålarm käski luovuttaa riidanalaisen maapalan Venäjälle rauhan säilyttämiseksi.¹⁴⁵ Stålarmin oman aseman heikkous lieene vaikuttanut päätökseen. Vaikka siis Venäjä rajankäynnissä Puruveden ja Oriveden välisellä kannaksella saavutti etua, niin sielläkin Ruotsi voitti tosiasiasa vanhempaan rajalinjaan Raikuuseen verrattuna.

Kuten kirjan alkuosassa on osoitettu, muudan Ruotsin tavoitteita 1500-luvun alkupuolella kuvastava luettelo vie rajan jopa Paasiveden itäpuolella Heinonniemeen.¹⁴⁶ Sinne ei savolaisnautinta kuitenkaan pystynyt pureutumaan, koska se oli Kiteen asukkaiden hallussa. Vuoden 1595 rajankäynnissä Ruotsin edustajat eivät edes esittäneet vaatimuksia Heinonniemeen, vaan rajaksi hyväksyttiin ilman kiistaa vesistölinja Paasiveden halki Oriveteen. Rajapaikaksi merkittiin Silvannon saari eli nykyinen Rajasaari Heinonniemen ja Säimenniemen välisessä salmessä.

Seuraava rajapaikka oli Paskaluoto, jonka sijainnista on ollut epävarmuutta mutta joka nyt voidaan luotettavasti tunnistaa. Se on nykyinen Kylmäsaari Savonسلän etelä-kaakkoisella reunalla Oravisalon länsipuolella. Edellä mainittu rajankäyntiä edeltänyt karttapiirros paljastaa sen merkityksen Savon uudelta rajalta eli Savonسلän luoteispuolelta Viitaniemestä katsottuna. Karttaan on piirretty pidennettynä Viitaniemi ja selitys, että Viitaniemi ulottuu Somertaipaleesta viiden peninkulman (25 km) päähän ja on vastapäätä Paskaluotoa, jonka »rysät» ovat omineet itselleen »oikean rajan ylitse».¹⁴⁷ Tässä viittaus Heinonniemen tavoitteluun Ruotsille. Viitaniemestä katsoen Kylmäsaari eli Paskaluoto on vastapäätä eli ensimmäinen tähytyspiste Savonسلän toiselle puolelle. Se on metsäinen kallioluoto, ja sen keskelle on maa-kiveen uurrettu nuolen kärjen muotoinen kuvio, jonka kärki osoittaa luoteeseen, Leppälahteen ja sen kautta Somertaipaleeseen. Kuten lu-

vussa I on osoitettu, siitä kulki käytännön raja 1500-luvun puolivälin tienoilla, jolloin savolaisten nautinta oli alkanut edetä tämän rajalinjan yli aiheuttaen riitoja.

Vuoden 1595 rajankäynnissä suomalaiset varmistivat Leppälahden ja Kaatamonpohjan välisen alueen liittämisen Ruotsin valtaan. Paskaluodon jälkeen sovittiin rajapaikaksi Kaatamonpohja, josta raja vietiin Somertaipaleen kautta Somerlahteen ja Juojärveen. Raja kulki Ristilammen ja Korpiojan kautta Korpijärveen ja siitä Juojärveen. Rajamerkit hakattiin Korpiojan varteen ja Somerlahden rannan kapeikkoon.¹⁴⁸ Suomalaiset katsoivat voittaneensa maata rajankäynnissä, mutta Liperin karjalaiset talonpojat valittivat menettäneensä alueitaan Leppälahden ja Kaatamon välillä, mistä aiheutui pian samanlaisia rajariitoja kuin etelämpänä Raikuun seudulla. Gödik Fincke jakoi näitä »ryssiltä» voitettuja maita Savon talonpojille viljeltäviksi sekä otti itselleenkin lisämaata voitetulta alueelta Putkiniemestä ja Puruveden etelärannikolta.¹⁴⁹ Näin joutuivat nykyinen Leppälahti, Kolehkala, Mutkavaara, Huistinvaara ja Kaatamo Ruotsin valtioon.

Juojärveltä raja käytiin 1500-luvulla vakiintuneen käytännön mukaisesti suhteellisen selvää linjaa Ohtaansalmi, Rikkavesi, Kaavinkoski, Kaavinjärvi, Kellotaipaleen kannas, Vehkalahti ja Vuotjärvi. Mutta sitten poikettiin itään päin aikaisempien 1500-luvun rajaluetteloiden reitiltä, ja Ruotsin vaatimuksesta tehdyn sopimuksen mukaisesti raja vietiin Lastukosken itäpuolella olevalle Pisan mäelle, joka korkeana maastokohtana sopi rajapaikaksi.¹⁵⁰

Savon ja Karjalan välistä rajaa piti käydä Repolan rajalle asti, mutta toimikuntien työ päättyi Pisan mäelle, sillä Venäjän edustajat sanoivat valtuuksiensa päättyvän Pisaan, josta piti jatkaa uudella komissiolla. Jatkaminen olisikin ollut vaikeaa, sillä ruotsalaiset tulkitsivat sopimustekstiä niin, että raja meni Repolan keskustaan, kun taas venäläiset tietysti pitivät kiinni rauhankirjan sanamuodon tulkinnasta, jonka mukaan Repola kaikkine läntisine takamaineen jäi Venäjän puolelle, mihin se aina oli kuulunut. Tämän tajusivat myös useat Ruotsin rajakomission jäsenet.¹⁵¹ Vaikeutena oli määritellä, minne asti Repolan alue lännessä ulottui.

Kuten mainittiin, Kaarle herttua oli tyytyväinen Savon rajakomission työhön, jolla Ruotsille oli voitettu alueita. Herttuan kaikkialla kannustama tendenssi työntää rajaa niin kauas itään kuin mahdollista antoi siihen asti vakiintuneeseen asutusrajaan verrattuna joitakin aluevoittoja Savossa, mutta se synnytti myös kiusallisia ristiriitoja, sillä karjalaiset talonpojat katsoivat kärsineensä vääryyttä ja jatkoivat kaskeamista ja eränautintaa uuden rajan länsipuolella.

Kuva 17. Nilsin Pisavuori metsänhakkuiden paljastamana. Ualokuva Sakari Lindell 1974.

6. *Rajankäynti keskeytyy mutta rauha säilyy*

Pohjoisen rajakomission työ oli kaikkein vaikein, sillä käsitykset rajankulusta pohjoisissa erämaissa poikkesivat toisistaan erittäin paljon, jopa satojen kilometrien matkan. Juhana III oli sodan aikana v. 1590 tutkituttanut Pohjanmaan ja Lapin itärajaa ja v. 1595 kesällä Kaarle herttua käski selvittää rajan kulkua, mutta selvyyttä ei saatu edes Pähkinäsaaren sopimuksen viimeisten rajapaikkojen Kolimakosken ja Petäjoen etsiskelyyn suomalaisten toivomalta suunnalta. Vuosien 1550, 1551 ja 1590 tutkimusten tuloksena oli tosin syntynyt joukko rajaluetteloita, mutta ne oli tehty yksipuolisesti Ruotsin taholta eivätkä Venäjän edustajat tietenkään hyväksyneet niitä rajankäynnin pohjaksi. Kaarle herttuan vaatimukset menivät niitakin pitemmälle, sillä Ruotsin komissiolle antamassaan ohjeessa hän käski käydä rajan Savonlinnan läänistä Kantalahteen ja Pyhäniemen ympäri eli siten, että Vienan rannikko ja koko Kuola olisivat joutuneet Ruotsille.¹⁵²

Ruotsin pohjoisen rajakomission johtavia jäseniä olivat ratsumestari Hannu Hannunpoika, Pohjanmaan sotaväen päällikkö Sven Bagge ja hollantilainen sihteeri Gerhard Josting. Venäjän komissiota johtivat vojevodi Jermolai Feodorovitš Korobov ja kirjuri Afanasi Maligin. Elokuussa 1595 Venäjän edustajat ehdottivat rajankäynnin aloittamista Pisan vuorelta ja samaa toivoi myöhemmin myös Olavinlinnan päällikkö Gödik Fincke, mutta Ruotsin komissio vastasi, että rauhansopimuksen mukaisesti rajankäynti piti aloittaa Repolasta tai sen läheltä Maanselältä eli siis vedenjakajalta. Venäläiset vastasivat, että Ruotsilla ei ollut mitään tekemistä Maanselällä, joka on tsaarin perintömaata. Komissio ei päässyt edes aloittamaan työtään.¹⁵³

Kaarle herttua asetti komissiolle uuden johtajan, ruotsalaisen Mauri Yrjänänpojan, jolle hän antoi edellisestä hieman tingityn ohjeen, jonka mukaan raja piti käydä Repolasta Orjavuonon pohjaan ja siitä vielä itään päin Kuolan niemimaalle.¹⁵⁴ Oulusta käsin komissio kävi kirjeenvaihtoa Venäjän komission kanssa ja pitkän tinkimisen jälkeen tämä suostui siihen, että toimikunnat kokoontuivat Ruotsinjärvellä, joka on Maanselällä Repolan vastapäätä. Maaliskuussa 1596 toimikunta alotti siellä työnsä, mutta joutui heti riitaan, sillä Ruotsin edustajat esittivät herttuan ohjeen mukaista rajaa, kun taas venäläiset vetosivat karjalaisten vanhaan oikeuteen kantaa veroa Pohjanmaalla Hanhikivestä Tornionjokeen asti.¹⁵⁵ Riita koski siis koko Pohjois-Suomea! Venäjän vaatimuksilla Pohjanmaan rannikkoon oli selvä juridinen perusta, joka tosin oli käytännön kautta vanhentunut, nimittäin Pähkinäsaaren rauhansopimus sekä sen pohjana ollut karjalaisnautinta. Ruotsin vaatimuksilla Vienan rantaan ja koko Kuolaan ei

ollut sellaista perustetta, mutta niitä voitiin käyttää taktiikkana, jonka avulla venäläiset voitiin painostaa perääntymään omista vaatimuksistaan, kun toinenkin osapuoli perääntyi.

Neuvottelukatkoihin päättäneiden väittelyjen jälkeen molemmat osapuolet suostuivat tinkimään ehdoistaan ja sovittiin, että raja käydään Repolan läheltä Inarinjärven kautta Varangin itäpuolelle.¹⁵⁶ Pohjanmaan komissio ei halunnut käydä rajaa Pisasta Repolan luo, vaan piti sitä Savon komission asiana, mutta Fincken pyynnöistä se viimein suostui siihenkin. Sillä välin Venäjän komission jäsenet olivat saaneet selville, että sovittu rajalinja jättää Ruotsin puolelle useita lappalais-kyliä, jotka siihen asti olivat maksaneet veroa molemmille valtakunnille. He peruuttivat kiireesti suostumuksensa ja vaativat rajaa Venäjän Lappiin luettujen Maanselän, Kitkajärven ja Kuolajärven länsipuolelle. Ruotsalaisten pettymys oli suuri, he olivat ehtineet jo kovaäänisesti iloita edullisesta sopimuksesta. Vihdoin he turvautuivat viekkauteen: jos venäläiset suostuivat aiemmin sovittuun rajaan, komissio pyytää Käkisalmen linnan päällikköä luovuttamaan heti linnan ja läänin Venäjälle. Niin tehtiinkin, mutta venäläisten ja karjalaisten tietämättä komissio lähetti Käkisalmeen toisenkin kirjeen, jossa kiellettiin noudattamasta ensimmäisen sisältöä.¹⁵⁷

Rajankäynti päästiin vihdoin aloittamaan, ja maaliskuuhun vaihteessa 1596 allekirjoitettiin Rajasuolla Repolan luoteispuolella rajasopimus.¹⁵⁸ Sen mukaan raja kulkee Pisan mäestä Keyritynjärven ja Tiilikanjärven kautta pohjoiseen, kääntyy sitten koilliseen, missä rajapaikkoja olivat Maanselkämäki eli nykyinen Rajamäki Oulun ja Pohjois-Karjalan läänien välisessä rajakulmassa, sekä Suomensuo siitä koilliseen. Vuonna 1650 tehdyn läänin rajan tarkistuksen mukaan Täyssinän rauhan luoma raja kulki sitten Maanselän matalia harjanteita eli vedenjakajaa pitkin itään Kovalinvaaran, Tipasvaaran ja Tuohimäen kautta.¹⁵⁹ Rajasopimuksessa mainitaan Tipasvaara, joka on nykyinen Rajavaara Tipasjärven kaakkoispuolella, sekä Korpilampi joka on nykyinen Kuusijärvi Jonkerin pohjoispuolella. Sitten raja kaartui koilliseen ja tultiin Selkäsuolle eli Rajasuolle, jolla kokouksia oli pidetty. Sen sijainti on epävarma, mutta rajasopimuksen mukaan se sijaitsi vedenjakajalla ja koska se oli vastapäätä Repolaa, sen on täytynyt sijaita nykyisen rajan tienoilla Kuhmossa, joko nykyisten Teerisuon—Hirvisuon seudulla tai sitten Ulvinsalon luonnonpuiston paikkeilla.¹⁶⁰

Raja saatiin merkityksi Pisasta Rajasuolle huhtikuun alkuun mennessä, mutta sitten työ piti jättää kesken keli-rikon takia. Sovittiin, että joulukuun alussa komissiot kohtaavat uudestaan Rajasuolla ja merkitsevät sieltä rajan liivaaraan, mistä rajan merkitsemistä jatkettaisiin

Kuva 18. *Maanselän harjanteita Ualtimon pohjoispuolella. Ualokuva Sakari Lindell 1974.*

yhdessä Jäämereen asti. Nuijasodan vuoksi, joka käytiin vuosien vaihteessa, Ruotsin komissio ehti Rajasuolle Limingan voutin Gabriel Tuomaanpojan johdolla vasta helmikuussa. Venäjän komissio oli poistunut sieltä, mutta palasi, ja niin jatkettiin rajan merkitsemistä sopimuksen mukaisesti.¹⁶¹

Seuraava rajapaikka oli Kalliojoen latva, joka tarkoittanee nykyisen Viiksimon latvavesistöä, sillä sieltä lähtevät vedet laskemaan Kalliojokeen ja Kalliojärveen. Sitten seurasi Vuokinlatva, joka sijaitsee Vuokkijärven vesistön latvoilla nykyisen Korpijärven ja Latvajärven välissä.¹⁶² Seuraava rajapaikka Sarvitaipale sijaitsee nykyisen rajan lähellä Sarvijärven itäpuolella Suomussalmen ja Kuusamon välimailloilla.

Siitä suoraan pohjois-luoteeseen onkin jo Iivaara Kuusamon kirkonkylästä kaakkoon.

Iivaarassa vaihdettiin osa Ruotsin komissiota ja sitten jatkettiin yhdessä rajan merkitsemistä pohjoiseen päin. Kitkajärvellä jouduttiin kuitenkin sovittamattomaan riitaan ja rajankäynti keskeytyi. Rajasuon sopimuksessa mainitaan, että Maanselän, Kitkajärven ja Kuolajärven lapinkylät jäävät Ruotsille, ja että näiden kylien asukkaiden tulee muuttaa tavaroineen Venäjän puolelle. Kyseessä oli kolme Venäjän ja Ruotsin yhteisverotuksen piirin kuulunutta lapinkylää. Venäjän edustajat olivat suostuneet Rajasuon kokouksessa siihen, että kylien alue jäisi Ruotsille, kunhan väestö siirtyisi Venäjän puolelle. Näin olisi saatu aikaan selvä rajalinja Iivaarasta Jäämereen, mutta mainittujen kylien lappalaiset olisivat maksaneet veronsa Venäjälle.

Venäjän edustajina Iivaarassa olivat kuitenkin toiset miehet kuin Rajasuon kokouksessa. Ilmeisesti he olivat Lapin asiantuntijoita, joille mainittujen lapinkylien verottaminen oli tuttua. He ilmoittivat, että mainitut kylät kuuluvat vanhastaan Venäjän tsaarin alaisuuteen eivätkä he voi luovuttaa niitä Ruotsille sen nojalla, että Venäjän edustajat olivat Rajasuon kokouksessa tehneet virheen. Rajankäynti keskeytyi ja komissiot erosivat kukin taholleen. Vielä 1598 komissiot tapasivat Kitkajärven lähetyvillä, mutta yksimielisyyteen ei päästy. Kaarle herttua oli antanut tutkia rajaperinnettä ja käynyt kirjeenvaihtoa Kuolan linnan päällikön kanssa, mutta tuloksiin ei päästy. Kun sitten tsaari Feodor kuoli 1598 laimeni Kaarle herttuan halu rajankäyntiin, sillä hän toivoi tilaisuutta laajentaa Ruotsin aluetta kauemmaksi itään kuin mihin Täyssinän rauha oikeutti.¹⁶³

Askettäin on selvitetty, mitä linjaa rajaa oli käyty Iivaarasta Kitkajärvelle.¹⁶⁴ Rajapaikkoja olivat Muojärven Rajasaari, Kajavansalmi Muojärven ja Kirpistön välissä, Kurikkaperä Suiningin järven länsipäässä, todennäköisesti Kiveskoski Ala-Kitkan ja Keltingin välissä ja sitten Palovaara eli nykyinen Paanavaara Paanajärven länsipäässä Kitkajärven lappalaiskylän lähellä. Vanha lapinkylien välinen nautintaraja on voitu selvittää myös siitä eteen päin Jäämerelle asti, vaikka sitä ei käyty maastossa eikä myöskään käytännössä noudatettu. Paanavaarasta nautintaraja kulki Paanajärven Ruskeakallion kautta pitkin vedenjakajan harjanteita pohjoiseen päin noudatellen suurin piirtein 1800-luvulla käytyä rajaa. Se päättyi Kiertämäjoen suuhun, joka laskee Luttojokeen etelästä päin ja sieltä edelleen Kaamassaareen keskelle Inarin järveä. Nautintaraja meni sitten luoteeseen Jottijärven seuduille ja sieltä koilliseen Utsjoen ja Näätämön välille, Kolmisoaviin ja edelleen Jäämereen Näätämön ja Varangin väliin.¹⁶⁵ Valtiolista merkitystä tälle rajalle ei siis vielä tullut.

Sillä aikaa kun rajakomissiot tekivät vaivalloista ja hidasta työtään, käytiin Ruotsin ja Venäjän välillä kiistaa Käkisalmen luovutuksesta, jota venäläiset kiirehtivät. Käkisalmen isäntien joukossa miehityskauden loppupuolella toimivat aktiivisimmin Lauri Torstinpoika Ram, Eerik Tönnenpoika Wildeman ja Jaakkima Didrikinpoika Brand, lopuksi myös Pentti Juusten ja Salomon Ille, kaikki sodassa kunnostautuneita upseereita, joskin Lauri Ram oli jo vanha ja sairaalloinen. Linnan miehitysväki oli loppuvuosina melko pieni, tavallisesti ehkä pari sataa miestä ja kymmekunta pientä alusta Laatokalla. Linnan vahvistustöitä oli jatkettu miltei keskeytyksettä, joten sen puolustuskunto kasvoi. Siihen oli tehty mm. kaksi uutta kivitornia.¹⁶⁶ Linnan ympäristöön oli sijoitettu asumaan suomalaisia sotilaita autiotiloille, ja jonkin verran siviiliväestöä oli muuttanut sen lähistölle Suomen puolelta rajaa. Linnan kaksi latokartanoa tuottivat elintarvikkeita ja pitivät yllä myös myllyä ja sahaa. Kalastamot antoivat runsaasti kalaa ja läänitysalueen väestöltä kannettiin jatkuvasti veroa. Silti elintarvikkeita täytyi hankkia lisää Suomesta.

Rauhansopimuksen mukaan rajankäynti piti suorittaa sopimusvuonna eli 1595 ja heti sen jälkeen piti Käkisalmen lääni luovuttaa takaisin Venäjälle. Vaikka rajankäynti oli kesken, tsaari kirjoitti maaliskuussa 1596 Kaarle herttualle kiirehtien linnan luovuttamista. Herttua vastasi, että linna luovutetaan sopimuksen mukaisesti vasta kun raja on käyty ja sotavangit vaihdettu.¹⁶⁷

Hyvässä toivossa tsaari lähetti keväällä edustajansa Pähkinälinnaan odottamaan Käkisalmen luovutusta ja ottamaan linnan vastaan. Kun rajakiista vain jatkui, tämä palasi Moskovaan ja kauppiaiden kertoman mukaan lähtiessään vihjaili sotaan linnan vuoksi. Marraskuussa kertoivat Käkisalmen tiedustelijat, että Venäjällä varustettiin suurta sotajoukkoa piirittämään Narvaa ja Viipuria, koska ruotsalaiset eivät luovuttaneet Käkisalmea. Tsaarin vojevodi kirjoitti luovutuksesta myös suoraan Käkisalmeen.¹⁶⁸

Vastatoimenpiteenä Suomen käskynhaltija Klaus Fleming määräsi Suomen sotaväen kutsuttavaksi Viipuriin, mutta pian alkoi Suomessa kapina linnaleirin räsistysten johdosta, ja nuijasota sitoi armeijan useiksi kuukausiksi sisäisiin taisteluihin. Sen jälkeen alkoi Kaarle herttuan ja kuningas Sigismundin välinen valtakamppailu kärjistyä eikä herttua halunnut sodan alkamista uudestaan siinä tilanteessa. Silti hän ei tinkinyt luovutuksen ehdoista, vaikka useat aateliset ja etenkin Narvan päällikkö Arvid Stålarm häntä siihen kehottivat.¹⁶⁹ Vuoden 1597 alkupuoliskolla käytiin vilkasta kirjeenvaihtoa tsaarin ja kuningas Sigismundin sekä tsaarin ja Kaarle herttuan välillä Käkisalmen luovutuksesta. Venäläiset epäilivät, että ruotsalaiset viivyttelivät tahal-

lisesti luovutusehtojen täyttämistä eli rajankäyntiä aikoen pitää Käkisalmen itsellään. Maaliskuussa tsaari lähetti jälleen edustajansa Pähkinälinnaan ottamaan vastaan Käkisalmea. Sinne saapuivat korkeasukuinen pajari Dimitri Veljaminov, vojevodit Stefan Bezobrazov ja kirjuri Tretjak Repujev, jotka kirjoittivat Käkisalmeen ja Viipuriin luovutusta kiirehtien.¹⁷⁰

Kaarle herttua, tukenaan osa Suomen aatelistaa, piti tiukasti kiinni rauhansopimuksen ehdoista eikä halunnut luovuttaa Käkisalmea, ennen kuin raja oli kokonaan käyty. Kyseessä oli painostuskeino Venäjän pohjoisen rajakomission taivuttamiseksi myönnetyksiin. Kun Suomen käskynhaltija Klaus Fleming kuoli keväällä 1597, kuningas nimitti hänen sijaansa Arvid Stålarmin, joka oli halukas luovuttamaan Käkisalmen sodan välttämiseksi. Hän sai kuninkaalta valtuuden luovutukseen, jos venäläiset vakuuttavat, että raja käydään sen jälkeen viivytystä loppuun.¹⁷¹ Venäläiset olivat jo sulkeneet Viron rajan ja esiintyivät mielenosoituksellisesti Narvajoen takana. Pelättiin sotaa.¹⁷² Kiistelyjen jälkeen Venäjän edustajat antoivat vaaditun sitoumuksen rajan käynnistä ja elokuussa valmistauduttiin Käkisalmen luovutukseen. Syyskuun 4. päivänä 1597 tsaarin edustajat vihdoinkin saattoivat ottaa linnan vastaan ruotsalaisilta isänniltä entisen esivallan alaisuuteen.¹⁷³ Miehittäjät saivat sopimuksen mukaisesti viedä pois tykistön, ampumavarat sekä henkilökohtaisen omaisuutensa. Halukkaat suomalaiset uudisasukkaat saivat luvan jäädä lääniin asumaan.

Käkisalmen miehitysväen mukana poistui Ruotsin miehitysvalta koko Käkisalmen läänistä. Rauhan tekemisestä lähtien asukkaat olivat ryhtyneet jälleenrakentamiseen ja pakolaisia oli jo alkanut palata mailleen. Läänin palauttaminen Venäjän yhteyteen merkitsi uutta jälleenrakennuksen ja elämän elpymisen aikaa paljon kärsineessä rajamaakunnassa.

VII LYHYT RAUHAN AIKA

1. Nopeaa jälleenrakennusta

Pitkän vihan aika, kuten vuosien 1570—1595 sotaa nimitetään, oli ollut erittäin tuhoisa Inkerin ja Karjalan väestölle. Suurin osa Inkeriä oli hävitetty moneen kertaan. Käkisalmen eteläinen lääni oli sodan alkuaikoina autioitunut melkein tyhjäksi, ja myös pohjoisempana sekä Laatokan itäpuolella eli Salmissa tuho oli ollut raskas. Aunuksen ja Syvärin väliä oli hävitetty useita kertoja, mutta entisen tilalle oli tullut jo sodan aikana uutta asutusta Käkisalmen läänistä sekä todennäköisesti Inkeristä. Syvärin jokivarren pogostoja oli koeteltu vain muutamalla sotaretkellä, mutta Äänisen luoteispuolta useammin samoin kuin Novgorodin Lapin eteläosia. Paljon tuhoa oli tehty Vienen Kemistä länteen johtavien reittien varsilla sekä Vienen rannikolla. Lähes koko laaja Venäjän Karjala oli joutunut kokemaan sodan kauhuja. Vain Äänisen itäpuoli oli säästynyt hävityksiltä.

Karjalan jälleenrakentaminen aloitettiin ripeästi jo sodan loppuaikoina, kun hävitysretket harvenivat. Rauhan solmimisen jälkeen rakennustoiminta ja elinkeinoelämä vilkastuivat nopeasti. Käkisalmen lääni jäi aluksi vielä Ruotsin valtaan ja miehitys hidasti pakolaisten paluuta, varsinkin kun Käkisalmen voudit kantoivat läänin asukkailta veroja entiseen tapaan jopa linnan luovutusvuotenakin.¹

Venäjän hallitus ryhtyi voimakkaasti tukemaan Käkisalmen läänin aineellista ja henkistä jälleenrakentamista. Kronikka kuvaa asiaa uskonnollisesta näkökulmasta katsoen ja korostaa, että tsaari lähetti Käkisalmeen pajareita ja virkamiehiä hävittämään »ruotsien» lääniin tartuttaman pakanallisen taikauskon, rakentamaan jälleen tuhotut kirkot ja luostarit sekä palauttamaan karjalaiset pakolaiset entisille olo-sijoilleen.²

Käkisalmen käskynhaltijaksi jäi jo edellisenä vuonna rajalle tullut tsaarin haukkamestari, pajari ja vojevodi Dimitri Veljaminov, apu-

laisinaan edellä mainitut vojevodi Stefan Bezobrasov ja tiakka Tretjak Repujev. Heidän apulaisinaan toimi paikallisia karjalaisia läänitysmiehiä, esim. maaherran kirjuri Repujev (Repo) oli nimestä päätellen karjalaista sukua.

Kaikkialla vallitsi vilkas rakennustoiminta. Pakolaisia palasi jatkuvasti Novgorodin Lapista ja Vienan Karjalasta. Tarmokas jälleenrakennus herätti huomiota jopa Suomen puolella. Savonlinnan päällykkö Gödik Fincke ilmoitti v. 1599 kahdessa kirjeessä saaneensa tietoja, että Käkisalmen lääniin saapuu asukkaita virtanaan ja että taloja rakennetaan myös rajan lähelle. Jopa entiset pajarit olivat tulossa takaisin lääniin.³ Karjalaiset läänitysmiehetkin palasivat siis kotiseudulleen.

Käkisalmen seudun pakolaisia oli ollut etenkin Oštan ja Kiisin pogostoissa, mutta myös muualla Äänisniemen alueilla. Vuonna 1599 tsaari antoi ohjeen, että niiden talonpoikien, jotka olivat asettuneet pakolaisina tsaarin veromaille Äänisen pogostoihin, tuli jäädä sinne pysyvästi, mutta kirkon, pajarien ja muiden suuromistajien maille asettuneiden tuli palata Käkisalmen lääniin.⁴ Tsaarin käsky osoittaa, että Käkisalmen läänin karjalaisia jäi siirtolaisiksi Äänisen Karjalaan. Toisaalta näyttää Käkisalmen lääniin osittain jo ehkä 1500-luvun loppupuolella sekä seuraavan vuosisadan alussa siirtyneen myös entisiä Äänisen Karjalan asukkaita, sillä Ruotsin toisen miehityskauden eli 1610-luvun tilikirjoihin on merkitty sukuja, joita siellä ei ollut ensimmäisen miehityskauden alussa.⁵

Käkisalmen lääniin oli muuttanut asukkaita myös Suomen puolelta jo ennen pitkän vihan aikaa. Kurkijoen autioluettelossa v. 1571 on useita »vastakastettuja». Erään kohdalla mainitaan nimenomaan »vastakastettu nemtsi» eli entinen Ruotsin alamainen, joka oli kastettu ortodoksiseen uskoon. Pälkjärveltä mainitaan samaan aikaan mm. »uudisasukas David Nemtsin», jonka titteli ja nimi viittaavat Ruotsin puolelta eli Suomesta muuttaneeseen.⁶

Miehitysvallan aikana oli varsinkin Käkisalmen eteläiseen lääniin muuttanut asukkaita Suomesta, ja osa heistä jäi pysyvästi uusille olosijoilleen. Tähän viittaa mm. tsaarin kirje vuodelta 1590, jolla hän antoi kymmenen vuoden verovapauden kaikille »Ruotsin ja latinan uskoisille» eli luterilaisille, »jotka nyt elävät Karjalan maalla tai vast'edes sinne asettuvat». Samalla hän lupasi kaikille oikeuden elää rauhassa ja sovussa ilman että kukaan tekee heille vahinkoa.⁷ Tsaarin kirje käsittelee sekä entisten karjalaisten että suomalaisten siirtolaisten asioita eikä se ole mikään yleinen houkutuskirje, joten sen todistus suomalaisten asukkaiden jäämisestä Käkisalmen lääniin on luotettava.

Me tiedämme muistakin lähteistä, että suomalaiset sotilaat saivat

miehitysajalla tiloja Käkisalmen läänistä, minne asettui myös siviilitalonpoikia autiotiloja viljelemään. Lisäksi Suomen puolelta pakeni toistuvasti sotilaita ja siviiliväestöä Venäjän puolelle, etupäässä Käkisalmen lääniin mutta todennäköisesti myös Vianan Karjalan saloille. Raskaat verot, nälkä ja köyhyys, sotaväenotot, sotaväen majoittaminen talonpoikien maille linnaleiriin sekä talonpoikien kapina eli nuijasota 1596—97 ja sen jälkiselvittelyt teloituksineen olivat pääsyitä pakolaisuuteen.

Sotilaiden pakenemisia Venäjän puolelle tapahtui silloin tällöin jo sodan aikana ja jopa Käkisalmen miehitysväen joukosta. Syynä olivat mm. palkanmaksun viivästyminen ja nälkä.⁸ Savonlinnan päällikkö Gödik Fincke kertoi v. 1599 kuulleensa, että osa Savon nihdeistä haluaa paeta Venäjän puolelle, koska heidät taas kutsutaan palvelukseen. Pian kävi ilmi, että aikomusta oli noudatettu. Sekä nihtejä että talonpoikia oli siirtynyt Savosta Käkisalmen lääniin ja Fincke mietti keinoja pakenemisen estämiseksi.⁹ Vuonna 1599 pakeni Narvasta Venäjän puolelle Pohjanmaan nihtien luutnantti ja pelättiin, että tapaus voi houkutella muitakin pakenemaan.¹⁰ Vielä v. 1607 Isak Behm kertoi, että paot Venäjän puolelle jatkuivat Pohjanmaan nihtien joukosta.¹¹

Siviilejä pakeni Jääskestä Venäjälle v. 1602 kaikkiaan 57 miestä ja seuraavana vuonna 24. Ruokolahdelta pakeni samoina vuosina 27 ja 16 henkeä ja myös Äyräpäästä oli väkeä siirtynyt rajan yli.¹² Nämä tileissä sattumalta säilyneet maininnat osoittavat, että pakeneminen sai ainakin eräinä vuosina huomattavat mittasuhteet.

Suomesta tulleiden pakolaisten joukossa oli varmaan henkilöitä, jotka tunsivat Karjalaa entuudestaan ja erällä saattoi olla sinne sukulaisuussiteitäkin. Viipurin läänistä ja Savonlinnan läänin eteläosista lähteneet pakolaiset lienevät asettuneet etupäässä Räisälän, Kurkijoen ja Sortavalan pogostoihin, mutta pohjoisempaa siirtolaisia on tullut etenkin Pielisjärvelle, missä 1610-luvulla tavataan Pohjanmaalta muuttaneita sukuja.¹³ Alkuperältään itäsuomalaisia sukuja on siirtynyt Oulujärven reittien varsilta myös Akonlahden, Vuokkiniemen ja Uhtuan suunnille. Näiden seutujen asutus oli vanhastaan vilkkaassa yhteydessä Pohjanmaalle ja oli saanut kulttuuriinsa myös läntisiä vaikutteita, jotka kuvastuvat esim. tämän alueen kalevalaisissa runoissa.¹⁴

Jälleenrakennus ei rajoittunut entisten kylien ja talojen asuttamiseen, vaan myös uusia kyliä syntyi kaikkialle Karjalaan, kun taas osa vanhoista kylistä katoaa lähteistä. Useissa tapauksissa on kysymys kylän nimen vaihtumisesta uusien asukkaiden mukana tai vanhan ja laajan kylän jakamisesta useaksi eri kyläksi, mutta varmasti on myös uusia asutuksia perustettu. Jos vertaamme esim. vuosien 1591—92 sekä vuoden 1617 tilikirjoja, toteamme, että Rautuun on syntynyt 8 uutta kylää,

Sakkolaan ainakin 12 ja Räisälään 5.¹⁵ Pohjoisen läänin osalta on paras vertailukohta vuoden 1618 verokirja, koska toisen sotakauden kyläluettelot ovat aukolliset. Siitä näkyy, että uusia kyliä on syntynyt Kurkijoelle ja Sortavalaan useita kymmeniä, ja Ilomantsinkin vanhan pogostan alueelle eli Pohjois-Karjalaan lähes viisikymmentä.¹⁶ Vaikka nimien vaihtumisen ja kylien jakamisen vuoksi on vaikea saada täsmällistä käsitystä uudisasutuksen laajuudesta, voidaan vertailusta päätellä, että jälleenrakentaminen on ollut sotien välillä vilkasta ja laajaa kaikkialla Käkisalmen läänissä.

Jo vuoden 1597 lopulla tsaari antoi Valamon ja Konevitsan luostareille lahjoituskirjeet, joilla hän käski jälleenrakentaa luostarit hallitsijan varoilla entiselleen. Hän palautti luostareille myös entiset verotilat, kalastusoikeudet ja muut luostarien perinteelliset oikeudet sekä kehotti kutsumaan talonpoikia asumaan luostarien maille.¹⁷

Vuonna 1598 tsaari Feodor kuoli ja hänen tilalleen valittiin ruhtinas Boris Godunov, joka käytännössä oli johtanut maan asioita. Hän antoi jo samana vuonna Käkisalmen kaupungille lahjoituskirjeen, jolla hän myönsi kaupungin asukkaille sekä koko Käkisalmen läänin väestölle sodan aiheuttamien vahinkojen vuoksi täyden vero- ja tullivapauden kymmeneksi vuodeksi ja jopa vapauden virkamaksuista.¹⁸ Ruotsin miehityskaudella rakennetut talot luovutettiin maksutta kaupungin asukkaille. Karjalaiset kauppiat saivat käydä tullitta ja kulkumaksuitta kauppaa Moskovassa, Novgorodissa, Ivangorodissa ja Pihkovassa.

Jo sodan aikana tsaari oli myöntänyt huomattavia etuja Solovetskin luostarin hävitetyille volosteille eli Vienan rannikolle, jotta se elpynä sodan tuhoista. Venäjän hallitus yritti siis voimakkaasti tukea jälleenrakentamista sodan jälkeen ja tämä tuki on myötävaikuttanut alueen nopeaan elpymiseen.

2. Rajariidat jatkuvat

Rajankäynti ei lopettanut omistusriitoja Karjalan ja Savon rajalla, vaan päin vastoin kärjisti niitä, sillä karjalaiset olivat tietoisia savolaisten voitoista rajankäynnissä, ja koska raja olisi pitänyt käydä »vanhojen rajojen mukaan», he pitivät lopputulosta vääryytenä. Gödik Fincke ilmoitti syyskuun alussa 1596, että Käkisalmen läänin talonpojat eivät noudattaneet rajakomissioiden juuri hyväksymää rajaa, vaan tunkeutuivat »Savon puolelle» tekemään heinää. Hän ehdotti, että niin kauan kuin Käkisalmen lääni oli Ruotsin hallussa, piti näitä rajan rikkojia rangaista, jotta sillä estetään rajariidat läänin luovutuksen jälkeen.¹⁹ Olavinlinnan kirjeenvaihdosta näkyy, että rajan ylitykset tapahtuivat juuri niissä kohdin, missä savolaiset Fincken oman

todistuksen mukaan olivat voittaneet maata. Putkiniemessä karjalaiset yrittivät palata entisille mailleen, joilla heitä oli asunutkin. Pihlajaniemessä he väittivät omikseen niittyjä Raikuun taipaleeseen asti eli vanhalle käytännön rajalle. Liperissä heidän väitettiin tunkeutuvan tekemään heinää Oriveden länsipuolelle ja ylittävän rajan Somertaipaleessa eli Leppälahden ja Kaatamon välillä. Valitukset todistavat selvästi karjalaisten olleen tietoisia rajankäynnin aiheuttamista menetyksistä. Vielä lokakuussa Fincke uudisti Suomen käskynhaltijalle rangauspyynnön karjalaisia rajanylittäjiä vastaan, mutta ei ole tietoa, toteutuiko pyyntö. Missään tapauksessa se ei lopettanut karjalaisten vaatimuksia vääryyden korjaamisesta.

Maaliskuussa 1597 riita puhkesi jälleen ilmiliekkiin. Karjalaiset olivat Putkilahdessa omin päin hakanneet pois puihin veistetyt rajamerkit ja liittäneet yhden talon maat Käkisalmen läänin puolelle. Liperissä olivat Viinijärven talonpojat korjanneet uuden rajan länsipuolelta 60 kuormaa heinää.²⁰ Käkisalmen isäntiin kuuluva Arvi Tavast piti miehitysajalla oman lääninsä asukkaiden puolta. Hän väitti todetun, että Olavinlinnan läänin talonpojat olivat viljelleet kaskia ja korjanneet heinää Käkisalmen läänin puolella. Hän antoi takavarikoida savolaisilta yhdeksän tynnyrin sadon ja sakotti heitä rajan ylityksestä.²¹

Gödik Fincke puolestaan ajoi tiukasti oman lääninsä etua ja toisti syytökset karjalaisia vastaan väittäen jopa sotilaita lyödyn »Pohjanmaan rajalla», mikä tässä selvästi tarkoittaa Liperin rajaa Pohjois-Savon suunnalla, sillä päällikkö mainitsi tässäkin 60 heinäkuorman anastamisesta sekä rajan siirtämisestä Pihlajaniemen Tervalammilla. Fincke käski alaistensa tutkia kiistanalaiset kohdat ja sitten sopia Venäjän edustajien kanssa lopullisesti rajasta.²² Kesäkuussa Fincken miehet merkitsivät rajan uudelleen ilman Venäjän edustajia.²³

Nuijasota ja Ruotsin sisäinen valtataistelu vaikuttivat Suomen johtajien asenteisiin rajariidassa, jota ei haluttu kärjistää sodan aiheeksi. Suomen uusi käskynhaltija Arvid Stålarm oli halukas sovitteluun. Hän käski tutkia riidanalaiset kohdat oman väen avulla ja sitten yrittää sopia vastapuolen kanssa. Gödik Fincke vastasi, että rajankohdat on tutkittu ja todettu »ryssien» Liperin rajalla tehneen heinää jopa 100 kuormaa Ruotsin puolelta ja kylväneen Putkilahdessa ruista Ruotsin puolelle. Hän ihmetteli miten voidaan näin ollen saada aikaan sovinto rajasta.²⁴ Viipurin päälliköt vaativat rajaa rikkoneiden karjalaisten talonpoikien vangitsemista. Fincke lähettikin sotilaita etsimään liperiläisiä rajanrikkooja, mutta näitä ei tavoitettu.

Kun sitten Venäjän painostus Käkisalmen luovuttamisesta voimistui, Fincke suostui sovitteluun. Hän myönsi savolaistenkin tehneen heinää ja ruista Käkisalmen läänin puolella ja ehdotti satovahinkojen sopi-

mista tasan. Hän ei kuitenkaan tinkinyt rajan kulusta ja halusi, että »ryssien» rajaloukkaukset vastaisuudessa estetään.²⁵ Yhteistä kiistanalaisten rajankohtien tarkistusta ei saatu aikaan, mutta Käkisalmi luovutettiin kovan painostuksen vuoksi, kuten edellä on todettu.

Heti Käkisalmen luovutuksen jälkeen karjalaiset valittivat rajasta läänin uudelle maaherralle Dimitri Veljaminoville, joka lähetti karjalaisen läänitysmiehen Mikita Pussisen miehineen tarkistamaan kiistanalaisia kohtia. Karjalaiset väittivät, että Pihlajaniemen rajalla »ruotsit» olivat tehneet heinää Venäjän puolelta Pahatsun lahden luota ja että Purujärven karjalaiskylän maille, ilmeisesti Putkiniemeen, oli asetunut asumaan kaksi Savon talonpoikaa.²⁶ Marraskuussa sattui Purujärven mailla karjalaisten ja savolaisten talonpoikain välinen tappelu, minkä seurauksena Käkisalmen maaherra lähetti joulukuun alussa korkea-arvoisen edustajan, ruhtinas Bogdan Belozerskin, Olavinlinnaan valittamaan asiasta.²⁷ Tämä väitti, että Purujärvellä Ruotsin edustajat olivat omavaltaisesti merkinneet väärän rajan ja että Ruotsin talonpojat olivat tunkeutuneet Venäjän puolelle. Kun karjalaiset noutivat heiniä omilta mailtaan, joukko Ruotsin talonpoikia hyökkäsi heidän kimppuunsa, löi kaksi miestä henkiiheveriin ja anasti kaksitoista hevoskuormaa heiniä sekä karjalaisten vaatteita ja rahaa.

Olavinlinnan päällikkö Gödik Fincke vastasi, että Venäjän edustajat olivat merkinneet rajan väärin Pihlajaniemen lähellä Tervalammilla ja että toiset Venäjän talonpojat olivat myöhemmin suostuneet Ruotsin edustajien kanssa merkitsemään »oikean» rajan. Tappelusta hän antoi kuulustella syytettyjä ruhtinas Belozerskin läsnäollessa, jolloin nämä väittivät, että he olivat Ruotsin miehitysvallan aikana tehneet heinää Käkisalmen läänin puolella maksua vastaan sovittuaan asiasta karjalaisten talonpoikien kanssa. Kun he sitten Käkisalmen luovutuksen jälkeen menivät noutamaan heiniään, Käkisalmen läänin talonpojat estivät sen ja niin syntyi tappelu. Siinä savolaisten johtajia olivat Antti Sepponen ja Antti Toivanen, kun taas karjalaisia johti Kosma Villanen. Kolhuja saatiin molemmin puolin, mutta »ryssän» talonpojat ryöstivät heinät, tammahevososen rekineen ja kauroineen sekä rahaa ja tavaroita. Fincke lupasi rangaista savolaisia rajan ylityksestä ja vaati, että Venäjän edustajat rankaisevat omia talonpoikiaan tappelun ja ryöstön johdosta. Hän väitti karjalaisten ryöstäneen myös muutamaa savolaista kalastajaa, joka ei ollut ehtinyt ajoissa pois Käkisalmen läänin puolelta.²⁸

Ruhtinas Belozerski ehdotti, että riidanalainen raja tarkistetaan yhdessä keväällä 1598, mutta kesällä Käkisalmen vojevodi Stefan Bezo-brasov valitti Savonlinnaan, että ehdotukseen ei ollut edes vastattu, ja pyysi tarkistuksen järjestämistä kesällä savolaisille sopivana aikana.²⁹

Ruotsin kannalta aika ei ollut rajariitaan lainkaan sopiva. Kaarle herttua varautui lopulliseen kamppailuun kuningas Sigismundia vastaan, joka Puolassa valmisti sotaretkeä Ruotsiin. Venäjällä ei tiedetty tarkoin, mitä sotaa Puolan ja Ruotsin kuninkaat oikein valmistelivat, ja se aiheutti levottomuutta karjalaisten mielissä, sillä epäiltiin jopa hyökkäystä Venäjää vastaan. Kauppiaalta saadun tosin epävarman tiedon mukaan Käkisalmeen lähetettiin kesällä lisäjoukkoja 500 miestä ja 70 tykkiä, minkä lisäksi myös Pähkinälinnaan koottiin muonavaroja sekä veneitä mahdollista sotaa varten.³⁰ Kun selvisi, että kyse oli Ruotsin sisällissodasta, mielet rauhoittuivat, mutta samalla tiukkeni asenne rajakiistassa.

Kuten tunnettua Suomen johtomiehet tukivat kuningas Sigismundia tämän taistelussa Kaarle herttuaa vastaan. Arvid Stålarin käski mm. estää Kaarle herttuan ja tsaarin välisen kirjeenvaihdon ja pidättää sanansaattajat. Kaarle näet toivoi apua Puolan vanhalta viholliselta Venäjältä. Hän lähetti onnittelut uudelle tsaarille Boris Godunoville ja tiedusteli varovasti tukea. Tsaari epäröi, mutta vuoden 1599 alussa saatiin tietoja, että tsaari oli suostuvainen auttamaan, joskin vaati Narvaa palkakseen. Suomessa huhuttiin Kaarlen luvanneen avun palkaksi jopa alueita Suomesta.³¹ Kaarle selviytyi ilman Venäjän apuakin. Syyskuussa hän voitti Sigismundin joukot Ruotsissa, ja elo—syyskuussa 1599 hän nujersi Suomen vastarinnan, minkä jälkeen hän rankaisi teloitut sin Suomen herroja.

Viipuri oli sisällissodassa Sigismundin kannattajien lujia tukikohtia ja sen päällikkö Arvi Tavast joutui teloitettavaksi. Olavinlinnan päällikkö Gödik Fincke pysytteli taitavasti syrjässä taisteluista.³² Ainakin osan ajasta hän vietti tiluksillaan Porkkalassa, jolloin Olavinlinnaa johti Krister Matinpöika. Tämä käytti rajakiistassa viivytystaktiikkaa käyden kirjeenvaihtoa Käkisalmen vojevodin kanssa. Porkkalasta Fincke lähetti v. 1598 lopulla ohjeen, että ei pidä »ärsyttää ryssiä niskaamme», vaan oli suostuttava yhteiseen rajan tarkistukseen.³³ Suomen käskynhaltija Arvid Stålarin oli vielä huolestuneempi, sillä Venäjältä saatiin tietoja, joiden mukaan tsaari kokosi sotajoukkoja Novgorodiin. Joulukuussa 1598 Stålarin määräsi, että kiistanalainen maapala oli luovutettava Venäjälle, »jottei rauhaa rikota». ³⁴ Kyseessä oli Tervajärven ja Tervalammin välinen maapala Pihlajaniemessä, jossa Ruotsin edustajat olivat yksipuolisesti muuttaneet rajalinjaa. Putkilahdessa ja Kaatamossa ei suostuttu myönnetyksiin. Fincke halusi viivyttelyä myös Pihlajaniemen kiistassa ja pyysi, että asiasta vielä neuvotellaan Käkisalmen maaherran kanssa. Vuoden lopulla Savon nihtien upseeri kävikin Käkisalmissa, missä hän sai toistaa savolaisten valitukset rajariidassa sekä ehdottaa yhteistä rajan tarkistamista.³⁵

Vuoden 1599 alussa tsaari lähetti edustajiaan Ruotsiin neuvottelemaan Lapin ja Savon rajariidoista, mutta lähetystö pysäytettiin Viipuriin Arvid Stålarmin käskystä. Lähetystöllä oli lisätehtävänä tarjota Kaarlle apua Sigismundia vastaan alueluovutusten hinnalla. Keväällä tsaarin lähetystö kävi Sigismundin luona vakuuttamassa tsaarin rauhan-
tahtoa, joten tsaari näyttää varautuneen myös Sigismundin voittoon ja neuvotteluihin hänen kanssaan.³⁶

Venäjän asenne rajakiistassa tiukkeni Ruotsin sisällissodan aikana. Keväällä 1599 suljettiin Käkisalmen läänin itäraja kokonaan. Savossa kerrottiin liioitellen, että Käkisalmeen oli koottu 5 000 miestä, joilla oli aikomus hyökätä Savon rajalle Raikuun taipaleeseen.³⁷ Sen verran huhuissa lienee ollut perää, että karjalaiset vaativat rajan palauttamista vanhalle venetielle Raikuun taipaleeseen. Pieniä selkkauksia sattui myös Putkilahdessa ja Varpavuoren rajan lähistöllä. Savonlinnan tileistä käy ilmi, että nihtien päällikkö oli ollut rajaa tarkistamassa, ja todennäköisesti Pihlajaniemessä on hiljaisesti hyväksytty rajankäynnin yhteydessä merkitty läntisempi rajalinja, koska sitä koskeva kiista vaimenee.³⁸

Heti saatuaan Suomen linnat haltuunsa Kaarle herttua ryhtyi Venäjän suhteiden järjestelyyn. Syyskuun lopulla 1599 hän kirjoitti tsaari Boris Godunoville ehdottaen neuvotteluja Siestarjoella. Pää tavoitteita oli Täyssinän rauhan virallinen vahvistaminen. Viipurin linnan uudelle päällikölle, ruotsalaiselle Axel Ryningille, hän antoi ohjeen järjestää venäläisten kanssa rajankäynnin loppuunsaattamisen Lapissa sekä sotavankien vaihdon loppuun hoitamisen. Hän oli valmis palauttamaan Täyssinän rauhassa saamansa kolme lapinkylää Maanselän, Kitkajärven ja Kuolajärven, jos saisi tilalle pääsyn Jäämerelle eli Paatsjoen, Petsamon ja Näätämön.³⁹

Kaarlen aktiivinen Jäämeren politiikka alkoi siis kehittyä jo näin varhain. Kaarlen tärkein vastustaja oli vielä Puola, joka piti Viroa hallussaan. Viron valtaamiseksi Kaarle neuvotteli yhä Venäjän avusta. Mutta tsaarilla oli samoin tavoitteena saada Viro, jota jo Iivana Julma oli vaatinut perintönään Saksalaiselta ritarikunnalta. Tsaari otti vastaan Venäjälle matkustaneen seikkailijan, kuningas Eerik XIV:n pojan Kustaan, jolle ryhdyttiin puuhaamaan Viron kruunua. Ruotsi ja Venäjä kilpailivat jälleen Virosta.⁴⁰

Marraskuussa matkustivat Suomen kautta Tukholmaan edellisellä kerralla tieltä käännetyt lähettiläät pajari Vasili Sukin ja kirjuri Posnik Dmitriev seurueineen, joka Ruotsin antaman saattoväen kera käsitti noin sata henkeä. Päästyään Ruotsin valtiaaksi Kaarle saattoi esiintyä entistä varmemmin ja torjua liian kalliin avun. Hän ilmoitti, ettei tarvitse tsaarin apua, mutta jos tsaari tarvitsee apua, hän puo-

lestaan voi antaa sitä tietyin ehdoin. Neuvottelut eivät johtaneet mihinkään tuloksiin ja vuoden 1600 alussa lähetystö palasi Venäjälle kiertäen talviteitä Pohjanlahden pohjoispuolitse sekä Pielaveden, Kuopion, Rantasalmen ja Säämingin kautta Käkisalmeen ja edelleen Moskovaan.⁴¹

Loppukesällä 1600 käytiin uudet neuvottelut Narvassa, jota tsaari oli vaatinut avun palkaksi. Kaarle lupasikin antaa Narvan, jos saa tilalle Käkisalmen ja Pähkinälinnan. Jälkimmäisestä hän oli suostuvainen jopa tinkimäänkin, mutta Käkisalmen läänin saaminen Ruotsille kangasteli jo näin varhain Kaarlen mielessä.⁴²

Ruotsin ja Venäjän välit viilenivät nopeasti, varsinkin kun tsaari kieltäytyi vahvistamasta rauhansopimusta ennen rajojen tarkistamista. Neuvotteluja tosin jatkettiin Narvassa ja Moskovassa sekä Savon ja Venäjän Karjalan rajalinnojen välillä, mutta asenteet jäykistyivät puolin ja toisin liikkumattomiksi.⁴³ Rajakiistassa ei päästy enää yhtään eteen päin sen enempää Savossa kuin Lapissakaan. Elokuussa 1600 Kaarle käski Savon nihtien selvästi näyttäytyä rajalla osoituksena siitä, että hän on valmis vaikka asevoimin puolustamaan Ruotsin kantaa Savon suunnalla. Samoihin aikoihin hän aloitti sodan Puolaa vastaan Baltiassa ja turvautui yhä selvemmin pelotteluun torjuakseen Venäjän pyrkimykset saada sieltä lisäalueita. Hän varoiteli Venäjää puuttumasta sotaan tai havittelemasta maita Suomen rajalta. Seuraavana vuonna hän antoi jopa levittää Venäjän puolelle huhua, että hän itse aikoo saapua Suomeen sotajoukon kera.⁴⁴ Karjalaisilla oli ollut pieniä toiveita saada muutoksia rajaan, jota he pitivät epäoikeudenmukaisena, mutta kärjistynyt ulkopoliittinen tilanne teki nämä toiveet tyhjiksi. Vielä 1606 tienoilla karjalaiset esittivät valituksia rajan yli tunkeutumisesta ja Kaarle käski tarkistaa kiistanalaisen rajan, mutta ilman myönnytyksiä.⁴⁵

Rajariitojen aikana oli molemmin puolin tehty valituksia varkauksista, ryöstöistä ja muista rikoksista toisen valtion puolella. Vanhan tavan ja rauhansopimuksen mukaan valitukset piti tutkia ja tuomita yhteisissä rajakokouksissa. Marraskuussa 1602 saatiinkin aikaan Sies-tarjoella rajakokous, jossa Ruotsia edustivat mm. Arvi Tönnenpoika Wildeman, Antti Laurinpoika ja Viipurin päällikkö Kaarle Laurinpoika apunaan joukko uskottuja miehiä. Venäjän edustajia johtivat ruhtinas Matvei Mezerskoi sekä Ivan Kobelov tai Kobeloinen, joka lie-nee ollut karjalainen.⁴⁶ Kyseessä oli siis melko arvovaltainen tuomio-istuin.

Molemmin puolin esitettiin syytöksiä rauhansopimuksen rikkomisesta. Useat suomalaiset pakolaiset olivat vieneet mennessään varastamaansa omaisuutta, hevosia, kangasta, vaatteita jne. Jotkut olivat palanneet

Suomen puolelle varastamaan lisää. Pari kertaa oli Suomen puolelta ajettu pakolaisia ja varkaita takaa rajan yli, mistä oli aiheutunut tappeleita, pari henkeä oli surmattukin. Samantapaisia syytöksiä esitettiin Venäjän taholta Suomen puolelle paenneita vastaan.

Ruotsin edustajat syyttivät karjalaisia pääasiassa varkauksista ja tappeleista. Mukana oli naisjuttujakin molemmin puolin. Huvittavina esimerkkeinä voi kertoa seuraavat: Suomalaista Tuomas Tamaista, joka oli kotoisin Haapalasta, syytettiin siitä, että hän oli väkijuoman avulla houkutellut erään karjalaisen naisen rajan yli. Tämän omaiset menivät häntä etsimään ja yllättivät pariskunnan Tuomas Tamaisen saunasta ilmeisesti arkaluontoisessa tilanteessa. Syntyi tappelu, jossa paikalle rientänyt Tamaisen sisar sai kolhun päähänsä. Asia sovittiin korvauksilla. Muuan suomalainen leskirouva syytti puolestaan karjalaista, jonka nimenä asiakirjoissa on Kyrpä-Kauppi, että tämä oli varastanut häneltä pois mennessään paidan ja muitakin vaatteita sekä kankaita. Kyseessä oli ilmeisesti karjalainen naissankari, joka käytti hyväkseen leskirouvan tunteita. Tyyliin kuului, että naissankari ei saapunut paikalle tuomitavaksi, vaan oli hyvissä ajoissa paennut.

Molemmin puolin rangaistiin rikollisia sakoilla. Varkauksista oli voimassa kuolemantuomio, mutta koska useihin tapauksiin liittyi takaa-ajajien luvaton rajanylitys, Venäjän edustajat tyytyivät julkisesti ruoskimaan oman puolensa varkaita suomalaisten läsnäollessa. Suomalaisien antamia rangaistuksia ei mainita.

Näihin aikoihin Ruotsi ja Venäjä jatkoivat sitkeitä neuvotteluja suhteiden normalisoimiseksi. Kaarle vaati tsaaria vahvistamaan Täyssinän rauhansopimuksen ja tsaari puolestaan yritti hyötyä Ruotsin ja Puolan välisestä sodasta saadakseen Virossa takaisin ainakin Narvan. Molemmin puolin käytettiin ystävällisten keskustelujen ja kirjeenvaihdon ohella pelottelua ja jopa juonittelua. Venäjä yritti uudistaa liittoa Tanskan kanssa, mutta Tanskan prinssin Hansin vierailu Venäjällä v. 1602 päättyi ikävällä tavalla prinssin kuollessa sairauteen kesken matkan.⁴⁷ Boris Godunov ja Kaarle herttua epäilivät toisiaan valloitusaikeista ja maiden välit kylmenivät vuosi vuodelta. Karjalan rajaongelma jäi syrjään uudessa suurpoliittisessa kilpailussa.

Vuonna 1603 Karjalassa pelättiin sodan syttyvän Ruotsin ja Venäjän välillä ja raja suljettiin. Suomen taholta koetettiin lopettaa toistuvat asukkaiden paot Venäjän puolelle ja Kaarle käski erityisesti estää Käkisalmen läänin taholta tulevan houkuttelun, mikä tarkoittaa lähinnä tietojen levittämistä Käkisalmen läänissä voimassa olevasta verovapaudesta.⁴⁸ Vuonna 1605 pidettiin Siestarjoella seuraava rajakokous. Siinä sovittiin rajan avaamisesta sekä kaupan ja postin vapaasta kulusta rauhansopimuksen mukaisesti. Samoin sovittiin, että kumpikaan osapuoli

ei verota kiistanalaisen Lapin rajaseudun asukkaita, ennen kuin rajakysymys ratkaistaan.⁴⁹ Vielä 1607 ja 1608 pidettiin rajalla kokouksia, joissa ilmeisesti on tutkittu valituksia rajarikkomuksista,⁵⁰ mutta sitten alkoi suurpoliittinen vyöry, joka johti sotaan. Karjalan rajaongelma siirtyi jälleen aseiden ratkaistavaksi.

3. *Hallinnollisia uudistuksia*

Lyhyen rauhan aikana Käkisalmen läänissä ehdittiin suorittaa merkittäviä hallinnollisia uudistuksia, jotka osaltaan vaikuttivat talouden ja kulttuurielämän elpymiseen. Käkisalmi säilyi läänin keskuksena, jossa asuivat korkeimmat virkamiehet, johon keskittyi suurkauppa ja joka muodosti lujan sotilastukikohdan.

Tsaarin haukkamestari Dimitri Veljaminov hoiti maaherran tehtäviä vuoteen 1602, jolloin hänen tilalleen lähetettiin toinen korkea-arvoinen pajari, ruhtinas Mihail Temkin-Rostovski. Hänkin viipyi raja-kaupungissa vain kaksi vuotta, häntä seurasi ruhtinas Danilo Myšetski, joka sai avukseen vojevodi Vasili Avraamovin.⁵¹ Karjalan läänitysmiehet palasivat sodan jälkeen Käkisalmeen sekä tiluksilleen maaseudulle, ja he pyrkivät tukemaan maittensa asuttamista talonpojilla. Muuan Putkilahden entinen läänitystilallinen kävi rajakiistan aikana Moskovassa tilannetta selittämässä ja korotettiin siellä pajarin arvoon.⁵² Karjalaisia läänitysmiehiä palveli maaherran luottamustehtävissä, kuten Mikita Pussinen rajakiistan selvittämisessä, ja maaherran kansliassa tarvittiin jatkuvasti karjalaisia kirjureita. Ylimmät virkamiehet tulivat yleensä Venäjältä, mutta alemmat olivat etupäässä läänin karjalaisia ja venäläisiä asukkaita.

Koska suurin osa Käkisalmen läänistä oli ollut toisuskoisten miehitämä, tehostettiin ortodoksista sielunhoitoa muodostamalla Karjalasta ja Inkerin itäosista oma hiippakunta.⁵³ Sen perustamisajasta on esitetty erilaisia arveluita, useimmiten se sijoitetaan vuoteen 1595,⁵⁴ mutta missään lähteissä siitä ei ole mainintaa ennen vuotta 1597, eikä ole todennäköistä, että hiippakuntaa olisi perustettu ennen kuin Käkisalmen lääni oli liitetty jälleen Venäjään. Hiippakuntien perustamisesta sovittiin yleensä kirkolliskokouksissa, joihin ottivat osaa kaikki piispat ja suurten luostarien johtajat. Venäjällä pidettiin kirkolliskokous sekä 1595 että 1597, mutta niiden päätösluetteloja ei ole säilynyt.⁵⁵ Hiippakunnan syntyä voidaan kuitenkin päätellä melko tarkoin.

Niin sanottu »Uusi kronikka», joka on ajallisesti läheinen tapahtumille, kertoo Käkisalmen palauttamisesta ja lisää, että tsaari Feodor lähetti sinne vojevodinsa sekä »arkkipiispa Silvesterin».⁵⁶ Arvonimi on

virheellinen, mutta voidaan pitää luotettavana ilmoitusta, jonka mukaan piispa lähetettiin Käkisalmeen pian palautuksen jälkeen eli vuoden 1597 loppupuolella. Koska juuri 1597 ryhdyttiin tarmokkaasti huolehtimaan Karjalan ja Inkerin jälleenrakentamisesta, on erittäin todennäköistä, että silloin perustettiin myös Käkisalmen ja Pähkinälinnan hiippakunta sekä nimitettiin sen piispa, joka saapui hiippakunnan keskustaupunkiin samaan aikaan maaherran kanssa. Maaherra ja piispa edustivat maallista ja hengellistä esivaltaa ja johtivat omien alojensa jälleenrakennustyötä. Uusi piispa osallistui muiden mukana tsaarin vaaliin ja allekirjoitti vaaliasiakirjan 1. 8. 1598. Siinä hän esiintyy piispojen luettelossa viimeisenä ja hänen arvonimensä on »Käkisalmen ja Pähkinälinnan piispa».⁵⁷ Vuodelta 1599 on säilynyt asiakirja, jossa piispa Silvester nimittää vihkimänsä karjalaisen Afanasi Jaakonpojan virkaan Kurkijoen Veijalan kappelin papiksi.⁵⁸ Piispa Silvester mainitaan myös v. 1605 Vale-Dimitriä varten laaditussa arvohenkilöluettelossa.⁵⁹

Karjalan ensimmäisen piispan syntyperästä ei ole mitään tietoja. Koska hän päätti uransa Pihkovan piispana ja koska Venäjällä oli vanhastaan lähetetty Karjalaan paimenia tšuudilaisalueelta ja nimenomaan Pihkovan seudulta, jossa puhuttiin suomensukuisia kieliä, voidaan pitää mahdollisena, että Silvester oli kotoisin Pihkovan alueelta, varsinkin kun hänen työnsä edellytti suomensukuisen kulttuurin ja kielen tunte-
musta.

Silvester tuli tunnetuksi v. 1610, jolloin hän toimi Käkisalmen puolustuksen henkisenä johtajana ruotsalaispiiritystä vastaan. Kaarle IX:n neuvottelijatkin todistivat, että Silvesteriä pidettiin yleisesti »pyhänä ja hengellisenä miehenä».⁶⁰ Voidaan päätellä, että hänen arvostettu persoonallisuutensa sekä hänen erityiset kykynsä ovat olleet perusteina hänen valintaansa sodan hävittämän uuden hiippakunnan hengellisen elämän virittäjäksi.

Uusi piispa ryhtyi tarmokkaasti johtamaan hiippakuntaa. Kirkkoja ja luostareita jälleenrakennettiin, entisiä pappeja ja lukkareita tuli takaisin tehtäviinsä ja piispa koulutti luonaan uutta papistoa kuten Veijelän esimerkki osoittaa. Papit puolestaan asettivat kirkkovahteja, lukijoita ja kirkkoleivän paistajia toimiinsa. Hengellinen elämä elpyi.

Läänin pohjoisosan vanhat pogostat olivat hyvin laajoja eikä pappi ehtinyt liikkua kaikkialla. Piispa Silvesterin toimesta entiset pogostat on jaettu useihin itsenäisiin seurakuntiin, sillä Ruotsin toisen miehityskauden tileissä esiintyy joukko uusia »staarostikuntia», jotka hallintoalueina vastaavat vanhoja pogostoja.⁶¹ Koska miehitysvalta ei yleensä ryhtynyt hallinnollisiin uudistuksiin, voidaan päätellä, että uudistus oli suoritettu rauhan aikana. Eteläisessä läänissä ei tapahtunut muutoksia,

koska se oli alueeltaan suppea. Rautu, Sakkola ja Räisälä riittivät seurakunniksi ja pitäjiksi. Pohjoisesta läänistäkin pinta-alaltaan pienin eli Salmi jäi ennalleen. Mutta Kurkijoki jaettiin neljään seurakuntaan: Kurkijoen keskuspitäjään jäivät entiset kappelit Lapinlahti, Tervu, Migli ja Sorola. Tiuralan uuteen pitäjään liitettiin Veijala, kun taas Koitsanlahti, Tyrjä, Sammatlahti ja Joukio yhdistettiin kolmanneksi pitäjäksi, jonka nimenä oli ensin Koitsanlahti ja sitten vuodesta 1618 alkaen Joukio. Se vastaa suurin piirtein myöhempää Parikkalan pitäjää. Myös syrjäinen Uukuniemi itsenäistyi rauhan aikana omaksi pitäjäkseen.⁶²

Sortavalan pogosta jaettiin sekin neljään pitäjään. Sortavalan pitäjään jäivät entiset kappelit Otsoinen ja Möltsälä. Suistamon pitäjään liitettiin Impilahden kappeli, mutta Kitee ja Suojärvi itsenäistyivät kumpikin omaksi pitäjäkseen.⁶³

Ilomantsin erittäin laaja pogosta jaettiin viiteen pitäjään suurin piirtein entisen kappelijaon mukaisesti. Keskusta muodosti Ilomantsin pitäjän, Pälkjärven pitäjään tuli neljä kappelia: Soanlahti, Leppälahti, Pirttipohja ja Iljala. Tohmajärvi ja Liperi itsenäistyivät eri pitäjiksi ja Lieksan kappelista tehtiin Pielisjärven pitäjä.

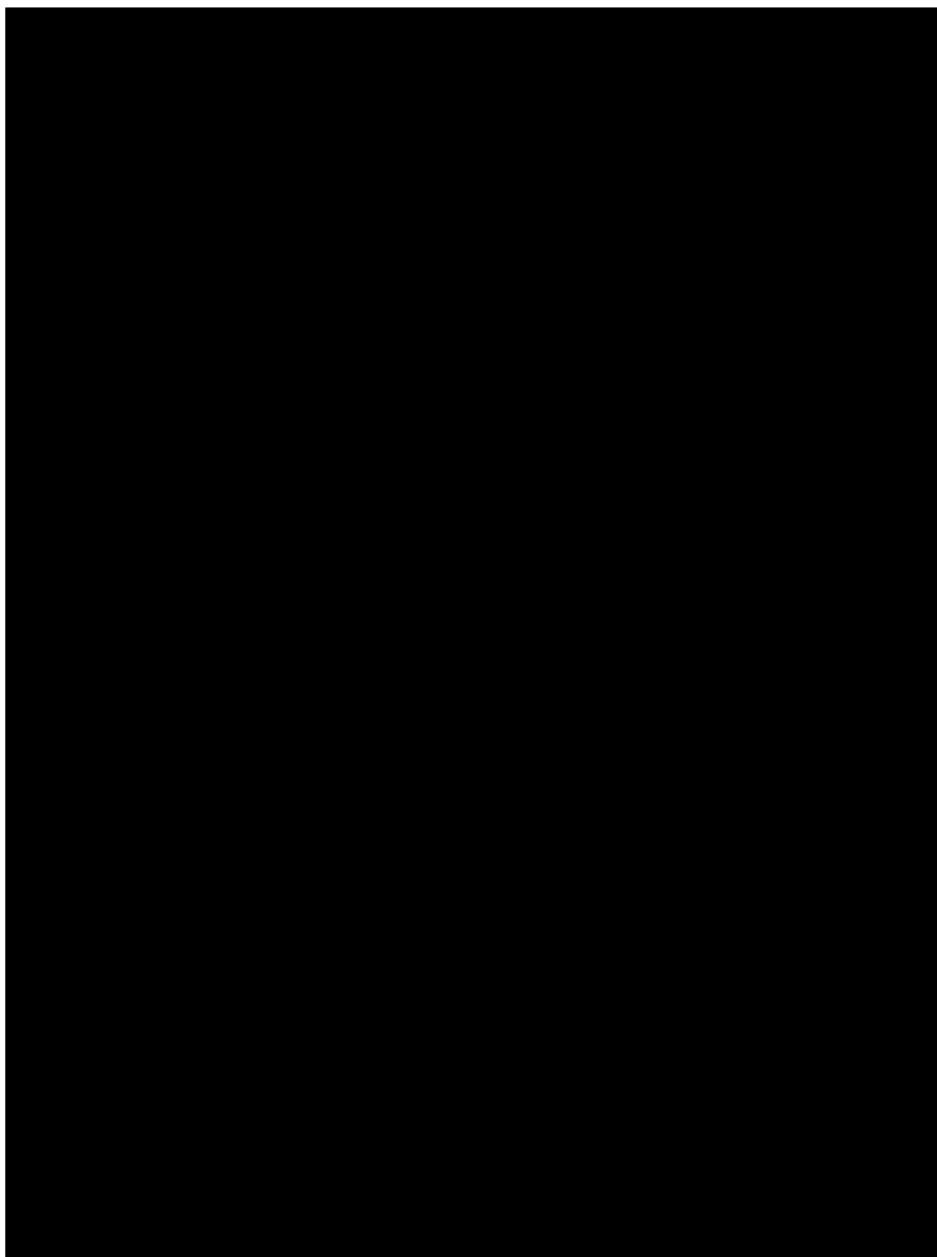
Käkisalmen pohjoisen läänin entisen neljän pogostan tilalle muodostui näin kolmetoista itsenäistä pitäjää ja seurakuntaa, joista useilla oli vielä kappeliseurakuntia. Se merkitsi huomattavaa hallinnon sekä seurakuntatyön tehostumista.

Uusi pogostajako toi mukanaan paikallishallinnon uudistuksen. Paikallinen itsehallinto säilyi, mutta sitä täydennettiin ja täsmennettiin. Ruotsin toisen miehityskauden tilikirjoissa mainitaan edelleen staarostit paikallisina luottamusmiehinä sekä heidän lisäksi lautamies ja kymmenniekka.⁶⁴

Lautamiehiä luetellaan eteläisen läänin tilikirjoissa kuusi tai kaksitoista pitäjässään, mutta pohjoisessa läänissä vain yksi kussakin. Todennäköisesti heitä oli sielläkin yleiseen tapaan useita, mutta mahdollisesti pohjoisen läänin tileissä mainittiin vain heidän johtajansa.

Kymmenniekkoja ei ollut kaikkialla, vaan ainoastaan suurten pogosten osissa eli kymmenyspiireissä. Heitä mainitaan ainakin Kurkijoen Kumolassa ja Miglissä, Uukuniemessä, Sortavalan Tulolan saarella, Suistamolla, Tohmajärven Kemiessä ja Kiteellä.⁶⁵ Todennäköisesti heitä on ollut muuallakin, mutta toisella miehityskaudella osa oli muun väestön mukana paennut. He lienevät avustaneet pitäjän tai kappelin staarostia luottamustehtävissä, sillä miehitysvalta otti heiltä mm. kuitteja verosuorituksista. He vastasivat Suomen pitäjien neljännesmiehiä.⁶⁶

Tiheään asutuilla seuduilla valittiin entiseen tapaan myös »viisikymmenniekka» ja jopa »sataniekka» paikalliseksi luottamusmieheksi. Kur-

Kuva 19. *Liperi 1600-luvun karttapäirroksen hahmottamana. Uesistöt ovat Orivesi, Viinijärvi ja Pielisjoki. Riksarkivet (Tukholma) Lantm. lev. 1850 nr. 9.*

kijoella oli v. 1571 kaikkiaan viisi kymmenniekkaa, seitsemän viisikymmenniekkaa ja seitsemän sataniekkaa. Salmissakin oli kaksi sataniekkaa.⁶⁷ Useista nimistä voi päätellä, että he olivat paikallisia karjalaisia talonpoikia, todennäköisesti vauraiden talojen isäntiä. Heitä tarvittiin nimenomaan suurkylissä, joissa oli paljon asukkaita ja joihin ei silti voitu valita erikseen staarostia. Kuten tunnettua heitä oli myös Äänisen ja Vienan Karjalassa.⁶⁸

Paikallinen hallintojärjestelmä oli siis seuraava: pitäjä kappeleineen muodosti yleensä staarostikunnan, jonka luottamusmiehiä olivat staarostit ja lautamiehet. Staarostikunnat jaettiin tarvittaessa eri kokosiin alaosiin kylien luvun ja suuruuden mukaan, ja osien luottamusmiehinä toimivat kymmenniekka, viisikymmenniekka tai sataniekka. Todennäköisesti pitäjissä oli edelleen myös valittuja tuomareita. Yleinen tapa oli valita luottamusmiehet vuodeksi kerrallaan ja sitä lienee noudatettu,⁶⁹ mutta pätevät henkilöt tulivat tietysti toistuvasti valituiksi.

Inkerissä sekä Äänisen ja Vienan Karjalassa tuettiin jälleenrakennusta samantapaisin toimenpitein kuin Käkisalmen läänissä. Verohelpotuksia myönnettiin ja hallintoa tehostettiin vanhan itsehallintojärjestelmän pohjalta.⁷⁰ Novgorodin Lapin pogostat eli Käkisalmen läänin itä- ja koillispuoliset erämaa-alueet olivat kiinnittäneet puoleensa huomiota sodan aikana sissien tukialueina, ja heti sodan päätyttyä ne saatettiin säännöllisen hallinnon piiriin. Kirjuri Dimitri Aljabjev suoritti siellä veronkirjoituksen v. 1597 ja alueelle muodostui seitsemän pogosta sekä erillinen Suijun volosti.⁷¹ Noin viidesosa asutuksesta oli autioitunut sodan johdosta, mutta täälläkin pääsi elämä nopeasti elpymään rauhan tultua. Pohjoisessa voimistui Kuolan kaupungin asema, kun uuteen Kuolan lääniin liitettiin Muurmannin rannan lisäksi myös niemimaan eteläinen Turjan ranta sekä Kantalahden rannikko Kierettä myöten.⁷²

Vienan merellä tuli Solovetskin luostarista entistä tärkeämpi taloudellinen, hallinnollinen ja sotilaallinen tukikohta. Sodan aikana luostarista oli tehty luja kivilinnoitus ja se oli saanut haltuunsa tsaarien läänityksiä lahjoina ja ostoina, niin että se omisti lähes koko Vienan- ja Äänislahden rannan. On selvää, että myös Solovetskin luostari pyrki tukemaan jälleenrakennusta sekä taloudellista elpymistä alueillaan.

4. Elinkeinot elpyvät

Karjalan taloudellinen elämä näyttää toipuneen huomattavan nopeasti sodan jälkeen. Siihen ovat vaikuttaneet etenkin 10 vuoden verovapaus ja tulliton kaupankäynti. Käkisalmen läänissä alettiin maksaa veroja

vasta v:sta 1608 lähtien. Verovapauden aikana voitiin rakentaa hävitetyt talot ja kaataa kaskia, jotka antoivat yleensä hyviä satoja. Kotieläimiä hankittiin ja kotiteollisuutta alettiin harjoittaa. Uudet verkot ja nuotat kudottiin ja rakennettiin kalapadot. Metsänriistaa pyydystettiin ansoilla ja jousella kuten ennenkin. Ruotsin toisen miehityskauden veronkantuettelot osoittavat monine veroparssleineen, että Karjalan maatalous oli kehittynyt tuottoisaksi ja monipuoliseksi elinkeinoksi. Tavallisten lajien lisäksi viljeltiin mm. papuja, humalaa ja hampppua. Kotona kudottiin sarkaa, piikkoa ja palttinaa sekä kehrättiin verkkolankoja. Hevosten ja lehmien lisäksi hoidettiin lampaita, sikoja ja kanoja. Tervaa poltettiin metsissä, malmia kaivettiin soista ja järvistä, ja pajoissa taottiin kirveitä, viikatteita, veitsiä ja muita tarvekaluja. Sama elinkeinon elpyminen tapahtui Äänisen ja Vienan Karjalassa ja Novgorodin Lapissa.

Karjalaisten vanha kaupankäynnin perinne jatkui sekin pian lähes entisellään. Ruotsin miehityskauden aikana oli Käkisalmen läänistä käyty pienkauppaa Viipuriin ja varsinkin Savoon, joten pitkää katkoa ei ollut syntyneenkään. Olavinlinnassa kyseltiin Venäjän uutisia rajan takaa tulleilta kauppiailta v. 1596, ja Viipurin tileissä alkaa näkyä seuraavana vuonna mainintoja kaupasta »ryssien» eli karjalaisten kanssa.⁷³ Ennen Käkisalmen luovutusta ei aina suvaittu kauppiaiden tuloa Käkisalmen lääniin idästä päin, sillä pelättiin vakoilua. Muuan tällainen kauppias, nimeltään Paavilainen, vangittiin Käkisalmessa ja häntä kuulusteltiin pitkään tietojen pusertamiseksi siitä, aikooko Venäjä ottaa Käkisalmen väkisin takaisin.⁷⁴ Läänin palautuksen jälkeen kauppa rajan yli vilkastui nopeasti. Vuonna 1599 kerrottiin Olavinlinnassa, että lääniin tulee »venäläisiä» eli karjalaisia kauppiaita »toinen toisensa jälkeen».⁷⁵ Entiseen tapaan heiltä ostettiin sarkaa, piikkoa, palttinaa, tyynyjä, humalaa, saippuaa, kampoja, hiomakiviä, jonkin verran myös lihaa, sipuleita, talia, turkiksia, myllynkiviä, rukkasia, rautapannuja ja jopa karhuntaljoja.⁷⁶

Olavinlinnaan kulkivat etenkin Käkisalmen pohjoisen läänin kauppiat Puruveden, Kiteen ja Liperin suunnilta. Mainittakoon, että Ruotsin toisen miehityskauden alussa Käkisalmeen ostettiin Liperistä huomattava määrä kuivattua kalaa.⁷⁷ Viipuriin kuljettiin Käkisalmeista vanhaa venetietä Vuokselta Suomenveden pohjaan. Niinpä toisen miehityskauden alussa miehittäjät ottivat Käkisalmessa palvelukseensa karjalaisia perämiehiä, sillä nämä osasivat kuljettaa kevyitä lotjia Viipuriin tuota kapeaa ja vaikeakulkuista reittiä,⁷⁸ joka myöhemmin mataloitui ja kuivui kapeikoista. Viipuriin vietiin Karjalasta samantapaisia tavaroita kuin Savoon, mutta sinne vietiin myös Venäjän tuotteita, kävihän siellä paljon venäläisiä kauppiaita, jotka tulivat Nevan kautta

sekä Suomenlahden yli Inkerin puolelta. Tavaraluetteloissa on edellä luetellun lisäksi mm. suolaa, vahaa, vaatteita, hienompia kangaslaatuja, erilaisia nahkoja ja vuotia ym.⁷⁹ Maaseudulla karjalaiskaupan tunnetuimpia keskuksia olivat Saijanjoki Kannaksen rajalla sekä Lapveden ranta, jossa maakauppaa vanhastaan oli yleisistä kielloista huolimatta suvaittu. Vuonna 1616 viipurilaiset valittivat kuitenkin, että viranomaiset pyrkivät siellä estämään kaupankäyntiä Käkisalmen läänin asukkaiden kanssa.⁸⁰

Pohjanmaalla karjalaiskaupan katko oli ollut pisin, mutta sielläkin elinkeino elpyi nopeasti sodan jälkeen.⁸¹ Kuten ennenkin sinne suuntautuivat laukkukauppiaiden retket sekä nykyisestä Suomen Pohjois-Karjalasta että Vienan rannikolta. Kauppatavaratkin olivat suunnilleen entiset. Kaikkialla karjalaiset ottivat maksuna etupäässä erilaisia turkiksia sekä rahaa.

Erityisen tärkeä Vienan meren rannikoiden asukkaille oli ulkomaiden merikauppa, joka jatkui, mutta jonka kehitys kuitenkin vähitellen pysähtyi eteläisempien meriteiden avautumisen seurauksena. Englannin, Ranskan ja Hollannin laivoja saapui vielä Kuolaan ja Arkangeliin, missä rannikoiden kauppiaat saattoivat vaihtaa tavaroitaan.⁸² Kaupparahti sisämaahan, etenkin Moskovaan, tarjosi työtä rannikoiden asukkaille.

Täyssinän rauhansopimus takasi Ruotsin ja Venäjän asukkaille vapaan kaupankäynnin vastapuolen alueella. Mutta sopimuksen noudattamista rajoittivat rajakiistat ja erilainen suhtautuminen maakauppaan. Jo 1599 Käkisalmen maaherra lähetti Suomen käskynhaltijalle Turkuun kirjeen, jossa hän valitti, että suomalaiset tekevät vääryyttä hänen lääninsä kauppiaille. Arvid Stålbarm vastasi selitellen, mutta antoi Olavinlinnaa ohjeen huolehtia kauppiaiden kohtelusta niin, että tuollaisten pikkuasioitten takia ei rasitettaisi kansaa sanansaattajien kuljetuksilla.⁸³

Todennäköisesti Suomessa oli pyritty rajoittamaan karjalaisten kauppiaiden liikkumista maaseudulla sekä maakaupan kiellon vuoksi että vakoilun pelosta. Käkisalmen maaherra valitti asiasta tsaarille asti, sillä 1601 tsaari itse kirjeessään Kaarle herttualle toisti valituksen kauppiaiden kulun rajoituksista. Kaarle vastasi yleiseen tapaan, että samanlaisia rajoituksia on hänenkin kauppiailtaan Venäjän puolella.⁸⁴ Pian sen jälkeen Ruotsin ja Venäjän välit kiristyivät, mistä oli seurauksena maiden välisen kaupan supistuminen. Venäjällä oli ollut useita katovuosia ja siellä vallitsi vaikea nälänhätä vuosien 1601—1603 välillä. Tsaari pyysi saada ostaa viljaa Narvasta, mutta Kaarle herttua vaati ensin rauhan vahvistamista hänen ehdoillaan, ja kun tsaari ei luopunut vaatimuksistaan Narvaan, Kaarle kielsi viljan myynnin Venäjälle.⁸⁵

Kun v. 1603 pelättiin sotaa Ruotsin ja Venäjän välillä ja kun Venäjä sulki Suomen rajan kaikelta liikenteeltä, kulkukieltoa ei noudatettu, vaan karjalaisia kauppiaita on käynyt Suomen puolella, tosin entistä vähemmän, kuten linnojen tileistä näkyy. Kun muutamia Viipurin kauppiaita meni entiseen tapaan Saijanjoelle kaupan tekoon, siellä sattui tappelu, jossa kolme suomalaista kauppiasta surmattiin. Viipurin uusi linnanhera Arvi Tönnenpoika Wildeman esitti jyrkän valituksen Pähkinälinnan maaherralle, jonka rajalla surmatyö sattui, ja vaati syyllisten ranskaisemista sekä korvauksia.⁸⁶ Samaan aikaan Kaarle antoi Baltiassa vangita rikkaan venäläisen kauppiaan nimeltä Timofei Vyhotsov ja hänet lähetettiin Viipuriin pidettäväksi vankina, kunnes olisi saatu hyvitys Saijanjoen tapauksesta.⁸⁷ Tästä kehittyi siten vaikea riita, sillä venäläiset pitivät tietenkin Timofeita aivan syyttömänä selkkauksen uhrina.

Ilmeisesti tapausta ei saatu selvitettyksi, sillä Timofei jäi vangiksi ja seuraavana vuonna Viipurin nihdit pidättivät Koiviston luona seitsemän »ryssien» lotjaa, jotka aikoivat purjehtia sisävesille.⁸⁸ Ilmeisesti nämä olivat kevyitä karjalaisia kauppa-aluksia, jotka olivat menossa Suomenveden pohjan kautta sisämaahan. Vuoden 1605 rajakokouksessa sovittiin rajan avaamisesta ja kaupan vapauttamisesta, joten selkkaukset saatiin vielä selvitettyiksi. Kiistan aiheita tuli kuitenkin lisää ja etenkin maakaupan harjoittaminen aiheutti karjalaisille vaikeuksia. Siihen viitannee mm. Viipurin tilien maininta v. 1606, jonka mukaan nihtejä oli lähetetty Savoon »kaupparyssien» perään.⁸⁹ Samana vuonna Kaarle IX käski pohjoisessa rajoittaa karjalaisten pääsyä entiselle Vuohinkosken kauppapaikalle, sillä hän epäili heidän vakoilevan parhaillaan käynnissä olevia Kajaanin linnan rakennustöitä, ja käski siirtää kaupanteon idemmäksi Nuasjärvelle.⁹⁰ Lapissa hän käski seuraavana vuonna merkitä itärajan vaikka yksipuolisesti ja lopettaa »ryssien» kauppiaiden tulon Pohjanmaalle. Sitä varten piti perustaa uusi kauppapaikka rajalle, Kemijoen ja Nuortijoen väliselle vedenjakajalle.⁹¹ Siitä ei kuitenkaan tullut mitään, vaan Pohjanmaan karjalaiskauppa näyttää jatkuneen ja Kaarle suostui hyväksymään myös Saijanjoen kaupankäynnin.⁹² Maakaupan perinteitä Karjalassa ja Pohjois-Suomessa ei voitu vielä murtaa.

Karjalan henkinen ja aineellinen kulttuuri ehti siis huomattavasti elpyä lyhyenä rauhan kautena. Se oli osoitus karjalaisten tarmosta ja luottamuksesta tulevaisuuteen. Pian alkoi Venäjällä kuitenkin sisäinen kriisi, joka johti Ruotsin interventioon ja Karjalan uuteen hävitykseen.

5. Uuden sodan siemenet

Sisäiset vaikeudet alkoivat kiristyä Venäjällä 1600-luvun alussa. Kato-
vuosien ja nälän vuoksi joukottain talonpoikia lähti kotiseuduiltaan,
toisia kuoli nälkään, toiset hajaantuivat elantoa etsimään ja toiset al-
koivat ryöstellä pajarien maita. Vuoden 1603 syksyllä puhkesi ensim-
mäinen talonpoikaiskapina. Se tosin kukistettiin nopeasti, mutta se alkoi
kolmen vuoden kuluttua uudestaan entistä laajempaan ja julmem-
pana.⁹³

Vielä vaarallisemmaksi koitui vallanperimysriita, koska se avasi oven
ulkomaiden sekaantumiselle Venäjän asioihin. Vuonna 1604 Venäjälle
saapui Liettuaasta vallantavoittelija, joka väitti olevansa tsaari livana
Julman kuolleeksi luultu poika Dimitri, siis laillinen kruununperillinen.
Tosiasiaassa hän oli, kuten tutkimuksessa on luotettavasti osoitettu, alem-
paan aatelistoon kuulunut ja munkiksi vihitty seikkailija Grigori Ot-
repjev.⁹⁴ Hänessä syntyi kunnianhimoinen pyrkimys kukistaa »vääryy-
dellä» valtaan päässyt tsaari Boris Godunov »oikean» kruununperijän
nimissä, mihin tehtävään hän etsi tukea tsaarin viholliselta Puolalta.
Puola-Liettua käytti häntä alun pitäen välikappaleena lisätäkseen vai-
kutusvaltaansa Venäjällä ja varusti sotajoukon hänen avukseen, kun
hän lähti Moskovaa kohti. Vale-Dimitri sai yksinkertaista kansaa puo-
lelleen vetoamalla oikean Dimitrin nimeen ja lupaamalla parempia
oloja. Tsaari Boris Godunovin armeija sekä häntä tukevat väestönosat
ryhtyivät vastustamaan maahan tunkeutujaa. Venäjällä alkoi sisällis-
sota, joka johti maan suureen sekasortoon.

Ruotsissa Kaarle herttua varmisti asemaansa, kun valtiopäivät hyväk-
sivät kuninkaan kruunun siirtymisen hänelle helmikuussa 1604. Kaarle
seurasi nopeasti Puola-Liettuan esimerkkiä päästäkseen vaikuttamaan
Venäjän asioihin ja saadakseen hankituksi Ruotsille lisäalueita Venä-
jän kustannuksella.

Jo huhtikuussa 1604 Kaarle IX kirjoitti Viipurin päällikölle ilmoit-
taen jyrkästä muutoksesta politiikassaan. Hän käski Arvi Tönnenpojan
ilmoittaa taitavasti Pähkinälinnaan, että kuningas on halukas autta-
maan suurella sotajoukolla sitä, kenen hän näkee olevan eniten oikeu-
tettu Venäjän kruunuun.⁹⁵ Samana vuonna koottiin kaiken varalta
joukkoja Suomen itärajan läheisyyteen, tosin perusteluna oli suunni-
teltu rajakokous. Boris Godunov ei ollut lainkaan halukas yhteistoi-
mintaan, vaan päinvastoin valitti Ruotsiin toistuneiden raja- ja kaup-
paselkkausten johdosta.⁹⁶ Venäjällä sekasorto kuitenkin kasvoi ja tsaa-
rin asema heikkeni. Kaarle ehdotti neuvotteluja Rajajoelle toukokuuksi
1605, jolloin piti vahvistaa vihdoin Täyssinän rauhan raja ja sopia
muistakin asioista. Ohjeissaan Ruotsin lähetystölle Kaarle käski tarjota

tsaarille aseellista apua, jos saa palkkioksi Käkisalmen ja Ivangorodin läänit tai alueita Lapista ja tunnustuksen Viron omistukseen. Maaliskuussa Kaarle oli valmis antamaan apua pelkän Käkisalmen läänin hinnalla, mutta tuskin sitäkään pidettiin Venäjällä halpana hintana.⁹⁷ Tsaari Boris kuoli huhtikuussa 1605, ennen kuin avusta ehdittiin vakavasti edes neuvotella. Kaarlen ohjeet lähetystölle ilmaisevat kuitenkin hänen tavoitteensa Ruotsin alueiden laajentamiseksi Venäjän sekasortoa hyväksi käyttämällä.

Vale-Dimitri sai yhä suurempaa kannatusta ja kesäkuussa 1605 hän marssi voittajana Moskovaan, missä hän otti vallan käsiinsä.⁹⁸ Näyttää siltä, että Vale-Dimitrin poliittinen esikunta oli tehnyt määrätietoista propagandaa herransa puolesta ja että tämä työ oli tuottanut tuloksia Pohjois-Venäjällä ja Karjalassa, jotka olivat syrjässä tapahtumien keskuksesta ja joissa oikean Dimitrin kaunis muisto eli voimakkaana. Tähän viittaa Vale-Dimitrin laadittu arvohenkilöiden luettelo, jossa mainitaan mm. Karjalan piispa ja Karjalan suurten luostarien johtajat sekä Solovetskin igumenin v. 1605 uudelle hallitsijalle viemät lahjat.⁹⁹ Tästä taas oli seurauksena, että kun Vale-Dimitri murhattiin seuraavana vuonna ja Vasili Šuiski valittiin tsaariksi, tämän suhde Solovetskiin ja Karjalaan ei ollut paras mahdollinen.

Ruotsin hallitsija oli harkinnut sopimuksen tekoa Vale-Dimitrin kanssa ajaakseen omaa asiaansa, mutta kun paine vallananastajaa vastaan Venäjällä kasvoi ja kun tämän liitto Puolan kanssa oli Ruotsille kiusallinen, Kaarle ryhtyi tukemaan Vale-Dimitrin vastustajia. Kesällä 1605 hän laaditutti julistuksen Novgorodin läänin asukkaille. Siinä hän varoitti paavin aikeista tyrkyttää Venäjälle väärä hallitsija sekä hävittää kreikkalainen uskonto. Hän lupasi auttaa heitä sellaisia aikeita vastaan, jos he apua tarvitsevat, ja suojella heidän uskontoaan.¹⁰⁰ Vale-Dimitrin voitto oli Ruotsille sikäli vaarallinen, että se olisi voinut saada Venäjän liittymään Puolan avuksi sotaan Ruotsia vastaan. Sen vuoksi Kaarle käski olla varuillaan Suomen itärajalla, ettei yllätyksiä satu. Itse hän lähti sotänäyttämölle Liivinmaalle elokuussa 1605, mutta kärsi Puolaa vastaan tappion Kirkholman taistelussa Riian lähellä. Syystä hän pyrkiin rauhoittamaan Venäjää, ettei se liittyisi mukaan sotaan.¹⁰¹

Kaarlella ei ollut suoranaista osuutta Vale-Dimitrin kukistumiseen toukokuussa 1606, mutta hänen julistuksensa Novgorodin läänin asukkaille, jota levitettiin myös Inkeriin, on voinut osaltaan rohkaista kansannousuun Vale-Dimitriä vastaan, sillä vastarinta oli erityisen voimakasta Pihkovan ja Novgorodin lääneissä.

Vasili Šuiskin tultua »torikokouksen» äänestyksellä valituksi tsaariksi Kaarle IX onnitteli häntä ja ryhtyi pian tarjoamaan apua hänelle. Jo

1606 saivat Viipurin ja Narvan päälliköt tehdä siinä varovaiset aloitteet: Saksa ja Espanja aikoivat muka tukea Puolaa ja lähettää sotalaivoja Arkangelia valtaamaan, mutta Kaarle oli valmis auttamaan Venäjää sellaisia aikeita vastaan. Itse hän kirjoitti tsaarille melko jyrkässä sävyssä vaatien rauhansopimuksen vahvistamista, muuten hän voi liittoutua Puolan kanssa ja hankkia aluevoittoja Puolan tuella.¹⁰²

Tsaari oli sidottu sisäisiin ongelmiin ja hän tiesi Kaarlen tavoitteet, joten hän ei ollut halukas toistaiseksi mihinkään sopimuksiin. Kaarle jyrkensi otettaan ja alkoi käyttää yhä enemmän uhkailua sekä propagandaa saadakseen tahtonsa lävitse. Viipuriin koottiin sotaväkeä ja rajakokoukseen määrätty komissaarit saivat ohjeen vihjailla sodan mahdollisuuteen, ellei rauhansopimusta vahvisteta. Novgorodin alueen asukkaille lähetettiin kehoituksia vapautua Moskovan herruudesta ja asettua Ruotsin suojelukseen.¹⁰³

Syksyllä 1606 puhkesi Venäjällä Bolotnikovin laaja talonpoikaiskapina, joka vain vaivoin kukistettiin. Samaan aikaan ilmaantui toinen Vale-Dimitri, joka väitti pelastuneensa murhaajien käsistä ja kokosi väkeä Vasili Šuiskia vastaan. Vuoden lopulla Kaarle IX antoi avoimesti vihjata Inkerin ja Karjalan rajalinnojen päälliköille, että ellei tilanteeseen tule selvyyttä, kuningas antaa sotaväen hyökätä Venäjälle.¹⁰⁴ On selvää, että Inkerissä ja Karjalassa kaikki tämä herätti pelkoa ja huolta tulevaisuudesta, vaikka jälleen alkanut sisällissota ei suoranaisesti sinne ulottunutkaan.

Seuraavana vuonna sekasortoa lisäsi kasakoiden kapina Moskovaa vastaan, ja Vasili Šuiskin asema alkoi horjua. Hän oli hallituksensa alussa karkoittanut Moskovasta syrjäseuduille Vale-Dimitrin kannatukseen taipuneita pajareita. Niinpä Käkisalmeen lähetettiin ruhtinas Rubtsev-Mosalskij ja Ivangorodiin ruhtinas Saltykov. Siitä oli kuitenkin seurauksena, että näiden linnojen ennestäänkin kireät välit tsaariin vain huononivat. Lisäksi Ruotsi alkoi yhä avoimemmin harjoittaa näihin linnoihin päin aivopesua ja houkutteli niitä Ruotsin suojelukseen, tosin ilman menestystä.¹⁰⁵

Tsaari oli jatkuvasti torjunut kiusallisen avun tyrkytykset ja vakuuttanut pitävänsä voimassa rauhan Ruotsin kanssa, mutta hän ei tehnyt mitään virallisia sopimuksia. Vuoden 1608 aikana Kaarle jatkoi entistä taktiikkaa. Hän kertoi tsaarille Puolan, Saksan ja Espanjan hyökkäysaikeista, ja koska kasakat estivät Venäjän yhteydet Konstantinopolin ja Antiokian patriarkkoihin, hän lupasi auttaa näiden yhteyksien hoitamisessa lännen kautta. Toisaalta hän vihjaili, että ellei sopimukseen päästä Venäjän kanssa, hän voi tehdä liiton Venäjän päävihollisen Puolan kanssa.¹⁰⁶

Kesäkuussa 1608 Kaarle IX antoi laatia uuden julistuksen Venäjän

rajaseutujen asukkaille. Siinä ilmoitettiin kuninkaan kuulleen huhuja, että tsaari oli kuollut ja että Puola aikoo asettaa jonkun »kelmin» tsaariksi. Kuningas halusi auttaa laillista tsaaria sotaväellä ja toivoi väestön asettuvan hänen puolelleen.¹⁰⁷ Syksyllä Vasili Šuiski vihdoin oli kypsä hyväksymään niin innokkaasti tarjotun avun, sillä toisen Vale-Dimitrin kannattajat olivat juonen avulla saaneet Pihkovan haltuunsa ja kapinalliset piirittivät Moskovaa. Elokuussa 1608 tsaari käski Novgorodin maaherran ruhtinas Vasili Skopin-Šuiskin neuvotella ehdoista Ruotsin kanssa. Koska Vale-Dimitri näytti pääsevän voitolle, Kaarle harkitsi ensin neuvotteluja hänen kanssaan. Kaiken varalta hän antoi ohjeen vallata ylläköllä Ivangorod, jos tilanne sen sallisi.

Novgorodin ruhtinas lähti 70 miehen kera Pähkinälinnaa kohti pyrkiäkseen neuvottelukosketukseen Ruotsin kanssa. Silloin kuultiin, että Käkisalmen edustalla oli ollut Vale-Dimitrin puolella taistelevia kasa-koita ja että nämä olivat vanginneet mukaansa karjalaisia naisia, jotka olivat pakomatalla. Novgorodin ruhtinas pyrki Pähkinälinnaan, mutta kapinallinen Saltykov oli jo siellä eikä auttanut häntä, joten Skopin-Šuiskin oli kiireesti palattava Novgorodiin.¹⁰⁸ Tapaus osoittaa, että Venäjän sisällissodan laineet ulottuivat jo Karjalaan asti.

Marraskuussa 1608 Kaarle käski Viipurin linnanherran Arvi Tönnepojan vielä tarjota apua Käkisalmen maaherralle, niin että yhdessä vallataan kapinallisilta Ivangorod, Pihkova ja muita kaupunkeja.¹⁰⁹ Samoihin aikoihin käytiin Novgorodissa neuvotteluja Ruotsin avusta ja tehtiin alustava sopimus apujoukkojen suuruudesta sekä avun palkasta. Lopullinen sopimus päätettiin allekirjoittaa Viipurissa. Vuoden lopulla Novgorodin ruhtinaan edustaja vojevodi Semen Golovin matkusti seurueineen Suomeen. Ruotsin kuningas lähetti Suomen johtomiehille ohjeen, että venäläisiä ei pidä päästää enää palaamaan kotimaahansa ennen kuin sopimus saadaan aikaan. Kuningas määräsi Pontus de la Gardien pojan, Ruotsin palveluksessa kunnostautuneen Jaakko de la Gardien, Suomeen koottavien sotavoimien päälliköksi. Tämän piti tutkia, voitiinko Pähkinälinna tai Käkisalmea vastaan ryhtyä yhdessä tsaarin väen kanssa toimenpiteisiin jo ennen virallisen sopimuksen allekirjoittamista. Venäjälle piti levittää uutta kuninkaan avointa kirjettä, jossa luvattiin suojelua puolalaisia vastaan sekä laillisen tsaarin auttamista. Jos Venäjältä saataisiin linnoja vallatuksi, ne piti miehittää heti Ruotsin sotaväellä ja selittää sen tapahtuvan tsaarin hyväksi.¹¹⁰ Kaarle IX harjoitti siis huolellisesti suunniteltua propagandakampanjaa Venäjän asukkaihin päin ja pyrki mahdollisimman huolellisesti varmistamaan sekä apujoukot Venäjälle että Ruotsin palkkion aluelaajennuksina.

Helmikuun 28. päivänä 1609 allekirjoitettiin vihdoin Viipurissa Ve-

näjän ja Ruotsin välinen sopimus, jolla oli käänteentekevä vaikutus Karjalan historiaan. Ruotsin pääedustajana oli Yrjänä Boije ja Venäjän Semen Golovin. Ruotsi sitoutui lähettämään tsaari Vasilin avuksi 3 000 jalkamiestä ja 2 000 ratsumiestä, joiden tuli auttaa tsaaria karkottamaan puolalaiset sekä kukistamaan kapinalliset. Oman päällikkönsä johdossa apujoukkojen tuli noudattaa tsaarin ohjeita sekä luovuttaa valtaamansa linnat ja alueet tsaarille. Salaisen lisäsopimuksen mukaisesti tsaari luovuttaa Ruotsille palkkiona Käkisalmen linnan ja läänin. Kolmen viikon kuluttua apujoukkojen rajanylityksestä piti luovutukselle hankkia Novgorodin ruhtinaan vahvistus ja kahden kuukauden kuluttua siitä ruhtinaan tuli hankkia tsaarilta Käkisalmen linnan ja läänin luovutuskirja. Yhdentoista viikon kuluttua apujoukkojen rajanylityksestä piti linna ja lääni luovuttaa Ruotsille.¹¹¹

Suurella sitkeydellä, taitavuudella ja häikäilemättömyydellä Ruotsin hallitsija oli päässyt sekaantumaan Venäjän sisäisiin asioihin ja saanut vihdoin aikaan sopimuksen, joka takasi Ruotsille huomattavan alue-laajennuksen Venäjän kustannuksella. Sopimuksen toteuttaminen ei kuitenkaan tapahtunut toiveiden mukaisesti.

Kuten mainittiin, jo neuvottelujen aikana Ruotsin kuningas antoi ohjeita avun hyväksi käyttämisestä välittömiin aluevaatimuksiin, erityisesti Pähkinälinnan ja Käkisalmen valtaamiseen. Ruotsiin saatiin huhutietoja, että Pihkovan ja Ivangorodin lisäksi myös Käkisalmi ja Pähkinälinna olivat Vale-Dimitrin kannattajien hallussa.¹¹² Nämä huhut olivat liioiteltuja, mutta näissä linnoissa oli entisiä Vale-Dimitrin kannattajia johtoasemissa eivätkä linnojen suhteet Vasili Šuiskiin olleet erityisen hyvät. Lisäksi niihin oli todennäköisesti saatu tietoja Ruotsin tarjoaman avun hinnasta ja on luonnollista, että ne eivät olleet halukkaita antautumaan Ruotsin valtaan, mistä niiden asukkailla oli ikäviä kokemuksia edelliseltä miehityskaudelta. Vuoden 1609 alussa vei muuan Kurkijoen talonpoika Suomeen tiedon, että Käkisalmen piispa Silvester oli lähettänyt jonkun henkilön Vale-Dimitrin leiriin hankkimaan tietoja.¹¹³ Kyseessä saattoi olla varovainen tietojen hankinta mahdollisuuksista säilyttää lääni Venäjän yhteydessä Dimitrin avulla. Pähkinälinnan ja Käkisalmen pidättyvä suhtautuminen tsaariin oli ymmärrettävää sekasortoisessa tilanteessa, jossa ei tiedetty, miten kauan tsaari pysyy vallassa. Näiden linnojen asenne tarjosi Ruotsille mahdollisuuden harkita niiden miehittämistä tsaarin auttamisen varjolla.

Käkisalmen läänin luovuttamista avun palkkana ei virallisesti käsitelty ennen kuin Viipurin neuvotteluissa,¹¹⁴ mutta siitä oli keskusteltu salaisesti jo Novgorodissa. Sitä ei voitu esittää julkisesti, sillä se olisi nostattanut luovutettavan alueen väestön Ruotsia vastaan. Niinpä kun Kaarle IX käski tarjota apua Käkisalmeen marraskuussa 1608, piti

nimenomaan selittää, että Ruotsi ei halua Venäjältä maa-alueita, vaan ainoastaan sotaväen palkat. Käkisalmen läänin luovutusta koskeva kohta oli Viipurin sopimuksessakin salainen lisäpöytäkirja, mutta se näyttää vuotaneen julki heti sopimuksen teon jälkeen ja se on lujittanut Käkisalmen torjuvaa asennetta Vasili Šuiskia ja Novgorodin ruhtinasta kohtaan.

Neuvottelujen aikaan tammikuussa 1609 Kaarle lähetti jälleen julistuksen Novgorodin asukkaille ja korosti, että tsaarin pyynnöstä hän jalomielisesti auttaa tätä suojelemaan Venäjää sekä kreikkalaista uskontoa näiden vihollista vastaan.¹¹⁵ Helmikuussa hän antoi Pohjanmaan voudille Iisak Behmille ohjeen Vienen rannikon hankkimiseksi Ruotsille. Behm oli kirjoittanut, että Vale-Dimitrin miehet olivat ottaneet Vienen Karjalassa asukkailta uskollisuudenvalan herralleen. Kaarle käski Behmin varustaa sotajoukon ja miehittää alueen. Hänen tuli ensin kirjoittaa Solovetskiin vaatien sitä luopumaan Vale-Dimitristä sekä asettumaan oikean tsaarin puolelle, jota Ruotsi pohjoisessakin auttaa sotajoukolla. Muussa tapauksessa piti uhata »ahdistaa heitä murhalla ja poltolla, niin ettei lapsikaan kehossa jää henkiin». Samaan aikaan kun Jaakko de la Gardie lähti Viipurista rajan yli, Behmin piti edetä joukkoineen Vienen Karjalaan, miehittää tsaarin nimissä Suman linnake ja pitää se lujasti hallussaan.¹¹⁶

Itse asiassa Viena ei ollut Vale-Dimitrin hallussa, sillä helmikuussa tsaari oli nimittänyt ruhtinas Nikita Puškinin koko Pohjois-Venäjän ja myös Pomoren eli Vienen meren rannikon vojevodiksi. Maaliskuussa tosin osa Vologdan ja Pomoren väkeä liittyi Vale-Dimitriin, mutta jo huhtikuussa Puškin sai alueen varmistetuksi tsaarin valtaan.¹¹⁷

Vasili Šuiskille uskollinen sataniekka Timofei Grjazov oli tammikuussa tavannut rajalla Iisak Behmin, joka oli ollut tiedusteluretkellä 150 miehen kera. Behm oli vaatinut uutta rajankäyntiä ja vihdoinkin Grjazovin tekosyyn nojalla.¹¹⁸ Huhtikuussa Behm lähetti ohjeen mukaisesti Anders Stuartin ja Erik Haren johtaman sotaväenosaston Vienen. Tarkoitus oli selvästi miehittää Suma. Kaikkialla Vienen talonpojat pakenivat joukon tieltä, mutta vain vaikeuksin se pääsi Koudan lähelle Tšuupaan, mistä sen oli väestön vihamielisyyden vuoksi pakko palata Suomeen. Puolustaakseen tätä avointa interventiota, joka oli vastoin Viipurin sopimusta, retken johtajat väittivät, että myös Vienen karjalaiset olivat tunkeutuneet Suomen puolelle, mikä tuskin oli totta.¹¹⁹ Ainakaan sellaisesta ei ole mitään tietoja. Behmin tehtävä pohjoisessa oli kaikin mahdollisin keinoin hankkia Vienen rannikko Ruotsin haltuun. Tuolloin kyllä jo tiedettiin, että rannikko ei kuulu Käkisalmen lääniin, eikä siitä ollut mitään sovittu. Kaarle aikoi vain ottaa niin paljon kuin suinkin sai. Sodan siemenet kylvettiin tällä poliittikalla.

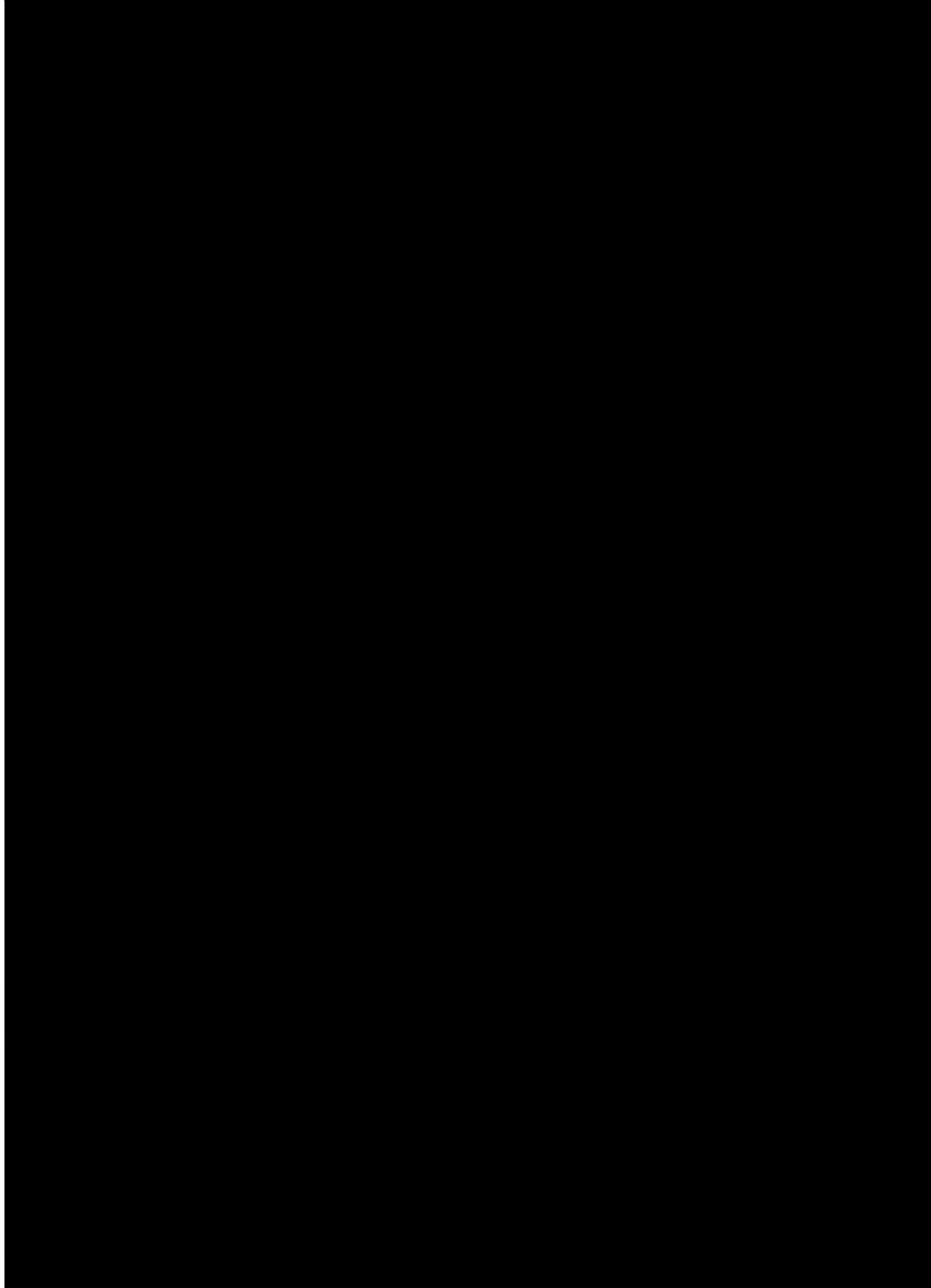
6. Ruotsin interventio Venäjälle

Jaakko de la Gardie johti Ruotsin apujoukot rajan yli Karjalan kannaksella maaliskuussa 1609. Yhdessä Novgorodin joukkojen kanssa ne yrittivät vallata Kaprion, mutta tykistön puute esti onnistumisen. Joukot jatkoivat matkaa Tesovon kautta Novgorodiin, jonne ne saapuivat huhtikuun alussa. Novgorodin ruhtinas Skopin-Šuiski vahvisti Käkisalmen luovutuskirjeen ja lupasi hankkia sille tsaarin vahvistuksen.¹²⁰

Alkuperäisen sopimuksen mukaisesti Käkisalmen olisi pitänyt luovuttaa kesäkuussa 1609, mutta ehtona ollut tsaarin vahvistusta ja luovutuskäskyä ei ehditty saada ajoissa Venäjän sekasortoisen tilanteen vuoksi. Tsaari tiesi Käkisalmen läänin asukkaiden vastustavan maittensa luovuttamista vieraan valtion ylivaltaan. Hänellä ei ollut varaa lisätä kapinallisten määrää, mutta toisaalta hänen oli pakko varmistaa Ruotsin apujoukon toiminta. Ei ole ihme, että hän aluksi epäroi. Kaarle IX tunsu tsaarin vaikeudet Viipurin kautta saatujen tietojen perusteella. Kesäkuun lopulla hän käski Viipurin päällikön Arvi Tönnönpojan tarttua Käkisalmen käskynhaltijalle sotilaallista apua niskuroivan väestönsä alistamiseksi ja käski huolehtia, että »Arvi pääsee talon herraksi» eli varmistaa Käkisalmen Ruotsin miehitykseen.¹²¹ Käkisalmen päällikkö torjui kuitenkin kohteliaasti avuntarjouksen ja jäi odottamaan virallista luovutuskäskyä tsaarilta.¹²²

Näihin aikoihin alkoivat jo hankaukset liittolaisten välillä. Osapuolet olivat yhdessä vallanneet eräitä linnoja Vale-Dimitrin kannattajilta, mutta Jaakko de la Gardie ei alistunut noudattamaan tsaarin edustajan ohjeita kuten sopimus edellytti, vaan toimi täysin itsenäisesti, eikä Novgorodin ruhtinas kyennyt maksamaan Ruotsin apujoukkojen palkkoja ajoissa. Kesäkuussa Skopin-Šuiski valitti kirjeessä Ruotsin kuninkaalle, että Ruotsin apujoukot olivat häpäisseet ikoneja, ryöstäneet talonpoikien omaisuutta Venäjällä eivätkä olleet sopimuksen mukaisesti noudattaneet Venäjän johtajien ohjeita. Kaarle IX vastasi, että venäläiset puolestaan eivät olleet maksaneet palkkoja sopimuksen mukaisesti ja että Käkisalmen lääniä ei ollut luovutettu ajoissa. Hän kuitenkin lupasi maksaa palkat itse ja lähettää jopa lisäjoukkoja, jos Venäjä luovuttaa korvaukseksi eräitä linnoituksia.¹²³ Kuningas esiintyi kirjeissään Venäjän jalomielisenä hyväntekijänä, mutta aitoon renessanssiruhtinaan tyyliin hän samaan aikaan antoi de la Gardielle ohjeen vallata

Kuva 20. *Jaakko de la Gardie. Hollantilaisen taiteilijan maalaus 1600-luvun alkupuolelta. Svenska Porträttarkivet. Nationalmuseum (Tukholma).*

Novgorod, jos venäläiset eivät täytä lupauksiaan tai jos puolalaiset näyttävät pääsevän voitolle Vasili Šuiskista. Novgorodista ei saanut edetä Moskovaan, ennen kuin Käkisalmi oli luovutettu. Lisäksi oli vaadittava Pähkinälinna, Ladoga ja Kuola, ja kaiken varalta Kaarle suunnitteli myös Pähkinälinnan valloittamista yllättäen laivaston avulla.¹²⁴

Riidat saatiin vielä sovitetuksi, mutta molemminpuolinen epäluulo jäi kytemään liittolaisten välille. Heinäkuussa nämä valtasivat Vale-Dimitrin kannattajilta Tverin, mutta vähän myöhemmin Kaljazinon luona osa suomalaisista joukoista kieltäytyi jatkamasta kauemmaksi vieraaseen maahan, missä etäisyydet olivat pelottavia. De la Gardien oli pakko peräytyä Novgorodia kohti, lähettää osa joukoista takaisin Suomeen ja odottaa lisävoimia.

Sillä välin tsaarin vojevodi Nikita Puškin kutsui aseisiin kaikki talonpojat ja läänitysmiehet Pohjois-Venäjältä, myös Äänisen ja Vienan Karjalasta.¹²⁵ Novgorodissa saatiin elokuussa aikaan Ruotsin edustajien kanssa sopimus, jonka mukaan Skopin-Šuiski lähettää heti luovutuskäskyn Käkisalmeen ja maksaa palkan Ruotsin apujoukoille.¹²⁶ Novgorodin ruhtinas pyysi tsaaria vahvistamaan Käkisalmen luovutuksen. Tsaari kirjoitti elokuun lopussa kirjeen Käkisalmen piispalle Silvestrille, Käkisalmen vojevodeille Danilo Myšetskille ja Vasili Avraamoville sekä Käkisalmen väestölle. Siinä tsaari valittaa, että Ruotsi täyttää parhaillaan avunantosopimusta, mutta venäläiset eivät, sillä Käkisalmea ei ole suostuttu luovuttamaan eikä siis auteta tsaaria taistelussa Puolaa ja oman maan kapinallisia vastaan. Kirjeen sanonnat viittaavat siihen, että Novgorodista oli jo aikaisemminkin kehoitettu luovuttamaan linna ja lääni Ruotsille. Tsaari jatkoi suoralla käskyllä, että Käkisalmi on heti luovutettava, sillä muuten Ruotsi ei auta sodassa. Kaupungista saa viedä pois kaiken väestön, omaisuuden, kirkollisen esineistön, aseet ja viljan. Asukkaat saavat vapaasti valita uudet olinpaikkansa Venäjältä ja tsaari tulee auttamaan heitä uuden elämän alkuun.¹²⁷

Sopimuksen mukaisesti Novgorodin käskynhaltija toimitti lähetystön viemään tsaarin luovutuskäskyä Käkisalmeen. Sitä kuljettivat Ruotsir valtuutettu Karl Olofsson sekä venäläiset pajari Feodor Tšulkov ja tiakka Jefimi Telepnev. Lähetystö ei kuitenkaan päässyt edes Käkisalmeen, sillä kaupunkilaiset ja läänin väestö estivät heidän tulonsa. Lokuussa lähetystön oli pakko jäädä odottamaan uusia ohjeita.¹²⁸

Käkisalmen lääni ja kaupunki olivat siis astuneet avoimen kapinan tielle. Piispa Silvester oli toiminut vastarintaliikkeen henkisenä johtajana, kun taas vojevodit hoitivat sotaväen päällikkyyttä. Läänin nostoväkeä oli koottu aseisiin ja se vartioi läänin rajoilla estäen ruotsalaisvenäläisen lähetystön kulun.

Kaarle IX oli antanut ohjeet Käkisalmen läänin vastaanottamisesta sekä miehitysalueen laajentamisesta niin, että raja tulisi Nevajoelta Vienan merelle ja Jäämerelle. Hän kirjoitti syyskuussa Viipuriin käskien miehittää Käkisalmen sekä selittää, että kuningas on tehnyt Venäjälle isällisen hyvän työn, jonka palkkioksi Käkisalmi ei riitä, vaan että siihen tarvitaan muita linnoja lääneineen, jotka aikoinaan ovat kuuluneetkin Ruotsille, nimittäin Pähkinälinna ja Kuola. Käskipä hän koettaa onnea myös Ivangorodin suhteen.¹²⁹ Balthasar Beekille ja Isak Behmille hän kirjoitti, että näiden tuli rientää sotaväen osaston kera Kuolaan, miehittää Kuolan linna ja merkitä Ruotsin raja Pyhäniemeen. Venäläisille piti selittää, että Ruotsi ottaa vain sen mikä sille aikoinaan on kuulunut ja haluaa olla Venäjän ystävä.¹³⁰

Suunnitelma ei vielääkään onnistunut. Ruotsin edustaja matkusti kyllä Moskovaan, missä tsaari vahvisti kirjallisesti Käkisalmen luovutus sopimuksen marraskuussa 1609 ja lupasi lähettää vojevodi Smirnoj Otrepjevin hoitamaan luovutuksen.¹³¹ Kaarle ei vielä halunnut astua avoimen valloituksen tielle, mikä olisi merkinnyt sotaa liittolaisia vastaan, vaan hän koetti jatkoneuvotteluin varmistaa saaliin. Joulukuussa Novgorodin ruhtinas ja pajarit jälleen tekivät uuden sopimuksen Ruotsin apujoukkojen lisäämisestä ja Käkisalmen luovuttamisesta,¹³² ja sen nojalla de la Gardie joukkoineen suostui jatkamaan etenemistään Moskovaa kohti, sillä palkaksi luvattiin muitakin linnoja, joista piti sopia myöhemmin yksityiskohtaisesti. Tammikuussa 1610 tsaari vahvisti tämänkin sopimuksen kirjeellä Ruotsin kuninkaalle.¹³³ Tsaari suostui siis ahdingossaan luovuttamaan Ruotsille enemmänkin kuin Käkisalmen läänin.

Pohjoisessa Kaarle IX oli suoraviivaisempi kuin etelässä. Balthasar Beck sai käskyn vallata Kuolan kaupungin ja selittää, että se otetaan vain pantiksi avun lupauksista. Vuoden 1610 alussa Beck ja Behm kokosivat väkeä Kuolan retkeä varten, mutta se jäi suorittamatta tykistön ja tarvikkeiden kuljetusvaikeuksien vuoksi. Kuningas oli laiminlyöntiin niin tyytymätön, että helmikuussa käski vangita Beckin.¹³⁴

Maaliskuussa marssivat de la Gardien johtamat pääasiassa suomalaiset joukot esteettä Moskovaan, sillä Vale-Dimitrin laumat olivat paenneet Tušinosta. Osa pajareista jäi yhä Puolan liittolaisiksi ja oli jo tunnustanut Puolan kuninkaan Sigismundin pojan Vladislavin tsaariksi. Sigismund lähetti pian lisäjoukkoja Venäjälle, jonka hallitsijaksi hän näytti saavan oman poikansa.

Tammikuussa 1610 vojevodi Smirnoj Otrepjev saapui Pähkinälinnaan, joka nyt oli tsaarille kuuliainen. Sinne saapui myös Ruotsin valtuutettu Hannu Boije. Yhdessä he kirjoittivat Käkisalmeen pyytäen neuvotteluja kaupungin ja läänin luovuttamisesta. Käkisalmen johto-

henkilöt eivät päästäneet vojevodiansa neuvottelemaan, vaan lähettivät munkkeja ja maallisia arvohenkilöitä hevosilla Pähkinälinnaan, missä nämä käyttivät viivytystaktiikkaa luovutuksen pitkittämiseksi.¹³⁵ He selittivät ettei talvella voi suorittaa suurta muuttoa ja siksi he pyysivät aikaa helluntaihin asti. Neuvottelut venyivät. Helmikuussa 1610 mukaan tulivat tsaarin uudet edustajat vojevodit Ivan Puškin ja Aleksi Bezobrazov sekä tiakka Mikita Dmitriev, mutta käkisalmelaiset pitivät tiukasti kiinni ehdoistaan. Otrepjev matkusti neuvotteluasioissa Tukholmaankin, ja keskusteluja Käkisalmen luovutuksesta jatkettiin myös Viipurissa.¹³⁶ On arveltu, että tsaarin edustajilla oli salainen ohje pitkittää neuvotteluja,¹³⁷ tämä on epävarma joskin mahdollinen päätelmä. Sen sijaan on varmaa, että Käkisalmen omat edustajat venyttivät tie-toisesta neuvotteluja.

Suomen itärajalle oli koottu joukkoja ja siellä levitettiin huhua, että ellei Käkisalmea pian luovuteta, se vallataan. Tsaarin edustajat esittivät vastalauseensa näitä suunnitelmia vastaan, koska Käkisalmi heidän mukaansa halusi vain lisääaikaa muuton suorittamiseen, mutta Arvi Tönnenpoika ilmoitti, että koska Käkisalmen läänin asukkaat eivät tottele tsaaria, hän aikoo lähettää 1 000 miestä Käkisalmea vastaan taivuttamaan väestön kuuliaisuuteen. Maaliskuussa, kun de la Gardie oli marssinut Moskovaan, tsaari lähetti Käkisalmeen uuden luovutuskäskyn, mutta sitäkään ei noudatettu. Sen sijaan kerrottiin huhuja, että kaupunki varustautuu aseelliseen puolustukseen. Ruotsin edustajat suosivat odottamaan luovutusta toukokuun 1. päivään asti, mutta käkisalmelaiset halusivat aikaa enemmän, koska heidän mielestään oli tarpeen rakentaa siltoja sekä odottaa avovedellä lotjia muuttokuljetuksiin.¹³⁸ He jatkoivat siis viivyttelytaktiikkaa ilmeisesti toivoen yleis-tilanteen muutosta.

Yllättäviä muutoksia tapahtuikin pian. Huhtikuun lopulla kuoli äkkiä Novgorodin ruhtinas Vasili Skopin-Šuiski ja toisen Vale-Dimitrin puolue sai uutta rohkaisua. Koska tavan mukaisesti kuolleen ruhtinaan tekemät sopimukset eivät sitoneet jälkeen jääviä, tsaari vahvisti uudestaan Novgorodin ruhtinaan tekemän Viipurin sopimuksen. Kesäkuun alkupuolella hän teki Moskovassa vielä uuden sopimuksen, jonka mukaan ruotsin joukot karkottavat puolalaiset Smolenskin alueelta ja tsaari maksaa auttajilleen myöhästyneet palkat sekä luovuttaa Käkisalmen ennen juhannusta.¹³⁹ Mutta taas tuli yllätys! Kesäkuun lopulla Jaakko de la Gardie kärsi Puolan sotapäällikköä Stanislav Zolkiewskia vastaan raskaan tappion Klušinon taistelussa ja pelastaakseen suomalaiset joukkonsa hän sitoutui luopumaan tsaarin palveluksesta sekä vetäytymään rajan taa.¹⁴⁰ Hän peräytyi Suomen puolelle asti, joskin osia hänen joukoistaan jäi ryöstelemään pohjoisen Venäjän alueita.

Zolkiewski marssi esteettä Moskovaa piirittämään. Kaupungin väestö nousi heinäkuussa kapinaan tsaari Vasili Šuiskia vastaan ja pakotti hänet luopumaan kruunusta. Vallan otti pajarineuvosto, mutta Zolkiewski valloitti Moskovan ja pakotti pajarit valitsemaan tsaariksi Puolan kuninkaan Sigismundin pojan Vladislavin, joten Puola ja Venäjä tulivatkin äkkiä liittolaisiksi.

Nämä myllerrykset olivat lopullisesti pudottaneet pohjan Ruotsin ja Venäjän yhteistyöltä. Koko ajan oli kuitenkin jatkettu neuvotteluja Käkisalmen luovutuksesta. Novgorodin ruhtinaan kuoltua piispa Silvester ilmoitti Viipuriin, että heille on tullut huhuja myös kuningas Kaarlen kuolemasta. Koska siis molemmat Viipurin sopimuksen tehneet osapuolet ovat kuolleet ja koska vainajilta jälkeen jääneet sopimukset eivät olleet voimassa ennen kuin ne oli uudistettu, Käkisalmen johtajien oli saatava uudet ohjeet Moskovasta. Touko—kesäkuussa 1610 tilanne Käkisalmissa ja rajalla oli erittäin jännittynyt. Ruotsin joukkoja partioi jo avoimesti Käkisalmen läänin puolella. Joukkojen johtaja Antti Pekanpoika kertoi Viipuriin, että ne olivat olleet siellä leirissä jo seitsemän viikkoa, mutta eivät voineet enää kauan viipyä. Heillä oli mukana jopa profosseja eli sotatuomareita niskuroivan väestön johtajien rankaisemiseksi. Mutta joukko oli liian pieni pystyäkseen uhmaamaan väestöä, joka oli kokoontunut yhteen ja piti vartiointia läänissä. Osa talonpojista oli jo aikonut siirtyä Venäjälle, mutta Käkisalmen vojevodi oli estänyt sen.¹⁴¹ Todennäköisesti sodan pelko aiheutti pyrkimystä poismuuttoon läänistä.

Vielä toukokuussa Käkisalmissa jatkettiin neuvotteluja luovutuksesta. Tsaarin edustajien lisäksi mukana oli ainakin Viipurin venäjän tulkki Pietari Guttri. Neuvottelijat valittivat, että piispa, joka on pyhä ja hengellinen mies, oli silti astunut kapinan tielle eikä totellut tsaarin luovutuskäskyä, ja he suosittelevat hänelle ojennukseksi Roomalaiskirjeen 13. lukua Raamatusta.¹⁴² Tsaarin edustajat Puškin ja Bezobrazov valittivat Viipuriin, että heitä pidettiin Käkisalmissa kuin vankeina. He ilmoittivat aikovansa palata Venäjälle ja lupasivat Käkisalmeen jyrkkää »muutosta ja mullistusta».¹⁴³ Tästä päätellen tsaarin edustajat edelleen pyrkivät vilpittömästi täyttämään luovutustehtävänsä, mutta Käkisalmen piispa ja väestö estivät jatkuvasti sen onnistumisen.¹⁴⁴

Kesäkuussa Käkisalmen lähetystö kävi tiedustelemassa tsaarilta ohjeita ja palasi parahiksi kuullakseen Klušinin tappiosta. Ruotsin joukkojen asennetta kuvaa, että kun saatiin tieto lähetystön paluusta, lähetettiin ratsumiespartio Suvannon Taipaleeseen vangitsemaan lähetystöä kuljettaneita talonpoikia.¹⁴⁵ Lähetystö kertoi Käkisalmissa, että tsaarikaan ei enää halua Käkisalmen luovuttamista, ennen kuin ruotsalaiset ovat omasta puolestaan täyttäneet sitoumuksensa ja kar-

koittaneet puolalaiset ja liettualaiset Venäjältä.¹⁴⁶ Viipuriin saatiin nopeasti tieto näistä ohjeista, sillä suomalaisia sotaväen osastoja pysytteli jatkuvasti Käkisalmen läänissä tiedustelutehtävissä. Muuan niistä kävi juhannuksen aikaan Käkisalmen edustalla asti.¹⁴⁷

Molemmiin puolin varustauduttiin taisteluun, sillä Klušinon tappio ja tsaari Vasilin kukistuminen katkaisivat lopullisesti liittolaisten välit. Käkisalmeen koottiin streletsien lisäksi karjalaista nostoväkeä. Kesäkuun lopussa hyökkäsi Viipurin läänistä joukko suomalaista sotaväkeä Lasse Antinpojan johdolla Käkisalmea kohti, ja heinäkuun 4. päivänä Käkisalmen edustalla käytiin ensimmäinen taistelu. Tuhat karjalaista nostomiestä ja 200 streletsiä tekivät rynnäkön suomalaisten leiriä vastaan, mutta Suomen säännölliset joukot torjuivat hyökkäyksen ja hajoittivat kouluttamattomat talonpoikaisjoukot. Linnan puolustajat vetäytyivät varustusten suojaan sytytettyään sitä ennen pohjoisen esikaupungin tuleen, ettei se palvele hyökkääjien etua.¹⁴⁸ Suomalaiset alkoivat piirittää linnaa.

Karjala joutui siis jälleen sodan jalkoihin. Taistelu levisi pian myös Inkeriin ja muille Novgorodin alueille. Suomalaiset tutkijat ovat sodan puhkeamista kuvatessaan korostaneet Käkisalmen valtauksen johtuneen siitä, että Venäjä ei täyttänyt liittosopimustaan eli ei sopimuksesta huolimatta luovuttanut Käkisalmea.¹⁴⁹ Neuvostoliitossa on asia nähty samasta sopimusehtojen näkökulmasta ja korostettu, että tsaari oli Käkisalmea luvatta luvannut sellaista, mitä hän ei enää käytännössä hallinnut eikä siis pystynyt luovuttamaan.¹⁵⁰

Selityksiä voidaan täydentää toteamalla, että Viipurin sopimus oli jo alun pitäen opportunistisesti ajateltu kummankin osapuolen taholta. Ruotsin hallitsija oli saanut sen aikaan pitkän ja häikäilemättömän painostuksen avulla sekä käyttäen miltei kiristyksenomaisesti hyväkseen Venäjän sisäistä heikkoutta. Novgorodin ruhtinas puolestaan saattoi vetäytyä tsaarin selän taa, jos sopimuksen toteuttaminen tuotti vaikeuksia tai haittoja. Molemmat osapuolet rikkoivat alun pitäen sopimusta ja on turha kiistellä, kumpi ehkä aloitti rikkomisen ensinnä. Ruotsin lähettämät apujoukot eivät alun pitäen alistuneet sopimuksen mukaisesti noudattamaan Venäjän ohjeita, vaan de la Gardie harjoitti erittäin itsenäistä sodankäyntiä, jonka linjat kulkivat pikemminkin Ruotsin kuin Venäjän etujen mukaan. Ruotsin apujoukko joutui jo huoltovaikeuksien vuoksi harjoittamaan kiellettyjä pakko-ottoja, jotka muuttuivat nopeasti ryöstelemiseksi. Kaarle IX itse yritti jo v. 1609 ylittää sopimusehdot Kuolan valloituksella. Ja loppujen lopuksi Ruotsi epäonnistui avunannossaan eikä kyennyt suorittamaan lupaamaansa sotilaallista tehtävää. Venäläiset puolestaan eivät pystyneet turvaamaan kunnolla apujoukon palkkoja eikä huoltoa. He suhtautuivat aiheelli-

sella epäluulolla heille tyrkytetyn joskin välttämättömän apujoukon toimintaan eivätkä he pystyneet luovuttamaan luvattua Käkisalmea edes ruotsalaisten myöntämässä jatkoajassa. Kun sitten tilanteen kehitys pakotti molemmat osapuolet riisumaan naamionsa ja paljastamaan oman pettymyksensä, sota oli väistämätön seuraus.

VIII RUOTSIN UUSI VALLOITUSSOTA

1. Käkisalmen piiritys 1610—1611

Ruotsin valloitusota alkoi siis taistelulla Käkisalmen edustalla heinäkuun alussa 1610. Kamppailua käytiin jälleen pääasiassa karjalaisten ja suomalaisten kesken. Ensimmäisen ottelun jälkeen Käkisalmen puolustajat vetäytyivät linnan suojaan, kun taas suomalaiset joukot jäivät kiertelemään kaupungin lähistölle.

Käkisalmen kaupunki oli jälleenrakennettu puusta, joten se oli altis tulella tuhottavaksi, mutta Vuoksen saarella sijainnut kivinen linnoitus oli hyvässä puolustuskunnossa. Siinä oli 1500-luvulla viimeistely laakea ja paksu päätorni, kaksi Ruotsin miehityskaudella rakennettua kivitornia sekä maavallein suojattu ympärysmuuri.¹ Vuolas virta helpotti puolustusta.

Käkisalmen puolustusta johti tsaarin vojevodi ruhtinas Ivan Puškin, joka oli suuren runoilijan esi-isiä. Hän oli tsaarin lähettiläänä neuvottellut linnan luovuttamisesta Ruotsille, mutta kun entinen liittolainen kävi avoimeen hyökkäykseen Venäjän aluetta vastaan, Puškin asettui tarmokkaasti puolustukseen.² Elokuussa Ruotsin joukot saivat tiedon, että pajarineuvosto oli lähettänyt Baltian ja Karjalan rajalinnoihin viestin, että ne eivät saa antautua Puolan tai Ruotsin valtaan.³ Käkisalmi oli noudattanut tätä linjaa jo ennestään, mutta ohje antoi sen puolustukselle sekä Puškinin uudelle toiminnalle virallisen tuen. Puškinin apuna olivat vojevodit Aleksi Bezobrazov ja Vasili Avraamov sekä karjalaisen nostoväen päällikkö Grigori (Riiko) Sirkinen.⁴ Puolustusväkeä oli kaikkiaan noin 2 000 miestä. Siihen kuului parinsadan streltsin eli pyssymiehen lisäksi Käkisalmen läänin omaa väkeä, pääasiassa karjalaisia läänitysmiehiä, talonpoikia ja kaupungin porvareita. Linnoituksessa oli muutamia vanhoja tykkejä ja miehistölle oli hankittu sekalaista aseistusta, mistä vain oli saatu. Miehistön lisäksi linnassa asui vaimoja ja vanhuksia, jopa lapsiakin. Väkeä oli linnan kokoon nähden

liikaa ja elintarvikkeita erittäin vähän.⁵ Linnan kestävyys riippui huollon jatkuvuudesta.

Puolustuksen henkisenä johtajana toimi Käkisalmen ja Pähkinälinnan piispa Silvester. Hän oli neuvottelujen aikana sitkeästi vastustanut kaupungin luovuttamista Ruotsille, ja hän kannusti väkeä linnan ja läänin puolustukseen. Suomalaisessa historiallisessa kirjallisuudessa häntä on moitittu fanatismista ja ruotsalaisvastaisuudesta, mutta Karjalan omasta näkökulmasta katsoen hän oli suuri isänmaanystävä ja ortodoksisen uskon puolustaja.

Elokuussa 1610 valmisteltiin Viipurissa ja Savonlinnassa Käkisalmen piiritysjoukkoja ja -tarvikkeita. Samaan aikaan Ruotsi kävi Inkerissä hyökkäykseen. Ivangorodin piiritys tosin epäonnistui joukkojen kapinan vuoksi, mutta ranskalaisen ratsuväen palkkaupseeri Laville valloitti Ruotsille yllättäen Ladogan linnan, joka hallitsi Olhavanjoen alajuoksua.⁶

Elokuun lopulla Kaarle IX käski lähettää apuvoimia Käkisalmen edustalle, jonne oli alettu rakentaa paaluvarustuksia piiritystä varten. Syyskuussa alkoi Viipurista ja Savonlinnasta virrata lisäjoukkoja Käkisalmen ympärille ja kaupunki saarrettiin kokonaan säännölliseen piiritykseen. Jaakko de la Gardie saapui itse täydennysten kera Inkeristä tarkastamaan piirityksen järjestelyjä. Lokakuussa kaupungin ympärille jätettiin yhteensä noin 1 200 miestä ja loput lähetettiin alistamaan ympäröivää lääniä Ruotsin valtaan. Vuoksen vesi oli hyvin korkealla, joten linnasaareen oli miltei mahdoton päästä rynnäköllä. Miinojakaan ei päästy käyttämään porttien räjäyttämiseen kuten oli toivottu, ja tykistöä oli voitu kuljettaa paikalle vain vähän. Yhden kerran yritettiin rynnäköä, mutta puolustajat torjuivat sen helposti. Oli pakko yrittää linnan nujertamista nälän ja tautien avulla.⁷

Jaakko de la Gardie yritti kirjeitse suostutteluin ja uhkauksin taivuttaa linnaa antautumaan. Lokakuun lopulla hän lähetti Käkisalmen asukkaille kirjeen, jossa hän lupasi kaikille vapaan poistumisen omaisuuden kera, jos linna antautui. Muussa tapauksessa, hän kirjoitti, ei ole armoa odotettavissa, vaan lapsetkin surmataankin kehtoon ja puolustajat itse joutuvat vastaamaan Jumalan edessä viattoman veren vuodatuksista.⁸ Marraskuun puolivälissä hän lähetti toisen kirjeen piispa Silvesterille ja valitti, ettei edellistä kirjettä ollut otettu huomioon. Hän uhkasi pakottaa nälällä linnan antautumaan, minkä jälkeen, kuten hän kirjeessään sanoo, »teitä kaikkia tullaan rankaisemaan miekalla ja murhalla».⁹ Pelottelut eivät auttaneet, vaan linna jatkoi sitkeästi puolustautumista paksujen vallien ja muuriensa turvin.

Nälkä ja taudit alkoivat vähitellen ahdistaa puolustajia, sillä de la Gardie oli varhain syksyllä käskenyt koota lotjia ja veneitä sulkemaan

linnalta muonan saannin vesitse.¹⁰ Syksyllä läänin pohjoisosan asukkaat kokosivat elintarvikkeita läheisiin Laatokan saariin ja aikoivat kuljettaa ne veneillä linnaan, mutta piirittäjät yllättivät aluksillaan karjalaisten veneet, valtasivat ne ja anastivat elintarvikkeet.¹¹ Talven lähestyessä osa piirittäjistä siirrettiin huoltovaikeuksien takia Suomen puolelle, pieni osa lähetettiin vahvistukseksi Inkeriin, lähinnä Ladogan linnaan.

Pian de la Gardie kirjoitti kuninkaalle, että paikallinen opas oli joutanut hänen tiedustelupartionsa ansaan, suoraan »ryssien» leiriin, mutta hänen mukaansa partio oli päässyt pakoon. Toisen, joskin myöhemmän tiedon mukaan ruotsalaisjoukko käsitti pari sataa miestä ja suurin osa siitä tuhoutui.¹² Todennäköisesti de la Gardien tendenssinä oli raportissa kuninkaalle vähätellä tapausta, eikä sillä ollutkaan suurta merkitystä, mutta se tukee osaltaan käsitystä, että paikallinen karjalainen väestö vastusti yhä alistumista Ruotsin valtaan. Mainitussa raportissaan de la Gardie väittää, että Käkisalmen läänin talonpojat olivat vannoneet alamaisuutta Ruotsin kuninkaalle, mutta tämä on aivan selvää liioittelua, sillä vain läänin eteläosa oli Ruotsin joukkojen hallussa ja sissisota kauempana maaseudulla oli jo alkanut. Todennäköisesti osa vallatun lääninosan talonpojista oli antanut vaaditun alistumisvakuutuksen, mutta osa oli paennut, osa oli Käkisalmen puolustusjoukoissa ja osa taisteli sisseinä Ruotsin valloitusta vastaan. Siis jälleen melko tyypillinen miehitetyn maan tilanne.

Käkisalmissa alkoi talven tullen vaikea aika. Oli pakko syödä kotieläimet ja kaikki mitä suinkin käsiin sai. Kylmyys lisäsi kärsimyksiä ja suuren väkijoukon majoittaminen pieneen linnaan lisäsi epäsiisteyttä sekä kulkutauteja. Rivit harvenivat jyrkästi sekä sotilaiden että siviilien keskuudessa. Helmikuun lopulla 1611 linnan edustajat suostuivat neuvottelemaan antautumisesta. Piirityksen johtaja Arvi Tönnenpoika vaati ensin, että piiritysväki saa viedä mukanaan vain yllä olevat vaatteet ja että piispa, jota hän piti linnan »pahana henkenä», on jätettävä piirittäjien käsiin.¹³ Neuvotteluissa piispa mustamaalattiin ja väitettiin hänen jopa ajaneen naisia ja lapsia Vuokseen, jotta linna voisi kauemmin pitää puoliaan. Tämä oli selvästi perätöntä panettelua, ja neuvottelusta kuvastuukin piirittäjien kiukku puolustuksen henkistä johtoa kohtaan. Piiritetyt ilmaisivat halunsa muuttaa Pähkinälinnan lääniin tai Aunukseen.

Piiritetyt eivät suostuneet ehtoihin, mutta neuvotteluja jatkettiin. Lopulta piirittäjät suostuivat siihen, että linnan puolustusväki, päälliköt, piispa, papit ja miehistö perheineen saivat vapaasti poistua Aunukseen. He saivat viedä mukanaan arkiston, paitsi verotusta varten tarpeellisia luetteloita, sekä kirkollisen irtaimiston ja muuta omaisuutta minkä voi-

vat kuljettaa mukanaan. Aukkaat saivat halutessaan jäädä Ruotsin alamaisuuteen ja siinä tapauksessa saivat pitää kaiken omisuutensa. Kerrottiin, että piiritetyt aikoivat räjäyttää itsensä linnan mukana ilmaan, ellei heidän ehtoihinsa suostuttu, ja siksi piirittäjät hyväksyivät piispankin poistumisen.

Maaliskuun 2. päivänä Käkisalmen linna antautui ja suomalaiset joukot marssivat kaupunkiin, missä niitä kohtasi karmea näky. Noin 1 500 puolustajaa oli kuollut nälkään, kylmään ja keripukkiin eikä ruumiita ollut voitu haudata, vaan tämä työ jäi voittajan tehtäväksi. Vain satakunta kaupungin asukasta oli säilynyt hengissä. Sopimuksen mukaan eloonjääneet poistuiivat Aunukseen.¹⁴ Käkisalmesta miehittäjät saivat muun sotasaaliin lisäksi joukon asiakirjoja sekä kirkollista kirjallisuutta mm. v. 1500 verokirjan kopion, johon sitten tehtiin ruotsiksi lisämerkintöjä.¹⁵

Käkisalmen varusväeksi asetettiin Pohjanmaan lippukunta ja sen päälliköksi kuningas nimitti Antti Boijen, joka sai avukseen Jaakko Didrikinpojan.¹⁶ Osa piiritysväestä lähetettiin valtaamaan menetettyä Ladogaa uudestaan, kun taas lotjat ja veneet käskettiin kunnostaa sota-toimiin Laatokalle. Käkisalmesta kuljetettiin valloituksen jälkeen Suomeen runsaasti ryöstösaalista. Yhteensä 12 kirkonkelloa sekä rahaa ja tavaraa jaettiin päällystölle sotasaaliina. Viipuriin vietiin suuri kirkonkello, jonka omistuksesta sitten käytiin kiistaa.¹⁷ Käkisalmi koki sodalla valloitetun kaupungin kohtalon.

2. Ruotsi pyrkii Jäämerelle

Toinen Vale-Dimitri murskattiin vuoden 1610 lopulla, jolloin Venäjälle nousi kansallinen innostus isänmaan pelastamiseksi. Venäjää hävittivät Vale-Dimitrin palvelukseen otetut kasakat, erilaiset talonpoikaissryhmittymät ja harhailevat sotilasyksiköt sekä näiden lisäksi Puolan ja Ruotsin interventiojoukot. Kansallisen herätyksen johtoon kohosivat Nižni-Novgorodin porvari Kuisma Minin ja ruhtinas Dimitri Požarski, jotka kokosivat innokkaasti joukkoja, varoja ja tarvikkeita Venäjän vapautusarmeijaa varten.

Vuoden 1611 alkupuolella Ruotsi ehti kuitenkin tehdä nopeasti laajoja valloituksia Venäjällä, ennen kuin vastarinta voimistui. Sen strategiset tavoitteet olivat samat kuin Juhana III:n aikana: Ruotsille piti vallata Jäämeren rannikko, Vienan Karjala, Äänisen ja Nevan välinen alue sekä Inkerin maa. Kyseessä oli edelleen Ruotsin »suuri idän ohjelma».

Kaarle oli käskennyt vallata Kuolan ja Suman linnat Venäjältä sekä

Varangin Tanskalta jo vuoden 1609 syksyllä, mutta kuljetusvaikeuksien vuoksi tehtävät jäivät suorittamatta. Varangin vuonolle tehtiin lyhyt retki keväällä 1610, mutta se ei tuottanut mitään pysyviä tuloksia.¹⁸ Kesällä koottiin Tornioon joukkoja sekä tykistöä myös Kuolan retkeä varten, mutta yritys kuivui kokoon kuljetusvaikeuksien vuoksi.¹⁹

Vasta vuoden 1611 alussa päästiin toden teolla yrittämään Kuolan valtausta. Pohjoisen armeijan päällikköinä olivat edelleen Balthasar Beck ja Isak Behm. Helmikuussa 1611 oli Rovaniemelle koottuna kirjava pikku armeija, johon kuului Länsipohjan nihtejä, puolalaisia palkkasoturikasakoita, suomalaisia talonpoikia ja jopa lappalaisia poroineen kuljetustehtävissä. Nopeasti joukot pääsivätkin talvikelillä Kuolan edustalle, mutta ne eivät voineet jäädä piirittämään linnaa, koska niillä ei ollut tykistöä. Oli siis vallattava linna rynnäköillä. Ulkoportti räjäytettiin rikki miinalla, mutta puolustajat saivat aukon tukituksi ja lähi-taistelussa hyökkääjät torjuttiin. Linnan puolustajilla oli tykkeitä eikä rynnäköitä kannattanut jatkaa. Joukot kääntyivät tyhjin toimin paluumatkalle.²⁰ Peräytymismatkalla ne hävittivät asutusta Venäjän rajavolosteista, joten ne palasivat todennäköisesti Kantalahden ja Koudan kautta.²¹ Jo maaliskuun alussa joukot saapuivat takaisin Rovaniemeen. Kaarle IX käski heti varustautua uuteen yritykseen Kuolaa vastaan, mutta joukkoja tarvittiin pian muualla, eikä toista yritystä tehty.

Sen sijaan päätettiin yrittää Suman ja Solovetskin valtausta joko juonen tai sotaretken avulla. Oulun ja Kajaanin käskynhaltija Erik Hare toimitti Solovetskin luostarin igumenille Antonille helmikuussa 1611 Ruotsin kuninkaan viestin, jossa ilmeisesti kehoiteltiin alistumaan Ruotsin suojelukseen.²² Igumeni Antoni, joka käytännössä johti koko Vienan rannikon hallintoa, vastasi maaliskuussa 1611 Ruotsin kuninkaalle, että hän oli saanut patriarkka Hermogenilta ohjeet koota kaikki voimat Puola-Liettuan hyökkääjien torjumiseen. Patriarkka valmistelee kansallisen tsaarin valintaa eikä halua, että mitään uusia alueita luovutetaan toisuskaisille. Toisuskoista ei hyväksytäkään myöskään Venäjän hallitsijaksi.²³

Kaarle IX:n toimeksiannosta kirjeeseen vastasi heti Pohjanmaan joukkojen komentaja, ruotsalainen Anders Stuart. Siinä hän ilmoitti täysin totuuden vastaisesti, että palkaksi Ruotsin avusta tsaari oli luvannut Ruotsin kuninkaalle Käkisalmen, Kuolan ja Pähkinälinnan läänineen ja oli sitten sopimuksella vaihtanut Pähkinälinnan Suman linnakkeeseen, joka piti luovuttaa Ruotsille. Stuart vakuutti, että Ruotsi ei himoitse uusia alueita, vaan tahtoo vain vanhan rajan, joka ulottuu »Dubaan ja Zolottsaa» eli siis Uikujoelle asti. Jos igumeeni vastustaa luovutusta tai ottaa yhteyttä tsaari Vladislaviin, Ruotsin joukot hyökkäävät heti ja ottavat Suman väkivalloin. Sitä varten oli jo valmiina

700 miestä Oulun lähistöllä. Lopuksi Stuart tiedusteli, onko Vienan Kemissä linnaketta.²⁴

Ouluun oli tosiaan koottu vajaat 1 000 miestä osittain sotaväkeä, osittain talonpoikaista nostoväkeä, joka lähti maaliskuun lopulla Oulujärven kautta Maanselän yli Vienan puolelle tarkoituksenaan Suman ja Solovetskin valloittaminen.²⁵ Retkeä johti Anders Stuart. Ruotsalaiset lähteet antavat kuvan, että retki keskeytyi paksun lumen ja kuljetusvaikeuksien vuoksi jo Maanselän tienoilla, mutta venäläinen asiakirja todistaa, että joukko pääsi etenemään jonkin matkaa Vienan Karjalan puolelle, missä se poltti taloja, surmasi asukkaita ja ryösti omaisuutta. Hävitettyjen paikkojen luettelon perusteella voidaan piirtää todennäköinen hyökkäysreitti. Johdonmukaista oli hyökätä turvallisinta tietä eli Käkisalmen läänin pohjoispuolelta käsin Sotkamon ja Kuhmon reittiä Luvasjoelle, sitten Kiimasjärven ja Jyskyjärven kautta Suopasalmelle. Sieltä joukon oli kuitenkin pakko kääntyä paluumatkalle, jolla kaarrettiin etelämmäksi hävittämään Roukkulan, Repolan, Kolvasjärven, Tšolkan ja Lentiiran kyliä. Lopuksi oli helppo palata Lieksan ja Pielisjärven kautta Ouluun.²⁶ Hyökkäys jäi siis pelkäksi hävitysretkeksi.

Hävitetyn alueen kansanperinne on säilyttänyt muistitietona kertomuksia väestön puolustustaistelusta Anders Stuartin retkikuntaa vastaan. Sankarillisena talonpoikaisjohtajana mainitaan Iivana Rokkatšu, joka oli kotoisin Suur-Tikšan kylästä, missä hänen hautansa sijaitsee. Hautalöydön perusteella hänestä on tehty muotokuvaveistoskin.²⁷ Asiakirjalähteissä ei ole tietoja Iivana Rokkatšusta, mutta paikallinen perimätieto lienee yleislinjaltaan tässä tapauksessa luotettava.

Karjalaiset vastasivat hävityksiin kesäkuussa sissihyökkäyksellä, joka kohteista päätellen tuli ainakin kahdelta suunnalta. Kajaanin pitäjältä Oulujärven ympäriltä hävitettiin yhteensä 88 taloa ja Oulunsalon pitäjän itäosista kymmenkunta. Tämä hyökkäys lienee tullut karjalaisten lähimmältä tukialueelta eli Käkisalmen läänin pohjoisosasta tai ainakin Pielisen reitin kautta. Toinen tuhoalue sijaitsi Iijoen reitin varrella Yli-Kiimingin ja Pudasjärven välimailloilla, missä hävitettiin 60 taloa. Tämä hyökkäys lienee tullut Vienan Kemijoen ja Pistojarven kautta Iijoelle. Jopa Kemijoen varrelta Rovaniemeltä ja Korkalosta poltettiin parikymmentä taloa. Sinne on voinut hyvin edetä Iijoelle hyökänneen osaston partio Kitkajärven kautta. Mahdollista on myös, että siellä vieraili erillinen partio Koudan ja Paanajärven reitiltä. Koska ruotsalais-suomalainen hyökkäys ei ollut ulottunut lähellekään Kantalahden rantaa ja koska Kemijoen yläjuoksulta ei mainita hävityksiä, on todennäköisempää, että Rovaniemelle poikkesi partio Iijoen suunnalta. Kaikkiaan mainitaan Pohjanmaalla hävitetyksi 267 taloa.²⁸

Näyttää ilmeiseltä, että Pohjanmaan joukot ovat tehneet loppukesällä 1611 vielä yhden hyökkäysretken Solovetskia vastaan. Kaarle IX ei halunnut uskoa, että Anders Stuart oli palannut tyhjin toimin sotaretkeltään Sumaan. Hän oli näet luvannut odottaa Erik Harelta »haapioita ja veneitä» jatkaakseen yritystä kesällä. Kuningas antoi kesäkuussa Balthasar Beckille jyrkän käskyn mennä joukkoineen Stuartin avuksi ja yhdessä tämän kanssa toteuttaa hyökkäyksen Sumaan.²⁹

Ruotsalaislähteet eivät mainitse kesähyökkäyksestä, mutta Solovetskin kronikka kertoo, että kesällä 1611 saapui Solovetskin vesille suuri joukko »nemtsien» sota-aluksia, jotka aikoivat hyökätä Solovetskin kimppuun. Ne eivät kuitenkaan uskaltaneet ryhtyä hyökkäykseen — luostarin kivimuurit tykkeineen lienevät pelottaneet — vaan perääntyivät Kuusisaareen (Kusov ostrov), joka oli puolivälissä Solovetskista etelään päin. Sieltä alukset poistuivat jonkin ajan kuluttua tyhjin toimin.³⁰ Ottaen huomioon alusten hankkimisen, kuninkaan jyrkän käskyn sekä Solovetskin kronikan tiedon voimme päätellä, että Pohjanmaalta on tosiaan tehty veneillä hyökkäysyritys Vienen merelle vielä kesällä 1611. Keveillä aluksilla ei tietysti ollut mitään mahdollisuuksia käydä Solovetskin jylhien kivimuurien kimppuun eivätkä voimat riittäneet myöskään hyökkäykseen Sumaa vastaan, sillä yritys olisi voinut johtaa paluutien katkaisemiseen.

Tähän päättyivät käytännössä taistelut pohjoisimmalla rintamalla. Molemmiin puolin oltiin varuillaan, mutta uusia sotaretkiä ei enää tehty. Molemmiin puolin asukkaat tajusivat, että hyökkäysretket aiheuttavat vain turhia kärsimyksiä. Alkukesällä 1612 tekivät Pohjanmaan ja Vienen Karjalan väestön johtomiehet aselevon, joka alkoi Pietarin ja Paavalin päivästä eli kesäkuun 29. päivästä 1612. Aselepo uudistettiin seuraavina vuosina ja se kesti rauhantekoon asti.³¹

Vuosina 1611—1613 Ruotsi kävi Jäämeren rannikon omistuksesta sotaa myös Tanska-Norjaa vastaan, jolta Kaarle IX tavoitteli Ruijan rannikkoa. Knäredin rauhassa 1613 hänen oli kuitenkin pakko luopua vaatimuksistaan, ja Ruotsi jäi siitä lähtien Jäämerestä eristetyksi.

3. Ruotsin valta Novgorodissa

Pohjoisrintamalla Kaarle IX:n valloitusyritykset siis epäonnistuivat, mutta etelässä hänen päälliköllään Jaakko de la Gardiella oli alkuvaikeuksien jälkeen parempi menestys. Helmikuun alussa venäläiset valloittivat takaisin Ladogan hyökättyään sinne Tihvinän suunnalta. Pian sen jälkeen de la Gardie hyökkäsi Suomesta Pähkinälinnaa vastaan apunaan mm. ranskalaisen palkkasoturin Cobronin ratsuväki. Mii-

Kuva 21. *Uienan Kemin linnakkeen rauniot 1880-luvulla. Otšerki istorii Karelii, I (1957). Valokuva Karjalan kielen, kirjallisuuden ja historian instituutti (Petroskoi).*

noituksella saatiin ulkoportti rikki, mutta puolustajien alaslaskema rautaristikko kesti räjähdys ja sen turvin hyökkäys torjuttiin.³² Hyökkääjät tyytyivät tykistön puuttuessa polttamaan rannalla olevan asutuskeskuksen, minkä jälkeen he siirtyivät Ladogan lähistölle. Maaliskuun alussa Cobron koetti vallata ylläköllä Ladogan, mutta epäonnistui.³³ Ladoga ja Pähkinälinna eristettiin kuitenkin Novgorodista rakentamalla paaluvarustukset Olhavanjoelle ja Nevalle, niin että kulkuyhteydet katkesivat. Nevan skanssiin sijoitettiin miehitys ja pari tykkiä estämään vesiliikennettä. Käkisalimesta ja Viipurista kutsuttiin kiireesti lotjia hoitamaan Nevan ja Olhavan jokisuun valvontaa.³⁴

Vuoden 1611 alussa ilmaantui Pihkovan seudulle kolmas Vale-Dimitri, joka sai puolelleen mm. Pihkovan, Audovan, Jaaman ja Ivan-gorodin puolalaisystävälliset piirit. Moskovan pajarineuvosto oli heikko ja hajanainen, eikä koko maa edes tunnustanut sen ylivaltaa. Novgorod oli edelleen muodollisesti Ruotsin ja Venäjän avunantosopimuksen kannalla, mutta sielläkin voimistui kansallinen vastarinta ruotsalaisia vastaan. Kaupungin johtovaltaa hoitivat käytännössä vojevodi Ivan Bolšoi-Odojevski sekä metropoliitta Isidor. Venäjän Baltian alue oli kolmannen Vale-Dimitrin hallussa. Lisäksi Puola ja Ruotsi pitivät osia maasta miehittettynä. Venäjä oli sekasorron tilassa.

Kaarle IX otti jo helmikuun lopulla 1611 yhteyttä kolmanteen Vale-Dimitriin toteuttaakseen aluevaatimukset hänen avullaan. Hän kertoi, että Puola ja Espanja aikovat hyökätä laivastolla Arkangeliin, mutta että hän on valmis torjumaan sen Venäjän puolesta, jos saa palkaksi Inkerin linnat ja Kuolan. Samantapaisia ehdotuksia hän esitti Vale-Dimitrin vastustajille Novgorodiin ja Moskovaan.³⁵ Niistä ei tietenkään ollut mitään tulosta.

Jaakko de la Gardie ei enää kannattanut entisenlaista yhteistyötä pajarineuvoston kanssa, vaan ajoi itsenäisesti omaa poliittista linjaansa. Hän esitti ensi kerran elokuussa 1610, että Venäjän tsaariksi valittaisiin Ruotsin kuninkaan poika tai sukulainen.³⁶ Kevättalvella 1611 hän vastusti kuninkaan suunnittelemaa yhteistyötä Vale-Dimitrin kanssa, jolla ei ollut tukea muualla kuin Baltiassa. Huhtikuussa hän eteni noin 4 000 miehen kera kohti Novgorodia ja kävi sitkeitä neuvotteluja Novgorodin edustajien kanssa avunannosta sekä Ruotsin palkkion varmistamisesta. Molemmipuolinen vankien vaihto saatiin aikaan Pähkinälinnassa, mutta muuten Novgorodin vojevodi sekä Venäjän kansallisen johdon eli pajarineuvoston edustajat yrittivät tinkiä Ruotsin kasvavista palkkiovaatimuksista. Novgorod valitti, että Ruotsi oli ottanut Käkisalmen haltuunsa väkivalloin ja hävittänyt Laatokan itäpuolisiakin alueita. Se toivoi kiusallisen auttajan pian poistuvan maasta. De la Gardie vastasi, että pikemminkin Ruotsilla oli aihetta valittaa sopimuksen rikkomisesta ja että hän ei poistu, ennenkuin Venäjälle on valittu laillinen hallitsija ja Ruotsi saanut palkkionsa avusta.³⁷

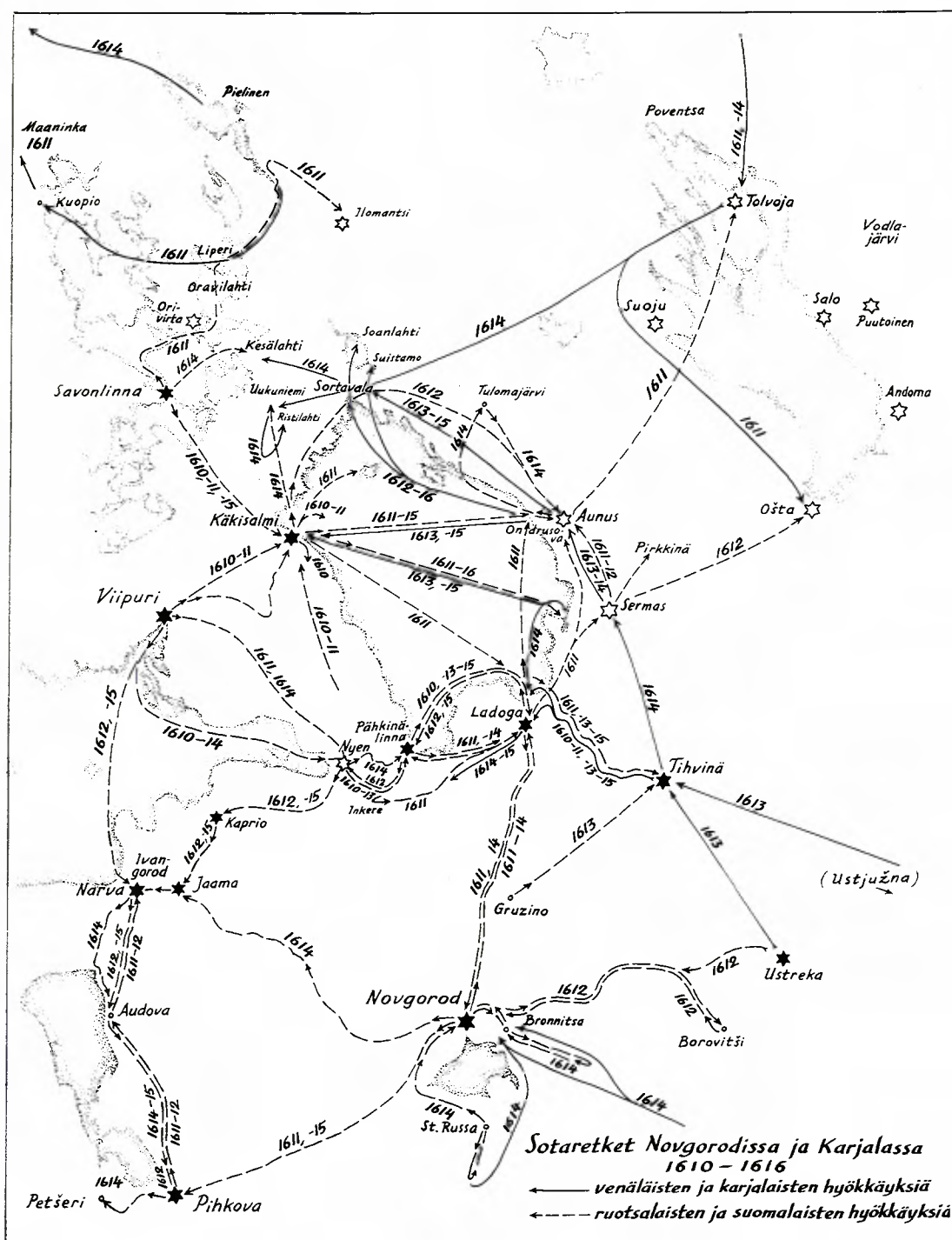
Koska puolalais-liettualaiset joukot yhä riehuivat Venäjällä, missä myös kapinalliset laumat mellastivat, kansallisen rintaman oli pakko taipua Jaakko de la Gardien vaatimuksiin. Kesäkuussa pajarineuvoston edustaja Vasili Buturlin antoi hänen ymmärtää, että Novgorod hyväksyy Ruotsin kuninkaan pojan hallitsijaksi. Hän jopa suostui de la Gardien vaatimukseen, että Ladoga ja Pähkinälinna luovutetaan Ruotsille palkkion pantiksi. Moskovan pajarineuvosto ilmoitti kesäkuun 23. päivänä 1611, että kansallinen maanpuolustus on valinnut Ruotsin ku-

ninkaan vanhimman pojan tsaariksi ja luovuttaa vaaditut linnat pantiksi, jos saa de la Gardien joukkojen avun puolalaisia vastaan.³⁸ Kun sopimus avusta oli allekirjoitettu, piti valitun tsaarin tulla Viipuriin, missä Venäjän lähetystö ottaisi hänet vastaan. Neuvottelut sopimuksen ehdoista venyivät, ja Novgorodin lähistöllä sattui pian kahakoita Ruotsin ja Venäjän joukkojen kesken. Väestön mieliala oli jo vahvasti yhteistyötä vastaan.

Silloin Jaakko de la Gardie siirtyi suoraan toimintaan. Heinäkuun puolivälissä hän hyökkäsi Novgorodin kimppuun ja valloitti rynnäköllä kaupungin, jonka puolustuslinna antautui neuvottelujen jälkeen. De la Gardie sai nyt teetetyksi mieleisensä liittosopimukset: Novgorod alistui Ruotsin suojelukseen ja tunnusti kuninkaan pojan Kustaa Aadolfin tai Karl Filipin joko Venäjän tsaariksi tai Novgorodin suuriruhtinaaksi, miten tilanne sallisi. Se luovutti Käkisalmen linnan ja läänin Ruotsille sekä lupasi lisäalueita avun palkaksi. Jaakko de la Gardiesta tuli Novgorodin ylin päällikkö, niin että kaupungin entinen vojevodi Ivan Bolšoi-Odejevski esikuntineen joutui Ruotsin suuren kondottierin apulaiseksi.³⁹

Novgorodin luottamusmiehet lähettivät pian kirjelmän kaikkiin alakaupunkeihin ja kehoittivat niitä liittymään tehtyyn sopimukseen sekä noudattamaan sen ehtoja. Useimmat kaupungit lääneineen tottelivat kehoitusta. Ladoga avasi porttinsa syksyllä epäröinnin jälkeen, kun Ruotsin armeija lähestyi sitä tykistön kera, ja pian sen jälkeen pääsi ruotsalainen miehitysosasto myös Tihvinään.⁴⁰ Pähkinälinna sen sijaan ei tunnustanut sopimusta vaan puolustautui sitkeästi Ruotsin piiritysjoukkoja vastaan. Pihkovan ja Inkerin alueella jatkui myös vastarinta, jota johti kolmas Vale-Dimitri, sillä hän julisti ajavansa kansallisen Venäjän asiaa. Evert Horn joukkoineen aloitti Pihkovan piirityksen elokuussa 1611. Vale-Dimitri pakeni Audovaan ja sitten Ivangorodiin, mutta Pihkovan ja Länsi-Inkerin linnat pitivät sitkeästi puoliaan Hornia vastaan.⁴¹

Lokakuussa 1611 kuoli Kaarle IX, mutta sijaishallitus jatkoi hänen Venäjän politiikkaansa. Marraskuussa Evert Horn saapui vahvistamaan Pähkinälinnan piiritystä ja neuvottelemaan linnan antautumisesta. Pajarit olivat halukkaat liittymään Novgorodin sopimukseen, mutta alempi väki vastusti alistumista täällä kuten Karjalassakin. Pähkinälinna suostui vihdoinkin siihen, että se antautuu heti kun ruotsalainen tsaari saapuu rajalle.⁴² Tämä ei kuitenkaan näyttänyt voivan tapahtua kovin pian, sillä Ruotsissa epäröitiin lähettää nuorta Karl Filipiä vieraaseen maahan. Pihkovassa julistettiin joulukuun alussa 1611 kolmas Vale-Dimitri Venäjän lailliseksi hallitsijaksi. Hän sai puolelleen lisää kierreleviä kasakkaosastoja, mutta ei kyennyt mihinkään ratkaisevaan sota-

toimeen, eikä hän uskaltanut yrittää Moskovaan, vaikka häntä siihen pyydettiin.⁴³

Jaakko de la Gardien joukot taistelivat Novgorodin alueen linnoja vastaan muodollisesti Novgorodin liittolaisina ja yhteisen ruotsalaisen hallitsijan puolesta. Huhtikuussa 1612 saatiin Pähkinälinna antautumaan pitkän nälkäsaarron jälkeen. Kesäkuussa sai viimeinen Vale-Dimitri surmansa kahakassa, jota käytiin Venäjän kansallisen rintaman ja Vale-Dimitrin kasakkaosastojen kesken. Samoihin aikoihin antautui Kaprio Ruotsille, joka sai pian myös Jaaman ja Audovan linnat. Hyökkäys Pihkovaa vastaan epäonnistui jälleen, mutta joulukuun alussa antautui Inkerin lukko Ivangorod, joten Ruotsin menestys näytti varmalta.⁴⁴

Venäjän kansallisen rintaman voima kasvoi kuitenkin jatkuvasti. Ruhtinas Požarskin joukkoihin koottiin väkeä etenkin kauempaa Pohjois-Venäjältä ja idästä. Kesällä 1612 Požarski kykeni jo torjumaan Puolan hyökkäyksen Moskovaan ja lokakuun lopulla Venäjän pääkaupunki joutui kansallisen rintaman käsiin.

Helmikuussa 1613 kansallinen rintama järjesti tsaarin vaalin; siinä voitti ruhtinas Mikael Romanov, joka valittiin koko Venäjän hallitsijaksi. Moskova ei siis hyväksynyt Novgorodin tekemää sopimusta, joten muodollinenkin liitosuhde Ruotsiin katkesi. Jaakko de la Gardie ei kuitenkaan luopunut omasta valtapolitiikastaan, johon hän sai uuden kuninkaan Kustaa Aadolfin varauksellisen tuen. Novgorodin lähetystö majaili Tukholmassa vuoden 1612 alusta lähtien ja sen kanssa valmisteltiin Karl Filipin lähtöä tsaariksi tai Novgorodin suuriruhtinaaksi. Novgorod aiottiin siis erottaa muun Venäjän yhteydestä ja tehdä siitä Ruotsin suojeluksen alainen valtio. Kustaa Aadolf tosin piti aluevoittoja tärkeämpinä kuin yhteistä dynastiaa, mutta de la Gardie katsoi yhteisen hallitsijasuvun parhaiten takaavan Ruotsin edut Venäjällä.⁴⁵ Karl Filipiä saattavalle lähetystölle Kustaa Aadolf antoi ohjeen vaatia Ruotsille Inkeri ja Karjala aina Arkangeliin asti. Mikäli mahdollista piti saada myös Pihkova, Audova ja Tihvinä.⁴⁶ Tämä oli Ruotsin ekspansiosuunnitelmien huipentuma, joka toteutuessaan olisi tuonut Ruotsille koko Pohjois-Venäjän Vienajokea myöten. Se oli tietenkin epärealistinen tavoite pitkällä tähtäyksellä katsottuna.

Heinäkuussa 1613 Karl Filip vihdoin saapui Viipuriin ja otti vastaan Novgorodin edustajien uskollisuuden vakuutukset. Hän ei suostunut lähtemään Venäjälle, ennen kuin »koko Venäjä» tunnustaa hänet hallitsijaksi. Tämä ei kuitenkaan enää ollut mahdollista, sillä kansallinen rintama vahvistui jatkuvasti. Myös Novgorodin alueella väestö nousi pelastamaan isänmaata Puolan ja Ruotsin valtapyyteiltä. Keväällä 1613 Tihvinän väestö nousi kapinaan Ruotsin miehitysjoukkoja vas-

taan ja valloitti oman kaupunkinsa kasakoiden avulla. Saatuaan apujoukkoja Ustjužnasta Audova seurasi esimerkkiä ja taistelu kansallisen tsaarin puolesta sai uutta puhtia.⁴⁷

Ruotsi luopui nyt tsaarin tyrkyttämisestä Venäjälle ja ryhtyi avoimeen valloitusotaan. Heinäkuussa 1613 Jaakko de la Gardie aloitti uuden hyökkäyksen. Viipurista lähti joukkoja Nevan kautta Tihvinää vastaan, jonne toinen osasto saapui Gruzinosta niin että kaupunki piiritettiin. Se puolustautui kuitenkin sitkeästi, ja vaikka ruotsalaiset valtasivat läheisen nunnaluostarin, he eivät saaneet enää Tihvinää haltuunsa. Väestö piti sitä Tihvinän ihmeitätekevän ikonin ansiona.⁴⁸ Syksyllä hyökkäsi E. Horn Viipurista Nevan kautta Audovaan, mutta ei saanut sitäkään vallatuksi. Kustaa Aadolf oli jo halukas harkitsemaan rauhaa, mutta hän esitti vielä entiset aluevaatimukset. Niiden toteuttamiseksi hän käski pitää miehitettynä Novgorodin, vaikka koko kaupunki olisi poltettava.⁴⁹ Koska Ruotsi oli juuri joutunut luopumaan vaatimuksistaan Norjan Jäämeren rannikkoon ja koska Kuolaa ei ollut voitu valloittaa Venäjältä, kuningas alkoi ensinnä tinkiä vaatimuksista pohjoisessa, sillä strategisesti tärkeimmät edut olivat etelässä.

Vuoden 1613 lopulla ruhtinas Trubetskoin vapautusarmeija lähestyi Novgorodia ja Staraja Russaa. Tihvinän vapauttanut armeija eteni Ladogan luo, jota se alkoi piirittää, kun taas toinen osasto seurasi sitä laivoilla Syvärin suulta. Kasakat tunkeutuivat Ladogan länsipuolelle Pähkinälinnan lääniin. Silloin ruotsalaiset saivat apujoukkoja Viipurista ja onnistuivat helmikuun alussa 1614 karkoittamaan venäläiset Ladogan luota.⁵⁰ Nevalta he lähettivät osaston Käkisalmeen Hannu Munckin avuksi torjumaan sissihyökkäyksiä. Ruotsalaiset etenivät jälleen Novgorodiin ja lähtivät sitten Trubetskoita vastaan, joka — tehdyään turhan hyökkäyksen Audovaa ja Pihkovaa päin — oli koonnut noin 5 000 miestä Bronnitsan kylän seuduille Novgorodin itäpuolelle. Heinäkuussa de la Gardie voitti Trubetskoin joukot Bronnitsassa ja kun viimeinen Msta-joen linnake antautui, Ruotsin kondottieripäällikkö surmautti varoitukseksi kaikki sen 400 puolustajaa. Kustaa Aadolf jyrkensi vielä kerran vaatimuksiaan. Hän hyväksyi saksalaisen palkkasoturi Georg von Arnimin tarjouksen vallata Ruotsille Arkangelin kaupungin pohjoisesta, mutta yritys ei ehtinyt päästä edes alkuun, ennen kuin tilanne taas muuttui.⁵¹

Heinäkuussa venäläiset saivat noin 2 000 miestä viedyksi Olhavan suulle, minne he tekivät skanssin ja sieppasivat de la Gardien Ruotsiin matkalla olleen sotasaaliskuljetuksen. Pähkinälinnasta paikalle rientänyt ruotsalaisosasto sai venäläiset hajoitetuksi, mutta vastarintaliikkeen joukkoja alkoi yhä enemmän liikkua Novgorodin alueilla eikä de la Gardien joukkojen voima kasvanut samassa suhteessa kuin Venäjän.⁵²

De la Gardie sai Novgorodin yhä tunnustamaan Karl Filipin herrakseen, mutta sitten Kustaa Aadolf suostui Englannin välitystarjoukseen ja otti ensimmäiset kosketukset rauhanneuvottelujen aikaansaamiseksi Venäjän kanssa. Neuvottelut alkoivat syyskesällä 1615. Sillä välin olivat venäläiset taas hyökänneet Tihvinästä Ladogan kimppuun, mutta eversti Cobronin ratsuväki karkoitti ne ja ajoi niitä takaa Tihvinän lähelle asti. Vielä vähän ennen neuvottelujen alkamista, heinäkuussa 1615, kuningas itse hyökkäsi Pihkovaa piirittämään saadakseen haltuunsa uuden pantin aluevaatimuksien tueksi. Neuvottelijain vastalauseista huolimatta kuningas jatkoi kaupungin tulitusta tykein ja teki rynnäköitä neuvottelujen aikaan, mutta luopui lokakuussa yrityksestä Pihkovan sankarillisen puolustuksen torjuttua kaikki valtausyritykset.⁵³ Voimasuhteet olivat tasoittuneet, kumpikaan puoli ei saanut enää uutta yliotetta. Taistelu laimeni paikallisiksi hyökkäyksiksi. Kaikkialla odotettiin rauhan solmimista.

4. Yritykset Äänisen Karjalan alistamiseksi

Vuoden 1610 loppupuolelta alkaen Jaakko de la Gardien joukkoja oleskeli siis Novgorodin alueella, missä ne kokosivat pakkoveroja väestöltä armeijan elatukseksi. Miehitysalue rajoittui aluksi tukikohtien ympärille, lähinnä Nevan varsille ja Ladogan seuduille, mutta se laajeni vähitellen ja Novgorodin valtauksen jälkeen se käsitti Käkisalmen läänin eteläosan lisäksi suuren osan Vatjan ja Äänisen viidennesten eteläisistä puoliskoista.⁵⁴ De la Gardie pyrki määrätietoisesti laajentamaan verotus- ja miehitysaluetta myös pohjoiseen ja itään päin, mutta onnistui siinä vain rajoitetusti. Laajimmillaan Ruotsin verotusalue oli vuoden 1612 loppupuolella.

Käkisalmen läänin eteläinen osa oli Ruotsin vallassa, mutta läänin pohjoisosiin miehitysvalta ei vielä ulottunut. Äänisen ja Vienan Karjala olivat miehitysvallasta vapaat ja varautuivat taisteluun Ruotsin valloituspyrkimyksiä vastaan. Elokuussa 1611 Moskovan pajarihallitus lähetti Suman linnakkeeseen joukon sotilaita sekä omat edustajansa, vojevodi Maksim Liharevin ja alipäällikkö Jelisari Bednyin, johtamaan alueen puolustusta. Pajarihallitus oli taipunut liittoon Ruotsin kanssa, mutta halusi varautua myös kiusallisen liittolaisen valloituspyrkimyksiä vastaan.

Liharev koetti säilyttää rauhan Vienan ja Äänisen alueella tai ainakin voittaa aikaa puolustusvalmisteluun. Hän kirjoitti »Kajaanin, Paltamon ja Oulun» päälliköille toivomuksen, että nämä eivät tekisi hyökkäyksiä Venäjän puolelle, »sillä meillä on tehty hyvä asia teidän ku-

ninkaanne kanssa».⁵⁵ Kun karjalaisia sananviejä ei kuulunut takaisin, Liharev kirjoitti syyskuussa suoraan Anders Stuartille ja Erik Harelle vaatien kirjeenkantajien vapauttamista sekä rauhan säilyttämistä. Hän esitti valituksen Ruotsin alkuvuodesta tekemistä hyökkäyksistä Kuolaan ja Vienan Karjalaan. Hän kertoi kuulleensa Pohjanmaalta valitetun Solovetskiin, että Venäjän puolelta oli hyökätty rajan yli, surmattu ihmisiä ja poltettu kyliä, ja hän vastasi, että jos sellaista on tapahtunut, se on tehty hänen tietämättään. Hän vakuutti haluavansa säilyttää rauhan ja toivoi samaa vastapuolelta.⁵⁶

Äänisen Karjalassa oli vanhastaan useita linnakkeita, mutta vuosien 1611—14 taistelujen asiakirjoissa mainitaan myös uusia, kuten Andoman, Salon, Puotoisen, Suojun ja Oštan linnakkeet. Suman ja Aunuksen linnakkeet oli kunnostettu ja v. 1614 rakennettiin uusi vielä Tolvojaan.⁵⁷ Mahdollisesti osa linnakkeista oli tehty lyhyen rauhan aikana, mutta niiden rakennus- ja kunnostustöitä suoritettiin vielä sekasorron ja sodan aikana. Liharevilla on varmasti ollut osuutta tähän toimintaan puolustusvalmiuden lisäämiseksi; sehän kuului hänen tehtäviinsä ja hän osoittautui hyvin aktiiviseksi henkilöksi.

Kun Ladoga ja Tihvinä olivat alistuneet miehitykseen syksyllä 1611, de la Gardie lähetti lokakuussa sotaväenosaston laajentamaan Ruotsin miehitysvaltaa Laatokan ja Äänisjärven väliselle alueelle. Osasto eteni Äänisniemelle Tolvojaan asti. Asukkaat pyysivät apua Suman linnakkeesta, josta uusi vojevodi teki vastahyökkäyksen Tolvojaan. Ruotsin joukot peräytyivät ja Liharev seurasi niitä Oštan pogostaan saakka, minne hän pysähtyi ja asettui leiriin järjestämään Äänisen alueen puolustusta.⁵⁸ Käkisalmen nihtipäällikkö Hannu Munck lähetti Lihareville Oštaan kirjeen, jossa hän sanojensa mukaan jo toistamiseen vaati vojevodia sekä Äänisen alueen asukkaita vannomaan uskollisuutta Ruotsin kuninkaalle ja maksamaan veroa Ruotsille. Muuten hän uhkasi hyökätä alueelle Novgorodin miehitysjoukkojen avulla, surmata vaimot ja lapset sekä hävittää kodit. Hän kehui etenevänsä sieltä jopa Belozeroon, Kargopoliin, Vienan rannikolle ja Kuolaan asti.⁵⁹ Uhkailut eivät tehonneet, vaan ne näyttävät pikemminkin lisänneen Äänisen Karjalan puolustusintoa, kuten myöhemmät tapahtumat osoittavat.

Peräydyttyään Tolvojasta Ruotsin joukot näyttävät miehittäneen jokikin aikaa Aunuksen ja Sermasin seudut lähiympäristöineen, sillä alueelta on säilynyt joukko miehitysvallan veroluetteloita ja muita asiakirjoja vuosilta 1611—1612.⁶⁰ Lokakuussa matkusti Novgorodista venäläisen veronkantaja seurueineen Aunuksen Käkisalmen kautta, missä hänelle ammuttiin oikein kunnialaukaukset tykeillä.⁶¹ Joulukuussa Jaakko de la Gardie ja ruhtinas Ivan Bolšoi-Odojevski antoivat ohjeen kantaa Ruotsin joukoille Ladogaan veroja Äänisen viidenneksen

molemmista puoliskoista, siis myös Äänisniemen pogostoista. Kaikkialla veronkantajat kuitenkin valittivat, miten vaikeaa veroja oli saada väestön haluttomuuden ja vastarinnan vuoksi.⁶²

Hannu Munck ilmoitti vuoden 1612 alussa, että Aunus on alistunut Ruotsin valtaan ja maksaa veroa. Jaakko de la Gardie antoi ohjeen kantaa sieltä vielä lisäveroa kolme ruplaa obšalta.⁶³ Maaliskuussa de la Gardie ja Novgorodin ruhtinas kuitenkin totesivat, että Äänisen viidenneksen kummastakaan puoliskosta ei ollut saatu sinä vuonna vielä mitään kootuksi, eikä Aunuksestaakaan ollut saatu lisäveroa. Herrat kiirehtivät veronmaksua ja lupailivat helpotuksia sitten, kun Ruotsin kuninkaan poika on tullut Venäjän hallitsijaksi.⁶⁴ Käytännössä näyttää Ruotsin verotusalue v. 1612 alkupuolella ulottuneen Novgorodista Olhavan varsia pitkin Ladogaan ja sieltä Sermasin kautta Aunukseen sekä toinen haara Olhavan länsipuolitse Inkeriin. Kesän ja syksyn mitaan aluetta saatiin vielä hiukan laajennetuksi.

Pirkkinässä tehtiin veronkirjoitus syksyllä 1612. Sen suorittivat ruotsalainen Jon Eriksson sekä venäläiset apulaiset Firs Davidov ja Ivan Baranov.⁶⁵ Kesällä 1612 Kargopolin asukkaat valittivat, että Novgorodin pajarinlapsia oli miehitysvallan puolesta käynyt pakkoverotusmatkalla Vodlajärvellä saakka, missä he olivat surmanneet talonpoikia.⁶⁶ Kyseessä ei ollut säännöllinen miehitys ja verotus, vaan väkivaltainen pakkoverotusretki, jollainen oli tehty suuremmin voimin edellisenä vuotena Äänisniemelle. Todennäköisesti tämän retken yhteydessä jokin ryhmä on käynyt Poventsassa asti. Siellä näet oli käyty kesällä tutkimassa, miksi suolan rahtaajat eivät enää maksaneet tulleja Novgorodiin.⁶⁷ Ilmeisesti syynä oli, että alue oli vastarintaliikkeen halussa.

Vojevodi Maksim Liharev palasi Oštan leiristä Sumaan mahdollisesti Vodlajärven ja Poventsan tapausten hälyttämänä, sillä Novgorodin väen käynti Äänisjärven itäpuolella uhkasi Suman selustaa. Marraskuussa 1612 Jaakko de la Gardie päätti käyttää täysin mitoin hyväksii Liharevin perääntymistä. Hän antoi, muodollisesti yhdessä Novgorodin ruhtinaan kanssa, käskykirjeen Laatokan ja Äänisen välisen alueen hallinnosta. Oštan hallintokeskukseen lähetettiin käskynhaltijaksi Ruotsin palvelukseen ryhtynyt venäläinen Nehoroši Veljaštšev. Hänen tuli hoitaa ylintä hallintovaltaa uudessa läänissä, johon luettiin kuuluviksi Ošta, Vytegra, Megra, Ostretšina, Vaasena, Venitsa ja Pirkkinä.⁶⁸ Miehitysvalta ulotettiin ainakin paperilla Aunuksesta Syvärin pohjoispuolitse Äänisjärven rannikolle ja järven eteläpuolitse Vytegraan asti. Käskykirjeen mukaan väestö itse sai edelleen valita paikalliset luottamusmiehet ja pitää paikallisen itsehallinnon, mutta sen tuli maksaa verot Novgorodin miehitysvallan käyttöön.

Veljaštšev ehti olla muutamia kuukausia Oštan leirissä, mutta ei ole mitään tietoa siitä, ehdittiinkö Ruotsille kantaa veroja uuden läänin alueelta. Ruotsilla ei riittänyt joukkoja kyseisen alueen miehitykseen, missä Liharevin jäljiltä oli melko varmasti sissitoimintaa Ruotsia ja ruotsinmielisiä vastaan. Venäjän kansallinen vastarintaliike oli parhailaan voimistumassa; keväällä 1613 se pakotti Ruotsin luopumaan Tihvinästä ja Aunuksesta.⁶⁹ Pitänee päätellä, että Ruotsin valta Oštan läänissä oli enemmän muodollista kuin todellista. Paljon ei ole ehditty veroa kantaa, ennen kuin vastarintaliike pakotti miehitysvallan edustajat poistumaan alueelta viimeistään vuoden 1613 alussa.

Tähän aikaan Moskovan vapautushallitus lähetti Oštaan ja muihin haltuunsa saamiin linnoituksiin kiertokirjeen, jossa se kehotti kaikkia taisteluun vierasmaalaisia vastaan.⁷⁰ Vapautusliikkeen kasvu ja kansallisen tsaarin vaali kannustivat myös Karjalaa vastarintaan eikä de la Gardien ja hänelle alistetun Novgorodin valta enää päässyt etenemään. Vuoden 1613 alussa de la Gardie käski vielä kerätä kiireesti elintarvikkeita piispan mailta Aunuksesta, mutta siihen tiedot Aunuksenkin verotuksesta loppuvat.⁷¹ Vastarintaliikkeen kasvaessa de la Gardie määräsi »pettureiden» maat takavarikoitaviksi, ja v. 1614 rangaistuksia pantiinkin toimeen Inkerissä sekä Äänisen viidenneksen eteläisessä puoliskossa.⁷² Äänisen Karjalaan asti Ruotsin valta ei siinä vaiheessa enää ulottunut.

5. Taistelu Käkisalmen läänistä

Samaan aikaan kuin Jaakko de la Gardie yritti valloittaa Venäjän Karjalaa etelästä käsin, pyrki Ruotsin miehitysvalta laajentamaan aluettaan itään myös Käkisalmeista ja Suomen linnoista lähtien. Vastarintaa tekivät pääasiassa karjalaiset ja venäläiset sissijoukot, sillä sisäisen sekasorron aikana ei sotaväkeä juuri riittänyt Käkisalmen lääniin. Lähimmät varuskunnat olivat Sumassa ja Solovetskissa.

Kun Ruotsi oli saanut Käkisalmen antautumaan maaliskuun alussa 1611, se pyrki nopeasti alistamaan koko läänin veronmaksuun miehitysvallalle. Käkisalmen eteläisestä läänistä kannettiin veroa jo vuodesta 1611 lähtien ja samana vuonna yritettiin verotusta ulottaa pohjoisen läänin puolelle, mutta tämä ei vielä alistanut taistelutta.⁷³ Todennäköisesti alkukesästä 1611 karjalaiset sissit hyökkäsivät Maksima Räsäsen johtamina Kuopioon, polttivat kirkon ja pappilan sekä hävittivät joukon taloja Maaninkavedellä ja Vehmasmäellä asti.⁷⁴ Hyökkäys tuli todennäköisesti Repolan ja Lieksan suunnalta ja sen johtaja Maksima oli ilmeisesti entisen sissipäällikön Luka Räsäsen sukua.

Savon nostoväki teki Henrik Kristerinpoika Gyllenhiertan johdolla juhannuksen aikaan kostohyökkäyksen Käkisalmen läänin pohjoisosiin ajaen takaa sissiryhmiä. Vesitietä pitkin savolaiset etenivät rantakylä ryöstäen Rääkkylän Oravilahden, Liperin ja Pielisjoen kautta Enoon, mistä he löysivät Maksima Räsäsen käyttämän veneen ja pääsivät sissien jäljille. Nämä ehdivät kuitenkin paeta Novgorodin Lapin pogostojen puolelle, ja savolaiset hajaantuivat Ilomantsin kyliin ryöstelemään. Asukkaat tekivät sittemmin valituksen Käkisalmeen ja korostivat, että he olivat jo alistuneet Ruotsin valtaan, kun hyökkäys ja ryöstöt tapahtuivat. Savolaisten johtajat joutuivat oikeuteen, joskin saivat suhteellisen lieviä tuomioita. Kahdeksantoista kylää ja yli seitsemänkymmentä taloa oli joutunut ryöstön kohteeksi. Jokunen talonpoika oli surmattu ja pari taloa sekä mylly poltettu. Savolaiset veivät mennessään paljon omaisuutta, josta mainittakoon Venäjän ja Ruotsin raha, vilja ja muut elintarvikkeet, vaatteet sekä rauta- ja nahkatavarat.⁷⁵

Liperin ja Ilomantsin asukkaiden valitusluettelo on kuin pieni tietosanakirja Karjalan kulttuuriin 1600-luvun alussa. Omaisuusluettelo kertoo tiivistettynä hyvin monipuolisesta ja aikaan nähden vauraasta elämästä, ja se ansaitsisi tulla tarkemmin analysoiduksi. Todettakoon tässä, että savolaiset ryöstivät kahden pitäjän alueelta yli 300 paitaa, yli 100 mekkoa, yli 60 aluspaitaa sekä runsaasti muuta vaatetavaraa ja kankaita. Useimmiten vaatteiden käyttäjän sukupuolta ei mainita, mutta jonkin kerran mainitaan erikseen miehen mekko, joka osoittaa miestenkin käyttäneen mekkopukua vanhaan tapaan. Samoin miesten myssyjä mainitaan naisten myssyjen ohessa, joita oli silkistä, sarasta ja turkiksistakin. Hopearistit kertovat uskosta, korvarenkaat yleisestä koristemuodista. Peurantaljat todistivat villipeuraa pyydetyn jopa Liperin saloiltakin. »Hyttysteltta» kertoo, että vuode osattiin suojata pel-lavaharsolla hyönteisiä vastaan.

Etelämpänä Ruotsin miehitysvalta laajeni Laatokan taa. Toukokuun lopulla v. 1611 Ruotsin joukot ottivat haltuunsa Valamon saaret, joilta munkit olivat paenneet. Sotasaaliiksi valloittajille jäi sieltä yli 200 tynnyriä viljaa sekä lehmä, hevosia ja härkiä.⁷⁶ Konevitsan luostari joutui samaten Ruotsin haltuun ja kuten miespolvea aikaisemmin autioituivat jälleen kaikki Käkisalmen läänin muutkin luostarit Liperin Kuhasaloe myöten. Munkit pakenivat Venäjälle, missä Valamon ja Konevitsan veljestöt saivat asettua tyhjilleen jääneisiin luostareihin.⁷⁷

Myös piispa Silvesterin kohtalona oli maanpakolaisuus. Hänet määrättiin ensin hoitamaan väliaikaisesti Vologdan arkkipiispan tehtäviä. Hän muutti Vologdaan mukanaan karjalainen leskipappi Nikon, jonka hän otti kassanhoitajakseen. Nikonia syytettiin pian kirkon varojen väärinkäyttämisestä, mikä heitti varjon myös Silvesterin arvovaltaan

Vologdassa. Piispa osallistui Moskovassa pidettyyn tsaarin vaaliin helmikuussa 1613 ja sai siirron Pihkovaan, jonka piispaksi hän sitten jäi.⁷⁸

Vuoden 1612 alussa, todennäköisesti tammikuussa, Käkisalmen nihtipäällikkö Hannu Munck johti hyökkäysretkeä Aunukseseen, jossa vastarintaliike oli saanut jalansijaa. Mukana oli nostoväkeä ja jopa Käkisalmen läänin talonpoikia, joiden suomalaiset päälliköt saivat retken palkkana viljaa.⁷⁹ Munck ilmoitti Jaakko de la Gardielle, että hän oli saattanut Aunuksen »kapinalliset talonpojat» kuuliaisuuteen Karl Filipiä ja Novgorodin johtovaltaa kohtaan.⁸⁰ Munck ei kuitenkaan voinut pitää Aunusta miehitettynä, vaan hänen oli vetäydyttävä joukkoi-neen takaisin Käkisalmeen. Samana vuonna alkoivat karjalaisten sissien hyökkäykset Aunuksen suunnalta Käkisalmen läänin alueelle, joten Aunuksen alistuminen oli hyvin lyhytaikainen. Todennäköisesti Aunuksen eteläiset osat maksoivat vielä veroa Ruotsin miehitysvallalle Novgorodiin, mutta pohjoisosat olivat jo vastarintaliikkeen sissijoukkojen hallussa.⁸¹

Vuosi 1612 kului Karjalassa vielä melko rauhallisesti, sillä parhailaan käytiin neuvotteluja Karl Filipin tulosta Venäjälle. Vain sissitoimintaa esiintyi Laatokan ympäristössä. Keväällä sissit näyttävät edenneen Valamon saariin, toukokuun lopulla sinne näet lähetettiin Käkisalmeista nihtiosasto »vihollista vastaan». Tällöin lienee Valamo hävitetty kokonaan, sillä sen paikalle rakennettiin sodan jälkeen talonpoikaistaloja.⁸² Nihdit ajoivat sissejä takaa Salmiin, mistä nämä lienevät paenneet Aunuksen puolelle.⁸³ Jonkin verran sissitoimintaa esiintyi myös Laatokan eteläpuolella, mitä Ladogan ranskalainen komentaja Laville valitti.⁸⁴

Kun sitten Mikael Romanov valittiin tsaariksi ja vastarintaliike saavutti ensimmäiset suuret voittonsa keväällä 1613, vilkastui sissitoiminta Käkisalmen läänissä. Tihvinän vapautus pakotti pienet ruotsalaisosastot poistumaan Pirkkinän ja Aunuksen seuduilta. Tällöin lienee Aunuksen linnake otettu vastarintaliikkeen haltuun ja siitä tuli sissiretkien tukikohta. Jo keväällä 1613 kerrottiin Suomen puolella, että Maksima Räsäsen poika valmistelee hyökkäystä Savoan, minkä vuoksi vartiointia rajalla tehostettiin.⁸⁵ Käkisalmen pohjoisen läänin talonpoikia liittyi runsaasti vastarintaliikkeeseen. Käkisalmen päällikkö Antti Boije valitti lokakuussa 1613 Tukholmaan, että läänin viiden pitäjän parhaat miehet ovat paenneet ja liittyneet »ryövärijoukkoon, joka tänä syksynä on tehnyt tänne neljä retkeä Aunuksesta käsin ja on polttanut, ryöstänyt ja hävittänyt kaikki rannikon kylät sekä vienyt mukanaan joukon vankeja ja viljaa».⁸⁶ Sissit olivat siis tehneet syksyllä 1613 neljä hyökkäystä Aunuksesta Käkisalmen lääniin Laatokan rannikolle. Yhdellä

Sortavalan seudut olivat jonkin aikaa sissien valvonnassa. Vuoden 1614 alussa Käkisalmen pohjoisen läänin vouti Hannu Pryss oli palaa-massa nihtijoukon kera voutikunnastaan Käkisalmeen. Koska vihollinen majaili Sortavalassa, hän kiersi miehineen Kiteen kautta Kesälahdelle. Sissien apuna oli kasakkajoukko Mihail Titovin ja Aleksander Trusovin johdolla. Kesälahdella kasakat yllättivät Pryssin joukon yöllä, kun nämä olivat nauttineet väkijuomia yöleirissään. Kahakassa sai useita nihtejä surmansa ja 17 joutui kasakkain vangiksi. Helmikuun alussa kymmenen vankia lähetettiin Aunuksen kautta Moskovaan. Heidän nimiluettelonsa on säilynyt ja siitä käy ilmi, että useimmat olivat kotoisin »Savenskin kaupungista» eli Savonlinnasta, Viipurista tai »meren rannalta».⁹⁰

Kasakat palasivat pian kahakan jälkeen Aunuksen ympäristöön. Uukuniemen Ännikänniemelle he kunnostivat pienen linnakkeen tukikohdakseen. Savonlinnasta lähetettiin osasto sitä valloittamaan, ja todennäköisesti sissit luopuivatkin tukikohdasta, joskaan tästä ei ole lähdetietoja.⁹¹

Keväällä 1614 Maksima Räsänen jälleen kokosi Käkisalmen läänin pohjoisosaan joukkoja Savon rajan lähistölle ja taas hänen kerrottiin aikovan hyökätä Savoon.⁹² Hän näyttää kuitenkin tyytyneen hävittämään taloja Maanselän harjujen takaa Oulun läänin puolelta. Kerrotaan näet »ryssien» v. 1614 polttaneen sieltä kyliä, ja kun Sumaan valitettiin aselevon rikkomisesta, vojevodi vastasi, että hyökkäys oli tehty hänen tietämättään. Retki sopii Maksima Räsäsen työksi, ja aselepoa jatkettiin siitä huolimatta.⁹³

Orisalmen vartiomiehistöä Savonrannalla vahvistettiin ja Savon nihdit etenivät kesän alussa Kiteen Suorlahdelle asti, minne tiedettiin sissejä kokoontuneen.⁹⁴ Taistelua ei liene syntynyt, mutta tilanne oli kärkejistyessä ratkaisevaa voimain koetusta kohti. Ruotsin palvelukseen astuneet puolalaiset kasakkajoukot kävivät sitä ennen hävittämässä Äänisen Karjalaa ja hyökättyään Hannu Munckin tukemina turhaan Aunuksen linnaa vastaan osa niistä oli vetäytynyt Salmin kautta Käkisalmen lääniin. Sieltä nämä hiukan kiusalliset liittolaiset ohjattiin Kankaksen ja Pähkinälinnan kautta takaisin Novgorodin alueelle.⁹⁵

Ruotsin nuori kuningas Kustaa Aadolf kehoitti kesäkuun puolivälissä 1614 avoimella kirjeellä Käkisalmen väestöä kuuliaisuuteen Ruotsille,⁹⁶ mutta sitä mukaa kuin vastarintaliike Venäjällä eteni, myös Käkisalmen läänin vastarinta voimistui. Hannu Munck oli hyökännyt keväällä Äänisniemelle, mutta oli torjuttu. Suman vojevodi sai kesän alussa Venäjältä apujoukkoja 400 streltsiä ja 200 kasakkaa.⁹⁷ Kesällä joukko lähti Sumasta vastahyökkäykseen Käkisalmen lääniin. Matkalla siihen liittyi 100 Käkisalmen läänin sissiä. Veneillä kuljettiin todennäköisesti

Vienan Kemin, Pielisjärven ja Pielisjoen kautta Orivedelle sekä edelleen Pyhäjärvelle.

Hannu Munck lähti hyökkääjiä vastaan kahden Savon lippukunnan kera, ja venäläis-karjalainen joukko vetäytyi Munckin tieltä Uukuniemen Ristilahteen. Heinäkuun lopulla siellä syntyi taistelu, Munck voitti lähiottelun rannalla ja hänen vastustajansa peräytyivät lotjiin. Pakoonryntäyksessä kolme lotjaa upposi liikakuormituksesta, mutta kun huomattiin, ettei Munckilla ollut miesylivoimaa, hyökättiin uudestaan maihin häntä vastaan. Uudelleen puhjenneessa taistelussa Hannu Munck haavoittui, mutta hänen alipäällikkönsä Klaus Stålhandske johti taistelun Ruotsin aseiden voittoon. Venäläis-karjalaiset joukot peräännyivät Aunukseseen.⁹⁸ Uukuniemen taistelu ratkaisi kamppailun Käkisalmen läänistä, joka jäi Ruotsin joukkojen käsiin. Karjalaiset ja venäläiset eivät enää jaksaneet ryhtyä suuriin yrityksiin läänin vapauttamiseksi. Toisaalta karjalais-venäläinen vastarinta esti Munckin suunnitelmat Äänisen Karjalan alistamiseksi, joten sillä oli merkitystä Ruotsin valloitusrajoittamisessa.

Taistelut eivät kuitenkaan kokonaan lakanneet. Alkuvuodesta 1615 yritti joukko vastarintaliikkeen palvelukseen liittyneitä kasakoita hyökätä Aunuksesta Käkisalmen läänin, mutta Hannu Munck torjui yrityksen saatuaan avukseen Sidorin kasakoiden jäännökset, jotka olivat kärsineet tappioita Venäjän taisteluissa. Munckin johdolla joukko Savon nihtejä teki vastaiskun Aunuksen seudulle asti, mutta Aunuksen alistamisesta Ruotsille ei enää tullut mitään.⁹⁹

Keväällä 1615 kasakoiden tukemat sissijoukot tekivät Aunuksesta käsin laivoilla hävitysretken Käkisalmen läänin rannikolle. Hannu Munck oli sairas, mutta Käkisalmen lotjalaivasto karkoitti hyökkääjät Hannu Antinpojan johtamana. Sissit ehdivät kuitenkin hävittää taloja Laatokan rannikolla.¹⁰⁰ Koska joukkojen ja lotjien kokoamisesta Aunuksessa saatiin tieto Käkisalmeen toukokuun alussa, hyökkäys lienee tapahtunut touko—kesäkuussa.¹⁰¹ Savon nihdit tekivät kesällä, todennäköisesti heinäkuun alussa, Antti Antinpojan johdolla vastaiskun Aunuksen seudulle.¹⁰²

Sen jälkeen taistelut Karjalassa päättyivät lähes kokonaan, sillä väestö oli uupunut sotaan ja rauhanneuvottelut olivat käynnissä. Vuonna 1616 kävi pieniä sissiryhmiä ryöstelemässä Suistamolla ja Soanlahdella, mutta nämä olivat enää yksityisiä epätoivoisia yrityksiä vihollisen häiritsemiseksi ja saaliin ryöstämiseksi.¹⁰³ Myös suomalaiset sotilaat ja heihin liittyneet karjalaiset talonpojat harjoittivat samantapaista ryöstöä ja hävitystä. Niinpä miehittäjiin liittyneet Tohmajärven ja Pälkjärven talonpojat polttivat taloja Ilomantsissa kostoksi ilomantsilaisten sissien hävityksistä.¹⁰⁴ Vuonna 1616 Käkisalmen pohjoisen lää-

nin vouti Tuomas Matinpoika Kobock lähetti apulaisensa Puikko-Ollin 40 nihdin kera kantamaan veroa Porajärveltä, koska sen kerrottiin kuuluvan Käkisalmen lääniin. Puikko-Olli surmasi tällöin pari talonpoikaa, poltti pari taloa, ryösti asukkaiden omaisuutta ja vei väkisin mukanaan muutamia naisia.¹⁰⁵ Tämä ei tietysti ollut omiaan rauhoittamaan tilannetta.

Vielä vuoden 1617 kesällä hyökkäsi joukko Ilomantsin, Soanlahden ja Kiteen Suorlahden sissejä Mikita Törrösen ja Tölke Tarassinpojan johdolla vouti Tuomas Kobockin seurueen kimppuun Rääkkylän Oravisalmessa aikoen ryöstää hänen kuljettamansa verorahat. Vouti pääsi pakenemaan, mutta sissit saivat käsiinsä toisen veneistä tavaroineen.¹⁰⁶ Myöhemmin Tölke joutui vangiksi parin muun sissin kanssa ja vetosi Käkisalmen päällikön antamaan turvakirjaan, jonka hän oli ostanut kaiken varalta. Se ei tietenkään auttanut, vaan hänet tuomittiin kuolemaan. Hänen toverinsa sen sijaan onnistuivat karkaamaan.

Vuoden 1616 kesällä Käkisalmen laivasto teki vielä hyökkäyksen Syvärin suulle, minne kuningas oli käskenyt rakentaa skanssin. Joukko Käkisalmen lotjia ankkuroitiin joen suulle, minne tehtiin paaluvarustus. Täten laivasto sulki Syvärin ja Ojatin reitin.¹⁰⁷ Tämä oli viimeinen merkittävä operaatio Laatokan Karjalan rintamalla.

6. Puolalaisten ja liettualaisten hyökkäys Karjalaan

Vale-Dimitrin palvelukseen liittyi jo varhain joukko Puolan ja Lietuan kasakoita. Vuoden 1609 alussa ne valtasivat Koillis-Venäjältä Kostroman ja etenivät Vologdaan päin. Maaliskuun alussa Vale-Dimitri antoi näiden kasakkain päälliköille Jan Sapegille ja Aleksanteri Lisovskille ohjeen vallata Vasili Šuiskin joukoilta Vologda, Beloozero ja Kargopoli.¹⁰⁸ Nämä avainlinnoitukset turvasivat Äänisen Karjalan ja Vienan alueet Moskovalle ja siksi niiden valloittaminen oli Dimitrin kannalta tärkeä.

Maalis—huhtikuussa 1609 puolalais-liettualaiset kasakat eli tšerkassit etenivät Vologdan edustalle. Kaupungista oli lähetetty avunpyyntöjä eri tahoille ja tsaarin kirjeen mukaan »kaikki Pomoren kaupungit» lähettivät sinne apujoukkoja.¹⁰⁹ Tämä merkitsee, että myös Äänisen ja Vienan Karjalasta koottiin kiireesti nostoväkeä torjumaan tšerkassien hyökkäystä, joka olisi voinut jatkua Karjalaan asti. Tšerkassit puolestaan saivat avukseen joukon venäläisiä kapinallisia Fedka Naštšokinin johdolla. Vologdaa puolusti ruhtinas Ivan Puškinin sukulainen, vojevodi Nikita Puškin, joka teetti nopeasti murroksia teiden poikki ja asetti apujoukkoja hyvin valittuihin kohtiin Vologdan lähelle. Touko-

kuun alussa hän löi perusteellisesti tšerkassit ja näiden apurit, jotka hajaantuivat ja perääntyivät lounaaseen.¹¹⁰ Näissä taisteluissa karjalaiset osallistuivat aktiivisesti Venäjän sisällissotaan. Ainakin osa nostoväestä lieenee voiton jälkeen palannut koteihinsa. Tsaari käski voiton johdosta lukea julkisesti hänen kiitoksensa kaikille taistelijoille.

Puolan ja Liettuan kasakoita oli jatkuvasti Vale-Dimitrin palveluksessa Venäjällä. Vuoden 1612 keväällä ne muonan puutteessa alkoivat ryöstellä Venäjän maaseutua. Osa tarjoutui uuden tsaarin Vladislavin palvelukseen, osa liittyi Jaakko de la Gardien joukkoihin Novgorodin alueelle.¹¹¹ Vuoden 1612 joulukuussa Vladislav lähetti Kargopolin vojevodille kirjeen, jossa hän syytti tätä uskollisuuden rikkomisesta, sillä tsaarin mukaan kargopolilaiset olivat edellisenä vuonna vannoneet hänelle uskollisuudenvalan ja maksaneet veroja. Vastarintaliikkeen johto oli kuitenkin lähettänyt sinne omat ohjeensa, minkä seurauksena Kargopol ja Pomore olivat siirtyneet vastarintaliikkeen puolelle. Vladislav uhkasi lähettää puolalaiset ja liettualaiset kasakat Kargopolin lääniin ja Pomoreen hävittämään maata, elleivät asukkaat taivu hänen alaisuuteensa.¹¹²

Puolalais-ruotsalainen tsaari toteutti uhkauksensa. Joulukuun alussa 1612 puolalais-liettualaiset joukot hyökkäsivät paani Kristof Pesotskoin johdolla Pomorea kohti; samaan aikaan toinen osasto eteni Suhonan kautta Ustjugiin. Äänisen suunnalle eteni useiden tuhansien miesten armeija, sillä vielä perääntymismatkalla pääjoukko käsitti pari tuhatta miestä.¹¹³ Joulukuun 9. päivänä tšerkassit ryntäsivät Kirilovan luostaria vastaan, mutta hyökkäys kilpistyi muureihin, joiden edustalla Pesotskoi kaatui.¹¹⁴ Kirilovan edustalta tšerkassit näyttävät jatkaneen hyökkäyksiä kahteen suuntaan. Pääjoukot etenivät Kargopolin edustalle kolmessa päivässä, mutta hiukan epämääräiset lähteet antavat käsityksen, että toiset lähtivät Kirilovasta Kovšajokea myöten Syvärinjoelle, missä ne ryöstelivät ja hävittivät asutusta. Osa näyttää edenneen luoteeseen Vaasjärvelle asti, sillä luostarin perimätieto kertoo liettualaisten hävittäneen luostarin v. 1612.¹¹⁵ Ainakin osa tästä joukosta mainitaan olleen paluumatkalla, samaan aikaan kun toinen osasto teki kolmen päivän ajan rynnäköitä Kargopolin linnaa vastaan. Puolustajat tekivät vastaiskun ja voittivat hyökkääjän rajussa lähitaistelussa. Vihollinen ehti kuitenkin polttaa Kargopolin kaupungin sekä surmata ja ottaa vangiksi sen asukkaita. Puolustajien ottamat vangit kertoivat, että joukoilla oli aikomus edetä Vienen rannikolle asti, jos Kargopoli olisi saatu vallatuksi.¹¹⁶

Puolan paanit eivät vielä luopuneet yrityksestään. Kargopolin edustalta tšerkassit kääntyivät länteen sekä hävittivät Salon, Andoman ja Vytegran pogostoja Äänisen itärannikolla. Tällöin tuhoutui mm. Mu-

roman luostari.¹¹⁷ Tammikuussa 1613 joukot vetäytyivät Vytegran ja Kovšajoen kautta Beloozeron alueelle.¹¹⁸

Kun vastarintaliike vapautti Tihvinän Ruotsin miehityksestä keväällä 1613, niin Jaakko de la Gardie kokosi heti kesällä joukkoja vallatakseen sen takaisin. Tällöin hän pestasi Ruotsin palvelukseen noin 1 500 Puolan ja Liettuan kasakkaa, joiden johtajina olivat eversti Jaška Sidor ja Baryšpolets.¹¹⁹ Nämä tšerkassit osallistuivat Pihkovan piiritykseen, mutta luovuttuaan piirityksestä syyskuussa de la Gardie ei pystynyt maksamaan tšerkassien palkkoja eikä muonittamaan niitä vaikeassa yleistilanteessa. Hän ei kuitenkaan erottanut kasakoita, kuten on arveltu,¹²⁰ vaan tšerkassivangit kertoivat vähän myöhemmin, että de la Gardie oli maksanut heille palkkaa ja lähettänyt heidät hyökkäämään Vienajoelle, Holmogoriin ja Arkangeliin. Heille oli kerrottu, että pohjoisessa on rikkaita kyliä armeijan elatukseen ja että siellä ei ole vastarintaa.¹²¹ Ilmeisesti de la Gardie oli ajatellut paitsi tšerkassien ilmaista huoltoa myös Arkangelin sataman valloitusta, jota Kustaa Aadolfkin oli suunnitellut.

Tihvinän taistelujen ajaksi oli Äänisen ja Vienan Karjalan nostoväki, noin 1 500 miestä, koottu Ostretšinan linnakkeen luo.¹²² Sen tarkoituksena oli ilmeisesti torjua Ruotsin joukkojen mahdollinen uusi eteneminen Syvärille, mistä ne olivat peräytyneet. Kun tšerkassit alottivat hyökkäyksensä Karjalaan, nostoväki oli jaettu useihin linnakkeisiin, ja se torjui menestyksellisesti rynnäköitä.

Puolan ja Liettuan kasakat noudattivat Jaakko de la Gardien kehoitusta. Syyskuun lopulla 1613 ne lähtivät etenemään Äänisen alueelle noin 1 200 miehen voimin.¹²³ Ensin ne aikoivat vallata Beloozeron ja ryöstelivät sen pohjoisia volostejja,¹²⁴ mutta lokakuussa ne kääntyivät pohjoiseen ja hyökkäsivät Megrin ja Vytegran kautta Kargopolia kohti. Niiden tarkoituksena oli vankien mukaan rientää Holmogoriin ja ryöstää siellä olevat tsaarin varastot.¹²⁵ Vytegrasta tšerkassit etenivät marraskuussa Andomaan ja yrittivät vallata linnakkeen rynnäköillä.

Andoman linnaketta puolusti vojevodi Bogdan Tšulkov. Hänellä oli joukkoinaan vain 118 kasakkaa, mutta kuultuaan tšerkassien etenemisestä hän nouti kiireesti avuksi paikallista nostoväkeä Puutoisen ja Salon linnakkeista sekä Andomasta. Näin hän sai kerätyksi 86 miestä, joiden joukossa oli runsaasti desjatnikkeja eli paikallisia luottamusmiehiä. Tšerkassit yllättivät hänet jo ennen kuin hän ehti apujoukkoiineen takaisin, mutta hän pääsi kuitenkin pujahtamaan miehineen linnakkeeseen. Marraskuun 20. päivänä vihollinen yritti vallata linnakkeen rynnäköillä. Se laittoi rekien keulaan suojakilpiä ja yritti niiden suojassa nousta linnavuoren rinnettä, mutta puolustajat torjuivat kaikki ryntäykset ja aiheuttivat viholliselle noin sadan miehen tappiot. Kol-

men päivän perästä tšerkassit luopuivat yrityksestä ja lähtivät Kargopolia kohti.¹²⁶ Tšulkov oli karjalaisten ja venäläisten yhteisvoimin saavuttanut torjuntavoiton, mutta hän ei kyennyt estämään vihollisen suorittamaa kylien julmaa hävitystä, vaikka hän lähettikin miehensä tšerkassien perään takaa-ajoon.

Kargopolin luona käytiin taistelu, jossa joukko tšerkasseja joutui vangiksi, mutta vihollinen ei jäänyt piirittämään linnaa vaan lähti etenemään Äänisjoen laaksoa pitkin pohjoiseen päin. Se poltti ja ryösti Turtšasovan suolakeskuksen, mutta kääntyi sitten Holmogoriin päin Jemtsejoen laaksoa pitkin. Matkalla se hävitti mm. Jemtsen ja Tšelmogorin luostarit.¹²⁷ Joulukuun alussa tšerkassit ryntäsivät Holmogorin linnaa vastaan, mutta puolustajat torjuivat hyökkäyksen. Eversti Sidorin huhuttiin kaatuneen, mutta se ei ollut totta.¹²⁸ Puolustajien saamien vankien joukossa oli mm. »ruotsalainen Indrik Smit»,¹²⁹ jonka Novgorodin hallitus oli kertoman mukaan lähettänyt läänitysmieheksi Beloozeron alueelle ja jonka tšerkassit olivat siepanneet mukaansa. Mahdollisesti hän kuitenkin oli de la Gardien palkkasoturi ja tarkkailija, sillä ulkomaalaiselle tuskin olisi uskottu pomeste-läänitystä kaukaa vaaralliselta sisä-Venäjältä.

Holmogorin luota 200 tšerkassia kääntyi paluumatkalle Vagajoen kautta, mutta muut jatkoivat etenemistä Vienan rannikolle. Arkangelin edustalla ne viettivät neljä päivää uskaltamatta hyökätä linnoituksen kimppuun, mutta sataman aitat ja muut rakennukset ne saivat poltetuksi.¹³⁰ Vienajoen suulta tšerkassit jatkoivat matkaa länteen, ensin Nenoksaan, minne saapuivat joulukuun 19. päivänä. Mennessään ne polttivat Karjalanrannan Nikolain luostarin kylään ja suolankeittämöineen sekä surmasivat joukon munkkeja.¹³¹ Hävittäen, ryöstäen ja surmaten paanit kasakoineen etenivät Ludan ja Unan kautta Äänisjoen suulle sekä edelleen rannikkoa pitkin Suman edustalle. Rynnäköllä ne yrittivät vuoden vaihteessa vallata Suman linnakkeen, mutta jälleen ne epäonnistuivat. Sumaa puolusti joukko streltsejä sekä ympäristön asukkaita.¹³²

Sumasta tšerkassit kääntyivät paluumatkalle. Äänisjärven pohjoispäästä toinen osasto jatkoi matkaa Tolvojan pogostaan ja toinen Suojuun. Vojevodi Bogdan Tšulkov oli kiirehtinyt aikaisemman voittonsa jälkeen rakentamaan linnakkeen Tolvojan Padmojärvelle, ja Suojussa oli linnake jo ennestään. Tolvojaan hän sijoitti atamaani Tomila Antipjevin kasakoineen karjalaisen nostoväen avuksi. Suojuun hän sai pienen kasakkajoukon Aunuksen suunnasta ja määräsi atamaani Bogdan Grjazovin sen päälliköksi. Suojun karjalaista nostoväkeä komensi oma päällikkö Vlasi Kotov.¹³³

Tammikuun alussa 1614 tšerkassit hyökkäsivät samanaikaisesti mo-

lempia linnakkeita vastaan. Jos taktiikkana oli hajottaa puolustuksen voimat, se ei tuottanut tulosta. Puolustajien saamat vangit kertoivat, että Baryšpoletsin joukossa oli 800 miestä ja Sidorilla 700, joten tšerkassien armeija näyttää vain kasvaneen. Vaikka luvuissa lienee liioittelua, vankien kertomukset osoittavat, että tšerkassit olivat saaneet lisävoimia Pohjois-Venäjän kapinallisista, joita puolustajat kutsuivat nimellä »venäläiset rosvot». Tosiasiassa tšerkassien armeija lienee tähän aikaan käsittänyt noin tuhat miestä.¹³⁴

Tammikuun 8. päivänä Tšulkov käski väkensä vastahyökkäykseen Tolvojan linnakkeesta. Padmojärven luona käytiin taistelu, jossa tšerkassit ja heidän liittolaisensa lyötiin. Voittosaaliiksi saatiin mm. kaksi tšerkassien lippua. Vihollinen peräytyi Suojuun päin. Suojun edustalla käytiin ankaria taisteluja, joissa vihollinen jälleen käytti suojakilpiä päästäkseen linnakkeen kimppuun, mutta kaikki rynnäköit torjuttiin verisesti takaisin.¹³⁵ Taisteluja käytiin Äänisniemellä parin viikon ajan, viimeinen Suojun edustalla tammikuun 13. päivänä.

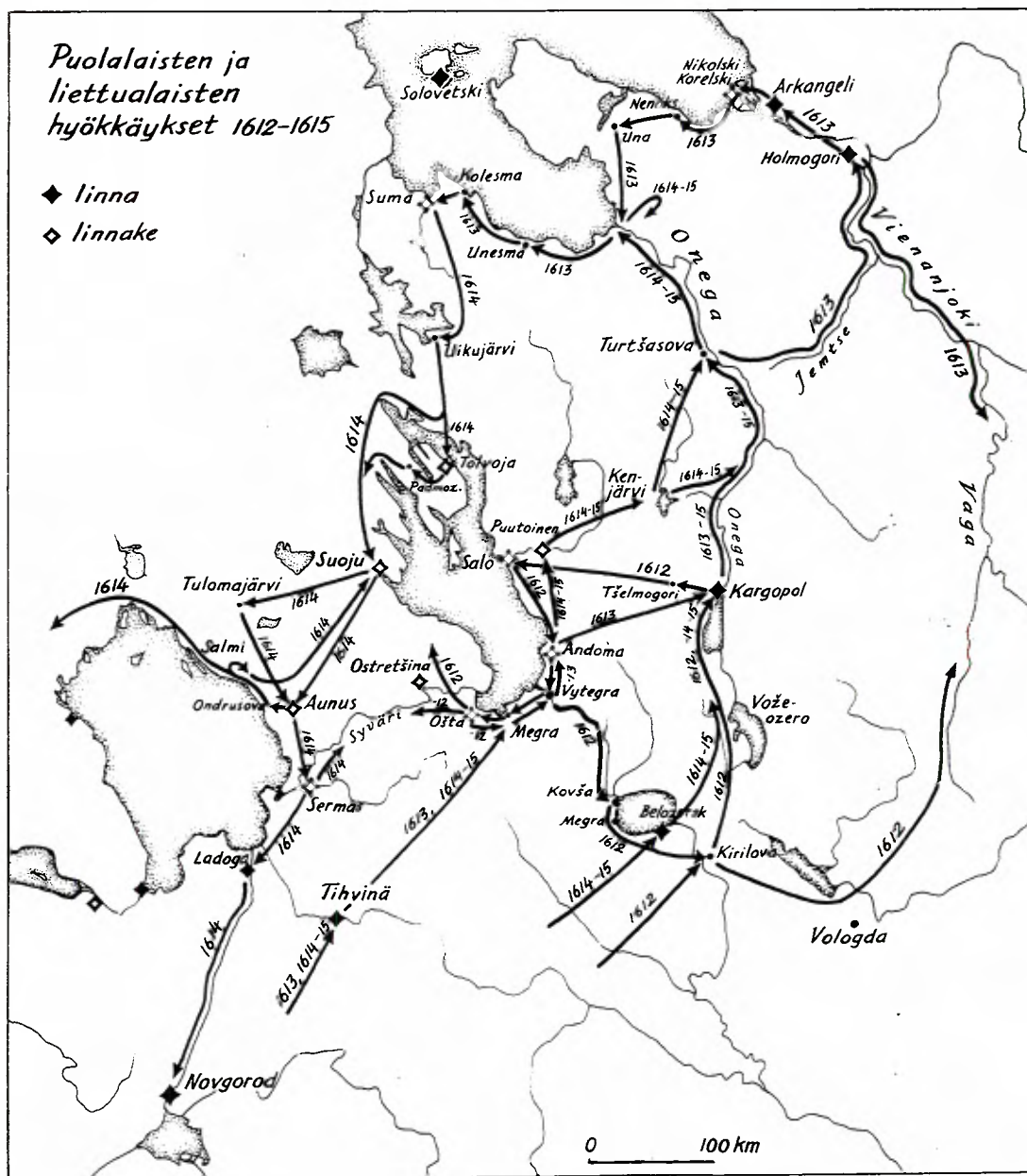
Tšerkassipäällikkö Sidor pyysi apua Hannu Munckilta, joka oli tammikuussa sotaretkellä Salmin rajan lähellä Tulomajärvellä. Munck ilmoitti Jaakko de la Gardien käskeneen Sidorin saapumaan miehineen valtaamaan Aunuksen linnaa ja odottamaan Aunuksen edustalla Munckin apuvoimia. Tammikuun lopulla Sidor ilmestyi miehineen Aunuksen edustalle ja vankien kertoman mukaan hänellä oli ruotsalaisia apujoukkoja mukanaan. Aunuksen linnaketta puolustamassa oli paikallisen väen lisäksi joukko kasakoita Zahari Strahovin johdolla. Sermasista lähetettiin sinne kiireesti lisää kasakoita, joiden tuella linnasta hyökättiin helmikuun alussa Sidorin kimppuun ja pakotettiin hänet peräytymään takaisin pohjoiseen päin.¹³⁶ Pian kuitenkin kuultiin, että viholliset olivat koonneet Aunukseen tehtävää uutta hyökkäystä varten armeijan, joka käsitti 1 200 tšerkassia, 400 ruotsalaista ratsumiestä, 1 200 jalkamiestä ja 700 karjalaista nostomiestä.¹³⁷ Puolustuksen kasakat vetäytyivät silloin Aunuksesta takaisin Sermasiin tietämättä, että kertomukset vihollisen lukumäärästä olivat suuresti liioiteltuja.

Sillä välin Sidor miehineen palasi Suojun pogostan puolelle yhtyäkseen Hannu Munckin joukkoihin. Sieltä hän ei kuitenkaan niitä löytänyt, vaan kääntyi länteen ja tavoitti Munckin Tulomajärveltä. Yhdessä he sitten hyökkäsivät uudestaan Aunuksen kimppuun maaliskuun alussa. Koska vastarintaliikkeen puolustus oli peräytynyt Sermasiin, on yleensä päätelty, että ratkaisutaistelu käytiin Sermasissa,¹³⁸ mutta asiakirjalähteet puhuvat maaliskuussakin vain Aunuksen taistelusta.

Todennäköisesti puolustajat palasivat Sermasista takaisin Aunukseen ja taistelu käytiin maaliskuun alussa Aunuksen edustalla. Vastarinta-

*Puolalaisten ja
liettualaisten
hyökkäykset 1612-1615*

- ◆ linna
◇ linnake

liike oli koonnut lisävoimia ja saavutti loistavan voiton. Taistelun rajuudesta kertovat tiedot, joiden mukaan tšerkassipäällikkö Baryšpolets kaatui taistelussa ja hänen väkensä hakattiin maahan viimeiseen mieheen; Sidor menetti tuhat miestä tšerkasseista ja näiden liittolaisista.¹³⁹ Vaikka luvut lienevät liioiteltuja, lopputulos oli kiistaton. Sidorille jäi noin 300 miestä, joiden kanssa hän peräytyi Salmin rajalle Tulomajärvelle. Hajanaiset tšerkassiosastot ryöstelivät vielä Äänisen länsipuolen seutuja. Ne kävivät yllättäen mm. Suojussa maaliskuun 10. päivänä ja surmasivat papin sekä joukon karjalaisia talonpoikia.¹⁴⁰ Sidor pyysi de la Gardielta lupaa jäädä Käkisalmen lääniin kevääseen asti, mutta suomalaisten päälliköiden toimesta tämä kiusallinen liittolainen ohjattiin Käkisalmen läänin ja Karjalan kannaksen kautta takaisin Novgorodiin joukkojensa vähäisten jäännösten kera. Äänisen Karjalassa harhaili vielä pieniä erillisiä tšerkassiosastoja, mutta enimmäkseen ne tuhoutuivat ankaran luonnon ja vastarintaliikkeen puristuksessa.

Puolalais-liettualainen armeija oli kiertänyt tuhoa kylvään useiden kuukausien ajan Vienan rannikolla ja Äänisen Karjalassa. Missään se ei onnistunut valtaamaan kiinteitä tukikohtia ja vähitellen se hupeni taistelujen sekä vaikeiden olosuhteiden vuoksi. Kansanperinne on säilyttänyt kertomuksia Puolan paanien sotaretkestä, joka on jättänyt Karjalaan myös paikannimiä ja hautapaikkoja. Eräiden tarujen mukaan paanit paluumatkallaan hautasivat maahan aarteita, joiden yllä voi nähdä virvatulien palavan. Muuan tarina kertoo paaneista ja karjalaisesta oppaasta Wilhelm Tellin tarun muunnoksen. Sen mukaan Suunojoella Kivatšun putouksen yläpuolella mukaan pakotettu opas ajoi paanien veneen kosken kiveen ja hyppäsi itse rannalle puolalaisten tuhou-
tuessa kuohuihin.

Paanien vierailusta kuuluisalla Kižin saarella on, Shakespearen tyyliin, liikkuvan metsän tarinan muunnos: Sen mukaan paanit saapuivat Kižiin Poventsasta suurella lautalla, johon he olivat pystyttäneet purjeiksi paljon koivuja. Kansa luuli saaren uivan heidän rantaansa, paanit yllättivät väen ja tappoivat sitä saaren kirkkoon. Mutta kun he ampuivat nuolilla myös Kristuksen ikonikuvaan, he tulivat kaikki sokeiksi ja alkoivat tappaa toisiaan.

Erään tarinan mukaan Megrin karjalaiset hakkasivat yöllä järven jään rikki ja hokuttelivat sitten puolalaisjoukon jälle aarretta etsimään, niin että koko joukko hukkui jäihin. Neitosaaren nimestä on seuraava tarina: Paanit vangitsivat karjalaisneidon ja menivät Äänisen saareen juhlimaan. Neito pääsi kuitenkin karkaamaan veneellä ja paanit jäivät nääntymään saareen, jonne he hautasivat aarteensa.¹⁴¹ Sota oli julmaa, mutta kansan mielikuvitukselle se antoi aiheita tarinoihin.

Pohjoisesta palaavat harhailevat tšerkassiryhmät hyökkäilivät kyliin Pohjois-Venäjällä vielä pitkin vuotta 1614. Loppuvuodesta suuremmat joukot tekivät yhä hävitysretkiä myös pohjoiseen päin. Syyskuussa kierteli parisataa tšerkassia Beloozeron seuduilla surmaten talonpoikia ja ryöstäen elintarvikkeita.¹⁴² Marraskuussa ilmestyi Äänisjoen varsille tšerkasseja, kasakoita ja tataareja, jotka väestön kertoman mukaan tulivat Novgorodin läänistä, Kargopolin suunnalta ja Puutoisista eli Äänisen rannikolta. Äänisjoen varren asukkaat kokosivat kiireesti nostoväkeä vojevodi Bogdan Malyginin johdolla Kenjärven ja Ljadinon pieniin linnakkeisiin, mutta tšerkassit ja tataarit lienevät kiertäneet linnakkeet, sillä heidän kerrotaan hävittäneen joen varsien asutusta Turšasovassa ja meren rannikolla asti. Vihollisjoukot palasivat Kargopolin edustalle tammikuussa 1615 ja piirittivät linnaa, jossa ei ollut elintarvikkeita, minkä vuoksi osa puolustajista kuoli kertoman mukaan nälkään.¹⁴³ Noihin aikoihin kutsuttiin Beloozeron väki aseisiin karkoittamaan tšerkasseja, jotka olivat palaamassa retkiltään. Megrin lähellä saatiin osa ryöstelevistä kasakoista liittymään kansallisen rintaman palvelukseen.¹⁴⁴

Tämä oli sodan viimeinen tšerkassihyökkäys Äänisjärven tuntumaan. Vielä keväällä 1615 kierteli erillisiä ryösteleviä osastoja Beloozeron läänissä,¹⁴⁵ mutta vähitellen kansallinen hallitus sai järjestyksen palautetuksi maahan. Ruotsalais-suomalaisten joukkojen hävitykset Karjalassa rajoittuivat pääasiassa Käkisalmen lääniin ja ulottuivat harvemmin Äänisen ja Vienan rannoille, mutta puolalais-liettualaisten joukkojen hävitysretket eivät jättäneet kaukaisimpiakaan erämaaseutuja sodan tuhoilta suojaan. Ne lisäsivät osaltaan Karjalan kansan kärsimyksiä sodan jaloissa.

7. Käkisalmen läänin olot miehityskaudella

Kesällä 1610 alkoi Käkisalmen läänin väestöä paeta yhä enemmän itään, kun Ruotsin joukot ryhtyivät partioimaan Käkisalmen eteläisessä läänissä. Pakolaisvirrat kasvoivat Käkisalmen piirityksen aikana ja jatkuivat linnan antautumisen jälkeen, joskin läänin pohjoisosaan jäi enemmän asukkaita kuin etelään. Vuonna 1611 Ruotsin miehitysalue ulottui Ilomantsin keskusseudulle asti pohjoisessa ja Suistamon seuduille idässä. Vuonna 1612 luettiin Salmikin verotusalueeseen, mutta seuraavasta vuodesta lähtien miehitysalue rajoittui käytännössä linjalle Sortavala, Pälkjärvi, Tohmajärvi ja Ilomantsi. Sen sijaan Suistamo, Suojärvi, Salmi ja Pielisjärvi jäivät säännöllisen miehityskontrollin ulkopuolelle ja pääasiassa sissien haltuun.¹⁴⁶ Miehitysalueelta pakeni

osa väestöä tälle vapaalle alueelle, kun taas osa jatkoi kauemmaksi itään ja kaakkoon. Käkisalmen päällikkö Antti Boije valitti v. 1613, että suurin osa miehitetyn alueen väestöä oli paennut, joskin osa alkoi jo palata kotiseuduilleen.¹⁴⁷ Kuten on todettu, edellinen vuosi 1612 oli kulunut melko rauhallisesti, ja se rohkaisi muutamia palaamaan. Boije kertoi neuvotelleensa v. 1612 läänin staaarostien ja rahvaan kanssa apuveron maksamisesta linnaan, mutta väestö ei ollut halunnut maksaa, vaan oli valitellut köyhyyttä. Boije katsoi, että pakko-otot synnyttävät levottomuutta ja pakolaisuutta, joten hän pyysi väestölle verohelpoituksia.

Vuonna 1613 oli eteläisessä läänissä asuttuna 412 taloa ja pohjoisessa läänissä 1 445, mutta luvusta puuttuvat Suojärvi, Salmi ja Pielisjärvi.¹⁴⁸ Jos otamme huomioon pohjoisen läänin tileihin arvioidun manttaalimäärän eli 1 607 taloa¹⁴⁹, toteamme, että sanottuna vuotena Käkisalmen läänissä oli asuttuna noin 2 000 taloa. Tämä on noin neljä kertaa vuoden 1593 tilastossa ollut talomäärä ja osoittaa hämmästyttävän voimakasta asutuksen kasvua kahden vuosikymmenen aikana. Koska osa väestöstä oli vielä poissa, todellinen talomäärä on sodan alkaessa ollut vielä suurempi. Tämä osoittaa, miten voimakasta jälleenrakennus ja siirtolaisuus oli ollut Käkisalmen läänissä lyhyen rauhan aikana. Toisaalta, kun muistamme, että v. 1500 läänin talomäärä oli yli 3 200 taloa ja ennen 1570 sodan alkua 4 500 taloa, Käkisalmen kaupungin kanssa jopa 5 000 taloa, voimme käsittää miten raskaasti edellinen sota oli koetellut läänin asutusta. Asukasmäärä oli tuskin päässyt palaamaan vuoden 1500 tasolle, kun uusi sota taas katkaisi kehityksen.

Varsinkin eteläiseen lääniin oli Ruotsin ensimmäisellä miehityskaudella muuttanut jonkin verran asukkaita Suomen puolelta. Nimien perusteella ei kuitenkaan voi luotettavasti päätellä, ketkä olivat vanhoja läänin karjalaisia ja ketkä Suomen karjalaisia tai savolaisia, joten tarkkoja väestöjakautumia ei voi tehdä.¹⁵⁰ Huomattava osa Suomen siirtolaisista oli kuitenkin jäänyt lääniin, vaikka Suomesta lähetettiin v. 1598 Muolaan kappalainen pyytelemään heitä palaamaan.¹⁵¹ Käkisalmen läänistä tavataan näet 1610-luvulla monia suomalaisia sukuja, jotka asuivat siellä jo 1500-luvulla.

Asutustaulukosta näkyy, että kun taistelut uudestaan kiihtyivät vuosina 1614 ja 1615, asuttujen talojen määrä pieneni etenkin pohjoisessa läänissä.¹⁵² Vasta sodan päättymisvuotena talomäärä jälleen selvästi kasvoi. Sama kehitys kuvastuu kannettujen verojen määrässä, joka läänin pohjoisosassa kohosi voimakkaasti v. 1613, mutta putosi jyrkästi seuraavana vuotena ja alkoi selvästi kasvaa v. 1616.¹⁵³ Vuodesta 1614 lähtien on Ilomantsi, Pielisjärvi, Suistamo, Salmi ja Suojärvi merkitty

tileihin kokonaan autioiksi. Merkintä tarkoittaa, että niistä ei ole voitu kantaa veroja, sillä ne olivat vastarintaliikkeen hallussa. Vouti mainitsee mm., että nuo pitäjät ovat »autioita ja luopioita». Pälkjärvestä sanotaan, että talot ovat »köyhiä ja hävitettyjä», Liperissä »hävitettyjä ja poltettuja». Suistamo, Ilomantsi, Salmi ja Suojärvi ovat »enimmäkseen autiona ja ovat tulleet luopioiksi».¹⁵⁴ Tämä oli seurausta Aunuksen luona saaduista voitoista eikä edes Uukuniemen taistelu palauttanut miehitysvallan kontrollia noille alueille.

Miehitysvalta koetti pitää yllä läänin veronmaksukykyä ja suojella paikoilleen jäänyttä väestönosaa. Se järjesti lääniin miehityshallinnon ja yritti asevoimin pitää sissit loitolla. Lääniin palaaville se antoi turvakirjeitä ja verohelpotuksia.¹⁵⁵

Eteläisessä läänissä linnanherra Antti Boije antoi miehitysvallan luottamustehtäviin rupeaville sekä sodassa kunnostautuneille asukkaille läänitystiloja. Sakkolassa oli v. 1613 kolme rälssiä, joiden haltijat olivat Simo Humoinen, Mortten Sobro ja Hannu Laurinpoika. Nämä olivat nimismiehiksi suostuneita talonpoikia. Raudussa nimismies Lauri Neuvosella oli rälssitiluksina 12 taloa ja Räisälässä talonpoika Neseli Mikitanpoika hoiti useita rälssitiloja. Ainakin viimeksi mainittu näyttää olleen miehittäjälle palveluksia suorittanut karjalainen asukas. Seuraavana vuonna Humoisen tilalle Sakkolan nimismieheksi tuli Olavi Hanikka, joka peri tämän rälssitilatkin. Vuonna 1615 Sakkolassa Jören Koiranen sai nimismiehen viran ja siihen liittyneen rälssin, Raudussa Huotari Patkinen peri edeltäjänsä ja Räisälässä nimismieheksi sekä rälssin haltijaksi tuli Niilo Niukkanen. Nimismiehet vaihtuivat vielä seuraavinakin vuosina.¹⁵⁶ Rälssitilat olivat selvästi palkkio nimismiehen tehtävien hoitamisesta. Tehtävä oli sodan aikana hankala, mitä kuvaa henkilöiden jatkuva vaihtuminen.

Pohjoisessa läänissä ei ollut nimismiehiä eikä näiden rälssitiloja, vaan verojen kokoamisen ja järjestyksen ylläpidon hoitivat entiset paikalliset luottamusmiehet staaarosit, kymmenniekat ja muut. Vain Kurkijoelta annettiin v. 1612 läänitys entisen Suomen ylipäällikön Yrjänä Boijen pojalle Klaus Boijelle, mutta se peruutettiin jo seuraavana vuonna.¹⁵⁷ Näyttää ilmeiseltä, että Ruotsi yritti juurruttaa ensinnä vallattuun ja lujasti hallussa pidettyyn eteläiseen lääniin Suomessa käytetyn paikallisen hallintojärjestelmän. Tämä kävi päinsä senkin vuoksi, että siellä oli Suomesta tullutta asutusta. Pohjoinen lääni oli säilynyt oma-aperäisempänä ja se oli miehitysvaltaan heikommin alistettu, minkä vuoksi sen annettiin pitää entinen paikallishallintonsa.

Kuningas Kaarle IX nimitti Käkisalmen linnan ja läänin käskynhaltijaksi heti valloituksen jälkeen suomalaisen aatelisen Antti Boijen, joka sai avukseen Jaakkima Didrikinpojan. Vuonna 1612 uusi kunin-

gas Kustaa Aadolf määräsi Jaakkiman tilalle Hannu Jönsinpojan.¹⁵⁸ Hannu Munck sai ylennyksen ja pääsi Käkisalmen isännistöön v. 1615, kun taas Hannu Jönsinpoika korotettiin seuraavan vuoden alussa Antti Boijen tilalle Käkisalmen ja sen läänin käskynhaltijaksi.¹⁵⁹ Toukokuussa 1616 kuningas päätti yhdistää valloitetut läänit lujasti Suomeen ja nimitti Viipurin linnanherran Arvi Tönnenpoika Wildemanin Käkisalmen, Pähkinälinnan ja Savonlinnan läänien ylimmäksi käskynhaltijaksi.¹⁶⁰ Tämä kuoli kuitenkin jo seuraavana vuonna eikä läänien toisiinsa yhdistämistä käytännössä ehtinyt tapahtua. Tosiasiassa Käkisalmen miehityshallintoa vuosina 1616 ja 1617 johti Hannu Jönsinpoika apulaisenaan Hannu Munck.

Käkisalmen linnan sekä eteläisen läänin voutina toimi aluksi Knut Antinpoika ja pohjoisen läänin voutina Hannu Pryss. Vuonna 1615 Pryss siirrettiin eteläiseen lääniin ja pohjoiseen tuli hänen tilalleen Tuomas Matinpoika Kobock, joka oli venäjänkielentaitoinen, todennäköisesti miehittäjän palvelukseen siirtynyt karjalainen läänitysmies.¹⁶¹ Hänen suhtautumisensa väestöön oli häikäilemätöntä ja kovaa ja häntä vastaan esitettiin pian lukuisia valituksia.

Oikeudellisesti Käkisalmen lääni liitettiin aluksi Viipurin eli Karjalan tuomiokuntaan ja Viipurin käskynhaltija Arvi Tönnenpoika Wildeman sai jo syyskuussa 1611 kuninkaalta nimityksen näin laajentuneen tuomiokunnan tuomariksi velvoituksella pitää läänissä ainakin yhdet käräjät vuodessa.¹⁶² Kuningas perui kuitenkin aikeensa Käkisalmen läänin nopeaksi liittämiseksi Viipurin oikeuspiiriin ja antoi pari kuukautta myöhemmin sen erilliseksi kihlakunnaksi armeijan sihteerille Maunu Maununpojalle, joka oli kunnostautunut Venäjällä ja tarvitsi palkintoa.¹⁶³ Hän sai kantaa läänistä tuomarinmaksua 12 äyriä mieheltä. Yleiseen tapaan hän ei itse hoitanut tuomarin tehtäviä, vaan jätti ne lainlukijoille. Käytännössä joutuivat Käkisalmen isännät ja voudit jakamaan oikeutta miehityskaudella kuten sakkoluetteloista ja tutkintopöytäkirjoista näkyy.¹⁶⁴ Kihlakunnan tuomari nautti vain tuomarinmaksut.

Laillisuuden ylläpito oli sota-aikana vaikeaa, sillä oman käden oikeutta harjoittivat sekä miehityssotilaat että sissit. Miehitysvirkamiehet pyrkivät hyötymään asemastaan asukkaiden kustannuksella ja sekasorto antoi tilaisuuden rikollisille aineksille ryöstelyyn sodan varjolla.

Miehitysalueen keskuksena toimi Käkisalmen linna, jossa oli vain muutaman sadan miehen säännöllinen miehitys. Linnan alaisina oli kolme latokartanoa, jotka tuottivat miehitysväelle elintarvikkeita. Ne olivat Pärnä, eteläinen eli Tenkalahden kartano ja Suotniemen kartano Räisälässä.¹⁶⁵ Niissä oli palveluksessa muutamia renkiä ja piikoja, mutta pääosan töistä suorittivat läänin talonpojat veroihin kuuluvina päivätöinä. Kartanoiden tuotto ei riittänyt miehitysväelle, vaan elintarvik-

keita tuotiin jatkuvasti lisää Suomen puolelta. Linnan palveluksessa oli myös joukko kalastajia kuten aikaisemmallakin miehityskaudella. Sie-lunhoitoa varten Jaakko de la Gardie määräsi jo 1611 Käkisalmen luterilaiseksi kirkkoherraksi Henrik Winterin, jonka seurakuntaan kuu-luivat myös Räisälä ja Kaukola.¹⁶⁶ Muutamat suomalaiset sotilaat ra-kensivat itselleen taloja poltetun kaupungin puolelle, ja miehityskau-della Käkisalmeen tuli Suomesta myös joitakin siviiliasukkaita, lähinnä kauppiaita. Samoin suomalaisia siirtolaisia alkoi vähitellen tulla läänin maaseudulle. Käkisalmissa kävi kauppiaita Viipurista, jopa Tallinnasta ja Hollannista asti. Itse kuningas Kustaa Aadolf vieraili Käkisalmissa Suomen matkallaan v. 1616.

Konkreettisin side miehitysvaltaan oli verojen maksu. Jo vuonna 1610 Käkisalmen pohjoispuolisilta seuduilta koottiin apuveroa linnaa piirit-tävien Ruotsin joukkojen tarpeisiin, etupäässä viljaa, nautoja, lampaita ja kuivattua kalaa.¹⁶⁷ Tilikautena 1611—1612 saatiin eteläisestä lää-nistä asutuksen pienuuteen nähden huomattava veromäärä,¹⁶⁸ joka lie-nee koottu arvioverotuksena, sillä vasta 1612 linnanherra neuvotteli läänin asukkaiden kanssa veroperusteista. Viimeksi mainittuna vuonna vouti uskalsi edetä jo Liperiin ja Tohmajärvelle asti, väittivät-pä Pie-lisjärven asukkaat myöhemmin, että he olivat vuosina 1612 ja 1613 maksaneet verona seitsemän ruplaa vuodessa. Siitä ei kuitenkaan ole tileissä mainintoja, vaan vouti lienee kantanut veron omaan pussiinsa kuten eräät muutkin maksut.¹⁶⁹ Yleistilannetta ja verotusta valaisevat tiedot viittaavat siihen, että vuoden 1612 tienoilla Käkisalmen läänin väestö alistui lähes kokonaan miehitysvaltaan, kun oli toiveita Karl Filipin tulosta tsaariksi Venäjälle. Mutta kun Mikael Romanov helmi-kuussa 1613 valittiin tsaariksi ja vastarintaliike Venäjällä voimistui, osa läänin väestöä asettui kannattamaan vastarintaa, minkä seuraukse-na pohjoisen läänin rajapitäjät siirtyivät sissien valvontaan ja lakkasi-vat maksamasta veroa Ruotsille.

Miehitysvalta aikoi ensin soveltaa Käkisalmen lääniin Ruotsin ja Suomen verotusjärjestelmää. Sen mukaan maat oli jaettu manttaalei-hin, joilla kullakin oli kiinteä veromääränsä. Käkisalmen päälliköt neu-vottelivat useita kertoja väestön luottamusmiesten kanssa, ja olojen epävakaisuuden vuoksi he suostuivat kompromissiin. Staarostien, kym-menniekköjen ja eteläisen läänin nimismiesten tietojen perusteella kul-lekin pitäjälle määrättiin yhteinen manttaalivero, jonka paikalliset luottamusmiehet jakoivat taloittain ja koottuaan luovuttivat sen vou-dille.¹⁷⁰

Verot sai maksaa osittain rahana, osittain erilaisina maataloustuot-teina, joille oli sovittu tietyt hinnat. Maksuvaikeuksien vuoksi voudit joutuivat usein vaihtamaan veroparssleita; kukin luovutti mitä parhai-

ten kykeni antamaan.

Vakinaisten verojen lisäksi kannettiin useimpina vuosina apuveroja erityistarpeisiin. Vuoden 1612 lopulla kuningas käski kantaa Käkisalmen läänistä kolme markkaa manttaalilta apuverona laivaston rakentamiseksi Laatokalle.¹⁷¹ Samana vuonna kerättiin apuveroa sotaväen tarpeisiin samoin kuin myöhemmin vuosina 1615 ja 1616. Uusia lisäveroja aiheutui pitkistä rauhanneuvotteluista, sillä veroa kannettiin Venäjän lähettiäiden, Ruotsin valtuuskunnan sekä rajankäyntikomission elatukseen.¹⁷² Kun väestö oli valittanut, että sotaväki otti hevosia pakolla kuljetuksiin ja kyydityksiin, Käkisalmen päällikkö määräsi v. 1616, että väestö saa kustantaa lisäveron avulla viisi kyytimiestä hevosineen linnan palvelukseen. Myöhemmin määrä nostettiin viiteentoista mieheen.¹⁷³

Veroina maksettiin siis hyvin monenlaista tavaraa ja veromäärät vaihtelivat suuresti. Liitetaulukot 6 ja 7 esittävät paitsi verotuksen luonteen myös Karjalan maatalousvaltaisen elinkeinoelämän yleiskuvan. Verotusta voi pitää oloihin nähden erittäin raskaana. Ankarimmillaan se oli läänin pohjoisosassa v. 1613 ja eteläosassa v. 1616, jolloin useiden lisäverojen yhteissumma kohosi keskeisiltä osiltaan suuremmaksi kuin varsinainen vero.

Rasitusta lisäsi se, että voudit pyrkivät laittomasti hyötymään miehityksestä. Vuoden 1618 tutkintokäräjillä asukkaat valittivat mm. seuraavista seikoista: Eteläisessä läänissä oli kannettu veroja enemmän kuin mitä oli päällikön kanssa sovittu. Eräät nimismiehet olivat ottaneet väestöltä ylimääräisiä virkamaksuja ja pitäneet itse väestön maksamia kyyditysveroja. Päivätöiden suurutta linnan kartanoihin valitettiin. Pohjoisessa läänissä oli veroja kannettu ylisuurilla mitoilla: tynnyri veti kahdeksan nelikkoa entisen seitsemän sijaan, verottajien puntarit ja kyynärät vetivät enemmän kuin väestön omat mitat. Kun voudit suostuivat ottamaan viljan sijasta rahaa, asukkaat maksoivat ruplan tai neljä taalaria veroksi määrätyn viljatynnyrin sijaan, mutta vouti merkitsi tileihin vain kuusi markkaa tynnyriltä ja kavalasi erotuksen itselleen. Yksi taalari oli neljä markkaa, joten vouti kantoi neljä taalaria tynnyriltä, mutta tilitti linnaan vain puolitoista. Useiden pitäjien asukkaiden oli pitänyt pakolla ostaa voudilta suolaa ylihintaan. Pielisjärveläisten aluksi maksamia veroja ei ollut tilitetty laisinkaan, ja heidän myöhemmin verona maksamiensa kuivattujen haukien määrä oli tileissä pienempi kuin mitä he itse väittivät luovuttaneensa.¹⁷⁴

Kuva 23. *Tsaari Mikael Romanov, 1600-luvun piirros. A. Olearius, Vermehrte neue Beschreibung... (1656).*

Vouteja ei kuitenkaan saatu tuomituksi kavalluksesta, sillä kun he kuulivat tutkintokäräjien valmisteluista v. 1618, he kokosivat staarosteilta ja kymmenniekoilta pois verokuitit, joihin maksetut määrät oli merkitty. Tilalle he antoivat yleiskuitit, joissa sanottiin vain, että kaikki verot oli maksettu. Todennäköisesti tämä tapahtui Käkisalmen päällikön Hannu Jönsinpojan suostumuksella. Hän näet joutui itsekin vaikeuksiin, koska oli rahasta myynyt turvakirjoja lääniin palaaville asukkaille, joista muutamat olivat käyttäneet niitä rikosten suojana.¹⁷⁵

Miehitysväki harjoitti monenlaista mielivaltaa väestöä kohtaan. Raudussa syytettiin Hannu Skytteä siitä, että hän oli vietellyt parin talonpojan vaimot ja hänen epäiltiin jopa myrkyttäneen toiselta aviomiehen.¹⁷⁶ Uukuniemellä valittivat karjalaiset Jaakko Runoinen ja Dementi Miinanpoika, että vouti Hannu Pryss oli v. 1614 syyttänyt heitä aiheetta sissien tekemän ylläkönnön onnistumisesta, että he muka olivat opastaneet vihollisen paikalle. Käkisalmen päällikkö Hannu Jönsinpoika oli tuominnut heidät suuriin sakkoihin, joita ei edes ollut tilitetty linnaan. Vuoden 1618 tutkintokäräjissä tuomio kumottiin ja linnan-herra vouteineen määrättiin korvauksiin.¹⁷⁷

Paljon mielivaltaa näyttää harjoittaneen pohjoisen läänin vouti Tuomas Matinpoika Kobock apulaisensa Puikko-Ollin kanssa. Vuonna 1616 hän lähetti Puikko-Ollin ja 40 sotilasta varmistamaan Porajärven liittämistä Käkisalmen lääniin. Matkalla miehet olivat ryöstäneet ja polttaneet Porajärven taloja, tehneet väkivaltaa naisille ja kiduttaneet seudun asukkaita. Muuan sotilaista nimeltään Paska-Lauri oli maannut väkisin erään talonpojan vaimon, vienyt hänet mukaansa ja vaatinut sitten vielä aviomieheltä lunnaita vaimon palautuksesta. Kiteen Juurikkajärvellä Kobock oli piessyt kepillä erään miehen henkiahieveriin. Mies kuoli myöhemmin, mutta tuomarit katsoivat, että kuolinsyytä ei ollut todistettu. Vouti apulaisineen määrättiin vangittavaksi ja pidettäväksi Käkisalmissa odottamassa kuninkaan tuomiota.¹⁷⁸

Käkisalmen tileissä oli selittämättömiä vajauksia. Kesälahden kahakassa joutui sissien vangiksi linnan kirjuri Juhani Eerikinpoika, joka oli hoitanut kirjanpitoa. Vouti Hannu Pryss sai linnanherran Antti Boijen antaman kuitin, että kahakassa oli kirjurin mukana kadonnut myös 1 200 taalaria kruunun rahoja. Mutta kun kirjuri palasi vankeudesta, hän todisti, että hänellä ei kahakassa ollut lainkaan kruunun rahoja mukanaan, ja outoa olisi ollutkin niin suuren summan kuljettaminen sellaisissa olosuhteissa.¹⁷⁹ Boijella oli vaikeuksia selittää, mihin rahat olivat kadonneet.

Miehitystilanne synnytti sisäisiä riitoja väestön keskuudessa. Sisseyhin liittyneet vastarintamiehet sekä miehittäjiä palvelleet yhteistoimintamiehet syyttelivät toisiaan vahingon teosta. Jotkut käyttivät olojen se-

kavuutta hyväkseen suorittaakseen rikoksia. Vuoden 1618 tutkintokäräjillä Ilomantsin asukkaat valittivat, että Tohmajärven ja Pälkjärven asukkaat olivat Pauli Tausaisen ja Martti Kurkosen johdolla sota-aikana ryöstelleet ja hävittäneet taloja Ilomantsissa. Syytetyt vastasivat, että syyttäjäpuolen »kelmit» olivat Ilomantsista käsin tehneet ryöstö- ja hävitysretkiä heidän pitäjiinsä. Kävi ilmi, että syytetyt olivat palvelleet nostoväkenä Ruotsin joukoissa ja vastapuolen »kelmit» sisseinä vastarintaliikkeessä. Tuomarit käskivät asukkaiden sopia vahingot keskenään.¹⁸⁰

Muutamat sissit olivat harjoittaneet yksityistä ryöstelyä. Suistamolainen talonpoika Hölmö Höpötein(en) veljineen oli suorittanut ryöstöjä useissa pitäjissä. Veljekset vakuuttivat olleensa sotilaita ja korostivat, että ryöstö vihollisen puolella kuului sotaan. Silloin asukkaat pilkaten selittivät, millaisia rohkeita sotilaita he olivat, sillä aina kun Hannu Munck sotilaineen lähestyi, he piiloutuivat vaikka nauriskuoppiin ja tulivat esiin vasta kun vaara oli ohi. Veljekset olivat hankkineet Käkisalmen linnanherran turvakirjan pidätyksiä vastaan. Väestö ei halunnut veljeksien vapauttamista edes korvaamaan vahinkoja.¹⁸¹

Pälkjärven Soanlahdella kaksi sissiä Mikita Törrönen ja Simon Popke olivat kiduttaneet erään 13-vuotiaan pojan isää sekä ryöstäneet tältä rahaa ja muuta omaisuutta. Henkiahieverissä isä lupasi toimittaa rosvoille lisärahoja, jolloin miehet veivät pojan mukanaan panttivankina. Kun rahoja ei kuulunut, rosvot hakkasivat pojan oikean käden hervottomaksi. Käräjien aikaan poika vietiin Käkisalmeen, missä hän »löi otsaa maahan päällikön edessä» eli kumartui maahan asti karjalaisvenäläiseen tapaan ja pyysi oikeutta. Käskynhaltija ei kuitenkaan voinut tehdä mitään, sillä rosvoilla oli hänen antamansa turvakirja, jossa heille myönnetään armahdus sota-ajan rikkomuksista.

Sama Mikita Törrönen oli yhdessä Tölke Tarassinpojan kanssa ryöstänyt kidutusta käyttäen erään soanlahtelaisen rahoja ja tavaroita. He olivat myös osallistuneet edellä mainittuun sissihyökkäykseen voudin seuruetta vastaan Rääkkylän Oravisalmessa. Mikita pääsi vartijoiltaan karkuun venematalla, mutta Tölke Tarassinpoika tuomittiin hirtettäväksi.¹⁸²

8. *Stolbovan rauha*

Karjalan väestö koetti sodankin aikana viljellä maata, kalastaa, metsästää ja jopa käydä kauppaa. Veroluetteloista näkyy, että kotieläimiä hoidettiin ja kotiteollisuutta harjoitettiin, sillä veroina annettiin mm. kankaita, lankoja ja tervaa. Palttinaa, piikkaa ja sarkaa kudottiin so-

dasta huolimatta ja kotoisia tarvekaluja valmistettiin puhdetöinä edelleen.

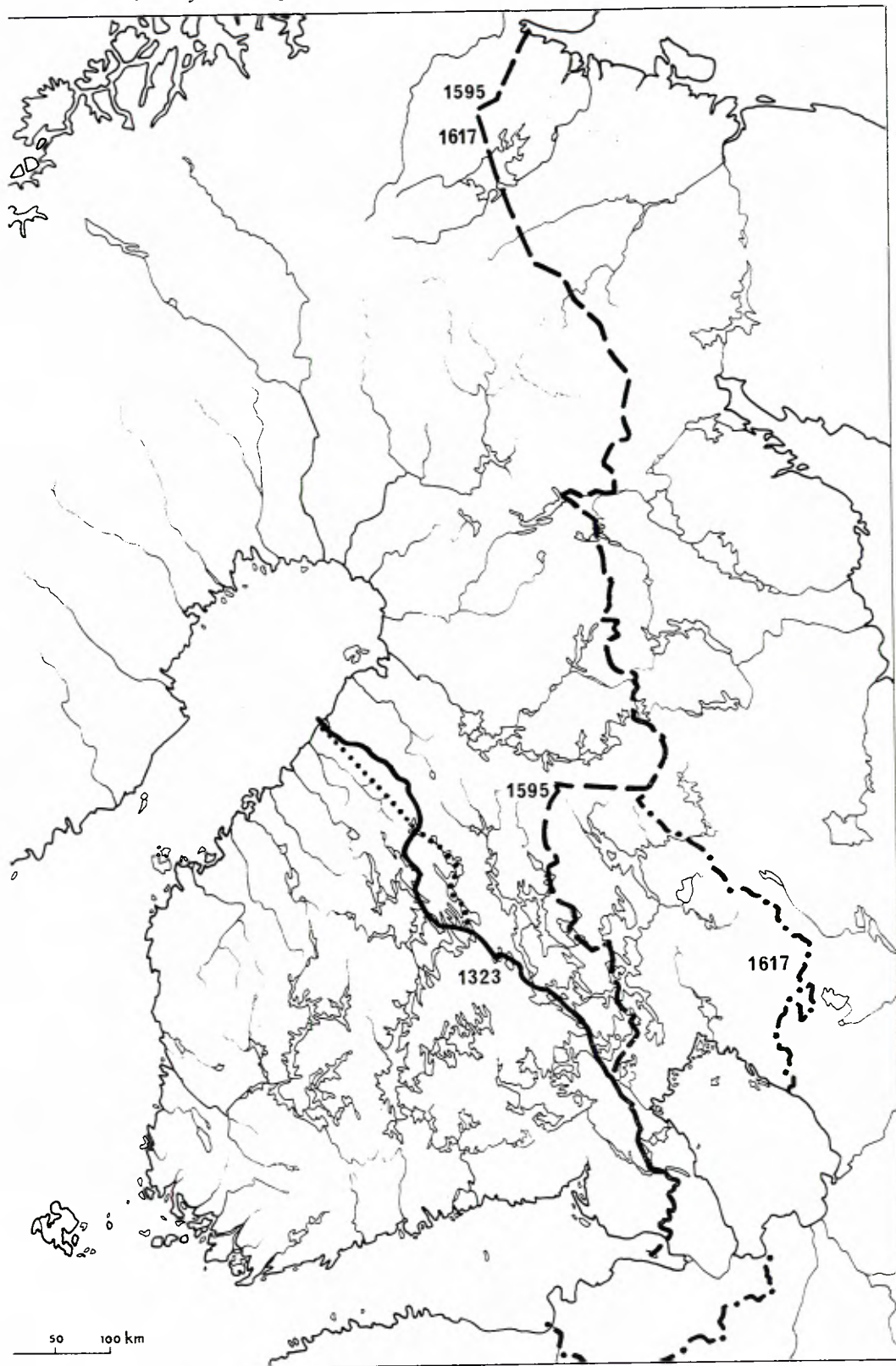
Myös kaupankäyntiä yritettiin jatkaa, mutta sitä haittasi Ruotsin hallituksen jyrkentyvä asenne maakauppaan. Ruotsin valtakunnassa kaupankäynti maaseudulla oli kielletty, ja kun Ruotsiin liitettiin lääni, jossa kauppaa vanhastaan sai käydä vapaasti maaseudullakin, jouduttiin ankarasti rajoittamaan Karjalan elinkeinoelämää. Voi sanoa, että maakaupan vapaus Venäjällä merkitsi vapaampaa ja uudenaikaisempaa yhteiskunnallista ja taloudellista järjestystä kuin Ruotsin jäykkä kaupunkikeskeinen kauppajärjestelmä. Siinä suhteessa Ruotsiin liittäminen merkitsi Karjalalle taantumista.

Miehityskaudella käytiin jonkin verran kauppaa läänin maaseudulla ja varsinkin Käkisalmissa.¹⁸³ Sinne asettui joitakin kauppiaita kuten Viipurin porvari Klaus Henrikinpoika, josta myöhemmin tuli Käkisalmen pormestari.¹⁸⁴ Vuoden 1616 alussa kuningas Kustaa Aadolf lähetti Käkisalmen käskynhaltijalle kirjeen, jossa hän käski »ankarasti kieltää» kaiken maakaupan, koskipa se vaikka »hamppua, pellavaa, humalaa, kalaa, suolaa, nahkoja, vuotia tai mitä tahansa».¹⁸⁵ Väestön piti siitä lähtien tuoda kaikki tavaransa myytäväksi kaupunkeihin ja sallittuihin kauppasatamiin (esim. Lapveden rantaan), maksaa kaikesta tulli ja suorittaa kaikki kaupankäynti kaupungeissa. Tämän kiellon perusteella lienee linnan palvelija estänyt mm. Oulusta Pielisjärvelle suolaa noutaneen Klemetti Karhusen harjoittaman suolan myynnin,¹⁸⁶ ellei sitten syynä ollut kilpailun pelko voudin yksityistä suolakauppaa kohtaan. Karjalaiset olivat tottuneet vapaaseen kauppaan, ja tällaiset kiellot olivat heille hyvin vastenmielisiä ja haitallisia.

Kuten mainittiin, käytiin jo v. 1614 alustavia välillisiä neuvotteluita rauhan aikaan saamiseksi Ruotsin ja Venäjän välille. Heinäkuussa 1615 Kustaa Aadolf antoi valtakirjat Ruotsin valtuuskunnalle rauhanneuvotteluja varten, jotka alkoivat Stolbovan lähellä saman vuoden lopulla. Englannin edustaja John Merrick toimi välittäjänä pyrkien vaikuttamaan Ruotsin vaatimuksia lieventävästi. Pitkällisten arvovalta- ja muutokiistojen jälkeen päästiin varsinaiseen neuvotteluun v. 1616 alussa. Ruotsin valtuuskunnan johdossa olivat Jaakko de la Gardie, Henrik Horn ja Arvi Tönnenpoika. Venäjän tsaaria edustivat Suzdalin käskynhaltija, ruhtinas Danilo Mezetskoi, Skadžin maaherra Aleksei Sušin ja muut arvohenkilöt. Neuvottelut olivat vaikeita ja keskeytyivät usein, mutta vihdoinkin allekirjoitettiin rauhansopimus Stolbovassa helmikuun 27. päivänä 1617.¹⁸⁷

Tämä sopimus jakoi Karjalan uudella tavalla lohkaisemalla siitä Käkisalmen läänin Ruotsin yhteyteen. Se muutti Käkisalmen läänin historian kulkua enemmän kuin mikään aikaisempi tapahtuma. Käki-

kinäsaaren, Täyssinän ja Stolbovan rauhan rajat.

salmen lääni irrotettiin entisestä hallinnollisesta, kulttuurillisesta ja taloudellisesta yhteydestään ja liitettiin erilaisen valtion ja kulttuurin yhteyteen. Uudessa isäntämaassa alkoi merkantilismin, hallitsijan suuren vallan ja luterilaisen suvaitsemattomuuden kausi, joka vaikeutti suuresti uuden läänin juurtumista Suomeen ja aiheutti sen asukkaille paljon kärsimyksiä. Läänin väestöstä pakeni sittemmin suurin osa Venäjälle ja tilalle muutti suomalaista asutusta. Käkisalmen lääni alkoi suomalaistua suuressa määrin väkivaltaisesti ja painostuksen avulla.

Stolbovan rauhassa Venäjä sitoutui luovuttamaan Ruotsille Inkerinmaan sekä Käkisalmen linnan ja läänin. Siinä sovittiin rajankäynnistä luovutettujen alueiden erottamiseksi ja uuden rajan vahvistamiseksi. Inkerin rajankäyntiä varten perustettiin yksi komissio ja Karjalan rajaa varten toinen. Komissioon kuului kolme valtuutettua avustajineen kummaltakin puolelta. Käkisalmen läänin rajan komission piti kokoon-tua kesäkuun alussa 1617 Salmin ja Aunuksen rajalle.¹⁸⁸

Jo maaliskuussa 1617 kuningas Kustaa Aadolf käski Käkisalmen käskynhaltijan tutkia, ulottuuko Käkisalmen lääni mahdollisesti Vienan mereen ja missä sen itäraja kulkee.¹⁸⁹ Myös Venäjän puolella alettiin tutkia vanhojen asiakirjojen ja paikallisten asukkaiden avulla rajan sijaintia. Koska lääninrajan molemmin puolin asui samoja karjalaisia, jotka viljelivät kaskiaan ja tekivät heinää rajan kahta puolta, oli hyvin vaikea määritellä rajan tarkkaa kulkua. Novgorodin Lapin rajaseudulla oli suuria asumattomia erämaita, joissa asukkaiden nautintarajatkin olivat epäselvät, puhumattakaan Villistä Lapista, jossa raja oli jäänyt kiistanalaiseksi jo edellisen sodan jäljiltä. Käkisalmen läänin, Äänisniemen alueen ja Novgorodin Lapin rajaseuduilla talonpojat olivat maksaneet veronsa eri aikoina eri paikkoihin, sen mukaan mikä oli käytännössä helpointa. Niinpä Repolan asukkaat olivat joskus maksaneet veroja Käkisalmeen ja toisinaan Kuolaan.

Ruotsin rajakomission johtajaksi kuningas nimitti ensin Käkisalmen käskynhaltijan Hannu Jönsinpoika Stålhandsken ja hänen apulaisekseen Klaus Klaunpojan, mutta muutti sitten mieltään ja nimitti komissioon Gorgonius Henrikinpojan, Hannu Munckin ja tunnetun tiedemiehen Andreas Bureuksen. Venäjän edustajat olivat pajarit Gavriila Pisemskoi ja Mikita Vyšeslavtsov sekä tiakka Šestak Kopnin.¹⁹⁰

Vasta lokakuun lopulla Karjalan rajakomissio pääsi alottamaan työnsä ja joutui heti riitoihin ja vaikeuksiin. Rajan lähtökohdaksi hyväksyttiin Variskivi Laatokan rannalla Salmin ja Aunuksen välissä, mutta pian jouduttiin kiistaan pogostojen rajan kulusta varsinkin ns. Hyrsylän mutkan seudulla. Vielä ankarampi riita tuli Porajärven ja Repolan rajasta. Ruotsin edustajat väittivät, että Porajärvi kuului Käkisalmen lääniin, koska siellä oli jo vanhastaan Valamon luostarin volosti, ja

Repola taas oli aikoinaan maksanut veroja Käkisalmeen.¹⁹¹ Venäläisten käsityksen mukaan Repola kuului Kuolan lääniin ja monet luostarit omistivat maita useissa lääneissä, joten läänien rajoja ei voinut vetää niiden mukaan.

Rajankäynti keskeytyi vuoden 1618 alussa yli kahdeksi kuukaudeksi. Molemmat osapuolet hakivat hallituksiltaan uusia ohjeita. Keväällä kiisteltiin taas samoista ongelmista, minkä vuoksi työ keskeytettiin keskikesän ja syksyn ajaksi. Lokakuussa 1618 jatkettiin urakkaa pääsemättä sopimukseen. Ruotsi oli välillä lähettänyt sotaväen osaston Porajärvelle, mutta aseelliset selkkaukset saatiin vältetyksi. Vasta heinäkuussa 1620 Kustaa Aadolf antoi Repolan ja Porajärven ongelmassa periksi ja käski jättää ne Venäjälle, sillä hän valmistautui taisteluun Puolassa eikä halunnut Venäjän siirtyvän Puolan rintamaan. Rajankäyntiä päästiin jatkamaan. Vaikka kiistoja yhä syntyi, voitiin vihdoinkin elokuussa 1621 allekirjoittaa yhteinen rajapöytäkirja, jolla Käkisalmen lääni ja pohjoinen Karjala saivat uuden täsmällisen rajan. Rajankäynti oli kestänyt neljä vuotta. Ajoittain sen aiheuttamat riidat olivat tuoneet esiin uuden sodan uhan, mutta vihdoinkin päästiin kaikkialla Karjalassa rauhan tunnelmiin.

Kuningas läänitti v. 1618 Käkisalmen läänin Jaakko de la Gardielle. Lääniä ei liitetty Suomeen vaan se jäi toistaiseksi kruunun voittomaan asemaan. Siten se ei heti päässyt osalliseksi niistä eduista, joita Suomen hallinto asukkailleen tarjosi.

Inkerin ja Käkisalmen läänin menetys oli Venäjälle raskas tappio. Rauha sulki Venäjän kokonaan Itämereltä, parhaista lännen satamista. Se jakoi Venäjän Karjalan kahtia ja katkaisi karjalaisten entiset heimo yhteydet väkivaltaisella tavalla. Pääsy Itämerelle oli Venäjän taloudellinen elinehto ja oli vain ajan kysymys, milloin Venäjä voimistuisi niin paljon, että se voisi ryhtyä pyrkimään takaisin meren äärelle. Tämä taas merkitsi sodan uhkaa tulevaisuudessa. Siten Stolbovan rauha merkitsi uuden jännityksen syntymistä Itämeren piirissä. Suurvallaksi kohonnut Ruotsi sekä pitkissä sodissa ja sisäisissä riidoissa heikentynyt Venäjä jäivät vastakohta-asetelmaan, jonka kuviot Pietari Suuri sitten muutti ratkaisevalla tavalla Venäjän eduksi.

IX YHTEENVETO

Tutkimuksen ensimmäisessä osassa (Karjala idän ja lännen välissä I 1970) kuvattiin Karjalan asutuksen ja kulttuurin vaihteita keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa. Siinä osoitettiin miten Karjalan asutus, elinkeinot ja henkinen kulttuuri kehittyivät erityisen voimakkaasti 1500-luvun alkupuolella, pitkän rauhan aikana. Vuosisadan lopulla ja 1600-luvun alussa Karjalaa kohtasi niin raskas hävitys, että sen kulttuurin säilymistä ja myöhempää elpymistä voidaan syystä ihmetellä. Tutkimuksen tässä osassa osoitetaan, millainen poliittinen kehitys johti Ruotsin ja Venäjän välisiin suuriin sotiin, ja miten nuo sodat saattoivat Karjalan tuhon partaalle.

Olemme todenneet, että rajakysymys oli Karjalan poliittisen historian läpikäyvänä ongelmana kautta koko tutkimamme aikakauden. Suomen itäraja eli Venäjän-Karjalan länsiraja, joka määriteltiin ensi kerran valtioiden välisellä rauhansopimuksella vuonna 1323, kulki suurimmalta osaltaan maastoon merkitsemättömänä silmäkantamattomissa erämaissa. Raja alkoi Suomenlahden itäosasta, Retusaaresta (nyk. Kronstadt), kulki halki Karjalan kannaksen ja eteni luoteeseen nykyisen Savonlinnan kautta. Suonenjoen sekä Keiteleen ja Kolimajärven läpi se kulki Pyhäjokeen ja edelleen Pohjanlahteen (ks. Karttaliite). Asutuksen ja elinkeinoelämän kehityksen mukana raja joutui väistämättä kilpailun ja kiistan kohteeksi. Suomen asutus laajeni läpi koko keskiajan itään, koilliseen ja pohjoiseen päin ja työntyi asteittain yli maastoon merkitsemättömän rajan.

Karjala oli Pähkinäsaaren rauhaa edeltäneissä sodissa niin voimakkaasti heikentynyt, että sen eränautinta oli joutunut väistymään pois Pohjanlahden rannoilta. Karjalan asutus elpyi vain hitaasti aikaisempien sotien tuhojen jäljiltä ja vasta 1400-luvulla elpyminen oli niin pitkällä, että karjalaiset alkoivat entistä tiukemmin vaatia muinaisten nautinto oikeuksiensa palauttamista. Etujen ristiriita oli kuitenkin kehittynyt sovittamattomaksi ja varsinkin kun siihen kytkeytyi Ruotsin ja

Venäjän välinen poliittinen kilpailu, seurauksena oli vuosisatainen heimosota karjalaisten sekä suomalaisten, varsinkin karjalaisten ja heidän nuoremmen sisarheimonsa savolaisten, välillä. Pähkinäsaaren rauhan raja oli erottanut heimoveljet toisistaan ja asettanut heidät etuvastakohtaan toistensa kilpailijoiksi ja jopa vihollisiksi. Rajariidat ja niistä johtuneet vihollisuudet värittävät Karjalan poliittista historiaa keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa. On tosin muistettava, että niukoissa lähteissä on säilynyt tietoja lähinnä sellaisista seikoista, joilla oli merkitystä Ruotsin tai Venäjän valtioille ja tällaisia asioita olivat erityisesti rajariidat. Karjalan itsensä kannalta tärkeitä muunlaisia tapahtumia on saattanut jäädä vaille mainintoja historiallisissa lähteissä. Täten rajakysymys saattaa saada liiankin korostetun aseman. Karjalan maantieteellinen sijainti sekä tutkitun aikakauden yleinen poliittinen kehitys Pohjois- ja Itä-Euroopassa tukevat kuitenkin käsitystä, että rajariidat vaikuttivat erittäin voimakkaasti Karjalan kehitykseen myös muissa asioissa kuin pelkissä rajakysymyksissä.

Karjalan rajaongelmien käsittelyssä suomalainen tutkimus on yleensä korostanut voimakkaammin Venäjän kuin Venäjän karjalaisten osuutta. Perusteellisempi analyysi osoittaa vakuuttavasti, että karjalaisten omat intressit olivat useimmiten etualalla ja että Venäjän keskusvalta puutui asioihin yleensä karjalaisten aloitteiden tai toivomusten pohjalta ja vain harvemmin omasta aloitteestaan. Venäjän keskeiset rajaongelmat olivat etelämpänä Baltiassa sekä Puola—Liettuan rajoilla.

Heikentynyt Novgorodin valtio pystyi vain vähäisessä määrin tukemaan karjalaisten yrityksiä nautinta-alueittensa palauttamiseksi 1400-luvun loppupuolella. Kun Moskova alistui Novgorodin, se samalla peri Karjalan rajaongelmien valtiollisen vastuun. Se tarttui kuitenkin Karjalan rajakysymyksiin vain silloin, kun sen laajan poliittisen rintaman muilla osilla oli riittävän rauhallista. Ensimmäisen suuren yrityksen Moskova teki 1495—97, jolloin se liitossa Tanskan kanssa pyrki valloittamaan takaisin karjalaisten menettämät alueet, tavoittelipa se myös Pähkinäsaaren rauhassa luovutettuja Länsi-Karjalan pogostoja. Kun hyökkäys Viipuria vastaan epäonnistui, Moskovan päähuomio kiintyi jälleen poliittisen rintamansa muihin osiin ja se oli valmis pitkään rauhan aikaan Ruotsin kanssa. Muodollisesti rauhaa kesti kahden sukupolven ajan. Sinä aikana pääsi Karjalan elämä ja kulttuuri voimakkaasti elpymään, mutta rajariidat eivät suinkaan laantuneet, sillä selvyyttä rajaongelmaan ei saatu sodissa eikä neuvotteluissa.

Ruotsi kykeni yleensä tukemaan suomalaisten, lähinnä Länsi-Karjalan ja Savon asukkaiden, intressejä voimakkaammin kuin mitä Moskova kykeni karjalaisten etuja puolustamaan. Niin saattoi varsinkin Savon asutuksen laajentuminen jatkua kauas muodollisen rajan takai-

siin erämaihin aina Oulujärven ympäristöön saakka. Samoin eteni suomalainen asutus Pohjanmaalla ja Lapissa muinaisiin karjalaisten erämaihin. Tämän suuntainen kehitys aiheutti jatkuvasti rajariitoja Karjalan kannaksella ja Savossa sekä 1500-luvun alkupuolelta lähtien myös Lapin suunnalla. Rajanaapurit kävivät hiljaista sissisotaa, joka toisinaan puhkesi huomattavan laajoiksi hävitysretkiksi vastapuolen alueelle. Varsinkin Venäjän karjalaisten ja savolaisten välinen heimosota jatkui pienin keskeytyksin noin sadan vuoden ajan. Se aiheutti kärsimyksiä kummallekin heimolle. Savolaiset osoittautuivat tässä sodassa voimakkaammiksi ja laajensivat asteittain nautinta- ja asuma-alueitaan karjalaisten muinaisten alueiden kustannuksella.

Keskiajan lopulla ja uuden ajan alussa Venäjän hallitsijoiden suuren poliittisena tavoitteena oli palauttaa Venäjän yhteyteen kaikki ne alueet, jotka heikkouden aikana oli menetetty tataareille, Puola—Liettualle, Saksalaiselle ritarikunnalle ja Ruotsille. Venäjän kannalta tärkeintä oli tataarien ja Puola—Liettuan valloittamien alueiden vapauttaminen. Siinä saavutettiinkin menestyksiä 1400-luvun lopulla ja 1500-luvulla. Välien selvittely Ruotsin kanssa jäi viimeiseksi. Kun paikalliset rajariidat Karjalan kannaksella kärjistyivät 1550-luvulla molemminpuolisiksi hävitysretkiksi, puhkesi kiistan vuoksi sota Ruotsin ja Venäjän välille. Suomalaisessa tutkimuksessa on yleensä oletettu Venäjän pyrkieneen aluevaltauksiin vuosien 1555—57 sodassa, mutta venäläisten lähteiden analyysi osoittaa selvästi, että Venäjän taholta kyseessä oli riittävän voimakkaiden kostohyökkäysten tekeminen Ruotsin puolelta tehtyjen hävitysten johdosta. Ruotsin taholla sen sijaan kypsyi sodan kuluessa ajatus pyrkiä pysyviin aluevaltauksiin, minkä johdosta Ruotsin sotajoukko hyökkäsi Nevan niskalla olevan tukikohdan, Pähkinälinnan, kimppuun. Yritys epäonnistui ja rauhanteossa rajakiista jäi käytännössä edelleen vaille ratkaisua.

Rauhansopimusten, välirauhansopimusten ja aselepojen uusinnassa oli toistuvasti sovittu, että oikea raja käydään valtakuntien välillä uskottujen miesten toimesta. Ruotsi pyrki kuitenkin toistuvasti lykkäämään rajankäyntiä ja pääsemään siitä kokonaan irti, sillä Ruotsin taholla tiedettiin, että rajankäynti virallisesti voimassa olevan Pähkinäsaaren rauhansopimuksen rajalinjan mukaan olisi merkinnyt Ruotsille aluemenetyksiä. Suomessa laadittiin rajaneuvotteluja varten useita erilaisia rajaluettelaita, jotka yleensä ilmaisevat syntyäikansa tosiasiallisen rajalinjan suomalaisten näkökulmasta katsottuna. Vihdoin 1500-luvun puolivälissä Ruotsin hallitsija Kustaa Vaasa teetti näiden luetteloiden pohjalta pergamentille Pähkinäsaaren rauhansopimuksen väärennöksen, jota oli tarkoitus käyttää rajaneuvotteluissa. Menettely oli rohkea jopa renessanssiajan häikäilemättömässä politiikassa.

Venäjän karjalaiset esittivät toistuvasti valituksia Suomen asukkaiden aluevaltausten johdosta, merkitsivätpä he jonkin kerran itse toivomansa rajalinjan maastoon, mutta yleensä he joutuivat väistymään ja puolustamaan aste asteelta idemmäksi siirtyviä käytännön rajalinjoja. Suomen asutus ei laajentunut suurin hyppäyksin muutaman kerran vuosisadassa, vaan se kasvoi luonnollista tietä ja eteni hitaahkona nautinnan ja asutuksen liikkeenä erämaihin. Rajakiistan molempien osapuolten esittämien luetteloiden ja valitusten pohjalta kyetään piirtämään asteittain siirtyvä johdonmukainen sarja käytännön rajoja, joista näkyvät suomalaisten asutusvaltauksen etenemisen painopistesuunnat.

Jo 1500-luvun alkupuolella savolaisten nautinta- ja asutusvaltaus oli edennyt linjalle Torsajärvi—Varpavuori—Puruveden Putkilahdi—Pihlajaniemi—Raikuun taival—Paasiveden selkä—Oriveden Leppälahti—Juojärvi—Rikkavesi—Kaavinjärvi—Vuotjärvi—Lastukoski ja Syvärinjärvi. Vuosisadan puolivälissä asutusvaltaus eteni vielä Liperin suunnalla Leppälahden ja Kaatamon väliselle metsäseudulle. Pohjanmaalla raja oli vakiintunut Pohjanmaan jokien latvoille. Karjalan maanselälle, mistä se kaarsi Oulujärven suuntaan. Oulujärven ympäristön savolaisasutus pyrki varmistamaan tuon suuren vesistöseudun Suomelle sekä katkaisemaan karjalaisten venetien Pielisjärveltä Oulujoen kautta Pohjanlahdelle.

Lapissa vallitsi osittainen kolmen valtion yhteisverotus, sillä Tanska-Norja, Ruotsi ja Venäjä verottivat kiistanalaisen rajaseudun asukkaita kukin omalta taholtaan. Vähitellen pyrki kukin valtio saamaan oman verotusalueensa yksinomaiseen hallintaansa, mikä johti riitoihin ja taisteluihin Lapin omistuksesta. Selvää rajaa ei Lappiin vielä syntynyt.

Ratkaisutaistelu rajariidasta sekä taistelu Karjalan omistuksesta alkoi 1570-luvulla. Tosin Ruotsin ja Venäjän välinen sota ei alkanut Karjalan kysymyksestä, vaan Baltian hallinnasta. Kun Saksalainen ritarikunta oli hajonnut, kiirehtivät Puola, Ruotsi ja Venäjä jakamaan sen hallussa olleita Baltian alueita. Ruotsi onnistui saamaan Viron haltuunsa, mutta Venäjä ei peräytynyt omista vaatimuksistaan, vaan kävi taisteluun Ruotsia vastaan. Näin alkoi Pitkän vihan aika 1570—95. Baltiasta taistelu levisi nopeasti Karjalaan, missä se alkoi molemminpuolisoin hävitysretkin rajan yli. Ruotsin kuningas Juhana III käänsi taistelun pian valloitusodaksi, jonka avulla hän pyrki laajentamaan Ruotsin alueita Nevalle, Laatokalle, jopa kunnianhimoisimmissa suunnitelmissaan Vienen merelle ja Kuolaan saakka. Sotaa käytiin monella eri tavoin ja se kasvoi vähitellen totaaliseksi hävityssodaksi, jonka tuhot kohdistuivat yhtä hyvin siviiliväestöön kuin sotilaisiinkin. Ruotsin ja Venäjän armeijat tekivät laajoja hävitysretkiä vastapuolen alueille, ja samaan aikaan jatkui perinteinen heimojen välinen sissisota talonpoi-

kaisjoukoin. Sissisota ei katkennut edes pitkän aselevon ajaksi, jota kesti muodollisesti elokuusta 1583 vuoden 1590 alkuun.

Taistelussa Ruotsi pääsi vähitellen yhä enemmän voitolle, ja hävitys-sodasta kärsi Karjala kaikkein eniten. Laajoja alueita autioitui kokonaan, siviiliväestöä surmattiin säälistä ja Ruotsin miehitysalueen asukasmäärä väheni runsaasti myös pakolaisuuden johdosta. Ruotsi onnistui valloittamaan Käkisalmen vuonna 1580. Se sai pian lähes koko Käkisalmen läänin miehitykseensä, alkoi kantaa sieltä veroa ja pyrki liittämään sen Ruotsin valtioon. Käkisalmen läänissä syntyi miehitystilanne, joka on tuttu nykyajan valloitus sodista: osa väestöstä alistui miehitysvaltaan, osa ryhtyi miehitysvallan palvelukseen, osa taas aloitti partisaanitaistelun miehittäjiä sekä näiden avustajiksi ryhtyneitä yhteistoimintamiehiä vastaan. Tämä vaikeutti miehitysvallan lujittamista, mutta lisäsi väestön kärsimyksiä, sillä miehittäjä pyrki juurimaan sissiliikkeitä pois alueelta.

Sissitaisteluja käytiin myös pohjoisessa. Suomalaisessa tutkimuksessa oletettiin aikaisemmin, että yleensä kaikki karjalaisten ja venäläisten sissien hyökkäykset Pohjanmaalle tulivat Vienan Karjalasta. Analyysi osoittaa kuitenkin, että suuri osa hyökkäyksistä tuli Käkisalmen läänistä, jonka kauppa- ja erätien Oulujokilaaksoon savolaisasutus oli katkaissut ja joka pyrki tietenkin torjumaan suomalaisasutusta entisiltä eräteiltään. Vasta sodan loppupuolella alkoi taistelu Pohjois-Pohjanmaan ja Vienan Karjalan välillä ja se huipentui suurimittaiseksi hävitysretkiksi suomalaisten aloitteesta. Myös pohjoinen sissisota aiheutti runsain mitoin tuhoa ja kärsimystä sekä idän että lännen puolella.

Rauhanneuvottelut sotaan väsyneiden osapuolten välillä olivat sitkeät ja vaikeat, sillä Ruotsi esitti erittäin laajoja aluevaatimuksia Venäjälle pyrkien ulottamaan rajansa Laatokalle ja Vienan merelle asti. Saksan keisarikunnan välitystyö sai Ruotsin tinkimään vaatimuksistaan ja rauha solmittiin Täyssinässä 1595. Ruotsi sitoutui luovuttamaan valtaamansa Käkisalmen läänin ja linnan takaisin Venäjälle rajankäynnin jälkeen. Rajankäynti toteutettiin vihdoinkin Karjalan kannaksen ja Savon osalta, tällä kertaa vakiintuneen käytännön rajan pohjalta, sillä Venäjä myöntyi Ruotsin esiintymiseen voittajan asemassa. Vaikeiden rajankäyntiriitojen jälkeen raja saatiin vedetyksi Kuusamon Iivaaraan ja Kitkajärvelle saakka, mutta siitä lähtien ei enää päästy sovintoon, vaan Lapin raja jäi loppuun käymättä. Vasta painostuksen jälkeen Ruotsi taipui luovuttamaan Käkisalmen linnan ja läänin takaisin Venäjälle vuonna 1597. Uusi raja varmistui Savon ja Pohjois-Pohjanmaan Ruotsille, mutta Lapissa se jätti avoimen rajariidan kytemään. Riitaisuudet eivät loppuneet myöskään Savon ja Karjalan rajalla, sillä rajankäynnissä Ruotsin edustajat olivat vetäneet eräin paikoin rajaa idem-

mäksi jopa ennen sotaa vallinneelta käytännön linjaltakin.

Rauhan tultua alkoi Venäjän Karjalassa voimakas jälleenrakennuksen aika, jota Venäjän keskusvalta tuki verovapauksilla ja helpotuksilla, jopa suoranaisin lahjoituksin esim. luostareiden jälleenrakentamiseksi. Käkisalmen läänin asukasluku alkoi jälleen kasvaa, elinkeinot elpyivät ja läänissä suoritettiin hallinnollisia uudistuksia siten, että entiset seitsemän suurta pogostaa jaettiin pienemmiksi hallintoyksiköiksi.

Rauhan aikaa kesti kuitenkin vain 15 vuotta, sillä 1600-luvun alussa Karjala joutui uudestaan sodan jalkoihin. Ruotsin ja Venäjän väliset voimasuhteet olivat ratkaisevasti muuttuneet. Ruotsi oli kohoamassa suurvallaksi, kun taas Venäjää raatelivat sisäiset ristiriidat. Tsaari Boris Godunovin valtakauden lopulla Puola ryhtyi tukemaan venäläistä vallananastajaa, joka esiintyi tsaari Iivanan kuolleen poikana ja kruununperijänä Dimitrinä. Vale-Dimitrin sekalaisten laumojen hävittäessä Venäjää maassa puhkesi myös talonpoikaiskapinoita.

Ruotsin uusi hallitsija Kaarle IX pyrki laajentamaan valtakuntaansa ja käytti aluksi poliittista taitoaan päästäkseen sekaantumaan Venäjän sisäisiin riitoihin. Hän tarjosi useaan kertaan Venäjän hallitsijoille apua kapinaliikkeiden kukistamiseksi, mutta aluksi Venäjä torjui innokkaat avuntarjoukset, joiden hintana oli alueluovutuksia. Viimein kuitenkin tsaari Vasili Šuiskin oli pakko ottaa vastaan Ruotsista tarjottu apu ja kutsua Ruotsin apujoukot torjuman Vale-Dimitrin venäläisiä joukkoja sekä puolalaisia valloittajia. Viipurissa v. 1609 allekirjoitettuun sopimukseen liittyi salainen ehto, että Venäjä luovuttaa avun palkaksi Käkisalmen läänin ja linnan 11 viikon kuluttua Ruotsin joukkojen saapumisesta Venäjän puolelle. Ruotsi puolestaan sitoutui karakoittamaan puolalaiset ja Venäjän ylipäällikkyydessä palauttamaan voittamansa alueet Venäjän hallintaan.

Jaakko de la Gardien johdolla ruotsalais-suomalainen joukko-osasto eteni Moskovaan maaliskuussa 1610, mutta Käkisalmen linnaa ja lääniniä ei luovutettukaan Ruotsille. Ruotsi ei ollut noudattanut kaikkia sopimuksen ehtoja, vaan Jaakko de la Gardie esiintyi täysin itsenäisenä sotapäällikkönä. Toisaalta Käkisalmen läänin asukkaat sekä linnan johto eivät epävakaisissa oloissa suostuneet luovuttamaan kotiseutujaan Ruotsin miehitykseen. He asettuivat uhmaamaan tsaarin käskyjäkin. Jaakko de la Gardien joukot kärsivät Klušinosssa tappion puolalaisia vastaan ja niiden lupaama tehtävä jäi suorittamatta. Siitä huolimatta de la Gardie päätti ottaa palkkionsa vaikka asevoimin, joten hän hyökkäsi Käkisalmen läänin syksyllä 1610. Käkisalmen linna antautui vaikean piirityksen jälkeen keväällä 1611 ja sen jälkeen suurin osa Käkisalmen lääniniä joutui Ruotsin miehitykseen. Vain itäisin ja pohjoisin

osa säilyivät miehityksestä vapaina. Jälleen toistuivat Karjalassa edellisen sodan kauhut: laaja siviiliväestön tuho ja pako, miehitysvalta, sissisota sekä siihen liittyvät rangaistukset ja kostot. Ruotsin hävitysretket ulottuivat kauas Äänisen ja Vienan lahden rannoille asti, yritti Ruotsi vallata myös Kuolan linnoitettua kaupunkia, joskin se siinä epäonnistui. Karjalaisten kärsimyksiä lisäsi Vale-Dimitrin ja osittain Ruotsin palvelukseen liittyneiden Puola—Liettuan kasakoiden eli tšerkassien hävitysretket Karjalaan. Erityisen tuhoisa oli tšerkassien talvihyökkäys 1613—1614, jolloin nämä kiersivät hävittäen Äänisen itäpuolitse Arkangelin ja Vienan rannikon kautta Äänisniemelle sekä sieltä Aunukseen ja Inkeriin.

Jaakko de la Gardie joukkoineen valloitti Novgorodin heinäkuussa 1611 ja pysytteli sitkeästi linnoitetuissa asemissa Venäjällä ja Karjalassa, vaikka Venäjän kansallinen nousu käänsi jatkuvan tappioiden sarjan voittojen suuntaan. Uuden valitun tsaarin Mikael Romanovin johdolla maa vähitellen alkoi vapautua sekasorron tilasta. Sitkeissä rauhaneuvotteluissa, joissa Englanti tällä kertaa toimi välittäjänä, taipuivat molemmat osapuolet tinkimään, mutta voittoisa Ruotsi laajensi roimasti alueitaan Venäjän kustannuksella. Stolbovan rauha vuonna 1617 antoi Ruotsille Viron, Inkerin ja Käkisalmen läänin. Se sulki Venäjän pois Itämereltä ja teki Ruotsista suurvallan. Se loi suurpoliittisen tilanteen, joka tiesi uusia sotia, mikäli Venäjä pääsi elpymään alennuksestaan.

Kahdessa verisessä sodassa Venäjän Karjalaa oli hävitetty erittäin perusteellisesti. Sen asutus oli paikoin hävinnyt lähes olemattomiin, sen elinkeinot olivat lamassa, henkinen kulttuuri lähes kuollut, sillä Ruotsi hävitti valloittamiltaan alueilta kaikki luostarit ja suuren määrän kirkkoja. Käkisalmen läänissä alkoi voimakas luterilaistamistyö ja sinne muutti asukkaita etenkin Länsi-Karjalasta ja Savosta, joka oli päässyt heimosodassa näin voitolle ja levitti näin valtaansa myös Karjalaan.

Karjala oli jälleen jaettu, niin että Käkisalmen lääni tempaistiin irti ikivanhasta historiallisesta ja kulttuurillisesta yhteydestään ja liitettiin vieraaseen valtioon, jolla oli erilainen uskonto, erilainen kulttuuri, oikeusjärjestys ja tavat, vaikka voittoisat naapurit olivatkin heimosukulaisia. Voittajat eivät kuitenkaan ymmärtäneet heille vierasta kulttuuria ja aikakauden yleinen suvaitsemattomuus löi leimansa voittajan asenteisiin.

Tuskin koskaan aikaisemmin Karjalaa oli niin pitkän aikaa ja niin perusteellisesti ja niin laajalta alalta hävitetty kuin pitkän vihan sekä Ruotsin intervention aikana. Stolbovan rauha merkitsi kärsimysten jatkumista Käkisalmen läänissä ennen kaikkea henkisenä painostuksena ja vieraan vallan tiukkana taloudellisenä ja hallinnollisena otteena. Voi

todellakin ihmetellä sitä, että karjalainen kulttuuri kaikesta huolimatta vielä elpyi ja säilytti luovan kykynsä, niin että esim. rikas kalevalainen runoperinne säilyi ja kehittyi aina Elias Lönnrotin aikaan ja sitäkin kauemmaksi. Yhtenä syynä siihen oli varmaan se, että muinaisessa Novgorodin Lapissa, Vienan Karjalan ja Pohjanmaan välisissä suurissa erämaissa Uhtuan, Vuokkiniemen ja Akonlahden saloilla karjalainen väestö oli alun pitäen saanut elää rauhassa sekä lännen että idän valtiailta. Nuo erämaaseudut säästyivät suurimmaksi osaksi sotien hävityksiltä ja niihin pakeni asukkaita sodassa kärsineiltä alueilta sekä Venäjän Karjalasta että Suomen puolelta, missä varsinkin nuijasodan jälkiselvittelyt aiheuttivat pakenemisiä itärajan taa. Muuttajien joukossa on ollut alkuperältään itäsuomalaisia tai karjalaisia sukuja, mutta myös muita suomalaisia. Vienan Karjalan kukaisissa erämaissa säilyi siis parhaiten karjalaisen kulttuurin korvaamaton perintö, joka sitten Kalevalan suurten sankarirunojen muodossa antoi perustan koko Suomen kansallisen kulttuurin nousulle.

Liitetaulukko 1

Autioituneiden talojen määrät Kurkijoella vv. 1525—1571¹

Taloja autioitui

Perevaara	Taloja v. 1500	Pahojen vuosien tuhomäärät	1525—29	1530—34	1535—39	1540—44	1545—49	1550—54	1555—59	1560—64	1565—69	1570—71
Kylänlahti	86	1538/3			6	2	2	1			54	58
Petkola	37										8	48
		1548/7										
Kurkijoki	118	1551/5				1	7	7	6		52	52
Sorola	166	1549/7		4	1	12	7	6	1		63	136
		1527/5										
Soskua ja Lapinlahti ..	107	1567/40	5				4	3	2		54	104
		1567/5										
Saari	20	1570/14						1			5	18
		1531/5										
Kokkola	82	1548/14	4	7	5	14	20		2		42	112
Otsalahti	70	1567/17		1		2	1	5			34	89
Kesvalahti	14	1570/17									2	19
		1567/15										
Kasimirin perevaara ...	32	1570/15		1		2		2			16	21
Palvelustilalliset	16	1567/9									10	19
Konevitsan luostari	15	1570/16										21
Joh. Kastajan luostari ..	11	1570/11										11
Nikolain luostari	2	1570/12										16
Yhteensä	776		9	13	12	33	41	25	11	340	724	
										Summa		1208

¹ AM II: 2, Otkaznaja Kniga 1/765 n:o 28.

Liitetaulukko 2

Suomalaisten 1525—71 sekä opritšninan 1570 autoittamien Kurkijoen talojen määrät

Perevaara	1525—29	1530—34	1540—44	1545—49	1550—54	1555—59	1565—69	1570—71	Yhteensä	Opritšnina 1570
Kylänlahti							2	1	3	8
Petkola								1	1	6
Kurkijoki				7	5	3	16	8	39	4
Sorola		2	4	5		1	1	3	16	5
Soskua ja Lapinlahti				3	3	2	10	1	19	—
Saari									—	—
Kokkola	2		3	16		1	7	22	51	17
Otsalahti			2		5		5	3	15	—
Kesvalahti									—	4
Kasimirin perevaara		1	2		2			1	6	3
Palvelustilalliset									—	—
Luostarit								1	1	2
Yhteensä	2	3	11	31	15	7	41	41	151	49

¹ AM II: 2 Otkaznaja kniga 1/765 n:o 28. Kausilta 1535—39 ja 1560—64 ei mainita hävityksiä.

Liitetaulukko 3

Karjalan sissien ja sotilaiden Käkisalmen läänissä vv. 1587—88 ryöstämä omaisuus¹

	Taloja poltettu	Lampaista	Lehmiä	Härkiä	Hevosia	Viljaa tynn.	Ohraa tynn.	Kauraa tynn.	Jauhoja tynn.	Voita naulaa	Suolaa tynn.	Suolakalaa tynn.	Oravannah- koja tikkuria Lohia, siikaa tynn.	Irtainistoa pennin arv.	Rahaa penninkä
Salmi	1	15			9	9								4 500	1 000
Impilahti	2	35	45	1	29	106	109	15		3 2½	9	3		5 059	3 562
Soanlahti		39	5	4	12	32	14	24	8					5 930	27 230
Suistamo	2	12	19	2	23	306	35	11		2	2			3 550	2 041
Pätkjärvi	3	76	25	2	20	111	6	10		1			2	6 010	6 298
Tohmajärvi	8	60	10		6	18								7 000	76 850
Ilomantsi	4	12	8	8	19	15				2		1			900 ²
Liperi			2		3										3 000
Kitce	2		9		15									1 500	1 800 ³
Sortavala			6		4										41 500 ⁴
Kurkijoki															1 000
Yhteensä	22	234	139	12	140	597	164	60	8	6 4½	11	4	2	33 549	165 181
														Siirto	33 459
														Summa	198 730

= 258 taalaria, 24 äyriä, 10 penninkä.
Varsinaista rahaa vietiin 215 taalaria,
2 äyriä, 13 penninkä.⁵

¹ RA Militaria IV: 7. Luettelosta on säilynyt kaksi kopiota, joiden välillä on pieniä eroavuuksia. Pohjana on ensimmäinen kopio, jossa on myös yhteenveto. Kirjurin laskuvirheet on korjattu. Epävarmoja ovat eräät äyreiksi ilmoitetut luvut. 1 taalari = 32 äyriä, 1 äyri = 24 penninkä. Vilja tarkoittaa yleensä ruista.

² Lisäksi Venäjän rahaa 32 ruplaa 11 riunaa. 1 Moskovan rupla = 200 tenkaa, 1 riuna = 14 tenkaa, 1 altina = 6 tenkaa.

³ Lisäksi 4 riunaa.

⁴ Lisäksi 22 riunaa. Yhteensä Venäjän rahaa vietiin 34 ruplaa 8 riunaa 6 tenkaa

⁵ Kirjurin yhteenlaskussa on suuri virhe. Loppusumma on siinä 2 191 taalaria 11 penninkä. Niin suurta summaa ei saa merkintöjen pohjalta, vaikka laskisi äyreiksi myös ne rahat, jotka on selvästi merkitty penningeiksi.

Asutut ja autiot savut Käkisalmen läänissä vv. 1581—1593¹

Eteläinen lääni	1581 as. aut.	1582 as. aut.	1585 as. aut.	1586 as. aut.	1589 as. aut.	1590 as. aut.	1591 as. aut.	1592 as. aut.	1593 as.
RAUTU			13 233	(23) 223	11 218	39 190	52	47	38
Yhteensä			13 233	(23) 223	11 218	39 190	52	47	38
SAKKOLA			6	(6)	6 368	29 345		78	65
Sakkola			270	262			43		
Pyhäjärvi			111	111			27		
Yhteensä			6 381	6 373	6 368	29 345	70	78	65
RÄISÄLÄ	16 160					90 30 84	39	54	58
Räisälä			14 38	14 33	17				
Unnunkoski			6 39	6 39					
Koverila			6 37	7 37	7				
Yhteensä	16 160		26 114	27 109	24 90	30 84	39	54	58
Rautu yhteensä			13 233	(23) 223	11 218	39 190	52	47	38
Sakkola »			6 381	6 373	6 368	29 345	70	78	65
Räisälä »	16 160		26 114	27 109	24 90	30 84	39	54	58
Eteläinen lääni summa	16 160		45 728	56 705	41 676	98 619	161	179	161

Pohjoinen
lääni

KURKIJOKI

Kurkijoki	38		9 412	9 399	8 410	8 406	9 416	8 411	9
Veijala			25 51	26 47	15 51	13 53	11 57	13 25	16
Tiurala	32		17 134	16 122	7 129	5 133	5 129	4 129	3
Tervu		102	6 69	6 66	1 67	0 67	0 67	0 67	0
Lapinlahti			7 40	9 34	4 40	2 40	2 40	5 40	4
Migli		31	6 77	6 71	2 76	2 76	2 76	2 76	2
Sorola			0 81	0 81	0 81	0 81	0 85	0 81	0
Tyrjä	24		10 68	59 38	20 66	19 66	19 63	20 66	20
Sammatlampi			11 65	16 51	16 65	13 65	13 65	21 67	26
Ukuniemi			5 99	5 78	19 98	18 98	18 98	17 82	20
Yhteensä	94	133	105 1096	152 987	92 1083	80 1085	79 1096	90 1044	100

SORTAVALA

Sortavala		32	84 180	113 174	22 185	4 225	4 195	9 196	10
Otsoinen		23	0 110	0 107	4 110	4 110	4 110	4 110	0

löltsälä		0	70	0	69	0	69	0	69	0	69	0	69	0	69
itee	12	8	81	17	68	40	80	48	70	48	102	59	82	59	82
npilahti		29	115	36	94	30	109	30	109	30	113	18	117	14	117
uistamo		36	64	43	56	18	85	18	73	18	75	15	82	17	80
uojärvi		30	5	31	2	—	61	—	53	4	41	—	43	6	52
hteensä	67	187	625	240	570	114	699	104	709	108	705	105	699	106	713

LOMANTSI

omantsi		28	57	33	56	35	77	34	87	15	106	22	137	18	139
älkjärvi	23	38	22	45	14	45	32	33	49	33	49	36	54	30	54
oanlahti		11	4	14	4	15	40	13	30	12	34	12	39	8	37
ohmajärvi		74	53	94	66	64	106	45	133	45	135	42	134	45	139
iperi		36	36	36	56	30	94	30	84	10	99	15	97	18	76
ieksa		—	102	—	102	—	192	—	192	—	192	—	142	—	153
hteensä	23	187	274	222	298	189	541	155	575	115	615	127	603	119	598

ALMI

almi		361	47	384	—	426	—	426	—	426	—	426	—	426
------	--	-----	----	-----	---	-----	---	-----	---	-----	---	-----	---	-----

hteensä		361	47	384	—	426	—	426	—	426	—	426	—	426
---------	--	-----	----	-----	---	-----	---	-----	---	-----	---	-----	---	-----

urkijoki yht.	94	133	135	1096	152	987	92	1083	80	1085	79	1096	90	1044	100	1053
ortavala »		67	187	625	240	570	114	699	104	709	108	705	105	699	106	713
omantsi »		23	187	274	222	298	189	541	155	575	115	615	127	603	119	598
almi »			361	47	384		426		426		426		426		426	426

ohj. lääni

mma	94	223	509	2356	661	2239	395	2749	339	2795	302	2842	322	2772	325	2790
-----	----	-----	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------

tel. lääni

mma	16	160	45	728	56	705	41	676	98	619	161		179		161
-----	----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	----	-----	-----	--	-----	--	-----

ohj. lääni

mma	94	223	509	2356	661	2239	395	2749	339	2795	302	2842	322	2772	325	2790
-----	----	-----	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------

hteensä	110	160	223	554	3084	717	2944	436	3425	437	3414	463	2842	501	2772	486	2790
---------	-----	-----	-----	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------	-----	------

¹ Valtion arkiston ao. tilien mukaan. 1580-luvulla on tileihin merkitty yleensä asutut ja autiot savut, 1589 alkaa yleensä manttaalit ja talot. Verosavuja oli yleensä hiukan vähemmän kuin asuttuja taloja, joten asuttuja taloja oli eräin paikoin hiukan enemmän kuin verotettuja. Kirjurien laskuvirheet on korjattu. Kylä- ja kapelijako vaihtelee hiukan eräinä vuosina lähinnä Kurkijoella. Talot on sijoitettu vakiintuneen jaon mukaan.

Asutut manttaalit Käkisalmen läänissä vv. 1612—1618¹

	1612	1613	1614	1615	1616	1617	1618
Eteläinen lääni							
Rautu	107	107	105	117	122		
Sakkola	207	217	201	211	210		
Räisälä	98	99	103	83	96		
Eteläinen lääni yht.	412	423	409	411	428		
Pohjoinen lääni							
Kurkijoki	202	295	295	295	230 ²	275 ³	453 ⁴
Koitsanlahti	262	194	194	170	160	163	299
Tiurala			109	107	109	138	176
Sortavala	105	194	232	57	40	60	195
Uukuniemi	104	119	119	116	99	95	119
Kitee	124	162	161	100	120	83	302
Pälkjärvi	110	105	105	34	40	47	121
Tohmajärvi	107	107	107	60	40	47	119
Liperi	40	60	43	32	30	40	89
Suistamo	112	112					93
Ilomantsi	65	50					81
Pielisjärvi							23
Suojärvi							127
Salmi	109						90
J. de la Gardien lampuodit	47	47	47	47	48	48	
Pohjoinen lääni yht.	1387	1445	1412	1018	916	996	2287;
Siirto etel. lääni ..		412	423	409	411	428	;
Summa		1857	1835	1427	1327	1424	

¹ VA 5973, 5958, 5959, 6006, 6020.² Vuoden 1616 luvut ovat VA 5959 henkilöluettelosta. VA 6020 antaa eri luvut, mutta ilmoittaa vain summat, joten se on epäluotettavampi.³ VA 5959 vuodelta 1617 ilmoittaa vain arviomanttaaliluvut kappaleittain.⁴ VA 6045a osoittaa, että asutus elpyi nopeasti. Luvuissa on tulkinnanvaraisuutta. Suuremmiksi verotiloiksi yhdistetyt talot on laskettu kukin erikseen. Mukaan on otettu uudelleen asutetuiksi merkityt autiotilat, mutta ei toisten asukkaiden viljelemiä autiotiloja. Papit ja lukkarit on otettu mukaan, missä heidät mainitaan.

Käkisalmen pohjoisesta läänistä vv. 1612—1617 kannetut verot¹

Veroparsselit	1612	1613	1614	1615	1616	1617
Rahaa (taalaria, äyriä)	530:1	3829:12	383	748:17 ¹ / ₂	1862:14 ⁵ / ₆	1167:11
Viljaa (tynnyriä, kappaa)	2118 ³ / ₄	1972 ¹ / ₂	1830	2012:4	1477	1061:7
Kauraa » »	28	207	133	138 ¹ / ₄	293:16	334 ¹ / ₂
Humalaa (leiviskää, naulaa)	34 ¹ / ₂	66	33:7	26	39:17	48
Voita (leiviskää)	36:8	72	62:17	31:9	33:9	42
Lihaa ja läskiä (leiviskää)	—	—	—	—	40:4	—
Talia (leiviskää)	21:8	86:15	21	31	24:2	1:14
Nautoja (kappaletta)	122	166	162	94	124 ¹ / ₂	39
Hevosia »	—	—	5	—	5	25
Sikoja »	8	20	6	4	14	21
Hiehoja »	—	—	—	—	7	15
Karitsoja »	—	—	—	—	5 }	54
Lampaita »	—	190	203	60	118 }	
Jauhoja (tynnyriä, nelikkoa)	—	—	6:2	—	—	—
Leipää (tynnyriä, leiviskää)	—	—	6:4	—	—	—
Suolaa » »	—	—	1:2 ¹ / ₂	—	—	—
Kuiv. kalaa ja lihaa (leiv., naul.)	—	—	—	40	29:3	—
Hamppua (leiviskää, naulaa)	71:7	125	56	55:2	59:3	—
Heinää (parmaita)	—	250	390	—	112	278
Olkia (kupoa) ²	—	678	780	—	354	37:1
Tukkeja ja lautoja (kpl)	250	692	—	—	127	179
Halkoja (kuormaa)	—	613	—	—	240	390
Sarkaa (kyynärää)	—	1064	653	550	662 ¹ / ₂	—
Lankaa »	—	—	800	275	728	—
Tervaa (tynnyriä)	—	—	—	5	9	—
Jäniksiä (kappaletta)	—	—	—	—	49	116
Lintuja »	—	—	—	—	65	120
Kanoja »	—	—	—	—	245	200
Kananmunia »	—	—	—	—	3130	—
Ohraa (tynnyriä, kappaa)	—	—	—	—	—	1306:24
Päivätöitä (kappaletta)	480	5389	832	—	1372	2205

¹ RA Kammararkivet, Finska cameralia 38 (FR 102). VA 5958, 6018. Julkaistu: A. V. A. Könönen — H. Kirkinen, Pohjois-Karjalan historia I (Joensuu 1969) s. 162 tarkistettuna uudessa painoksessa (Joensuu 1975).

² V. 1617 olkia kannettiin 37 parmasta ja 1 kupo. Mitoista ks. Liitetaulukko 3. Lisäksi mainittakoon: 1 tynnyri = 2 pannia = 8 nelikkoa = 32 kappa. Leipämitana 1 tynnyri = 16 leiviskää. Leiviskä = 20 naulaa (n. 8,5 kg). Parmas oli pieni kuutiosyli, n. 5,65 m³.

Käkisalmen eteläisestä läänistä vv. 1613—1617 kannetut verot¹

	Yleinen veroperuste auralta	1613	1614	Va ve:
Verotettuja auroja		218	218	21
Rahaa (taalaria, äyriä, penninkiä)	0:12	687:10	105:27:5 ¹ / ₂	7
Viljaa (tynnyriä, kappaa)	2	528	474	57
Kauraa »	1	207	214	23
Humalaa (leiviskää, naulaa)	0:3	22:14	32:14	3
Voita »	0:2	21:16	29:16	2
Talia »	0:2	21:16	21:16	2
Nautoja (kappaletta)	¹ / ₅	43	51	-
Lampaista »	¹ / ₅	45	57	4
Sikoja »		—	12	
Hamppua (leiviskää, naulaa)	0:4	30	43:12	4
Leipää (tynnyriä, leiviskää)		—	5	-
Olutta (tynnyriä)		—	5 ¹ / ₅	-
Papuja t. herneitä t. ryynejä (tynnyriä, kappaa)	0:2	—	1 ¹ / ₂	1
Puita (kuormaa)	1	218	308	30
Heiniä (parmaita)	1	248	239	24
Olkia (kupoja)	2	—	436	43
Tukkeja (kappaletta)	1	218	218	21
Lautoja »	1	218	218	21
Palttinaa tai sarkaa (kyynärää)	2	—	—	43
Lankaa »		—	—	-
Kuivattua kalaa (leiviskää, naulaa)		—	—	-
Suolakalaa »		—	—	-
Lihaa »		—	—	-
Suolaa		—	—	-
Tervaa (tynnyriä)		—	—	1
Jäniksiä (kappaletta)		—	—	-
Kanoja, lintuja (kappaletta)		—	—	-
Kananmunia		—	—	-
Päivätöitä	6	1308	1308	130

¹ VA 5957, 5974. Mitoista ks. Liitetaulukko 3 ja 6.² Lisäveroja kannettiin yleensä sotaväen elatukseen, v. 1616 myös rauhanneuvottelijain ylläpitoon sekä erikseen H. Munckin ratsuväelle.³ V. 1616 on merkitty erikseen 2¹/₂ tynnyriä vehnää ja v. 1617 samoin 4 tynnyriä.

1615		1616			1617		
Lisävero ²	Yhteensä	Varsin. vero	Lisävero ²	Yhteensä	Varsin vero	Lisävero ²	Yhteensä
—	218	187	—	187	152	—	152
57:27:8	133:5:8	203:27:10	356:1:12	559:28:22	203:11	286:20	489:31
654	1230	414+2 ¹ / ₂ ³	556:9 ¹ / ₂	972:12	307+4	657:24 ¹ / ₂	968:24
65	295	187	212:27 ¹ / ₂	399:27 ¹ / ₂	152	119:4	271:4
9	41:14	28:1	30:8	58:9	21:1	—	21:1
9	30:16	18:14	85:16	104:10	15:4	—	15:4
—	21:16	18:14	12:8	31:2	11 ¹ / ₂	—	11 ¹ / ₂
—	—	37 ² / ₅	43 ¹ / ₃	80 ² / ₃	28 ³ / ₅	37 ³ / ₅	66 ¹ / ₅
—	43 ³ / ₅	53 ² / ₅	134	187 ² / ₅	22	—	22
—	2	¹ / ₂	—	¹ / ₂	—	—	—
—	43:12	31:18	—	31:18	29:18	—	29:18
—	—	—	24:4	24:4	—	—	—
—	—	—	28	28	—	—	—
—	14:16	5:6 ¹ / ₂	0:4	5:10 ¹ / ₂	6:4	—	6:4
—	308	624	—	624	663	—	663
683	925	161 ¹ / ₂	232	393 ¹ / ₂	103	—	103
176	612	124 ³ / ₄ ⁴	424	124 ³ / ₄ +424	90 ¹ / ₂	—	90 ¹ / ₂
—	218	163	—	163	—	—	—
—	218	26	—	26	—	—	—
—	436	436	—	436	546 ¹ / ₂	—	546 ¹ / ₂
—	—	286 ¹ / ₂	—	286 ¹ / ₂	—	—	—
14 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂	—	64:19	64:19	—	—	—
60:16	60:16	—	5:10	5:10	—	—	—
72:4	72:4	—	311:15 ⁵	311:15	—	—	—
13:4	13:4	—	28:6	28:6	—	—	—
—	12	—	—	—	—	—	—
—	—	—	60	60	—	—	—
—	—	—	457	457	11	—	11
—	—	—	3614	3614	—	—	—
—	1308	1122	—	1122	1098	—	1098

⁴ V. 1616 varsinainen olkivero on parhaita, mutta lisäverot kupoja. Parmakseen lie-
nee laskettu 4 kupoa.

⁵ Erikseen merkitty »färskt kött 1 Nötzfäll».

Savolaisten ryöstöt Liperissä ja Ilomantsissa v. 1611¹

Tavaran nimike	Määrä			Tavaran nimike	Määrä		
	Liperi	Ilomantsi	Yhteensä		Liperi	Ilomantsi	Yhteensä
Kyliä ryöstön kohteena	7	11	18	8. Kattilanrenkaat	—	1	1
Taloja » »	20	55	75	9. Keritsimet	—	3	3
1. Vaatetavaraa				10. Kirves	22	106	128
1. Aluspaita	—	63	63	11. Korvarenkaat	2	24	26
2. Esiliina	—	6	6	12. Käsiaastia	—	1	1
3. Hattu	—	3	3	13. Lukko	—	2	2
4. Hiusnauha	—	1	1	14. Malja	—	1	1
5. Housut, tav.	—	21	21	15. Napakaira	—	3	3
» venäl.	—	4	4	16. Padan jalusta	—	1	1
6. Huopa	—	1	1	17. Pihdit	—	3	3
7. Huivi	—	11	11	18. Puntari	—	1	1
8. Kengät	2	13	15	19. Pyssy	—	2	2
» Lapinkengät	—	5	5	20. Rautapannu	3	6	9
9. Kintaat	—	1	1	21. Sirppi	3	33	36
10. Käsipyyhe	—	4	4	22. Teräsjousi	1	3	4
11. Lakana	1	10	11	23. Tinavati	—	1	1
12. Mekko, tav.	22	111	133	24. Vasara, sepän	—	1	1
» miesten	—	3	3	25. Veitsi	—	5	5
13. Myssy, tav.	—	26	26	26. Vesiaastia	—	1	1
» miesten	—	3	3	27. Viikate	4	43	47
» saapukka	—	7	7	3. Nahkatavaraa			
14. Paita	97	220	317	1. Häränvuota	—	2	2
15. Palttinaa, kyyn.	70	241,5	311,5	2. Jäniksennahka, park. ³	—	10½	10½
16. Rukkaset	—	24	24	3. Karhuntaalja	—	2	2
17. Saappaat	—	11	11	4. Ketunnahka	—	2	2
18. Sarkaa, kyyn.	—	70,5	70,5	5. Lampaannahka	—	35	35
19. Sukat	—	22	22	6. Lehmänvuota	1	2½	3½
20. Turkki	6	34	40	7. Näädännahka	4	7	11
21. Vaippa	—	3	3	8. Peurantalja	2	25	27
22. Lankaa ²	—	3	3	9. Saapasvarsinahka	—	1	1
2. Metallitavaraa				10. Sudentalja	—	1	1
1. Aatran kärki	—	11	11	11. Vuota	—	½	½
2. Atrain	—	1	1	4. Hevos- ja karjataloutta			
3. Hopearisti	4	12	16	1. Hevonen	8	12	20
4. Kaavinrauta	—	1	1	Varsa	—	3	3
5. Kannu	—	1	1	2. Karjankello	—	9	9
6. Kattila	12	32	44	3. Lammas	3	35	38
7. Kattilankoukku	—	1	1	4. Lehmä	28	22	50

5. Länget	2	14	16	5. Myllynkivi	—	5	5
6. Ohjakset	1	14	15	6. Nahkapussi	—	5	5
7. Riimut	—	1	1	7. Nuotta	—	1	1
8. Sika	—	1	1	8. Patja	—	2	2
9. Suitset	—	12	12	9. Pellavasormauksia ...	—	12 ⁴	12
10. Vetohihnat	—	6	6	10. Pikkurihkamaa ⁵	1	2	3
5. Elintarvikkeita				11. Sculan pohja	—	8	8
1. Jauhoja, pannia	3	4½	7½	12. Sukset	—	3	3
2. Kuiv. kalaa, leiv.	67	115	182	13. Säkki	—	26	26
3. Maltaita, pannia	1	—	1	14. Teräsjouen viritysvyö	—	1	1
4. Ohraa, nelikkoa	12	5	17	15. Tyyny	—	1	1
5. Ruista, tynnyriä	11½	17½	29	16. Veitsen kahva	—	3	3
6. Ruista ja jauh., pann.	—	8	8	17. Vene	7	9	16
7. Suolaa, nelikkoa	—	15	15	18. Verkko	90	101	191
Suolaa, leiv.	4	—	4	19. Villaa	—	2½ ⁶	2½
8. Talkkunajauh., nelikk.	—	5	5	7. Rahaa⁷			
9. Voita, nelikk.	4	1	5	Ruplaa	5	23	29
6. Muita tavaroita				Riunaa	6	8	—
1. Hampuköysi, syltä ..	—	10	10	Tenkaa	3	11	7
2. Heinäköysi, kpl.	—	4	4	Taalaria	9	—	9
3. Hyttysverkko	—	6	6	Äyriä	24	1	25
4. Kirje	—	1	1	Penninkiä	12	10	22

¹ VA 215 l. fol. 324—339 v. (alkuperäinen numerointi). Mitoista ks. Liitetaulukot 3 ja 6.

² Villalankaa kahta mekkoa ja pellavalankaa yhtä paitaa varten. Ilomantsin Mekrijärveltä on merkitty »paitoja ja aluspaitoja» 30 kpl, ne on laskettu puoliksi molempiin.

³ Kerran merkitty virheellisesti jäniksennahkoja alnar l. kyynärää. Laskettu kpl.

⁴ Lisäksi pellavasormauksia nippu (knippa) ja toisesta talosta samaa leiviskä.

⁵ Otettu yhteensä 3 talosta.

⁶ 2½ mekkoa varten.

⁷ Tekstissä ilmoitettu, että 1 rupla on 1 markan arvoinen.

I RAJARIITOJEN SYNTY

- 1 Ks. *Kirkinen* 1963 s. 73—74 lähteineen. Vrt. esim. *Jaakkola* 1958 s. 213—214, jossa puhutaan kahdesta Hämeen retkestä. Tosiasiassa lähteet tarkoittavat samaa v. 1226 sotaretkeä, eikä Karjalan kastamista voida liittää sen yhteyteen.
- 2 *Jaakkola* 1926 s. 34—44, 45—. *Niitemaa* 1955 s. 207—214. *Kerkkonen* 1962 s. 247—255. *Julku*, Taittovedos 1971 s. 39, 43. Kiitän prof. Julkua, joka ystävällisesti antoi minun lukea tutkimuksensa taittovedoksen. Viitteiden sivunumerot voivat siinä painatuksen aikana muuttua, mutta tutkimuksen tärkeyden vuoksi summittainkin viitteiden merkintä on perusteltua.
- 3 *Suvanto* 1973 s. 188—189.
- 4 Ks. *Gallén* 1968 s. 137—138. *Lappalainen* 1970 a s. 52—53.
- 5 Esim. J. Jaakkolan johdolla aloitetussa Suomen historian laajassa yleisesityksessä.
- 6 Ks. *Niitemaa* 1955 s. 411—415. *C. O. Nordling* (Vad gjorde Birger Jarl i Finland. Horisont, Vasa, 3/4 1975) esittää, että toinen ristiretki tehtiin Porvoon seudulle v. 1240 ja että Nevan retki oli sen jatkoa. Mutta lähteet erottavat retket toisistaan ja retkien mittasuhteetkin ovat erilaiset. Piispa Tuomaan Nevan retki oli osa suurta kansainvälistä operaatiota Venäjää vastaan, kun taas Hämeen ristiretki oli vain Ruotsin pienempi hanke valtansa laajentamiseksi Suomessa.
- 7 Ks. *Jaakkola* 1926 s. 66—. *Niitemaa* 1955 s. 212—214 lähteineen.
- 8 *Paloposki* 1966 s. 106.
- 9 Ks. *Kirkinen* 1963 s. 86—87. *Paloposki* 1966 s. 97—98. *Pirinen* 1966 s. 5. Kiista koskee mm. Karjalan asemaa Saksan ja Novgorodin kauppaneuvottelujen lähteiden valossa 1260-luvulla. Novgorod ei halunnut suojella laivasaattueita Novgorodin valtioon luetusta Koiviston suuresta saaresta lähtien eikä suojella ulkomaalaisia kauppiaita Karjalassa (Sverges traktater I n:o 111, 118). Koivisto mainitaan kauppapaikkana eikä rajapaikkana, joten maininnasta ei voida päätellä, missä silloinen raja kulki. Novgorodin kieltäytyminen kauppiaiden suojelemisesta Karjalassa ei todista Karjalan itsenäisyyttä, sillä ei Novgorod suojellut ulkomaalaisia muillakaan hallintoalueilla, missä sillä ei ollut omia linnoja eikä sotaväkeä, esim. Pihkovan alueella, joka kuului Novgorodin yhteyteen. Lähde on tulkittava ensi sijassa Novgorodin eikä Suomen historian taustaa vasten katsottuna. Vrt. myös *Kaukiainen* 1974 s. 115, 120—123.
- 10 NPL s. 327. Prišedši Sveja, postaviša gorod na Korel'skoi zemle FMU I n:o 214, 215, 217. Ks. *Kirkinen* 1963 s. 96.
- 11 Ks. esim. *Julku* 1968 a.
- 12 Ks. etenkin *Ulkuna* 1960 ja 1971. *Gallén* 1968. *Lappalainen* 1970 a s. 152.
- 13 Ks. jällempänä luku III. 3.
- 14 *Jaakkola* 1926 s. 211—213. *Ylönen* 1957 s. 109—117.
- 15 *Kemppinen* 1964. *Gallén* 1968 s. 78—83.
- 16 *Lappalainen* 1970 s. 170.
- 17 *Gallén* 1968 Bilaga E s. 214. Sverges traktater IV 16 B, b, s. 82.
- 18 Tästä ks. yhteenvetona *Gallén* 1968 s. 19—38 sekä Gallénin kantana s. 94—102, 150, 162.
- 19 Venäjänkielinen teksti: Samosalo, ruotsink.: Samusaelae, latinank.: Samusala. Ks. *Gallén* 1968 s. 198—199. Sverges traktater I n:o 205 s. 439—449.

- 20 *Uilkuna* 1960 s. 411—413. *Uilkuna* 1971 s. 224—228.
- 21 *Gallén* 1968 s. 92—93. *Lappalainen* 1970 a s. 193—208.
- 22 Ks. järempänä luku II. 4.
- 23 *Pelkonen* 1902 s. 15. *Lappalainen* 1970 a s. 194.
- 24 RA Muscovitica, Gränshandlingar 1536—1559.
- 25 Ks. *Lappalainen* 1970 a s. 192—193. *Uilkuna* 1971 s. 221—233.
- 26 REA n:o 187, 192, 193. Ks. *Lappalainen* mt. s. 210—214. *Uilkuna* 1971 s. 226—228. Talvisalon maastosta ks. Savonlinnan ympäristön kartta v:lta 1802 (VA MH 375/2D3/4).
- 27 Ks. esim. *Jaakkola* 1926 s. 215—218. *Lappalainen* 1970 b I:1 s. 288—320.
- 28 HUFH VIII n:o 8 s. 22; n:o 6. Ks. järempänä luku II. 4.
- 29 *Grönblad*, Nya källor I n:o 65, 66. Sverges traktater III n:o 521; 542 s. 423; IV n:o 16 B, b. FMU VI 4883; VII 5369; VIII 6298 s. 198. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 64—66. *Gallén* 1968 Bilaga E.
- 30 Ks. järempänä luku II.4.
- 31 *Soininen* 1954 s. 35—42. *Lappalainen* 1970 a s. 41.
- 32 Vrt. *Gallén* 1968 s. 92. Ks. *Uilkuna* 1960 s. 413 lähteineen.
- 33 VA MH 375/2D3/4 v. 1802).
- 34 VA MH 169/2D1/2 (v. 1785). *Paloposki* 1966 s. 100—101, 107—110.
- 35 *Uilkuna* 1960 s. 414. *Julku* 1967 s. 68. *Uilkuna* 1971 s. 224.
- 36 *Gallén* 1968 s. 101. Vrt. *Uilkuna* 1960 s. 422—423.
- 37 *Uilkuna* 1960 s. 418—419; 1963 s. 191—192.
- 38 Ks. *Gallén* 1968 s. 124, 153. Bilaga E s. 214.
- 39 BFH III n:o 563 s. 457 (vrt. Kirilske färss-Karelske fors). Eräissä 1500-luvun rajaluetteloissa on Karjalankosken nimen jäljessä selitys "en Ryssefors". Vrt. edellä Samosalon nimen käsittely. Ks. RA Muscovitica, Gränshandlingar 1536—1559.
- 40 Ks. esim. VA MH 88/2D 4/2 (J. Nicklinin kartta). *Julku* 1967 s. 68—69.
- 41 Ks. *Uilkuna* 1960 s. 424—428. *Gallén* 1968 s. 151—155. *Sarvas* 1973 s. 25—28.
- 42 Ks. *Luukko* 1954 s. 78—. *Julku* 1970. *Julku* 1972 s. 62—69. Vrt. *Gallén* 1968 s. 163—166.
- 43 REA n:o 230.
- 44 *Uilkuna* 1949 s. 372—373. *Julku* 1968 a s. 4—5.
- 45 *Julku* 1968 a s. 10, 16. *Julku* 1967 s. 82—83. *Luukko* 1954 s. 82—83.
- 46 *Julku* 1970 s. 1—3.
- 47 *Julku* 1970 s. 4. *Julku* 1967 s. 78, 82. FMU I 727. REA n:o 111, 230.
- 48 PSRL V s. 235.
- 49 Uudet tulkintavaihtoehdot ovat *Julku* 1968 (alue) ja *Uilkuna* 1975 s. 137 (ihmisjoukko).
- 50 NPL s. 374. Ks. *Luukko* 1954 s. 83. *Uilkuna* 1975 s. 138—139.
- 50a *Uilkuna* mt. s. 148.
- 51 Ks. *Kirkinen* 1963 s. 142—145 lähteineen. *Uilkuna* 1967.
- 52 Tähän viittaa tuohikirje n:o 286. Ks. *Kirkinen* 1964 s. 143. Kirjeen käännöksessä on pieni virhe: "ja poslale Korele na Kajano more" pitää olla suomeksi: lähetin karjalaiset Kajaanin merelle.
- 53 Ks. *Kirkinen* 1963 s. 155 lähteineen. *Kuujo* 1958 a s. 53.
- 54 *Kirkinen* 1964 s. 141.
- 55 (RA Pappersbrev före 1400, nr 108.) Sverges traktater I n:o 205 s. 480. *Gallén*

- 1968 Bilaga A.
- 56 (RA K. Vitterhets och Antikvitets Akademiens deposition.). Jaakkola 1926 s. 200 viite 2, s. 245—. *Gallén* 1968 s. 45—47 sekä Bilaga B.
- 57 Ks. esim. *Gallén* mt. Bilaga C—J.
- 58 RA Muscovitica vol. 541: Strödda gränshandlingar. *Gallén* mt. Bilaga C. Ks. järempänä luku III: 2.
- 59 Ks. *Lappalainen* 1970 a s. 65.
- 60 *Pelkonen* 1902 liite C. Kytöjan seudun paikallinen perimätieto väittää seudun rajakiviä Ruotsin ja Venäjän vanhaksi rajaksi.
- 61 Ks. järempänä luku VI. 1.
- 62 Esim. *Gallén* mt. Bilaga F sekä Bilaga H s. 217.
- 63 BFH III n:o 563 s. 457. Ks. *Gallén* 1968 s. 117—118.
- 64 RA Muscovitica. Strödda gränshandlingar, Södra delen af Finland.
- 65 REA n:o 352 s. 262. *Jaakkola* 1926 s. 80—81, 88—89.
- 66 FMU III 2661. Ks. *Ulkuna* 1960 s. 419—421; 1963 s. 193. Tämä vedenjakaja on merkitty selvästi karttaan RA Lantm. lever. 1850 nr. 19: Charta öfver Cuopio Län.
- 67 Suomenkielen nimiarkiston kokoelmissa lähimmät Pahta-nimet ovat Viitasaaren Pahtuuniemi ja Kuusamon Pahtamasuo. Viitasaaren pitäjän koillisnurkka saattaisi tulla kysymykseen, mutta todennäköisesti alkuperäinen Pahtasuo on hävinnyt yllä mainitulta linjalta.
- 68 FMU III 2661. Ks. *Jaakkola* 1926 s. 66—. *Niitemaa* 1955 s. 201—214.
- 69 FMU IV 2903. *Jaakkola* mt. s. 90—93. *Niitemaa* mt. kartta s. 208—209 välissä. *Ulkuna* 1963 s. 193.
- 70 FMU III 2661 s. 389.
- 71 *Gallén* 1968 Bilaga P ja Q.
- 72 Ks. PSRL XXVII s. 97, 266. *Kirkinen* 1963 s. 156—157.
- 73 *Kirkinen* 1963 s. 159—160.
- 74 Svenskt diplomatarium I s. 357. *Jaakkola* 1950 I s. 156. *Julku* 1967 s. 85.
- 75 FMU II 2530. *Jaakkola* mt. s. 179—180. *Kirkinen* 1963 s. 158. *Julku* mt. s. 84—85.
- 76 *Kirkinen* 1963 s. 156—159. *Luukko* 1954 s. 241—245. FMU III 2030.
- 77 Ks. FMU III 2171, 2173, 2213, 2214, 2220, 2223, 2230.
- 78 FMU III 2213, 2214, 2223, 2408, 2410, 2480, 2517, 2520, 2525, 2531. 2543, 2561, 2567, 2574. *Jaakkola* 1959 s. 42—.
- 79 Edellisten lisäksi ks. FMU III 2171. *Jaakkola* 1959 s. 50 lähteineen.
- 80 Ks. *Jaakkola* mt. s. 62—67. PSRL IV s. 213. FMU III 2785.
- 81 *Jaakkola* mt. s. 224 lähteineen.
- 82 FMU IV 3151, 3152. Sverges traktater III n:o 512. *Jaakkola* mt. s. 225—228, 266—267.
- 83 FMU IV 3362. Alamaaksi sanottiin mm. alavaa Äänislahden rantaa. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 31.
- 84 FMU IV 3541: ”ganga raan från Systrene ok till Norrbodn efter besig(le)de breff ok witne.” *Jaakkola* 1959 s. 304—305 näkee karjalaisten rajantarkistusvaatimusten takana jo mahdissa nousevan Moskovan sekä Solovetskin luostarin hahmon, mutta hän liioittelee. Kyseessä oli Novgorodin oma yritys puolustaa karjalaisten etuja. Solovetskin luostari oli tuolloin vielä heikko erakkoluostari eikä se suorittanut mitään tietoista ”innokasta venäläistämistyötä”, kuten Suo-

(Lähdeviitteet sivuille 41—49)

- messä on kuviteltu. Vrt. myös *Jaakkola* 1926 s. 261 sekä *Jaakkolaan* nojautuva *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 39.
- 85 Ks. *Otšerski istorii SSSR, Period feodalisma II* 1955 s. 147.
- 86 Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 40—44. *Rinne* 1947 s. 135—138. *Jaakkola* 1959 s. 304—306.
- 87 Ks. edellä luku I: 2.
- 88 *Sverges traktater III n:o 521. FMU IV 3625, 3733. Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 41—42. *Rinne* mt. s. 137.
- 89 Ks. *Sverges traktater III n:o 521 s. 339.*

II HEIMOSOTAA JA HÄILYVÄÄ RAUHAA

- 1 FMU V 4286.
- 2 FMU IV 2903. Ks. *Luukko* 1954 s. 243—244. *Jaakkola* 1959 s. 224.
- 3 *Luukko* mt. s. 244.
- 4 Ibid. s. 246—247. *Jaakkola* mt. s. 307. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 45—46.
- 5 PSRL IV s. 257.
- 6 *Dosifej* 1847 s. 24.
- 7 FMU IV 3771, 3772. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 46—47.
- 8 Pirkkalaisten Lapin verotusoikeuden vakiintuminen v:n 1270 tienoilla on katsottu ainakin osittain pohjautuvan karjalaisten kanssa tehtyyn sopimukseen (*Jaakkola* 1958 s. 297. *Jaakkola* 1959 s. 422. *Luukko* 1954 s. 77.) Mitään lähteitä sopimuksesta ei kuitenkaan ole säilynyt eikä sopimusta nykytietojen valossa voi pitää edes todennäköisenä. Karjalaiset ja suomalaiset kilpailivat keskenään Lapin verotuksessa ja suomalaisten eteneminen Lappiin jatkui voiman eikä sopimusten varassa.
- 9 *Jaakkola* 1959 s. 307—308. Vrt. *Luukko* 1954 s. 247. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 46—47.
- 10 FMU IV 3813, 3817, 3822, 3823, 3824, 3825, 3827.
- 11 FMU IV 3843.
- 12 *Jaakkola* 1959 s. 308. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 46—47.
- 13 FMU IV 3827.
- 14 *Sverges traktater III n:o 525. FMU V 3900.*
- 15 Ks. edellinen viite sekä *Kirkinen* 1970 a s. 69. Roukkulan eli Rokulskin nimi on ruotsinkielisessä lähteessä ensin Rickelsten, sitten v. 1487 Kolskemo ja v. 1497 Rucolstomi (*Sverges traktater III n:o 525, 535, 549*). Tekstistä käy ilmi, että kyseessä oli nimenomaan Grigori Roukkula, joka mainitaan myös v. 1500 verokirjassa (VIMOIDR XII s. 13). Sen, että rajariitojen tuomarit olivat Käkisalmen linnanpäälliköitä, vahvistavat rinnastus Viipurin vastaavan arvoiseen tuomariin sekä myöhemmin sopimuksen sanamuoto vuodelta 1537 (*Sverges traktater IV n:o 35*).
- 16 FMU V 4148. *Sverges traktater III n:o 535. Suvanto* 1952 s. 77—.
- 17 FMU V 4135.
- 18 Ibid. 4185, 4199, 4213.

- 19 Ibid. 4286 s. 258—259. Rajankäynti oli sovittu kuten tavallista sopimuksen päättymistä edeltäneeseen vuoteen eli talveen 1491—92 eikä talveen 1488, kuten on esitetty. Vrt. *Jaakkola* 1959 s. 421. *Luukko* 1954 s. 249—250.
- 20 FMU V 4396. *Jaakkola* 1959 s. 422. *Suvanto* 1952 s. 149—.
- 21 *Jaakkola* 1959 s. 431—432.
- 22 Očerki istorii SSSR. Period feodalizma II 1955 s. 148.
- 23 FMU V 4598. Huhu Viipurin piirittämisestä selittyy parhaiten yllätyshyökkäyksillä.
- 24 FMU V 4435. *Suvanto* 1952 s. 109—111.
- 25 FMU V 4458, 4460, 4286 s. 259, joka ilmoittaa surmattujen luvun seitsemäksi-toista. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 63—66.
- 26 Sverges traktater III n:o 542. Ks. Ibid., Bihang XIX. FMU V 4453, 4458, 4460, 4471. *Suvanto* 1952 s. 141—.
- 27 Sverges traktater III n:o 542.
- 28 FMU V 4488.
- 29 Ibid. 4500, 4503. Ritarikunta oli silti tehnyt rauhan Venäjän kanssa.
- 30 FMU V 4521. Sverges traktater III, Bihang XIX, s. 701—702. *Grönblad*, *Nya källor* I n:o 66 s. 118—122.
- 31 *Rinne* 1947 s. 132—135.
- 32 *Jaakkola* 1959 s. 438—439.
- 33 *Olaus Magnus* II, XI: 3 korostaa tätä tavoitetta.
- 34 Näistä ks. *Jaakkola* mt. s. 440. *Miljukov* 1901 s. 19—. sekä PSRL VI s. 40; VIII s. 230; Sofijskij vremennik II s. 252.
- 35 FMU VI 4682, 4691, 4692, 4693.
- 36 *Jaakkola* mt. s. 451. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 73—.
- 37 FMU V 4626, VI 4651.
- 38 VIMOIDR XII s. 135—137. *Kuujo* 1958 a s. 58—59.
- 39 *Jaakkola* mt. s. 456—458. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 75—76.
- 40 FMU VI 4657. PSRL VI s. 40; VIII s. 230, 231. Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 171. *Budovnits* 1947 s. 80.
- 41 FMU VI 4656. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 83 lähteineen.
- 42 PSRL VIII s. 231; XXVI s. 290. Letopis Velikoustjužskaja s. 44. FMU VI 4691. Ks. *Luukko* 1954 s. 251—253.
- 43 PSRL XXVI s. 290. Ks. *Kirkinen* 1963 s. 145—147.
- 44 Ks. *Enewald* 1920 karttaliite. *Gallén* 1968 s. 173. *Kirkinen* 1970 a s. 36.
- 45 PSRL VI s. 40; VIII s. 231. FMU VI 4691. Ks. *Gallén* mt. s. 137.
- 46 *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 87 lähteineen.
- 47 FMU VI 4682. Paavi Aleksanteri VI:n bulla on päivätty 22. 6. 1496.
- 48 FMU VI 4694.
- 49 Ibid. 4693 *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 91—92.
- 50 FMU VI 4711, 4712, 4714. *Jaakkola* 1959 s. 468—469.
- 51 FMU 4734. Sverges traktater III n:o 549.
- 52 FMU VI 4773.
- 53 Ibid. 4747, 4757.
- 54 *Jaakkola* 1959 s. 482—483.
- 55 *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 95—97, 99. Ks. FMU VI 4857.
- 56 Ks. Očerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 148—150.
- 57 *Jaakkola* mt. s. 488—. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 97—98.

- 58 FMU VI 4842, 4852. Rinne 1947 s. 130.
59 Jaakkola 1926 s. 115—117. Jaakkola 1959 s. 495—496.
60 Gallén 1968 s. 46—50.
61 Ks. edellä luku I:2.
62 FMU VI 4883. Rinne 1947 s. 130. Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 100.
63 FMU VI 4901: "inter nos vobiscum conscriptum est, vt terram Swecie pariter jnuadere deberemus, et que terre atque aque ab antiquo ad quod dominium spectauerunt, illuc libere redire deberent. Grönblad, Nya källor I n:o 66. Ks. Hjärne 1897 s. 17—18.
64 FMU VI 4918, 4920, 4921, 4925, 4938, 4944.
65 Ibid. 4970 s. 253.
66 Ibid. 4985.
67 Ibid. 4980.
68 Ibid. 4989, 5014.
69 Ibid. 5075 s. 343. Gallén 1968 s. 111.
70 FMU VI 5046.
71 Ibid. 5063, Sverges traktater III n:o 568.
72 Hjärne 1897 s. 18—19.
73 FMU VI 5197, 5202, 5203. Grönblad, Nya källor I n:o 149. Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 109—110.
74 Pohjolan-Pirhonen mt. s. 110.
75 Jaakkola 1959 s. 491. Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 110—111 lähteineen.
76 FMU VI 5306.
77 FMU VII 5369. Ks. Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 115—116.
78 FMU VII 5369, 5372, 5374.
79 Ibid. 5369 s. 14. Pohjolan-Pirhonen mt. s. 117.
80 FMU VII 5385. Pohjolan-Pirhonen mt. s. 118—119.
81 FMU VII 5397. Grönblad, Nya källor I n:o 236.
82 FMU VII 5382. Pohjolan-Pirhonen mt. s. 121—122.
83 Očerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 108. FMU VII 5450.
84 Hjärne 1897 s. 19.
85 Sverges traktater III n:o 577.
86 Ks. Kirkinen 1970 a s. 69, 71.
87 FMU VII 5472, 5485, 5486, 5530.
88 Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 124.
89 FMU VII 5518. Ks. Pohjolan-Pirhonen mt. s. 124—125.
90 FMU VII 5529, 5530, 5536, 5543.
91 Pohjolan-Pirhonen mt. s. 129—134.
92 FMU VII 5619, 5633, 5642, 5644, 5645, 5649.
93 Sverges traktater III n:o 581. SGGD V n:o 60.
94 Sverges traktater III n:o 581 a, s. 640—642. Ks. FMU VII 5682.
95 Ks. Kirkinen 1970 a etenkin luvut V, VII—IX.
96 FMU VII 5711.
97 Sverges traktater III Bihang XXXVI.
98 FMU VII 5896.
99 Vrt. esim. Jaakkola 1959 s. 567—568. Pohjolan-Pirhonen 1973 s. 135—137.
100 FMU VII 5907, 5912, 5913, 5916.
101 Ibid. 5945.

- 102 Vrt. *Jaakkola* mt. s. 569. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 137.
- 103 *Enewald* 1920 s. 28—29. *Kirkinen* 1970 a s. 34—36. *Kirkinen* 1970 b s. 126—129.
- 104 FMU VII 5935. *Mikkola* 1941 s. 108—. *Kirkinen* 1970 a s. 36.
- 105 *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 138.
- 106 FMU VIII 6053.
- 107 Ibid. 6150. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 142—146.
- 108 SGGD V n:o 99. Sverges traktater IV n:o 16. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 12—13.
- 109 FMU VIII 6237, 6255. *Hjärne* 1897 s. 19.
- 110 Ks. jälempänä olevaa selostusta vuoden 1526 neuvotteluista.
- 111 FMU VIII 6336, 6342. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 163—164.
- 112 Sverges traktater IV n:o 16 s. 78, 84. FMU VIII 6290, 6291, 6298.
- 113 FMU VIII 6298 s. 198: Nywatnj, Purowäsi, Sawkoso, Peltazarj, Penisarj, Vähasarj, Lethasarj oc Saruhasarj. Sverges traktater IV n:o 16 b s. 82: Aqua nova, Purowesi, Sawkosari, Peltosari, Peinsari, Vachasari, Lethosari et. Samhisari. HUFH VIII n:o 6: Ny watn, purewesi, Saukosari, pälthasarij, Penisarij, Wehasari, Lethasari och Santhasari.
- 114 Ks. *Gallén* 1968 s. 113 viitteineen. Vrt. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 162—163.
- 115 *Gallén* mt. s. 113. Ks. *Pelkonen* 1902 s. 44—45.
- 116 FMU VIII 6298 s. 198—199. Sverges traktater IV n:o 16 s. 83—84.
- 117 Ibid. sekä HUFH VIII n:o 6.
- 118 FMU VIII 6298 s. 199. Sverges traktater IV n:o 16 b s. 83. Ks. *Luukko* 1954 s. 715.
- 119 Sverges traktater IV n:o 16 c s. 84—88. FMU VIII 6363.
- 120 Sverges traktater IV loc. cit. s. 86—87.
- 121 FMU VIII 6379.
- 122 Tämä viittaa v:n 1300 hyökkäykseen. Kustaa Vaasa totesi, että raja ”skiuter in pa theris land” eli työntyy vastapuolen maalle. Ks. KGR IV s. 128, 411—413. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 164.

III IIVANA JULMAN AIKA KARJALASSA

- 1 Ks. Liitetaulukot 1 ja 2. AM II: 2, Otkaznaja kniga 1/765 n:o 28.
- 2 AM esim. asiakirja s. 68. Ks. *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 111.
- 3 BFH III n:o 56. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 78.
- 4 HUFH VIII n:o 7.
- 5 BFH III n:o 69.
- 6 RA Muscovitica vol. 654: Förhandlingar i Gustav I:s tid. *Gallén* 1968 Bilaga F s. 215.
- 7 *Hjärne* 1897 s. 21—22. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 78.
- 8 *Wieselgren* 1831 IV s. 35. Sverges traktater IV n:o 35 s. 189—190.
- 9 Sverges traktater IV n:o 35 s. 193—194. Nimet kirjoitettu Thorachano, Musgho ja Kosne.

- 10 HUFH VIII n:o 8 s. 19—22. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 180—181.
- 11 RA Muscovitica 1. HUFH VIII n:o 8. Ks. *Jaakkola* 1926 s. 120—121.
- 12 Sverges traktater IV n:o 35. *Mjuller* 1947 s. 46.
- 13 Sverges traktater IV n:o 35 s. 191.
- 14 Sverges traktater IV n:o 35 s. 185—189.
- 15 Uudesta tutkimuksesta ks. esim. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 107, 203—204, *Ibid.* 1973 s. 183. *Juva—Juva* 1967 s. 100—104, 109—118. *Gallén* 1968 esim. s. 116—118.
- 16 Ks. *Soininen* 1961 s. 239—240. *Gallén* 1968 Bilaga P, Q, s. 224—226.
- 17 Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 186—.
- 18 VA 6330: 12. Ks. HUFH VI n:o 147 s. 309. *Soininen* 1961 s. 191—192.
- 19 RA Muscovitica. Gränshandlingar kokoelma sisältää koko joukon 1500-luvun puolivälissä ja sen jälkeenkin tehtyjä kopioita kyseisistä rajaluetteloista.
- 20 KGR XVIII s. 508. *Gallén* 1968 s. 115—116. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 191—192.
- 21 *Soininen* mt. s. 192—193, 187.
- 22 VA 4996 fol. 3. Ks. *ibid.* 4994: 81 v.; 4995: 85—; 4996—4998. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 182—183.
- 23 *Wieselgren* 1831 n:o 1.
- 24 *Pirinen* 1965 s. 132. VA 6134: 35, 75—76 v.; 90 v. —92.
- 25 Ks. viitetaulukko 2.
- 26 Ks. VA 6134: 63 v.; 66—67, 81—81 v. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 191, 198—200.
- 27 *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 203 lähteineen.
- 28 *Ibid.* s. 107.
- 29 *Ibid.* s. 203—204.
- 30 Måns Nilsson ja Gödik Fincke hoitivat seuraavina vuosina laajaa yhteydenpitoa Novgorodiin ja Käkisalmeen. Ks. HUFH I n:o 138—.
- 31 *Gallén* 1968 Bilaga I s. 218. Kopiovariantteja luettelosta sisältää RA:n kokoelma Muscovitica. Gränshandlingar 1323—1606.
- 32 HUFH I n:o 138, 139.
- 33 *Ibid.* 146. Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 121—124.
- 34 HUFH I n:o 139, 140, 143, 147, 152.
- 35 *Ibid.* n:o 148, 149.
- 36 *Ibid.* n:o 151.
- 37 *Ibid.* n:o 153—157.
- 38 *Ibid.* n:o 162. Paikat ovat ruotsinnoksessa ”ij Coneuewadhe och Bistrosalme”.
- 39 BFH III n:o 563 s. 457—458.
- 40 VA 6139: 15 v.; 16 v.; 19, 22, 27.
- 41 HUFH II n:o 172, 174.
- 42 *Ibid.* n:o 177.
- 43 KGR XVIII s. 508.
- 44 VA 5017: 37 v. -48.
- 45 HUFH I n:o 164 s. 313; VII n:o 123—126. *Pirinen* 1965 s. 133—134.
- 46 HUFH IX n:o 20.
- 47 Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 206—.
- 48 HUFH II n:o 183. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 216.
- 49 HUFH I n:o 164.
- 50 KGR XVII s. 585.
- 51 HUFH I n:o 164. Kurialan kylää ei ole 1560-luvun asutusluettelossa.

- 52 *Gallén* 1968 Bilaga H s. 217.
53 Ibid. s. 314—315. Vrt. *Gallén* 1968 Bilaga H s. 216—217.
54 *Gallén* 1968 loc. cit.: nimet ovat Petelä sari ja Affuitnsalo.
55 *Gallén* 1968 loc. cit. HUFH I n:o 164. Ks. Suomen asutus 1560-luvulla. Kylä-luettelot (1973) s. 210, 230—233, 235, 236.
56 AM 1909 II: 2, Otkaznaja kniga 1/765 n:o 28. Ks. Liitetaulukko 2.
57 BFH III n:o 563 s. 457. Ks. *Pirinen* 1965 s. 134.
58 Ks. *Luukko* 1954 s. 366—. *Soininen* 1961 s. 209, 241.
59 KGR XVII s. 179. Ks. *Luukko* 1954 s. 718.
60 *Julku* 1968 a s. 13—21, 29, 51.
61 RA Muscovitica vol. 541: Strödda gränshandlingar. Södra delen av Finland. Sverges traktater I n:o 205 s. 500. *Gallén* 1968 Bilaga C, s. 212. Ks. ibid. s. 48.
62 Tästä oli RA:n asiantuntija, arkistonhoitaja L.-O. Skoglund täysin samaa mieltä allekirjoittaneen kanssa.
63 RA em. kokoelma ja asiakirjaryhmä: "Hvita Haffuedz strandh ifrå Petzi Clöster til Kuolensw hws".
64 Ks. Suomen asutus 1560-luvulla. Kartasto (1973), kartat 7 ja 8.
65 KGR XX s. 335—336.
66 RA Muscovitica; Gränshandlingar 1323—1606. Gränshandlingar 1536—1559. Ks. *Luukko* 1954 s. 720—723.
67 *Gallén* 1968 Bilaga P s. 225. Vrt. FMU V 4286 s. 257—258.
68 RA Muscovitica, Strödda gränshandlingar. Norra delen av Finland. *Gallén* 1968 Bilaga P s. 224—225.
69 RA Muscovitica, Strödda gränshandlingar. Norra delen av Finland. *Gallén* mt. Bilaga Q s. 225.
70 Edellisen lisäksi ks. *Gallén* mt. Bilaga R s. 228.
71 RA Muscovitica, Gränshandlingar 1536—1559. *Gallén* mt. Bilaga S.
72 RA Muscovitica, Strödda gränshandlingar. Ks. *Gallén* 1968 Bilaga Q s. 226.
73 RA Muscovitica, Gränshandlingar 1536—1559. *Gallén* mt. Bilaga T. luettelosta on useita kopioita.
74 *Gallén* mt. s. 124.
75 RA Muscovitica, Gränshandlingar 1536—1559. HRSH 39 s. 107—112. *Gallén* 1968 Bilaga U s. 233—234.
76 KGR XXVIII s. 203. *Gallén* 1968 s. 53.
77 RA Muscovitica, Gränshandlingar 1561—1606. *Gallén* 1968 Bilaga J s. 220.
78 KGR XXIX s. 111—114.
79 Esim. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 205. *Juva—Juva* 1967 s. 109. A. Viljannin erikoistutkimuksessa (1957) on monipuolisempi analyysi.
80 RA Muscovitica, Förhandlingar 1550, 1513, etc. (Tidösamlingen). Ks. karttakuvaa. *Jaakkola* 1926 s. 202—203.
81 BFH III n:o 563 s. 450.
82 *Uiljanti* 1957 s. 350—359.
83 VA 5060: 26 v.
84 *Uiljanti* mt. s. 372—374.
85 Ibid. s. 355.
86 *Hjärne* 1884 s. 2—3. Vrt. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 223.
87 *Uiljanti* mt. s. 384—385.
88 MIK n:o 74.

- 89 Ibid. s. 175.
- 90 *Uiljanti* mt. s. 392—400.
- 91 MIK n:o 74.
- 92 HUFH VIII n:o 94.
- 93 HUFH VIII n:o 110, 111, 114.
- 94 KGR XXV s. 324, 368.
- 95 HUFH III n:o 142 s. 347. Ks. *Luukko* 1954 s. 723—724.
- 96 *Luukko* 1954 s. 723—725.
- 97 Ibid. s. 725—726.
- 98 *Uiljanti* 1957 s. 432—436, 441—.
- 99 HUFH III n:o 127.
- 100 Ibid. n:o 142 s. 342—343.
- 101 Ks. karttapiirroksat RA *Oxenstiernska samlingen*. *Muscovitica*, *Tidösamlingen*.
- 102 *Miljukov* 1901 s. 176.
- 103 DAI I n:o 63. MIK n:o 77, 79. DAI I n:o 70, V; 73.
- 104 DAI I n:o 67.
- 105 MIK n:o 80. HUFH III n:o 142.
- 106 *Miljukov* 1901 s. 178—180. Vasilii Gundorinpoika Teterin oli nimestä päätellen suomensukuinen.
- 107 Ks. esim. *Pirinen* 1965 s. 134—135.
- 108 *Uiljanti* 1957 s. 531—534, 731—732.
- 109 *Pirinen* 1965 s. 135—136. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 237—240.
- 110 HUFH IV n:o 70. *Pirinen* 1965 s. 135—136. *Kuujo* 1958 a s. 78.
- 111 HUFH IV n:o 69, 76.
- 112 HUFH IV n:o 73. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 243—244.
- 113 HUFH IV n:o 52, 80. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 245—246.
- 114 HUFH IV n:o 90. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 246—247.
- 115 HUFH IV n:o 111, 100. *Pirinen* 1965 s. 136.
- 116 HUFH IV n:o 104, 106, 110, 111. *Kuujo* 1958 a s. 78. *Pirinen* 1965 s. 136—137.
- 117 *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 250—251.
- 118 Ibid. s. 252—253. Vrt. HUFH IV n:o 92 s. 183.
- 119 *Hjärne* 1884 s. 2—. SIRIO 129 n:o 1.
- 120 HUFH IX n:o 24 s. 105—107.
- 121 *Uiljanti* mt. s. 655—656. SIRIO 129 n:o 1. *Hjärne* mt. loc. cit.
- 122 BFH III n:o 442. *Wieselgren* 1831 IV s. 41—.
- 123 Neuvotteluista ks. RA *Muscovitica* 8. SIRIO 129 n:o 2—5. Sopimusteksti: Sverges traktater IV n:o 46. Ks. *Hjärne* 1884 s. 50—58.
- 124 Ks. *Kirkinen* 1970 a luvut II ja VII.
- 125 Ks. esim. Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 298—.
- 126 Hukkunut Dimitri oli Iivanan poika avioliitosta Anastasia Romanovan kanssa. Uglitsissa v. 1591 surmansa saanut kruununperijä Dimitri taas oli Iivanan poika avioliitosta Maria Feodorovnan kanssa.
- 127 MIK n:o 86.
- 128 Tapahtumasta kertovat Simon van Salingen (s. 346) ja Heinrich von Staden (s. 134). Ks. *Mjuller* 1947 s. 51—52. *Savitš* 1927 s. 59—60, 73, 223.
- 129 SGKE II n:o 138 col. 461. Sanonta "i ot Dvinskogo isku" tarkoittaa, että riita oli koskenut veroja, jotka nyt kiskottiin väkivalloin.
- 130 *Dosifej* (1847) s. 36—37. *Savitš* 1927 s. 53—54.

- 131 AM II: 2 Otkaznaja kniga 1/765 n:o 28. *Kuujo* 1964. Ks. liitetaulukko 2.
132 Otšerki istorii Karelii I 1957 s. 81.
133 *Kuujo* 1964 s. 74.
134 Sverges traktater IV n:o 46. *Hjärne* 1884 s. 52. *Gallén* 1968 s. 117 ilmoittaa vuodeksi 1558, mutta kyseessä on painovirhe.
135 KGR XVIII s. 203. *Gallén* 1968 s. 50.
136 *Gallén* 1968 Bilaga N s. 222—223.
137 Ks. *Gallén* mt. s. 45—50. KGR XXIX s. 110—111.
138 BFH III n:o 563. Kaksinumeroiset vuosiluvut on ruotsinkielisessä käännöksessä tulkittu Ruotsin ajanlaskun mukaan, mikä käy ilmi siitä, että ne eivät koskaan mene vuoden 59 (eli 1559) yli. Venäläisen ajanlaskun merkitsemistavan mukaan esim. v. 1550 olisi 7058 ja 1552 olisi 7060.
139 *Gallén* 1968 Bilaga N.
140 BFH III n:o 563 s. 453. *Gallén* mt. s. 73 käyttää ruotsalaislähteistä johdettua muotoa Orjansaari, mutta oikea muoto on Orinsaari, joka esiintyy jo v. 1500 verokirjassa muodossa "Vorin ostrov" (VIMOIDR XII, 1852 s. 87—88).
141 *Gallén* mt. Bilaga N.
142 *Ylönen* 1957 s. 109.
143 Ks. *Gallén* 1968 s. 82. Sen sijaan *Gallén* on oikeassa todetessaan, että Ronimus on sijoittanut useita kyliä virheellisesti liian länteen, kuten Rurikjärvi, Kopsala ja Hiidenjärvi.
144 Ks. *Ylönen* 1957 s. 156—. *Lappalainen* 1970 b s. 179—, 389—395, etenkin kartta s. 393.
145 BFH III n:o 563 s. 455—456. Loetho träsk on vaikea tulkita Pien-Torsajärveksi (*Gallén* mt. s. 84), mutta äänteellisesti ja maantieteellisesti sopii hyvin Loitumajärveksi.
146 Valitustekstin käännöksen "Dalaxeby" tarkoittaa termiä "Koitzalax", joka esiintyy 1580-luvun verokirjassa.
147 Suomenkielinen nimiarkisto ei tunne valituksessa mainittuja lampia (s. 456). "Sasku träsk" voisi äänteellisesti olla **Soskuan lampi**, mutta esim. "Szåwinlaxi" ei voi olla Soanlahti, joka on Kiteenkin itäpuolella.
148 *Gallén* mt. s. 85, vrt. s. 29, 55.
149 BFH III n:o 563 s. 456—457.
150 Ibid. s. 457.
151 Vrt. *Gallén* 1968 s. 117.
152 Vrt. *Pirinen* 1965 s. 133. *Gallén* mt. s. 117.
153 Ks. edellä luku I: 4 lähteineen.
154 Ks. *Gallén* 1968 Bilaga E.
155 Ks. *Saloheimo* 1971: Kylä- ja pitäjäkartat: Rautavaaran asutus 1600-luvulla.
156 *Jaakkola* 1926 s. 252. *Gallén* mt. s. 117, 214.
157 BFH III n:o 563 s. 457—458. *Pelkonen* 1902 s. 357. *Pirinen* 1965 s. 133. Suomen asutus 1560-luvulla. Kartasto. karttalehdet 5 ja 6. Vrt. *Kilpeläinen—Hintikka—Saloheimo* 1958 s. 58.
158 *Luukko* 1954 s. 661—662.
159 KGR XXIX s. 263—264.
160 Ibid. s. 271—272.

IV TAISTELU KARJALAN OMISTUKSESTA

- 1 Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 372—373. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 245—.
- 2 *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 261—263.
- 3 SIRIO 129 n:o 4.
- 4 Ibid. n:o 5.
- 5 Ibid. n:o 6, 7.
- 6 Sverges traktater IV n:o 54. SIRIO 129 n:o 8, 9, 10.
- 7 Venäjän puolelta ei ole säilynyt mainintoja v. 1559 valituskirjeen lisäksi. Suomen puolelta ks. KGR XXIX s. 229—231, 251, 665.
- 8 VA 6330: 12.
- 9 HUFH X n:o 9.
- 10 VA Erik XIV:s registratur fol. 21, 239.
- 11 *Attnan* 1944 s. 122—124. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 242—245.
- 12 Sverges traktater IV n:o 59. *Pohjolan-Pirhonen* mt s. 296—297.
- 13 Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 379.
- 14 SIRIO 129 n:o 12. Sverges traktater IV, Bihang XII s. 538—551. Ks. *Hjärne* 1897 s. 68—. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 297—298. Ks. myös En svensk beskickning till Ryssland under Erik XIV:s regering. Historisk tidskrift (Stockholm) 1887 s. 325—341.
- 15 Sverges traktater IV, Bihang XII c, d ja e.
- 16 SIRIO 129 n:o 13, 14, 15. Ks. *Denker* 1963. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 329—330.
- 17 Ed. lisäksi ks. Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 382—384.
- 18 Ks. Liitetaulukko 2.
- 19 AM II: 2, Otkaznaja kniga 1/765 n:o 28. Lähteessä luetellaan hävityksiä myös aikaisemmilta vuosilta, mutta sitä voi virallisen tehtävänsä vuoksi pitää melko luotettavana.
- 20 Ed. lisäksi ks. *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 113.
- 21 VA 5367: 14, 23.
- 22 *Tawaststjerna* 1918—20 s. 42. Tawaststjernan laajat tutkimukset vuosien 1570—95 sodasta ovat osoittautuneet tapausten kuvauksilta luotettaviksi, joten niitä on käytetty uusimman tutkimuksen rinnalla laajasti hyväksi sodan kuvauksessa. Tietoja on täsmennetty, missä siihen on ollut aihetta; uutta on etenkin venäläisten lähteiden anti.
- 23 *Tawaststjerna* mt. s. 42—44. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 333—334. *Tihomirov* 1951 s. 225.
- 24 VA Johan III:s registratur 1571 fol. 214 v., 356.
- 25 *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 314—315.
- 26 *Tawaststjerna* mt. s. 53.
- 27 Ibid. s. 58—62.
- 28 SIRIO 129 n:o 15.
- 29 Retken kuvaus on RA Krigshistoriska handlingar V: 2 Anders Larsson till Bertill Eriksson 13. 1. 1573.
- 30 Ks. taulukko v. 1568—69 verokirjasta, *Kirkinen* 1970 a s. 21 ja AM II: 2, Otkaznaja kniga 218/982 s. 372.
- 31 Ks. toiseksi edellinen viite. Poltetut kirkot olivat Kurkijoen pogaattila. Luostari oli Lapinlahden tai Kannanlahden luostari.
- 32 *Pirinen* 1965 s. 139.

- 33 *Tawaststjerna* mt. s. 455. *Luukko* 1954 s. 729. *Pirinen* mt. s. 138. Suomalaiset kertoivat karjalaisjoukon käsittäneen 1700 miestä, mutta suomalaisosaston voiton helppous osoittaa määrää suuresti liioitellun.
- 34 *Dosifej* 1847 s. 38. Ks. *Luukko* mt. s. 728.
- 35 *Johnsen* 1923 s. 86—88.
- 36 SIRIO 129 n:o 17. Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 108—.
- 37 *Tawaststjerna* mt. s. 71—72, 455—456. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 317.
- 38 *Pirinen* 1965 s. 138—139. *Tawaststjerna* mt. s. 114.
- 39 *Tawaststjerna* mt. s. 115—. SIRIO 129 n:o 18, 19, 20. HRSH XXXVI: II n:o 6, 7. Sverges traktater V: I n:o 5.
- 40 SIRIO 129 n:o 20, s. 281, 283.
- 41 *Luukko* 1954 s. 730.
- 42 Ibid. s. 731.
- 43 SIRIO 129 n:o 21.
- 44 *Tawaststjerna* 1918—20 s. 167—172.
- 45 Ibid. s. 197, 193—196.
- 46 H. Horn till A. Tavast 17. 1. 1578; VA Tavastien kokoelma.
- 47 H. Horn till Arvid Tavast 17. 1. 1578; VA em. kok. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 328—329.
- 48 *Tawaststjerna* mt. 211—213, 457.
- 49 VA 6512: 65—66.
- 50 MIK n:o 185.
- 51 MIK n:o 183.
- 52 VA 6505: 17 v., 46 v., 49 v. H. Horn till A. Tavast 2. 3. 1578; VA Tavastien kokoelma.
- 53 *Tawaststjerna* mt. s. 215.
- 54 *Ylönen* 1957 s. 441.
- 55 *Luukko* 1954 s. 734—735.
- 56 VA Johan III:s Registratur 1588 fol. 332 (6. 5. 1588).
- 57 PKOP s. 181, 189, 225.
- 58 *Dosifej* 1847 s. 38—39. MIK n:o 224. *Savitš* 1927 s. 55.
- 59 Clas Fleming till Johan III, 9. 3. 1581; VA Grönbladin kokoelma IX: 18 v.—19, (RA Livonica 442). Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 465. "Rugavara" on merkitty eräisiin 1600-luvun karttoihin suunnilleen Rukajärven seutuja vastaavaan kohtaan. Esim. HYK N. 53 (P. Schenk) ja N. 54 (N. Witzen—F. de Fer).
- 60 AAE I n:o 303.
- 61 *Nevolin* 1853 *Priloženie* VI s. 168. Solovetskin kronikan mukaan linnake tehtiin vasta 1584, mutta koska se v. 1582—83 verokirjassa kuvataan jo vaurioituneena, se on tehty aikaisemmin (*Dosifej* 1847 s. 42). *Savitš* lieenee oikeassa päätellessään, että se tehtiin vuosina 1578—79 (*Savitš* 1927 s. 57).
- 62 *Tawaststjerna* mt. 219—226.
- 63 Ibid. s. 457—458. Ks. VA Johan III:s registratur 1578—79 fol. 59., 147 v. VA 6516: 71; 6522: 35 v. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 331—332.
- 64—65 *Dosifej* 1847 s. 39. MIK n:o 259, 260, s. 320. *Luukko* 1954 s. 737 arvelee, ettei joukko päässyt hävittämään aluetta, mutta asiakirjat todistavat melko laajaa hävitystä tapahtuneen.
- 66 *Luukko* mt. s. 737. *Tawaststjerna* mt. s. 485.
- 67 *Tawaststjerna* mt. s. 227—.

- 68 Ibid. s. 458—459.
- 69 Ibid. s. 459. *Pirinen* 1965 s. 139—140. VA 6521: 2 v., 4, 5 v., 7 v. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 333.
- 70 Ks. ed. luku IV. 3. *Savits* 1927 s. 55—56.
- 71 *Luukko* mt. s. 737. Säräisniemellä poltettu yksi talo ei todista paluumatkan tahtuneen Oulujärven eteläpuolitse. Kysessä lienee erillisen osaston vierailu.
- 72 H. Horn till A. Tavast 17. 7. 1579; VA Tavastien kokoelma.
- 73 Cl. Fleming till Johan III 27. 9. 1579, BFH V s. 175—178. *Tawaststjerna* mt. s. 459—460. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 333—334.
- 74 H. Larson till Johan III 4. 10. 1579, VA Grönbladin kok. IX: 171 v. — 172 (RA Livonica 442). *Tawaststjerna* mt. s. 464.
- 75 T. G. Aminoff: Karjala lännen etuvartiona (Helsinki 1943) s. 173.
- 76 *Attman* 1944 s. 415.
- 77 Ibid. s. 271—272.
- 78 Ibid. s. 280. *Tawaststjerna* mt. s. 214.
- 79 RA Krigshistoriska handlingar V: 2. H. von Staden (1930) s. 147—161, 211—216. *Tawaststjerna* mt. s. 328 viite 2.
- 80 *Attman* 1944 s. 281. *Tawaststjerna* mt. s. 243, 262—, 325—327.
- 81 *Tawaststjerna* mt. s. luvut XVI—XVII.
- 82 Ibid. s. 274.
- 83 VA Johan III:s registratur 1579 fol. 217, 278 v.
- 84 *Tawaststjerna* mt. s. 486. *Luukko* mt. s. 738—739.
- 85 Ks. AAE I n:o 303. *Luukko* mt. s. 739.
- 86 AAE loc. cit. *Luukko* mt. s. 739—740.
- 87 *Luukko* mt. 740—741.
- 88 *Tawaststjerna* mt. s. 280. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 336.
- 89 *Lossius* 1882 n:o 34, 35. *Tawaststjerna* mt. s. 277—279. Ks. *Journet* 1958 s. 5—10.
- 90 Ks. edellä luku IV: 3.—4. *Tawaststjerna* mt. s. 273—275.
- 91 Ks. *Kuujo* 1958 b s. 27—28. *Tawaststjerna* mt. s. 283—, 502—503. *Gromov* etc. 1960 s. 21—22.
- 92 *Tawaststjerna* mt. s. 283—286.
- 93 Kuvaus Käkisalmen valloituksesta sisältyy Pontus de la Gardien raporttiin kuningas Juhana III:lle 7. 11. 1580 (RA Livonica 442), painettuna: HRSH XXXVI: II: n:o 21 sekä *Lossius* 1882 n:o 36.
- 94 Ks. edell. viite. Ryöstön myönsivät päälliköt seuraavana vuonna: J. Diriksson till Johan III i Juni 1581 sekä B. Johansson till Johan III 29. 6. 1581; VA Grönbladin kok. IX: 13—16 v., 135 v.—136 (RA Livonica 442).
- 95 *Lossius* mt. n:o 38. *Tawaststjerna* mt. s. 291.
- 96 *Tawaststjerna* mt. s. 292, 494—. *Lossius* mt. n:o 40.
- 97 J. Diriksson till Johan III i Juni 1581, VA em. kokoelma IX: 135 v.—136.
- 98 *Tawaststjerna* mt. s. 465—467. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 338—339.
- 99 *Nevolin* 1853 Priloženie VI s. 155—160, 179. GBL fond 178 n:o 6632 fol. 191, 199.
- 100 CL. Flemming till Johan III 9. 3. 1581; VA Grönbladin kok. IX: 18 v.—19 (RA Livonica 442). *Tawaststjerna* mt. s. 466—467. *Nevolin* 1853 Priloženie VI s. 160.
- 101 *Tawaststjerna* mt. s. 533. *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 115—120. Ks. esim. *Immo-*

- nen 1958 s. 85—86.
- 102 *Tawaststjerna* mt. s. 309—310.
- 103 Ibid. s. 319.
- 104 Ibid. s. 328.
- 105 Ibid. s. 342, 360—361.
- 106 M. Olsson etc. till Johan III 24. 7. 1581; VA Grönbladin kok. IX: 138 v.—139 (RA Livonica 442). Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 534—536.
- 107 *Nevolin* 1853 Priloženie VI s. 156, 150.
- 108 Lars Torstensson etc. till Johan III 13. 8. 1581; VA em. kok. IX: 141—141 v. VA 5497: 10, 22. *Nevolin* 1853 Priloženie VI s. 148—149.
- 109 B. Johansson till Johan III 29. 6. 1581; VA em. kok. IX: 136. Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 536—537. *Kuujo* 1958 b s. 31.
- 110 Edellisen viitteen lisäksi ks. J. Diriksson till Johan III 29. 6. 1581; VA em. kok. IX: 137—137 v.
- 111 L. Torstenson etc. till Johan III 13. 8. 1581 sekä 9. 9. 1581 Sedel nr. 2; VA em. kok. IX: 141—141 v. ja 143 v. *Tawaststjerna* mt. s. 536—537. Siinä tekijä mainitsee hyökkääjien päälliköksi Okul Pervoi -nimisen miehen. Tämä on tosiasiassa kaksi henkilöä, Okul ja Pervoi, jotka olivat todennäköisesti karjalaisten johtomiehiä.
- 112 L. Torstenson etc. till Johan III 13. 8. 1581; VA em. kok. IX: 141 v. H. Horn till A. Tavast 2. 8. 1582; VA Tavastien kok. Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 537.
- 113 Ks. edell. viitteessä mainittu L. Torstensonin etc. kirje Juhana III:lle.
- 114 L. Torstenson etc. till Johan III 9. 9. 1581; VA Grönbladin kok. IX: 142 v. (RA Livonica 442).
- 115 L. Torstenson till Johan III 25. 11. 1581; VA em. kok. IX: 145—145 v. *Tawaststjerna* mt. s. 538—539. VA 5493: 36.
- 116 VA 6536: 21 v., 26 v.; 6537: 65 v.; 6531: 5; 6546: 5.
- 117 AAE I n:o 310.
- 118 *Luukko* 1954 s. 741—744. Luukon päätelmä, että ”venäläisten” tarkoituksena oli koko Pohjanmaan asutuksen tuhoaminen on liioittelua. Sellainen tavoite ei näy lähteissä eikä sovi johdonmukaisesti sotatoimien kokonaiskuvaan.
- 119 *Tawaststjerna* mt. s. 268—269, 330—331.
- 120 Ibid. s. 269—270. Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 392. *Liisi Karttunen*: Antonio Possevino, un diplomate pontifical au XVIe siècle (Lausanne 1908).
- 121 *Tawaststjerna* mt. s. 332—335.
- 122 E. Tönnesson till Johan III 26. 8. 1582; VA Grönbladin kok. IX: 41 (RA Livonica 442).
- 123 B. Johansson och J. Dirichsson till Johan III 6. 6. 1582; VA em. kok. IX: 146.
- 124 VA 5514: 6, 19 v.
- 125 Toiseksi edellisen viitteen lisäksi ks. VA 5513: 35 v.
- 126 B. Johansson och J. Dirichsson till Johan III 6. 6. 1582; VA Grönbladin kok. IX: 146 v. (RA Livonica 442).
- 127 *Tawaststjerna* mt. s. 366—367. AM II: 2, Otkaznaja kniga 218/982 s. 365.
- 128 HRSH XXXVI: II n:o 27 s. 295.
- 129 *Tawaststjerna* mt. s. 367—373.
- 130 Ibid. s. 373.
- 131 Ibid. s. 374—375.

(Lähdeviitteet sivuille 148—155)

- 132 Ibid. s. 381—. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 347—348. Sverges traktater V: 1 n:o 7.
133 *Tawaststjerna* mt. s. 385—. RA Muscovitica 5.
134 Sverges traktater V: 1 n:o 8. Ks. SIRIO 129 n:o 22—25. RA Muscovitica 5. HRSH XXXVI: II n:o 31, 32. *Tawaststjerna* mt. s. 389—.

V RUOTSIN MIEHITYSVALTA KARJALASSA

- 1 *Lossius* 1882 n:o 40, P.s. 5. *Tawaststjerna* 1918—20 s. 292, 494—500. Isännistön kirjeenvaihtoa on runsaasti jäljenteinä VA Grönbladin kokoelma IX:ssä.
2 *Tawaststjerna* mt. s. 561. *Pirinen* 1965 s. 140—142. Läänin pohjoisosista ei saatu myöskään veroja, kuten tilikirjat osoittavat.
3 Voutien henkilötiedoista ks. *Kiuasmaa* 1968: Henkilöluettelo.
4 Nimet näkyvät tilikirjoista. Ks. myös *Tawaststjerna* mt. 499—501. *Kuujo* 1959 s. 43. *Korhonen* 1953 s. 18.
5 Näistä ks. Liitetaulukko 4.
6 Ks. *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 121 lähteineen.
7 E. Tönneson till Johan III 15. 2. 1591; VA Grönbladin kok. IX: 181 (RA Livonica 444).
8 *Korhonen* 1953 s. 18—19.
9 KA Finska cameralia 4: 1. Ks. Liitetaulukko.
10 Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 17. *Tawaststjerna* mt. s. 565—567 antaa hiukan tästä poikkeavia lukuja, mutta hän on ottanut luetteloista vain kirjurien merkitsemät summat. Yksityiskohtainen taloluettelo antaa tarkemmat luvut. Tosin vv. 1581—90 on vain verosavujen luetteloja ja vasta 1591 lähtien kaikkien asuttujen talojen luettelo, joten sitä ennen saadut luvut ovat hiukan todellista pienemmät. Koska taloista eräät olivat verovapaat ja eräät laskettiin puolisavuiksi, eroavuus ei ole suuri.
11 KA Finska cameralia 4: 1. (Käkisalmen linnan ja läänin manttaaliluettelo ja autioluettelo v. 1586.) Pajarintaloista kolme on merkitty puolikkaiksi eli osittain käytössä olleiksi tai pieniksi. Ne on silti laskettu kokonaisyksiköiksi taulukoissa.
12 Ks. Liitetaulukko 4. Kyliä on yhdistelty v. 1581—82, niin että määriä ei voi critellä kaikista kappeleista.
13 *Tawaststjerna* mt. s. 501, 519.
14 Ks. *Kirkinen* 1970 a. Liite 5, s. 262.
15 VA 5497: 49 v. Ks. *Immonen* 1958 s. 106.
16 VA 5530: 39; 5546: 42 v.; 5562: 9.
17 RA Militaria IV: 7 fol. 278 v.
18 *Kuujo* 1959 s. 40.
19 Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 227.
20 *Mjuller* 1947 s. 58.
21 *Grekov* 1960 s. 166.
22 Ibid. s. 359.
23 *Mjuller* mt. s. 55—57.

- 24 *Mjuller* mt. s. 102.
- 25 *Nevolin* 1853 Priloženie VI s. 167.
- 26 Ks. esim. *Tarkiainen* 1974 s. 26—27.
- 27 KA Finska cameralia 4: 1.
- 28 Ibid. Ks. myös VA 5514: 2. *Kuujo* 1959 s. 41—45.
- 29 KA Finska cameralia 4: 1.
- 30 *Kuujo* 1959 s. 43.
- 31 H. Matsson Huggut till Johann III 26. 5. 1587; VA Grönbladin kok. IX: 161 v. (RA Livonica 442).
- 32 *Tawaststjerna* mt. s. 572—573.
- 33 KA Finska cameralia 4: 1. *Tawaststjerna* mt. s. 572.
- 34 *Tawaststjerna* mt. 568—569. Raudun historia 1965 s. 37—38.
- 35 E. Bertilsson och J. Diriksson till Johan III 14. 6. 1584; VA Grönbladin kok. IX: 150 (RA Livonica 442).
- 36 H. Huggut till Johan III 26. 5. 1587; VA em. kok. IX: 161 v. (RA Livonica 442).
- 37 KA Finska cameralia 4: 1. VA 5623, 5638, 5667. *Korhonen* 1953 s. 19.
- 38 *Tawaststjerna* mt. s. 569.
- 39 Ks. VA 5530: 6 v.; 5546: 8, 81 v.
- 40 Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 90—91.
- 41 VA 5609: 18.
- 42 Esim. VA 5497: 11, 26; 5530: 40; 5594: 45; 5623: 60; 5747: 45.
- 43 *Kuujo* 1958 b s. 34.
- 44 VA 5594: 26 v. Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 541.
- 45 Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 92.
- 46 Ks. *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 125. VA 6471: 19 v.; 6486: 23.
- 47 VA 6513: 37, 142 v.
- 48 VA 6463: 93. RA Kansliets ing. diar. 5, 1580.
- 49 VA Johan III:s registratur 1583, fol. 259.
- 50 Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 119—120.
- 51 VA 5336: 20; 5382: 75; 5419: 6 v.; 5716: 25.
- 52 J. Diriksson till Johan III i Juni 1581; VA Grönbladin kok. IX: 135—135 v. (RA Livonica 442).
- 53 *Kuujo* 1958 b s. 33—34.
- 54 Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 85.
- 55 VA 5579, 5562, 5609, 5638.
- 56 VA 5640.
- 57 *Kuujo* 1958 b s. 34. VA 5714: 5—6.
- 58 E. Tönnesson till Johan III 30. 11. 1588; VA Grönbladin kok. IX: 32 v.—33 (RA Livonica 442).
- 59 VA 5642: 37 v. E. Tönnesson till Johan III 26. 8. 1582; L. Torstensson till Johan III 12. 8. 1583; VA em. kok. IX: 40—41, 148 v.
- 60 *Immonen* 1958 s. 200. *Kirkinen* 1970 a s. 81—82.
- 61 Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 103.
- 62 L. Torstensson till Johan III 12. 8. 1583; E. Bertilsson och J. Diriksson till Johan III 1. 6. 1584; E. Tönnesson till Johan III 30. 11. 1588 ja 26. 8. 1589; VA Grönbladin kok. IX: 148—148 v., 150, 33, 40—41 (RA Livonica 442).
- 63 VA 5513: 35 v.; 5497: 10; 5546: 17 v.

(Lähdeviitteet sivuille 164—171)

- 64 VA 5497: 22 v.; 5546: 17 v.; 5579: 5 v.
65 VA 6497: 23 v.—24. Ks. myös 6498: 34; 6505: 7 v., 21; 6506: 26 v.—30; 6513: 22, 34 v.—44; 6523: 23, 36.
66 Esim. VA 6531: 39; 6538: 24; 6546: 33; 6554: 29; 6568: 32; 6577: 27; 6593: 25.
67 VA 6575: 40.
68 VA 5497: 10—10 v., 49 v.; 5530: 13. KA Finska cameralia: Manttalet av Kexholms län 1586. *Tawaststjerna* mt. s. 541.
69 Edell. lisäksi VA 5562: 15 v.: 5579: 12; 5594: 22 v. VA Grönbladin kok. IX: 210 v., 30.
70 Edell. lisäksi VA 5513: 13 v.—14 v.; 5546: 17—17 v., 42 v.; 5562: 9, 15—15 v.; 5579: 6—6 v. 18 v.—19; 5594: 5, 22 v.: 5609: 11; 5653: 19, 36; ja myös 5682, 5698, 5699, 5732.
71 RA: Krigshistoriska handlingar 5: 2: H. Melchersons bref, oct. 1587.
72 VA 5532: 28, 40. Ks. mm. 5474: 25 v., 41 v; 5486: 138 v.; 5501: 170 v.
73 Esim. Tapani Ryssä ja Savva: VA 5611: 37, 96 v.; 5626: 23 v.; 5641: 34.
74 *Tawaststjerna* mt. 541—542.
75 Ibid. s. 668—675.
76 Ibid. s. 677. Ks. *Lossius* 1882 n:o 36, 38, 40.
77 *Tawaststjerna* mt. s. 677—679.
78 Ibid. s. 683. Ks. *Immonen* 1958 s. 92—93.
79 HRSH XXXVI: II n:o 21.
80 B. Johansson till Johan III 19. 9. 1584; VA Grönbladin kok. IX: 154 (RA Livonica 442). *Tawaststjerna* mt. s. 557. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 352 viite 971.
81 H. Matsson Huggut till Johan III 26. 5. 1587; VA em. kok. IX: 161.
82 *Tawaststjerna* mt. s. 560—561.
83 *Kirkinen* 1970 a s. 31—32.

VI SISSISODASTA RAUHAA KOHTI

- 1 G. Fincke till Johan III 6. 9. 1584; VA Grönbladin kok. IX: 152—154 (RA Livonica 442). VA Johan III:s registratur 1584 fol. 137 v., 175.
2 B. Seweringsson Juusten till P. de la Gardie 10. 11. 1585; VA Grönbladin kok. IX: 256 v.—257 (RA Liffländska bref 424).
3 L. Torstensson till P. de la Gardie 8. 9. 1585; VA Grönbladin kok. IX: 42—42 v. (RA Livonica 444).
4 *Tawaststjerna* mt. s. 544.
5 L. Torstensson till P. de la Gardie 8. 9. 1585; VA em. kok. IX: 42—42 v.
6 VA 6601: 4—4 v. G. Fincke till Johan III 1. 5. 1586; VA em. kok. IX: 158—158 v. (RA Livonica 442).
7 VA 6562: 25 v., 49—49 v. Vrt. *Pirinen* 1965 s. 141—142.
8 Ks. G. Fincken kirje Juhana III:lle 1. 5. 1586; toiseksi edellinen viite.
9 Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 548.
10 VA 6575: 36. *Pirinen* 1965 s. 142.

- 11 E. Tönnesson och J. Erichsson till Johan III 16. 12. 1586; VA em. kok. IX: 163 v.—164.
- 12 Pirinen 1965 s. 142–143. VA 6578: 48 v.—49.
- 13 E. Tönnesson till Johan III 30. 11. 1588; VA Grönbladin kok. IX: 32–33 v. (RA Livonica 444).
- 14 H. Matsson Huggut till Johan III 26. 5. 1587; VA em. kok. IX: 163 (RA Livonica 442). *Tawaststjerna* mt. s. 543.
- 15 H. Melcherssons bref (1587, sine loco et dato); VA em. kok. IX: 168 v.—169. Kopio myös RA krigshistoriska handlingar V: 2. Luka oli kertonut, että Tohma-järvellä oli surmattu e.m. Kurtsinen.
- 16 Ks. edellinen viite.
- 17 E. Tönnesson till Johan III 3. 11. 1587; VA em. kok. IX: 165 v.—166.
- 18 H. Melchersson till G. Fincke 14. 11. 1587; VA em. kok. IX: 170–170 v.
- 19 Neljänneksi edell. viitteessä mainittu H. Melkkerinpojan kirje.
- 20 E. Tönnesson till Johan III 23. 4. 1588; VA Grönbladin kok. IX: 29–30 (RA Livonica 444). *Tawaststjerna* mt. s. 546–547. Pirinen mt. s. 143.
- 21 *Tawaststjerna* mt. s. 548–551.
- 22 Ks. toiseksi edellisessä viitteessä mainittu E. Tönnessonin pojan kirje sekä *Tawaststjerna* mt. s. 549–551.
- 23 E. Tönnesson till Johan III 30. 11. 1588; VA em. kok. IX: 32–34.
- 24 B. Seweringsson Juusten till Cl. Flemming 2. 6. 1589; VA em. kok. IX: 38–39.
- 25 VA Johan III:s registratur 1588 fol. 316–317.
- 26 Bengt Söftringssons berättelse: VA Grönbladin kok. IX: 48 v. (RA Militaria IV: 7).
- 27 RA Militaria IV: 7 fol. 286, 288 v. Ks. Pirinen mt. s. 143.
- 28 Ks. Liitetaulukko 3. RA Militaria IV: 7 fol. 256–285 v.
- 29 VA 6609: 91. *Tawaststjerna* 1929 s. 259.
- 30 B. Seweringsson Juusten till O. Swerkeresson 2. 6. 1589; E. Tönnesson till Johan III 26. 8. 1589; VA Grönbladin kok. IX: 39 v.—41 v. (RA Livonica 444).
- 31 *Tawaststjerna* mt. s. 554–555.
- 32 Luukko 1954 s. 744–745, 751, 762–763. Ahti Paulaharjun teos ”Oulun linna” (Porvoo 1968) ei kokonaisuutena ole riittävän kriittinen, mutta Oulun linnan rakentamisesta se antaa lisätietoja s. 50–52.
- 33 Tihomirov 1951 s. 228. Solovetskin vanhin kronikka kertoo kivilinnoituksen rakentamisen alkaneen jo 1582, mutta tunnetumpi historiikki kertoo työn aloitetun vasta tsaari Fedorin käskystä 1584. Ks. Dosifej 1847 s. 41–42. Savits 1927 s. 56–57.
- 34 Dosifej 1847 s. 42–43, 47.
- 35 Luukko 1954 s. 745.
- 36 Ibid. s. 746. *Tawaststjerna* 1918–20 s. 488–489.
- 37 VA Johan III:s registratur 29. 4. ja 30. 4. 1585 fol. 37–38, 43. VA 4773: 208. *Tawaststjerna* mt. s. 489.
- 38 *Tawaststjerna* mt. s. 490–491. Luukko mt. s. 750.
- 39 Luukko mt. s. 748–749.
- 40 Luukko mt. s. 751. *Tawaststjerna* mt. s. 490.
- 41 Luukko mt. s. 752.
- 42 E. Tönnesson till Johan III 30. 11. 1588, Zedell.; VA Grönbladin kok. IX: 34–35 (RA Livonica 444). Tähän tietoon viittaa Luukko mt. s. 754, mutta tulkitsee sen virheellisesti Vienan Karjalaan viittaavaksi.

- 43 E. Tönnesson till Johan III 26. 8. 1589; VA em. kok. IX: 41—41 v.
- 44 Pohjanmaalla kuninkaan käskystä tehtyjen sotaretkien ohjeita ja valmistelutietoja on säilynyt. Vrt. A. Paulaharju, Oulun linna s. 42—43.
- 45 *Tihomirov* 1951 s. 229—230. *Ušakov* 1972 s. 80—82. Ks. *Luukko* mt. s. 756. *Tawaststjerna* 1929 s. 267—269. Holmogorin vojevodi teki hävityksestä raportin tsaarille: TsGADA fond 96, 1589 n:o 1.
- 46 *Luukko* mt. s. 757. *Tawaststjerna* mt. s. 269—271. *Dosifej* 1847 s. 43.
- 47 *Tihomirov* 1951 s. 230. *Dosifej* 1847 s. 43.
- 48 MIK n:o 255, 259.
- 49 Ks. HUFH VI n:o 157 s. 354—355. *Luukko* mt. s. 756—759. *Tawaststjerna* 1929 s. 267—269.
- 50 AAE I n:o 347. Samaan tapaan myös MIK n:o 255 s. 309.
- 51 MIK n:o 260. Ennen sotaa oli autiona vain 1 talo Kemin volostissa. Sitä ei ole tilastossa otettu huomioon, koska sitä ei mainita v. 1591. Muujärven taloissa asui populeja, niistä ei mainita, olivatko ne jo ennen sotaa, mutta todennäköisesti ne olivat ja ne on otettu tilastossa huomioon.
- 52 AAE I n:o 345. *Dosifej* 1847 s. 44. Ensimmäisen päällikön etunimeä ei lähteissä mainita.
- 53 Ks. *Dosifej* mt. s. 44. *Luukko* mt. s. 759—760. *Tawaststjerna* 1929 s. 270.
- 54 Ks. *Luukko* mt. s. 758. *Tawaststjerna* mt. s. 271—272. *Andrejev* 1920 s. 141.
- 55 Grot 1890 s. XVI—XVII.
- 56 *Žitie Trifona* s. 118—119. PSRL XIV: 1 s. 44.
- 57 Ks. Grot 1890 s. XVIII. Elämäkerran mukaan pappeja ja munkkeja surmattiin 51 ja palvelusväkeä 65 henkeä, mutta tieto on vähemmän luotettava kuin norjalainen ilmoitus.
- 58 DAI I n:o 134: 1, 2. *Tawaststjerna* mt. s. 271.
- 59 *Ušakov* 1972 s. 95, jossa on ote tsaarin kirjeestä.
- 60 Ks. *Tawaststjerna* 1918—20 s. 406—409. Sama 1929 s. 1—6. Lisäksi venäläisten kannasta esim. Stadhållaren knäs Fedder Michalawitz av Novgorod till Johan III 4. 7. 1589; RA Krigshistoriska handlingar V: 2.
- 61 *Tawaststjerna* 1929 luku I.
- 62 Ibid. s. 49—50.
- 63 Ibid. s. 50—55. *Tawaststjerna* kumoaa virheellisen käsityksen, että venäläiset olisivat edenneet Turun lähelle asti.
- 64 G. Fincke till Johan III 20. 4. 1590; VA Grönbladin kokoelma IX: 175—175 v. (RA Livonica 444). *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 362—363.
- 65 Edellisen viitteen lisäksi ks. *Tawaststjerna* mt. s. 260—262. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 362 arvelee vastahyökkäyksen kohdistuneen Ilomantsiin, mutta koska venäläis-karjalainen hyökkäys venäläisine apuvoimineen on tullut todennäköisimmin Salmin suunnalta, on myös vastaisku kohdistunut sinne, kuten Erik Tönnepojan kirjeestä näkyykin: E. Tönnesson till G. Fincke 22. 3. 1590; VA em. kok. IX: 176 v. (RA Livonica 444). On arveltu (*Tawaststjerna* mt. s. 262 viite 2), että suomalaiset eivät olisi voineet harjoittaa ryöstöä Ilomantsissa, koska se oli jo Ruotsin hallussa, mutta michitys ei ulottunut Ilomantsin pohjoisosiin, joka oli yhä enimmäkseen karjalaisten partisaanien valvonnassa.
- 66 GBL fond 178 n:o 6632. AM II: 2 s. 415. Venäläisten valituksesta ruotsiksi tulkitut paikannimet "Elemandske, Spaske, Sáleske, Sucke, Lijnde Jerffui, Sem Jerffueby ja Tulema Jerffui" lienevät Ilomantsi, Selki (Spasskin kirkon

- pogosta), Salmi, Suoju (ven. Suiski), jne.
- 67 GBL fond 178 n:o 6632 fol. 191, 225, 231 bis.
- 68 Edell. viitteiden lisäksi vrt. *Tawaststjerna* mt. s. 261—262. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 364—365.
- 69 *Tawaststjerna* mt. s. 60—62, 273—275. HRSH XXXVIII: 4 n:o 11.
- 70 *Tawaststjerna* mt. s. 80—81.
- 71 L. Torstensson och E. Tönnesson till Johan III 22. 11. 1590; VA Grönbladin kok. IX: 177 v.—179 (RA Livonica 444). M. Erichsson till A. Hinderesson, konsepti v:lta 1590, VA Tavastien kok.
- 72 Edell. viitteessä mainittu L. Torstenssonin ja E. Tönnessonin kirje. Ks. *Tawaststjerna* 1929 s. 251.
- 73 H. Larsson till Johan III 14. 2. 1591; VA em. kok. IX: 79 v.—80.
- 74 *Luukko* 1954 s. 766—769.
- 75 *Tawaststjerna* mt. 110—112.
- 76 *Tawaststjerna* mt. 113—115. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 411.
- 77 *Tawaststjerna* mt. s. 118—123.
- 78 Ks. Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 480—481.
- 79 *Tawaststjerna* mt. 146—148.
- 80 *Tawaststjerna* 1929 s. 149—157.
- 81 VA 6621: 71, 73 v., 81. *Pirinen* 1965 s. 144. *Tawaststjerna* mt. s. 263.
- 82 VA Johan III:s registratur 1591 fol. 281. *Tawaststjerna* mt. s. 253.
- 83 J. Dijrichsson och J. Jörensso till Johan III 14. 11. 1591; VA Grönbladin kok. IX: 187 v.—189 (RA Livonica 444).
- 84 L. Torstensson och E. Larsson till Johan III 6. 9. 1591; VA em. kok. IX: 187—187 v.
- 85 Ks. Edellinen viite sekä *Tawaststjerna* mt. s. 253—256.
- 86 VA 5642: 34; 5652: 60 v. *Tawaststjerna* mt. s. 190—191.
- 87 *Tihomirov* 1951 s. 232. *Dosifej* 1847 s. 43. *Luukko* 1954 s. 759 mainitsee, että lisäjoukot lähetettiin jo syksyllä 1589, mutta vanhin Solovetskin kronikka ilmoittaa vahvistukset vuoteen 7099 ja Dosifejn kronikka vuoteen 7098.
- 88 MIK n:o 259.
- 89 *Tihomirov* 1951 s. 232.
- 90 *Tihomirov* mt. s. 232. P. Bagge till Johan III 15. 9. 1591; VA em. kok. IX: 81 (RA Livonica 444). *Luukko* mt. s. 768—769.
- 91 *Luukko* mt. s. 770—771. Ks. VA Acta historica 1570—1591, kirjelmä 31. 10. 1591. Se on Yrjänä Vegesan (Jörgen Wegesa) kertomus mainitusta retkestä, vailla otsikkoa.
- 92 *Tawaststjerna* 1929 s. 288—289. *Luukko* mt. s. 772.
- 93 *Tihomirov* 1951 s. 233.
- 94 GBL fond 178 n:o 6632 fol. 210.
- 95 *Tihomirov* 1951 s. 233. Solovetskin vanhin kronikka antaa luvuksi 700. Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 288—291. *Luukko* mt. s. 772—773.
- 96 *Tihomirov* mt. s. 232—233. MIK n:o 261. Pietari Bagge kertoi, että retkellä oli kaatunut talonpoikien päällikkö Lasse Jönnipoika ja ehkä venäläisten ilmoitus tarkoittaa häntä. P. Bagge till Johan III s.l.et d. (1591 tai 1592); VA Grönbladin kok. IX: 78—78 v. (RA Livonica 444).
- 97 RA Militaria IV: 7. HUFH XXXVIII: II n:o 14. Ks. myös edellisten lisäksi *Dosifej* 1847 s. 45. *Linevskij* etc. 1939 n:o 22 s. 116. *Tšumilkov* 1894 s. 12—.

- 98 *Tawaststjerna* 1929 s. 191—197. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 412. *Ylönen* 1957 s. 454—456. VA Grönbladin kok. VI: 303—304 sisältää pari kirjeen katkelmaa, joissa kuvataan mainittua hyökkäystä Viipuriin.
- 99 VA 6619: 58 v., 61 v., 63, 65 v., 73—74; 6621: 71 v., 76—76 v., 80 v.—81, 109—110, 131. *Tihomirov* 1951 s. 233 mainitsee hyökätyn Viipuria ja Savonskin kaupunkia eli Olavinlinnaa vastaan. Ks. myös *Tawaststjerna* mt. s. 263—264. *Pirinen* 1965 s. 144—145.
- 100 VA 6619: 60—61, 63, 65 v.; 6621: 71—73 v.
- 101 *Dosifej* 1847 s. 46. MIK n:o 261 mainitsee Kemin uuden linnakkeen, mutta tarkoittanee vasta murroksia. AAE I n:o 359 osoittaa, että vielä 1593 huhtikuussa linna oli rakentamatta, vaikka puut oli kaadettu.
- 102 *Luukko* mt. s. 774.
- 103 *Tihomirov* 1951 s. 233—234.
- 104 Ed. lisäksi *Luukko* 1954 s. 774—775. P. Bagge till hertig Carl 7. 2. 1592. P. Bagge till Johan III s.l. et d. (20. 4. 1592); VA Grönbladin kok. IX: 74—76, 81 v.—82 (RA Livonica 445 ja 444).
- 105 *Tihomirov* mt. s. 234—235.
- 106 *Tawaststjerna* 1929 luvut XIII ja XIV.
- 107 *Tawaststjerna* mt. s. 201.
- 108 VA Grönbladin kok. VI: 303—304.
- 109 *Tawaststjerna* mt. s. 296—197. *Luukko* mt. s. 776—777.
- 110 *Luukko* mt. s. 277. Solovetskin vanhin kronikka (*Tihomirov* 1951 s. 235) ilmoittaa hyökkääjiä olleen 1 500, mutta luku lienee liioiteltu. *Luukko* päätteli tilien perusteella, että retki tapahtui syyskuun lopulla, mutta Solovetskin vanhin kronikka antaa täsmälliset päivämäärät, jotka ovat luotettavammat kuin yleisluontoiset tilit.
- 111 *Tihomirov* mt. s. 235. *Luukko* mt. s. 778.
- 112 *Tihomirov* mt. s. 235. Suomalaisista lähteistä ks. *Tawaststjerna* 1929 s. 263—264. *Pirinen* 1965 s. 144—145. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 368—369. Retkeä ei ole voitu aikaisemmin ajoittaa tarkasti tililähteiden puutteellisuuden vuoksi. Kronikka ajoittaa sen luotettavasti loka—marraskuun vaihteeseen 1592.
- 113 *Rinne* 1947 s. 132—134.
- 114 Solovetskin kronikan mukaan linnakkeessa oli 400 miestä, mutta ilmoitus voi olla liioiteltu.
- 115 VA 6610: 52. *Tawaststjerna* 1929 s. 263—264.
- 116 VA 6642: 42 v. Ks. *Pirinen* 1965 s. 145. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 369.
- 117 VA 6622: 45—45 v.; 6625: 155; 6628: 120, 174 v., 190 v. VA Hertig Karls registratur 1593 fol. 97 v. viitannee samaan.
- 118 VA 6629: 50 v., 31 v., 51 v. Sellaiset vuoden 1594 maininnat oman sotaväen ja ”ryssien” aiheuttamista vahingoista kuin VA 6630: 31 v.—32, 6633: 86, 88; 6636: 109 viittaavat edellisten vuosien tapauksiin. Vuodelta 1594 ei ole varmoja mainintoja sissien hyökkäyksistä. Vrt. *Pirinen* 1965 s. 145.
- 119 VA 5774: 10 v. mainitsee erään talonpojan Kivennavalla saaneen kesällä verovapauden, koska venäläiset olivat hävittäneet hänen talonsa, mutta kuninkaan myöntämä verovapaus viittaa selvästi vuoden 1592 alussa tapahtuneeseen hyökkäykseen.
- 120 *Tawaststjerna* 1929 s. 172—, 299—. *Almquist* 1907 s. 4—.
- 121 Sverges traktater V: 1 n:o 12.

- 122 Edellisen lisäksi *Tawaststjerna* mt. s. 319.
- 123 *Almquist* mt. s. 9—10. *Tawaststjerna* mt. s. 406—408, 413.
- 124 *Tawaststjerna* mt. s. 416—418.
- 125 Sverges traktater V: 1 n:o 15.
- 126 Sverges traktater V: 1 n:o 15 b. *Tawaststjerna* mt. s. 435—. Runsaasti tähän liittyviä asiakirjoja sisältää RA Muscovitica, Gränshandlingar 1823—1606.
- 127 Ks. *Gallén* 1968 s. 69.
- 128 Ibid. s. 70—72. *Tawaststjerna* 1929 s. 437—438.
- 129 *Tawaststjerna* mt. s. 438—440. *Gallén* mt. s. 73—74.
- 130 Ks. *Lappalainen* 1970 b s. 457—459; Sama 1971 s. 54. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 389.
- 131 Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 440—446. *Gallén* mt. 83—85.
- 132 Sverges traktater V: 1 n:o 15 b s. 97.
- 133 VA Hertig Karls registratur 1593 fol. 97 v. VA 6629: 50 v. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 374—376.
- 134 Em. registratuura fol. 98 v. *Tawaststjerna* 1929 v. 387—389.
- 135 M. Larsson till G. Fincke 6. 7. 1595; RA Muscovitica, Gränskommissionen 1595—1596. Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 447.
- 136 Ks. RA em. kokoelma Muscovitica, Gränskommissioner 1595—1596, joka sisältää rajankäyntiä koskevan aineiston. Lisäksi Sverges traktater V: 1 n:o 15 c. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 383 on tulkinnut venäläisen kirjurin nimen ruotsalaislähteistä virheellisesti muotoon Nebuloff. Ks. myös *Tawaststjerna* 1929 s. 446—448, 450—451.
- 137 Sverges traktater V: 1 s. 86.
- 138 Ks. *Tawaststjerna* mt. 448—452. *Gallén* 1968 s. 104—105.
- 139 Gränskommissariernas skriffuelse till hertig Carl 19. 10. 1595. VA Grönbladin kok. IX: 93—93 v. (RA Livonica 448). Vrt. *Tawaststjerna* mt. s. 452—453. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 383.
- 140 VA Karttakokoelma Rk V 1/1. Ks. Kungl. Sv. Vitterhets historie och Antikvitets-akademiens handl. XXX s. 248. Karttaliite 1.
- 141 *Tawaststjerna* mt. s. 452.
- 142 G. Fincke till Hertig Karl 25. 10. 1595; RA Muscovitica, Gränskommissioner 1595—1596. Ks. *Pelkonen* 1902 s. 51—52 sekä Liite C s. 353—357. *Tawaststjerna* 1929 s. 451 lähteineen. *Jaakkola* 1926 s. 250—251. *Gallén* 1968 s. 104—105.
- 143 Ks. *Gallén* 1968 Bilaga C s. 212. *Jaakkola* 1926 s. 188—190, 250—251.
- 144 Rajakomission em. aineiston lisäksi ks. *Tawaststjerna* mt. s. 457—460. *Gallén* mt. s. 106.
- 145 A. Eriksson till G. Fincke 14. ja 24. 12. 1598; VA Grönbladin kok. XIV: 80—81 v. (Avskr. ur Kankas-samlingen). Ks. *Pelkonen* 1902 s. 356.
- 146 Ks. edellä luku I: 4.
- 147 VA Rk V 1/1. Ks. *Jaakkola* 1926 s. 252 viite 6. *Gallén* 1968 s. 106.
- 148 Somerlahden rajamerkkejä etsittiin Joensuun korkeakoulun historian kerhon retkellä toukokuussa 1975, mutta vasta FK Mikko Pekonen löysi ne kesäkuussa. Paikalliset asukkaat tiesivät merkeistä jo vanhastaan. Ks. P. Kuokkasen tiedonanto: Kotiseutu 1911 n:o 10—12 s. 263—264.
- 149 *Pelkonen* 1902 Liite C s. 354—355. Ks. *Tawaststjerna* 1929 s. 455. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 386—387.
- 150 *Gallén* mt. s. 107. *Tawaststjerna* mt. s. 454.

- 151 *Tawaststjerna* mt. s. 456—457.
152 Ibid. s. 466—467. *Luukko* 1954 s. 780—781. Ks. *Sverges traktater V: 1 n:o 15 d.*
153 *Tawaststjerna* mt. s. 467—470. Ks. *Gallén* 1968 Bilaga J, P, Q, R. *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 389—390.
154 *Tawaststjerna* mt. s. 470—471.
155 Ibid. s. 472—474. *Ingman* 1890 s. 13—14.
156 *Tawaststjerna* mt. s. 475. *Ingman* 1890 s. 15—16.
157 *Tawaststjerna* mt. 478—480.
158 *Sverges traktater V: 1 n:o 15 d.* Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 480—. *Luukko* mt. s. 784—.
159 VA Karttakok. Rk V2/2D 29/3. Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 480—481. Vrt. *Gallén* 1968 s. 159. Vrt. myös n. 1767 tehty kartta VA karttakok. MH 411/2D 4/5.
160 Ks. *Tawaststjerna* mt. s. 481.
161 Ibid. s. 482—483. *Luukko* mt. s. 784—786.
162 VA Karttakok. Rk V 2/2D 29/3.
163 *Tawaststjerna* 1929 s. 484—491. *Ingman* 1890 s. 21.
164 *Julku* 1971.
165 *Julku* 1971. Ks. VA Karttakok. Rk V 10 2D 29/6. Ks. kartta 6.
166 *Tawaststjerna* mt. 386. *Kuujo* 1958 b s. 30—31.
167 *Tawaststjerna* mt. s. 493.
168 A. Hinderson till Cl. Fleming 25. 11. 1596, 4. 1. 1597, 10. 3. 1597: VA Grönbladin kok. IX: 98—99 v. (RA Livonica 448) *Tawaststjerna* mt. s. 494.
169 *Tawaststjerna* mt. s. 498—.
170 Ibid. s. 503. VA 5735: 37; 5734: 9; 5747: 4 v. VA Grönbladin kok. XIV: 140—142. TsGADA fond 96, 1596 n:o 2.
171 *Tawaststjerna* mt. s. 513.
172 Ks. esim. VA Grönbladin kok. IX: 101, 103 v.; Ibid. XIV: 153—154, 155, 158—158 v., 163 v.—164, 169 v., 176, 179.
173 *Tawaststjerna* mt. s. 515. *Kuujo* 1958 b s. 36.

VII LYHYT RAUHAN AIKA

- 1 VA 5714, 5715, 5732, 5747. RA Kammararkivet. Finska cameralia vol. 93. Ks. *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 127.
2 PSRL XIV: 1 s. 10.
3 RA Gödik Finckes registratur 1598—1599 fol. 8—8 v., 102 v.—104 sekä 8—8 v. (Anno 98, Kexholmske kunskaper).
4 MIK n:o 296.
5 Esim. suku Kirkinen eli Sungussa v. 1496, mainittiin Tšolmuisissa v. 1537—38, mutta v. 1614 mainittiin Liperin Taipaleella David Kirkin ja v. 1618 Paavila Kirkin, Kuisma Kirkin ja Fomka Kirkin. Ks. PKOP s. 5 MIK n:o 53. VA 5993, 6045^a. Nimivertailu vaatisi kuitenkin erityistutkimuksen laajalta pohjalta. Kirkisiä näyttää olleen Liperissä jo 1580-luvulla.
6 AM II: 2 s. 108—110, 119—120, 123, 381.

- 7 MIK n:o 291.
- 8 Esim. E. Bertilsson och J. Dirichsson till Johan III 14. 6. 1584; E. Tönnesson till Johan III 3. 11. 1587; VA Grönbladin kok. IX: 149 v., 166 v.—167 (RA Livonica 442).
- 9 G. Fincke till A. Erichsson 23. 4. 1599; till A. Hindersson 27. 4. ja 15. 5. 1599; till L. Nilsson etc. 5. 6. 1599. RA Gödik Finckes registratur 1598—1599 fol. 94—99.
- 10 P. Stolpe till Hertig Carl 6. 11. 1599; VA Grönbladin kok. IX: 123 v. (RA Livonica 448). Ks. myös VA 5394: 40 v.
- 11 SURFH II n:o 485.
- 12 VA 5815: 63—64 v.; 5827: 36—36 v. SURFH I n:o 62, 227; II n:o 259, 287.
- 13 *Kilpeläinen—Hintikka—Salohcimo* 1954 s. 53—54.
- 14 Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 32, 148—149.
- 15 VA 5667, 5973.
- 16 VA 5640, 6045^a. Ks. *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 129—130.
- 17 MIK n:o 284, 286.
- 18 MIK N:o 291.
- 19 G. Fincke till A. Hindersson 2. 9. ja 13. 9. 1596; VA Grönbladin kok. XIV: 19—20. (RA Kankas-saml. vol. 4). Ks. *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 130—132.
- 20 G. Fincke till A. Hindersson 14. 3. 1597. RA Gödik Finckes registratur 1597. fol. 63—63 v., 65.
- 21 A. Tawast till G. Fincke 17. 3. 1597. RA em. kok., fol. 64—64 v.
- 22 G. Fincke till A. Stålarin 24. 5. 1597; till H. von Oldenburg och A. Hindersson 24. 5. 1597. RA em. kok., fol. 88—89.
- 23 D. I. Weljaminowa till G. Fincke 6. 12. 1597. RA em. kok., fol. 185—185 v.
- 24 A. Stålarin och M. Larsson till G. Fincke 28. 6. 1597; G. Fincke till A. Stålarin och O. Sverkersson 11. 7. ja 14. 7. 1597. RA em. kok. fol. 107—108, 110—111 v.
- 25 G. Fincke till M. Larsson etc. 22. 8. 1597; till A. Hindersson 22. 8. 1597. RA em. kok. fol. 124 v.—125.
- 26 D. I. Weliaminowa till G. Fincke 6. 12. 1597. RA em. kok. fol. 185—186 v.
- 27 Em. viite.
- 28 G. Fincke till D. I. Weliaminowa etc. 14. 12. 1597. RA em. kok. fol. 187—188 v.
- 29 S. O. Pesobrasoua etc. till G. Fincke 22. 6. 1598. RA em. kok. 1598—1599 fol. 44 v.—45. VA 6657: 7 v., 4—4 v.
- 30 Kexholmske kunskaper (16. 3. 1598). RA em. kok. fol. 9.
- 31 G. Fincke till A. Erichsson 18. 9. 1598, 21. 11. 1598; A. Erichsson till G. Fincke 30. 1. 1599. RA em. kok. fol. 54—55, 60 v.—61. 79. Ks. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 465—475. *Almquist* 1907 s. 40—47.
- 32 *Pohjolan-Pirhonen* 1973 s. 434—.
- 33 G. Fincke till Chr. Matzsson 12. 12. 1598, 20. 12. 1598; Chr. Matzsson till vojevoden på Kexholm 27. 6. 1598; 18. 12. 1598. RA em. kok. fol. 66 v.—67 v., 44 v.—45, 71—71 v. Ks. VA 6657: 6 v.
- 34 A. Erichsson till G. Fincke 14. 12. 1598, 24. 12. 1598; G. Fincke till A. Erichsson 20. 12. 1598. RA em. kok. fol. 60—70. 72—72 v., 78—79. Ks. viite 33.
- 35 Edellisten lisäksi G. Fincke till A. Erichsson 30. 12. 1598. RA em. kok. fol. 73—73 v.
- 36 *Almquist* 1907 s. 47—.

- 37 G. Fincke till A. Hindersson 2. 5. 1599, till L. Nilsson etc. 5. 6. 1599, till A. Erichsson 21. 7. 1599; G. Fincke och Chr. Matzsson till A. Henrichsson 6. 8. 1599. RA em. kok. fol. 96—96 v., 102 v.—104, 113 v.—114 v., 119.
- 38 G. Fincke till A. Hindersson 15. 5. 1599; A. Erichsson till G. Fincke och Chr. Matzsson 18. 7. 1599. RA em. kok. fol. 99 v., 119 v. VA 6668: 44 v.; 6680: 105 v.
- 39 *Almquist* 1907 s. 50—52.
- 40 Ibid. s. 48—49, 65—68.
- 41 Ibid. s. 53. VA 6680: 93 v.—94.
- 42 *Almquist* mt. s. 56—57.
- 43 *Almquist* mt. s. 53—. VA 5778: 15 v., 18 v.; 5793: 46 v.; 5805: 51; 6674: 9, 23; 6687: 35 v.
- 44 SURFH I n:o 42, 54, 106.
- 45 Ibid. II n:o 425.
- 46 Kertomus kokouksesta: RA Muscovitica 12.
- 47 *Almquist* mt. s. 63—65; 67, 70—72, 74—75, 77—.
- 48 SURFH II n:o 287, 288, 298.
- 49 RA Muscovitica 13.
- 50 VA 5863: 42, 48, 53 v.; 5893: 40.
- 51 *Barsukov* 1902 s. 111.
- 52 G. Fincke till A. Erichsson 22. 3. 1598, 23. 4. 1599. RA Gödik Finckes registratur 1598—1599 fol. 8—9, 94—94 v.
- 53 *Inkinen* 1930 (s. 142) arvelee, että kysymys oli apulaispiispasta eikä hiippakunnasta, mutta kuten arvonimestä järempänä näkyy, kyseessä oli varsinainen hiippakunta.
- 54 Vrt. *Makarij X* 1881 s. 203—. *Pokrovskij* 1897 s. 86 viitteineen. *Amvrosij* 1807 s. 85. *Strojev* 1877 col. 379. *Kilpeläinen—Hintikka—Saloheimo* 1954 s. 61. *Immonen* 1958 s. 110.
- 55 *Makarij X* 1881 s. 65.
- 56 PSRL XIV: 1 s. 45.
- 57 AAE II n:o 7 s. 46. Pihkovan kronikka (PSRL IV s. 345) ilmoittaa vasta tsaari Borisin lähettäneen Silvesterin Käkisalmeen, mutta asiakirja todistaa maininnan virheelliseksi.
- 58 MIK n:o 295.
- 59 SGGD II n:o 93.
- 60 RA Muscovitica 16, kirje 10. 5. 1610.
- 61 Esim. VA 5973, 5993, 6005, 6045*.
- 62 Ks. näistä ed. lisäksi *Immonen* 1958 s. 114—115.
- 63 Ks. *Saarela* 1932 s. 18—20.
- 64 VA 5959: 97—112, 115. SURFH V n:o 521 s. 283.
- 65 Tilien sälvanick tai nämpde tarkoittaa tselovalnikia, kymmenniekkä (tionde-(bonde) taas desjatskia. Molempia oli jo 1500-luvulla. Ks. *Kirkinen* 1970 s. 55.
- 66 SURFH V n:o 521 s. 260.
- 67 AM II: 2 s. 60, 387—388.
- 68 Esim. MIK n:o 63, 84, 86, 185.
- 69 Esim. v. 1607 Kieretissä valittiin tselovalnikit vuodeksi (SGKE II n:o 143).
- 70 Karelija v XVII veke, n:o 1—5. Ks. *Kirkinen* 1970 ma s. 45.
- 71 Ks. *Kirkinen* mt. s. 32—33, 45—46.

- 72 *Kirkinen* mt. s. 47.
73 G. Fincke till Cl. Fleming 19. 10. 1596. VA Grönbladin kok. XIV: 21. VA 5716: 25.
74 A. Tawast till G. Fincke 25. 3. 1597; RA Gödik Finckes registratur 1597 fol 68—69.
75 G. Fincke till A. Erichsson 27. 1. 1599; RA Gödik Finckes registratur 1598—1599 fol. 75—76.
76 *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 134—135.
77 VA 5955: 3.
78 VA 5944: 13.
79 VA 5716: 25; 5777; 17 v., 40; 5791: 2; 5833: 3 v. 29 v.: 5908: 7. Ks. *Gipping* 1916 n:o IV ja V. *Manninen* 1922 s. 18.
80 *Gipping* 1916 loc. cit. Ks. SURFH II n:o 425, 375.
81 *Luukko* 1954 s. 489—.
82 Ks. Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 483. *Kirkinen* 1970 a s. 115 lähteineen.
83 A. Erichsson till G. Fincke 18. 7. 1599. RA Gödik Finckes registratur 1598—1599 fol. 119 v.
84 SURFH I n:o 123.
85 *Almquist* 1907 s. 74, 77. *Šaskolskij* 1950 s. 41—43.
86 SURFH II n:o 287, 288.
87 Ed. lisäksi *Almquist* 1907 s. 78—79.
88 VA 5836: 10—10 v.
89 VA 5847: 35.
90 SURFH II n:o 413.
91 Ibid. n:o 448.
92 Ibid. n:o 425, v. 1606 syksyllä.
93 Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 490—492.
94 Ks. ibid. s. 493 viitteineen.
95 SURFH II n:o 313. Vrt. ibid. n:o 362.
96 Ibid. n:o 359.
97 *Almquist* 1907 s. 89—91. *Šaskolskij* 1950 s. 44—45.
98 Ks. Otšerki istorii SSSR, Period feodalizma II 1955 s. 493—.
99 SGGD II n:o 93. *Savitš* s. 65—66.
100 SURFH II n:o 389. Ks. *Almquist* 1907 s. 94.
101 *Almquist* mt. s. 94—97, *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 505—507.
102 *Almquist* mt. s. 106.
103 Ibid. s. 107—108.
104 Ibid. s. 109—111.
105 Ibid. s. 113—114.
106 Ibid. s. 120—122. Ks. *Šaskolskij* mt. s. 45—.
107 *Almquist* mt. s. 123.
108 Ibid. s. 125—126 viitteineen.
109 Ibid. s. 127.
110 SURFH II n:o 523, 524.
111 Sverges traktater V: 1 n:o 19. AI II n:o 158, 159, 160. SGGD II n:o 168. Ks. *Almquist* mt. s. 132—133. *Šaskolskij* mt. s. 51—52 ja liite I.
112 *Almquist* mt. s. 131 viite 4.

- 113 RA Krigshistoriska handlingar VII: 1, kirje 1. 1. 1609.
114 *Šaskolskij* 1950 s. 50. AI II n:o 158, 159, 160.
115 SGGD II n:o 168. AI II n:o 96.
116 SURFH III n:o 529, 530.
117 AI II n:o 157, 168, 171, 172, 190; III n:o 253. *Sabler* 1896 s. 15—16.
118 *Linevskij* etc. 1939 s. 125 n:o 1.
119 AAE II n:o 129.
120 AI II n:o 189, 196, Sverges traktater V: 1 n:o 19 s. 176—. *Almquist* mt. s. 138.
121 SURFH III n:o 536. *Šaskolskij* mt. Priloženie n:o 2:n viitteessä on painovirhe, edell. lähde merkitty SURFH II n:o 536, p.o. III n:o 536). Ks. VA 5895: 10 v.; 5908: 50 v.—53 v.
122 *Šaskolskij* mt s. 52—53.
123 *Almquist* mt. s. 141—145.
124 Ibid. s. 145—149.
125 AI II n:o 253 iii.
126 Ibid. n:o 255, 257.
127 SGGD II n:o 191. *Šaskolskij* mt. Prilož. 4.
128 AI II n:o 257—258. *Šaskolskij* mt. Prilož. 3.
129 SURFH III n:o 546.
130 Ibid. n:o 547.
131 AI II n:o 272. *Almquist* mt. s. 160 (kirjeen päiväys virheellisesti 22. 10.). *Šaskolskij* mt. s. 57—58.
132 AI II n:o 274, 275.
133 AI II n:o 277. Sverges traktater V: 1 s. 195.
134 *Almquist* mt. s. 168—169. SURFH III n:o 559, 560, 562.
135 RA Krigshistoriska handlingar VII: 1 (19. 1. 1610).
136 *Almquist* mt. s. 178—179 lähteineen. *Šaskolskij* mt. s. 59—60. RA Muscovitica 16.
137 *Šaskolskij* mt. s. 59.
138 *Almquist* mt. s. 179—185. *Šaskolskij* mt. s. 60. Karelija v XVII veke n:o 6—8. SURFH III n:o 563, 569.
139 *Almquist* mt. s. 186—187.
140 Ibid. s. 189—190. *Pohjolan-Pirhonen* mt. s. 526.
141 RA Muscovitica 16, kirje 12. 5. 1610.
142 Ibid. kirjeet 10. 5. ja 2. 6. 1610.
143 Ibid. fol. 25.
144 Edellisen lisäksi ks. esim. Karelija v XVII veke n:o 9.
145 RA Krigshistoriska handlingar VII: 1, 2. 6. 1610.
146 Ibid. loc. cit. ja *Šaskolskij* mt. s. 64—65.
147 VA 5912: 339, 345, 346; 5923: 36 v. *Widekind* 1671 s. 68. *Generalstaben* 1936 s. 355—356 *Šaskolskij* mt. s. 68.
148 *Widekind* mt. s. *Kuujo* 1958 b s. 37. *Šaskolskij* mt. s. 68. SURFH III n:o 577.
149 Esim. *Pohjolan-Pirhonen* 1960 s. 527. *Immonen* 1958 s. 110—111. *Kuujo* 1963 s. 15.
150 *Šaskolskij* mt. s. 51.

VIII RUOTSIN UUSI VALLOITUSSOTA

- 1 Ks. *Kuujo* 1958 b s. 30—31. *Šaskolskij* mt. s. 69—73.
- 2 *Widekind* 1671 s. 72—74. Ks. *Gromov* etc. 1960 s. 34—35.
- 3 *Almquist* 1907 s. 199 viite 1.
- 4 *Kordt* 1894 s. 11. RA *Muscovitica* 16 fol. 32 (28. 2. 1611).
- 5 Ks. *Widekind* mt. s. 72—73. *Šaskolskij* mt. s. 71. *Kuujo* mt. s. 37.
- 6 *Generalstaben* 1936 s. 338—344.
- 7 *Widekind* 1671 s. 72—74. *Generalstaben* mt. 356—357. *Šaskolskij* mt. s. 72—. Ks. myös TRYTR Mscr 227: T. Jörenson 19. 8. ja 30. 9. 1610; J. de la Gardie till vojevoden i Novgorod 29. 9. 1610.
- 8 J. de la Gardie till invånare i Kexholm 27. 10. 1610; TRYTR em. kok.
- 9 J. de la Gardie till biskop Sylvester 17. 11. 1610, TRYTR em. kok. *Kordt* 1894 s. 11.
- 10 VA 6752: 158. *Kuujo* mt. s. 37.
- 11 *Šaskolskij* mt. s. 73—74.
- 12 J. De la Gardie till Karl IX 9. 12. 1610; TRYTR em. kok. Vrt. *Widekind* mt. s. 257 *Šaskolskij* mt. s. 74—75. *Kuujo* 1963 s. 15. Ks. myös VA 6749: 170, 180; 6752: 139—142, 156 v.
- 13 RA *Muscovitica* 16 fol. 28—31.
- 14 *Kuujo* 1958 b s. 38. *Generalstaben* mt. s. 357.
- 15 RA Novgorodska akter bunt 30.
- 16 SURFH III n:o 614.
- 17 RA Kammararkivet, Finska cameralia 93. Ks. *Kuujo* mt. s. 38. SURFH IV 82, 113.
- 18 SURFH III n:o 529, 547, 558, 559, 562, 568, 577. *Generalstaben* mt. s. 324—332. *Virrankoski* 1973 s. 494.
- 19 *Generalstaben* mt. s. 337.
- 20 SURFH III n:o 617, AAE II n:o 195, *Almquist* mt. s. 230. *Generalstaben* mt. s. 349.
- 21 AAE II n:o 195.
- 22 AAE II n:o 173. Ks. *Šaskolskij* 1950 s. 92—93.
- 23 AAE II n:o 180.
- 24 AAE II n:o 196. "Vanha raja" oli "po Dubu i po Zolotzu," Duba on ilmeisesti vääristynyt tuntematon paikannimi. Ks. *Šaskolskij* mt. s. 88—90.
- 25 SURFH III n:o 607, 619.
- 26 Lbid. III n:o 619. AAE II n:o 195. *Widekind* 1671 s. 293. *Šaskolskij* mt. s. 91—92. *Generalstaben* 1936 s. 350. *Virrankoski* 1973 s. 494—495.
- 27 J. P. Ulasov, Muezerskij (Petrozavodsk 1974) s. 7—8.
- 28 *Virrankoski* 1973 s. 494—495. *Ingman* 1890 s. 40—42. *Šaskolskij* mt. s. 98. Ks. AAE II n:o 129.
- 29 SURFH III n:o 619.
- 30 *Dosifej* 1847 s. 52—53. *Widekind* 1671 s. 293.
- 31 AAE II n:o 193, 195; III n:o 6, 46. SURFH IV n:o 279. *Šaskolskij* mt. s. 99—101. *Virrankoski* 1973 s. 496.
- 32 *Generalstaben* 1936 s. 352—353. Cobronin ja Lavillen joukoista ks. mm. RA *Muscovitica* 16 ja 17. TRYTR em. kok. vol. 279 tammi—helmik. 1611. Muita

- ranskalaisia upseereita oli mm. Dufraun (VA 5908: 35), J. M. Corobel (VA 5923: 38 v.) ja Egmont Delamontani (VA 5947: 23 v.).
- 33 *Generalstaben* mt. s. 354—355.
- 34 Ibid. s. 359—360. VA 5923: 34 v.
- 35 *Almquist* 1907 s. 229.
- 36 Ibid. s. 198.
- 37 Ibid. s. 231—. *Generalstaben* mt. s. 358—.
- 38 *Almquist* mt. s. 242—.
- 39 Ibid. s. 247—249. *Generalstaben* mt. s. 370—.
- 40 *Almquist* mt. s. 257—.
- 41 *Generalstaben* mt. s. 380—384.
- 42 Ibid. s. 387.
- 43 Ibid. s. 388, 392—393.
- 44 Ibid. s. 394—400.
- 45 Ibid. s. 406—.
- 46 Ibid. s. 422—423.
- 47 Ibid. s. 434.
- 48 Ibid. s. 435—. Ks. HYK Sl. Ms. K 14.
- 49 *Generalstaben* mt. s. 439—447.
- 50 Ibid. s. 448—457. Ks. AMG I 78.
- 51 *Generalstaben* 1936 s. 461—472.
- 52 Ibid. s. 478—.
- 53 Ibid. s. 511—.
- 54 Alue näkyy veronkantokirjoista. Ks. esim. RA Novgorodska akter, bunt 42. Baltiska fogderäkenskaper F 424, 425.
- 55 AAE II n:o 193. Ks. *Šaskolskij* 1950 s. 99—100.
- 56 AAE II n:o 195. *Šaskolskij* mt. s. 100—101.
- 57 Ks. esim. Olonetskij sbornik IV: 1 s. 1, 4, 8 jne. AMG I 53, 56.
- 58 J. de la Gardie till Karl IX 3. 10. 1611; TRYTR Mscr. 227. *Dosifej* 1847 s. 53. *Generalstaben* 1936 s. 380—381. *Šaskolskij* mt. s. 101—102.
- 59 Kirjeestä puuttuu loppuosa päiväyksineen. Se on julkaistu k.o. ajan kopioista virheellisesti v. 1615 kohdalla (AAE III n:o 76). Ks. *Šaskolskij* mt. 101—102, 155, jossa ajoitus on osoitettu oikein vuoteen 1611. Koska kirjeessä mainitaan nimenomaan Ošta ja moititaan Liharevia vastustuksesta Ruotsin herruutta vastaan, ajoitus voidaan täsmentää ihan loppuvuoteen, jolloin Liharev oleskeli Oštassa.
- 60 Esim. Sermasin krouvien verokirja 1611—12 (RA Novgorodska akter, bunt 8 n:o 9).
- 61 VA 5945: 7 v.
- 62 RA Novgorodska akter rulle 73 n:o 40, 37, 38, 48, 49, bunt 24. DAI I n:o 177. Ks. *Korhonen* 1953 s. 46—47.
- 63 *Generalstaben* mt. s. 393 lähteineen. RA em. kok. rulle 75 n:o 12.
- 64 RA em. kok. rulle 75 n:o 11, 12, 13. 14.
- 65 RA em. kok., bunt. 66.
- 66 DAI I n:o 163.
- 67 RA em. kok., bunt 47.
- 68 Ibid. n:o 167.
- 69 Aunuksen ja Sermasin miehitysajan säilyneet asiakirjat päättyvät vuoteen 1612.

- Ruotsalaiset veivät ne mukanaan peräytyessään ja siten ne joutuivat Ruotsiin.
- 70 RA Krigshistoriska handlingar VII: 1 (kirje 1. 2. 1613).
- 71 Karelija v XVII veke n:o 13. *Kuujo* 1963 s. 17 mainitsee aikaisempiin tutkimuksiin viittaten, että Aunus sitoutui vielä talvella 1614—1615 maksamaan veroa Käkisalmeen. Tieto perustunee liian luottavaisiin ruotsalaislähteiden tulkintoihin, ainakaan ei ole mitään tietoja kyseisten verojen kantamisesta.
- 72 RA Novgorodska akter, bunt 11, 50.
- 73 VA 5944, 5955 jne Ks. *Pirinen* 1965 s. 150.
- 74 *Pirinen* mt. s. 147 lähteineen.
- 75 VA 215 l., fol. 324—339 v. (pain.n:ot 331—346 v.). Liitetaulukko 8. Ks. *Pirinen* 1965 s. 148—151. *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 139.
- 76 RA Kammararkivet, Finska cameralia 93: Opbördes register på Kexholms slätt 1611. Vrt. VA 5944: 4 v., jossa on hiukan eri määrät.
- 77 Ks. *Kirkinen* 1970 a s. 227—230 lähteineen. Lisäksi Istoriko-statistitšeskie svedenija I 1841 s. 8 viite 1, s. 9 viite 1, s. 12 ja 13 viitteineen. RIB II n:o 104.
- 78 *Suvorov* 1863 Priloženie 40. SGGD I n:o 203; III n:o 16. AAE III n:o 4 s. 7. AI II n:o 355. DAI I n:o 165.
- 79 VA 5958: 3.
- 80 RA Krigshistoriska handlingar VII: 1 (J. de la Gardien kirje 24. 2. 1612).
- 81 Ks. esim. RA Baltiska fogderäkenskaper F 424.
- 82 *Mikkola* 1939 s. 74.
- 83 VA 5944: 4 v.; 5945: 4—5, 6 v.
- 84 *Widekind* 1671 s. 257.
- 85 VA 6758: 85. *Pirinen* 1965 s. 151.
- 86 SURFH IV n:o 157.
- 87 VA 5945: 14 v. *Leinonen* 1939 s. 12.
- 88 RA Muscovitica 17 (kirje 12. 8. 1613).
- 89 Olonetskij sbornik IV: 1 s. 1.
- 90 AMG I n:o 57. SURFH V n:o 521 s. 278, 284, 313.
- 91 *Kuujo* 1963 s. 16.
- 92 VA 6763: 48, 58.
- 93 *Widekind* 1671 s. 607—608. AAE III n:o 46. SURFH IV n:o 227, 279.
- 94 VA 6764: 44, 76, 77.
- 95 SURFH IV n:o 250. VA 5957: 24.
- 96 SURFH IV n:o 262.
- 97 *Šaskolskij* 1950 s. 112.
- 98 *Widekind* 1671 s. 606—607. *Šaskolskij*. mt. s. 112—113. *Kuujo* 1963 s. 16—17 arvelee, että suomalaiset lienevät seuranneet vihollista Aunukseen asti. Päätelmä ei kuitenkaan perustu riittävän varmoihin tietoihin eikä ole todennäköinen.
- 99 *Generalstaben* 1936 s. 509. *Šaskolskij* mt. s. 112—113. VA 5765: 55. Ks. VA Gustav II Adolfs registratur 12. 8. 1615 fol. 386.
- 100 SURFH V n:o 343. *Generalstaben* 1937 s. 127.
- 101 RA Krigshistoriska handlingar VII: 1 (kirje 6. 5. 1615).
- 102 VA 6760: 76.
- 103 SURFH V n:o 521 s. 260—261, 263—265, 298—299.
- 104 Ibid. s. 307—308, 259.
- 105 Ibid. s. 303—304.
- 106 Ibid. s. 299—301.

- 107 *Generalstaben* 1937 s. 129—130.
- 108 AI II n:o 171. Ks. *ibid.* n:o 97, 98, 105, 168, 172.
- 109 SGGD II n:o 181.
- 110 AI II n:o 120. SGGD II n:o 181.
- 111 *Generalstaben* 1936 s. 389—392.
- 112 DAI I n:o 169: Priloženie.
- 113 DAI I n:o 178.
- 114 *Ibid.* n:o 171.
- 115 OGV 1842 n:o 34 s. 124. *Ibid.* 1867 n:o 1.
- 116 DAI I n:o 169, 171.
- 117 DAI I n:o 169, 170, 172. OGV 1849 n:o 4 s. 2; n:o 37.
- 118 DAI I n:o 178. Ks. *Mjuller* 1947 s. 95.
- 119 *Generalstaben* 1936 s. 417, 434. *Šaskolskij* 1950 s. 107—108. AMG I n:o 56, 57.
- 120 *Generalstaben* mt. s. 438. Vrt. id. s. 464: Sidor oli Hannu Munckin palveluksessa.
- 121 AMG I n:o 56 s. 90—91.
- 122 DAI II n:o 7:ii.
- 123 AMG I n:o 56 s. 92; 57: s. 94. *Olonetskij sbornik* IV: 1 s. 6.
- 124 DAI II n:o 7:iv—ix.
- 125 *Ibid.* n:o 7:x—xi.
- 126 *Olonetskij sbornik* IV: 1 s. 1. DAI II n:o 10. AMG I n:o 56 s. 90, 92—93: tiedot kaatuneista ovat ristiriitaiset: 100, 50 ja 200 miestä. Keskimmäinen lienee lähinnä totuutta ajan liioittelun huomioon ottaen. Vrt. *Šaskolskij* mt. s. 109.
- 127 *Zverinskij* n:o 1617. OGV 1867 n:o 35.
- 128 AMG I n:o 56 s. 90.
- 129 AMG I n:o 56 s. 92—93.
- 130 *Ibid.* s. 90—91. AAE III n:o 69.
- 131 AAE III n:o 69.
- 132 AMG I n:o 56 s. 91—93. *Dosifej* 1847 s. 54. PSRL XIV: s. 140.
- 133 AMG I n:o 59 s. 95—96. Ks. *Šaskolskij* mt. s. 110. ”*Nikolskij Šuiskij*” on Suoju eikä Sunku, joka oli ”*Nikolskij Sungskij*”.
- 134 AMG I s. 96. AMG I n:o 52.
- 135 AMG I n:o 59.
- 136 AMG I n:o 53. *Olonetskij sbornik* IV: 1 s. 3—4.
- 137 AMG I n:o 57 s. 94.
- 138 Esim. *Mjuller* 1947 s. 96. *Šaskolskij* mt. s. 111. *Otšerki istorii Karelii* 1957 s. 120.
- 139 AMG I n:o 70 s. 107.
- 140 AMG I n:o 70 s. 106—107.
- 141 *Pääkkönen* 1898 s. 206—219. *Lincvskij* etc. 1939 s. 132—134. Ks. myös *Pegov* 1939 s. 32—34 sekä *Tšudskie pamjatniki i predanija o ”panah” Pamjatnaja knižka Olonetskoj gubernii na 1867 god* (*Olonets* 1867).
- 142 AAE III n:o 45.
- 143 AAE III n:o 64.
- 144 AAE III n:o 54, 56, 58. DAI II n:o 26, 27.
- 145 DAI II n:o 36, 41.

- 146 *Könönen—Kirkinen* 1969 s. 142.
147 SURFH IV n:o 84, Zedell.
148 Ks. Liitetaulukko 5.
149 VA 5958: 19. Manttaali ei aina ilmaise aivan tarkkaa talomäärää, sillä periaatteessa saattoi löytyä kahden manttaalin suurtaloja ja puolen manttaalin pientiloja, mutta kuten tilien henkilöluettelot osoittavat, käytännössä manttaaliluku vastaa melko hyvin talolukua.
150 Esim. *Kaasalainen* 1951 s. 20—30; Raudun historia 1965 s. 41 antavat tilastoja, jotka eivät voi olla oikeita.
151 *Kaasalainen* mt. s. 30.
152 Liitetaulukko 5.
153 Liitetaulukot 6 ja 7.
154 VA 5859: 91 v. RA Kammararkivet, Finska cameralia 38.
155 Turvakirjeitä mainitaan esim. SURFH V n:o 521.
156 VA 5973.
157 *Immonen* 1958 s. 243. SURFH IV n:o 83, 115.
158 SURFH III n:o 614; IV n:o 34.
159 Ibid. V n:o 361. Ks. *Immonen* 1958 s. 112.
160 SURFH V n:o 428.
161 Näistä ks. VA 5955, 5957, 5958, 5959, 6005 jne.
162 SURFH III n:o 625.
163 Ibid. IV n:o 7.
164 Esim. RA Kammararkivet, Finska cameralia 93. VA 6018. SURFH V n:o 521.
165 *Kuujo* 1958 b s. 38—39.
166 Ibid. s. 39—40, 165, 169.
167 *Kuujo* 1959 a s. 50.
168 RA Kammararkivet. Finska cameralia 93 (1611).
169 *Kuujo* mt. s. 52. *Pirinen* 1965 s. 151.
170 *Kuujo* mt. s. 53—58. Ks. esim. VA 5957, 5973, 5958, 5959.
171 SURFH IV n:o 31.
172 SURFH V n:o 417. *Kuujo* mt. s. 55.
173 *Kuujo* mt. s. 56—57.
174 SURFH V n:o 521. VA 5958: 49 v.; 6018: 7; 6032: 16 v.
175 SURFH V n:o 521 s. 314—315.
176 Ibid. s. 271—273.
177 Ibid. s. 278—284.
178 Ibid. s. 303—304, 310—311.
179 Ibid. s. 284—291, 319—320.
180 Ibid. s. 259, 307—308.
181 Ibid. s. 263—265, *Kuujo* 1963 s. 19—21.
182 SURFH V n:o 521 s. 260—262, 298.
183 VA 5957: 89; fol. 93 mainitsee Käkisalmissa karjalaisen kauppiaan Timotei Kahisen. /
184 *Kuujo* 1958 b s. 40.
185 SURFH V n:o 360.
186 Ibid. n:o 521 s. 312.
187 Sverges traktater V: 1 n:o 24. Ks. *Korhonen* 1938 s. 11—. *Šaskolskij* 1964 s. 79—.

(Lähdeviitteet sivulle 285—287)

188 *Korhonen* 1938 s. 13—.

189 *Ibid.* s. 17.

190 *Ibid.* s. 33—38.

191 *Ibid.* s.33—.

KARTAT, KUVAT JA TAULUKOT

I Kartat

- 1 Pähkinäsaaren rauhan raja ja sen siirtyminen. Karttaliite.*
- 2 Sotaretket Karjalassa 1570—1595, s. 123.*
- 3 Sotaretket pohjoisessa 1570—1595 ja 1609—1617, s. 134—135.*
- 4 Sotaretket Novgorodissa ja Karjalassa 1610—1617, s. 256.*
- 5 Puolalaisten ja liettualaisten hyökkäykset 1612—1615, s. 273.*
- 6 Pähkinäsaaren, Täyssinän ja Stolbovan rauhan rajat, s. 285.*

II Kuvat

- 1 Viipuri 1700-luvun alun piirustuksen mukaan, s. 15.*
- 2 Käkisalmen linna, puolustustorni ja osa muurien jäännöksiä, s. 27.*
- 3 Olavinlinna 1700-luvun näkemyksen mukaan, s. 41.*
- 4 Novgorod 1600-luvun piirustuksen mukaan, s. 47.*
- 5 Proomujen käyttöä taistelussa, s. 51.*
- 6 Orivirran saarto. Linnakkeen jäännöskumpu Savonrannan kirkonkylässä, s. 53.*
- 7 Iivana IV Julma, s. 79.*
- 8 Pähkinälinna ja sen pohjakaava, s. 99.*
- 9 Paskaluoto (nyk. Kylmäsaari), s. 109.*
- 10 Uenäläinen ratsuväki hyökkää, s. 121.*
- 11 Taistelu jäällä, s. 129.*
- 12 Salmen pitäjä 1600-luvun karttapirroksen mukaan, s. 153.*
- 13 Kurkijoen keskustaa 1600-luvun karttapirroksessa, s. 158.*
- 14 Murrosten käyttö metsätaistelussa, s. 170.*
- 15 Suman linnake Äänislahden rannikon lähellä, s. 177.*
- 16 Täyssinän rauhan rajamerkki Liperin Somersalmen rantakalliossa, s. 201.*
- 17 Nilsiän Pisavuori metsänhakkuiden paljastamana, s. 207.*
- 18 Maanselän harjanteita Valtimon pohjoispuolella, s. 210.*
- 19 Liperi 1600-luvun karttapirroksen hahmottamana, s. 227.*
- 20 Jaakko de la Gardie, s. 239.*
- 21 Uienan Kemlin linnakkeen rauniot 1880-luvulla, s. 253.*
- 22 Nevan skanssi 1600-luvulla, s. 265.*
- 23 Tsaari Mikael Romanov, s. 281.*

III Taulukot

- 1 Äänisen Karjalan asutusta v. 1582—83, s. 156.
- 2 Käkisalmen linnan v. 1581 miehitysalueelta kantamat verot, s. 157.
- 3 Käkisalmen läänistä v. 1585 kannetut verot, s. 157.
- 4 Käkisalmen pohjoisen läänin verot vv. 1589—95, s. 160.
- 5 Uienan Kemän seudun talomäärät v. 1591, s. 181.

IV Liitetaulukot

- 1 Autioituneiden talojen määrät Kurkijoella vv. 1525—1571. s. 297.
- 2 Suomalaisten 1525—71 sekä oprišninan 1570 autioittamien Kurkijoen talojen määrät, s. 298.
- 3 Karjalan sissien ja sotilaiden Käkisalmen läänissä vv. 1587—88 ryöstämä omaisuus, s. 299.
- 4 Asutut ja autiot savut Käkisalmen läänissä vv. 1581—1593, s. 300.
- 5 Asutut manttaalit Käkisalmen läänissä vv. 1612—1618, s. 302.
- 6 Käkisalmen pohjoisesta läänistä vv. 1612—1617 kannetut verot, s. 303.
- 7 Käkisalmen eteläisestä läänistä vv. 1613—1617 kannetut verot, s. 304.
- 8 Savolaisten ryöstöt Liperissä ja Ilomantsissa v. 1611, s. 306.

PAINOTUOTTEIDEN LYHENTEET

AAE: Akty, sobrannye... Arheografitsjeskoju ekspeditsieju.
AI: Akty istoritšeskie.
AM: Arhivnyj material.
AMG: Akty Moskovskago Gosudarstva.
BFH: Bidrag till Finlands historia.
DAI: Dopolnenija k Aktam istoritšeskim.
FMU: Finlands medeltidsurkunder.
HAik: Historiallinen aikakauskirja.
HRSH: Handlingar rörande Skandinaviens historia.
HT: Historiallisia tutkimuksia. Julkaissut Suomen Historiallinen Seura.
HUFH: Handlingar till upplysning af Finlands häfder.
IOIDR: Imperatorskoe Obščestvo Istorii i Drevnostej Rossijskih.
KGR: Konung Gustav den Förstes registratur.
MIK: Materialy po istorii Karelii.
NPL: Novgododskaja pervaja letopis.
OGV: Olonetskaja gubernskija vedomosti.
PKOP: Pistovye knigi Obonežskoj pjatiny.
REA: Registrum Ecclesiae Aboensis.
PSRL: Polnoe sobranie russkih letopisej.
RIB: Russkaja istoritšeskaja biblioteka.
RR: Riksregistratur.
SGGD: Sobranie gosudarstvennyh gramot i dogovorov.
SGKE: Sbornik gramot Kollegii ekonomii.
SIRIO: Sbornik Imperatorskago Russkago Instoritšeskago Obščestva.
SKHS: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
SKS: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
SURFH: Samling af urkunder rörande Finlands historia.
SMYA: Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja.
VIMOIDR: Vremennik Imperatorskago Moskovskago Obščestva Istorii i Drevnostej Rossijskih. Ks. Perepisnaja okladnaja kniga po Novgorodu Votskoj pjatiny, 7008 goda.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

1. PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Valtionarkisto (VA), Helsinki

Käkisalmen läänin voutikuntien tilejä 1581—1618.

Savonlinnan läänin voutikuntien tilejä 1543—1617.

Viipurin läänin voutikuntien tilejä 1541—1617.

Valtakunnan registratuura (Riksregistratur). Jäljennös.

Karttakokoelma. Karjalan ja Savon vanhoja karttoja, rajakarttoja sekä jäljennöksiä

Ruotsin Valtionarkistossa olevista vanhoista kartoista.

Acta historica 1570—1591.

Grönbladin kokoelma vol. VI, IX, XIV.

Tavastien kokoelma.

Helsingin yliopiston kirjasto (HYK), Käsikirjoitusosasto

Sl. Ms. K 14: Skazanie o Tihvinskoj ikone Božiei Materi. 18 vs.

N: Nordenskiöldin kokoelma.

Suomen kielen nimiarkisto, Helsinki

Paikannimikokoelmat.

Riksarkivet (RA), Tukholma

Baltiska fogderäkenskaper.

Gödik Finckes registratur 1597, 1598—1599.

Kopiebok från Kankas.

Kungliga Kansliets ingående diariér 5.

Krigshistoriska handlingar IV—VII.

Livonica.

Militaria IV—VII.

Muscovitica.

Lantmäteristyrrelsens leveranser.

Novgorodska akter 1611—1617.

Oxenstiernska samlingen

Kammararkivet (KA), Tukholma

Finska cameralia.

Tsentralnyj Gosudarstvennyj Arhiv Drevnih Aktov (TsGADA), Moskva
Fond 96, 1589 g, n:o 1: Otpiski Kolmogorskogo voevoda knjazja Vjazemskogo.
Fond 96 1596 n:o 2: Otpравlenie okolnitsëgo i voevody Dmitrija Veljamina ...
dlja prinjatija posyle Tjavzinskogo dogovora.

Tartu Riikliku Ylikooli Teaduslik Raamatukogu (TRYTR), Tartto
Fond 6: Fond De la Gardie, Mscr. 227.

Gosudarstvennaja Biblioteka im. Lenina (GBL), Moskva
Fond 178 n:o 6632: Materialy pomestnogo prikaza po Novgorodu i Novgorodskoj
oblasti XVI—XVII vv. Pod obštšej red. A. A. Novoselskogo i A. I. Jakovleva.
Moskva 1928. Jäljenne.

2. PAINETUT LAHTEET

- Akty istoričeskie, sobrannye i izdannye Arheografitskoju Kommissieju, I—III. Sanktpeterburg 1841.
- Akty Moskovskago Gosudarstva, izdannye Imperatorskoju Akademiejju, I. Pod. red. N. A. Popova. Sanktpeterburg 1890.
- Akty, sobrannye v bibliotekah i arhivah Rossiskoj Imperii Arheografitskoju ekspeditsieju Imperatorskoju Akademii Nauk, I—III. Sanktpeterburg 1836.
- Arhivnyj material. Novootkrytye dokumenty pomestno-vottšinnih utšreždenij Moskovskago tsarstva, II. Upravljajuštšij Arhivom D. J. Samokvasov. Moskva 1909.
- Bidrag till Finlands historia III. Utg. af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1904.
- Dopolnenija k Aktam isoričeskim, sobrannye i izdannye Arheografitskoju Kommissieju, I—II. Sanktpeterburg 1846.
- Finlands medeltidsurkunder, I—VIII. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1910—35.
- Gipping 1916: A. I. Gipping, Sbornik dokumentov kasajuhštšijsja istorii Nevy i Nienšantsa. Petrozavodsk.
- Grönblad, Nya källor: Nya källor till Finlands medeltidshistoria. Samlade och utgifna af Edward Grönblad. Första samlingen. Köpenhamn 1857.
- Handlingar rörande Skandnaviens historia, XXIX—XXXIX Stockholm 1848—58.
- Handlingar till upplysning af Finlands häfder I—X. Utg. af A. I. Arwidsson. Stockholm 1846—58.
- Hjärne 1884: De äldsta svensk-ryska legationsakterna. Efter originaler i Stockholm och Moskva utg. af Harald Hjärne, Uppsala 1884.
- Karelija v XVII veke. Sbornik dokumentov. Sostavlen R. B. Mjuller. Pod red. A. I. Andrejeva. Petrozavodsk 1948.
- Konung Gustaf den Förstes registratur, 1—29. Stockholm 1861—1916.
- Kordt 1894: V. A. Kordt, Iz semejnago arhiva grafov De-la-Gardi. Utšenyja zapiski Imperatorskago Jurjevskago Universiteta, 1894 N:o 2. Jurjev.
- Letopis velikoustjužskaja: A. A. Titov, Letopis velikoustjužskaja. Moskva 1888.
- Linevskij etc. 1939: A. Linevskij—V. Mašovskij—V. Pegov, Hrestomatija po istorii Karelii s drevnejših vremen do kontsa XVII veka. Petrozavodsk.
- Lossius 1882: Die Urkunden der Grafen de Lagardie in der Universitätsbibliothek zu Dorpat. Hrsg von Johannes Lossius. Dorpat.
- Materialy po istorii Karelii XII—XVI v.v. Pod red. V. G. Gejmana. Petrozavodsk 1941.

- Miljukov* 1901: P. N. Miljukov, Drevnejšaja razrjadnaja kniga offitsialnoj redaktsii (po 1565 g.). Moskva.
- Novgorodskaja pervaja letopis staršego i mladšego izvodov. Pod red. A. N. Nasonova. Moskva—Leningrad 1950.
- Olaus Magnus*: Olaus Magnus Gothus, Historia om de nordiska folken I—V. Uppsala—Stockholm 1909—51. (Historia de gentibus septentrionalibus. Roma 1555).
- Olonetskij sbornik IV: 1: Materialy dlja istorii i etnografii Olonetskago kraja. Petrozavodsk 1902.
- Perepisnaja okladnaja kniga po Novugorodu votskoj pjatiny, 7008 goda. VIMOIDR XII, Moskva 1852.
- Pistsovyje knigi Obonežkoj pjatiny 1496 i 1563 gg. Materily po istorii narodov SSSR. Leningrad 1930.
- Polnoe sobranie russkikh letopisej:
- IV: Pskovskaja pervaja letopis. Sanktpeterburg 1848.
 - V: Sofijskaja pervaja letopis. Sanktpeterburg 1851.
 - VI: Ibid. Prodolženie. Sanktpeterburg 1853.
 - VIII: Voskresenskaja letopis. Prodolženie. Sanktpeterburg 1859.
 - XIV: 1: Novyj letopisets. Sanktpeterburg 1910.
 - XXVI: Vologodsko-permskaja letopis. Moskva—Leningrad 1959.
 - XXVII: Nikanorovskaja letopis. Moskva—Leningrad 1962.
- Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkans svartbok, med tillägg ur Skoklosters Codex Aboensis i tryck utgifven af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1890.
- Russkaja Istoritseskaja Biblioteka, izdavaemaja Arheografitseskoju Kommissieju, II. Sanktpeterburg 1875.
- Salingen*: Simon van Salingens Bericht von der Landschaft Lappia, aufgesetzt 1591: Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching, VII. Halle 1773.
- Samling af urkunder rörande Finlands historia. Utg. af Johan E. Waaranen, I—V. Helsingfors 1863—78.
- Sbornik gramot Kollegii ekonomii, I—II. Peterburg 1922. Leningrad 1929.
- Sbornik Imperatorskago Russkago Istoritseskago Obštšestva, 129. Moskva 1910.
- Sobranie gosudarstvennyh gramot i dogovorov, hranjaštšihsj v Gosudarstvennoj Kollegii inostrannyh del, I—V. Moskva 1813—1894.
- Sofijskij vremennik ili Russkaja letopis s 862 po 1534 god. Izdal Pavel Stroeve, I—II. Moskva 1820—21.
- Staden*: Heinrichs von Staden, Aufzeichnungen über den Moskauer Staat. Hrsg. von Fritz Epstein. Hamburger Universität Abh. aus dem Gebiet der Auslandskunde, Bd. 34. Hamburg 1930.
- Svenskt diplomatarium I, från och med år 1401. Utg. af Carl Silfverstolpe. Stockholm 1875.
- Sverges traktater: Sverges traktater med främmande magter jämte andra dit hörande handlingar I—V: 1. Utg. af O. S. Rydberg; O. S. Rydberg och C. Hallendorff. Stockholm 1877—1903.
- Suomen asutus 1560-luvulla. Kyläluettelot. Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisuja N:o 4. Helsinki 1973.
- Tihomirov* 1951: M. N. Tihomirov, Solovetskij letopisets vtoroj poloviny XVI v. Maloizvestnye letopisnye pamjatniki. Istoritseskij arhiv VII. Moskva.
- Wieselgren* 1831: P. Wieselgren, De la Gardiska Archivets, eller Handlingar ur Greffl.

De la Gardiska Bibliotheket på Löberöd, I. Lund 1831.

Zitje Prepodobnago Trifona Petšengskago, Prosvetitelja loparci. Pravoslavnyj sobesednik 1859. Kazan.

Zverinskij 1890—97: V. V. Zverinskij, Material dlja istoriko-topografitseskago izsledovanija o pravoslavnyh monastyryjah v Rossijkoj Imperii. I—III. S.-Peterburg 1890—97.

3. KIRJALLISUUS

Almquist 1907: Almquist, Helge, Sverige och Ryssland 1595—1611, I—II. Uppsala. 1907.

Amvrosij 1809: Archimandrit Amvrosij, Istorija Rossijskoj ierarhii, I. Moskva.

Andrejev 1920: A. I. Andrejev, O podložnosti žalovannoj gramoty Petšengskomu monastyrju 1556 g. Russkij istoričeskij žurnal 1920 n:o 6.

Attman 1944: Arthur Attman, Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558—1595. Lund.

Barsukov 1902: Aleksander Barsukov, Spiski gorodovyh voevod i drugih lits voevodskago upravlenija Moskovskago gasudarstva XVII stoletija. Sanktpeterburg.

Budovnits 1947: I. U. Budovnits, Russkaja publitsistika XVI veka. Moskva—Leninograd.

Cederberg: A. R. Cederberg, Karjalan historia ja sen tutkimus. Karjalan kirja. Eripainos.

Denker 1963: Rolf Denker, Der finnländische Bischof Paul Juusten und seine Mission in Russland. Russia externa. Studien zum 15.—17. Jahrhundert. Festgabe für Paul Johansen zum 60. Geburtstag. Marburg.

Dosifej 1847: Dosifej, arhimandrit, Letopisets Solovetskij na tšetyre stoletija, ot osnovanija Solovetskago monastyrja do nastojaščego vremeni to est s 1429 po 1847 god. Izd. 4e. Moskva.

Enewald 1920: Nils Enewald, Sverige och Finnmarken. Svensk finnmarkspolitik under äldre tid och den svensk-norska gränsläggningen 1751. Lund.

Gallén 1968: Jarl Gallén, Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns. Skrifter utgivna av Svenska Literatursällskapet i Finland Nr 427: 1. Helsingfors.

Generalstaben 1936: Generalstaben, Sveriges krig 1611—1632, Band I. Danska och ryska krigen. Stockholm.

Generalstaben 1937: Generalstaben, Sveriges krig 1611—1632. Bilagsband I. Stockholm.

Grekov 1960: B. D. Grekov, Novgorodskij dom Svjatoj Sofii. (Opit izučšenija organizatsii i vnutrennyh otnošenii krupnoj tserkovnoj vottšiny). Izbrannye trudy IV. Moskva.

Gromov etc. 1960: V. I. Gromov—L. P. Potemkin—I. P. Šaskolskij, Priozersk. Istoričeskij otšerk. Korela—Kexholm—Priozersk. Leningrad.

Grot 1890: J. K. Grot, Starinnyj datskij dokument o razorenii. Petšenskago monastyrja v 1589 godu. (Sbornik Otdelenija jazyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk. Tom LI. St. Peterburg.

Hjärne 1897, H. Hjärne, Svensk-ryska förhandlingar 1564—72. Erik XIV:s ryska förbundsplaner. Skrifter af K. Humanistiska Vetenskapssamförbundet i Uppsala, V, 15. Uppsala.

Immonen 1958: Toivo Immonen, Kurkijoen seutu Ruotsin vallan aikana vv. 1570—1710. Kurkijoen kihlakunnan historia I. Pieksämäki.

- Ingman* 1890: Santeri Ingman, Tutkimuksia Pohjois-Suomen historiassa vuosilta 1595—1635. Helsinki.
- Inkinen* 1930: Antti Inkinen, Hajapiirteitä Suomen kreikkalais-katolisen kirkon oikeudellisen aseman kehityksestä. SKHS:n toimituksia XXVIII. Suomen Kirkko-historiallinen seura.
- Istoriko-statistitšeskie svedenija I: Istoriko-statistitšeskie svedenija S.-Peterburgskoj eparhii*, I. S. Peterburg.
- Jaakkola* 1926: Jalmari Jaakkola, Suomen muinaset valtarajat vuoteen 1323. HT VII. Helsinki.
- Jaakkola* 1950: Suomen myöhäiskeskiaika I. Unionin alkukausi. Suomen historia V. Porvoo.
- Jaakkola* 1958: Suomen varhaiskeskiaika. Kristillisen Suomen synty. Suomen historia III. 2. painos, Porvoo.
- Jaakkola* 1959: Suomen myöhäiskeskiaika. Suomen historia VI. Porvoo.
- Johnsen* 1923: Oscar Albert Johnsen, Finnmarkens politiske historie. Videnskaps-selskapets skrifter, II. Hist.-filos. Klasse, 1922 n:o 3. Kristiania.
- Journet* 1958: C. Journet, Pontus de la Gardie. Bulletin de la Société d'Etudes Scientifiques de l'Aube. Tome LIX. Limoux.
- Julku* 1967: Kyösti Julku, Oulujokilinja karjalaisten kaukoliikenteen väylänä keskiajalla. Studia Historica. Oulun Historiaseuran julkaisuja. Tomus I. Oulu.
- Julku* 1968 a: Kemin pitäjän ja Kemin Lapin raja. Lapin tutkimusseuran vuosikirja IX. Kemi.
- Julku* 1968 b: Korela semidesjatskaja. Oulun yliopiston Historian laitos. Eripainossarja n:o 1. Oulu.
- Julku* 1970: Pohjois-Pohjanmaan ja Saloisten seudun asutus keskiajalla ja uuden ajan alussa. Oulun yliopiston Historian laitos. Eripainossarja n:o 7. Oulu.
- Julku* 1971: Täyssinän rauhan v. 1595 raja Iivaaran pohjoispuolella. Oulun yliopiston Historian laitos. Eripainossarja n:o 8. Oulu.
- Julku*, taittovedos 1971: Suomen itärajan synty. Taittovedos.
- Julku* 1972: Muutamia Tornion seudun varhaishistorian ongelmia. Tornionlaakson vuosikirja 1972. Oulu.
- Juva—Juva* 1967: Einar W. Juva—Mikko Juva, Suomen kansan historia II. Helsinki.
- Kaasalainen* 1951: Väinö Kaasalainen (toim.), Sakkolan historia. Pieksämäki.
- Kaukiainen* 1974: Yrjö Kaukiainen, Viipurin läänin ruotsalaisasutuksen synty varhaiskeskiajalla. HAik. 1974 n:o 2.
- Kemppinen* 1964: Iivar Kemppinen, Pähkinäsaaren rauhan raja Ilmeellä. Karjalan Aamu 1964 n:o 2.
- Kerkkonen* 1962: Martti Kerkkonen, Länsimaisen Suomen vanhin itäraja. HAik 1962 n:o 4.
- Kilpeläinen—Hintikka—Saloheimo* 1954: A. S. Kilpeläinen—A. I. Hintikka—V. A. Saloheimo, Pielisjärven historia. Kuopio.
- Kirkinen* 1963: Heikki Kirkinen, Karjala idän kulttuuripiirissä. Bysantin ja Venäjän yhteyksistä keskiajan Karjalaan. HT LXVII. Rauma.
- Kirkinen* 1964: Lisälähteitä Karjalan keskiajan historiaan. HAik 1964 n:o 2.
- Kirkinen* 1970 a: Karjala idän ja lännen välissä, I. HT LXXX. Helsinki.
- Kirkinen* 1970 b: La Laponie, objet de rivalités au moyen âge et au début des âges modernes. Inter-Nord (Paris) 1970 n:o 11.
- Kiuasmaa* 1968: Kyösti Kiuasmaa, Suomen alempi sotilaspäällystö 1500-luvun loppupuolella (n. v. 1570—1600). HT LXXIII. Helsinki.

- Korhonen* 1938: Arvi Korhonen, Suomen itärajan syntyhistoriaa. Puolustusministeriön sotahistoriallisen toimiston julkaisuja III. Porvoo.
- Korhonen* 1953: Eerikki Antinpoika. Porvoo.
- Kuujo* 1958 a: Erkki Kuujo, Kurkijoen vaiheet asutuksen alusta v:een 1570. Kurkijoen kihlakunnan historia I. Pieksämäki.
- Kuujo* 1958 b: Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan historia I (vuoteen 1721). Käkisalmen historia. Kirjoittaneet Erkki Kuujo, Eino Puramo, J. Sarkanen. Lahti.
- Kuujo* 1959: Taka-Karjalan verotus v:een 1710. HT LII. Helsinki.
- Kuujo* 1963: Raja-Karjala Ruotsin vallan aikana. Joensuu.
- Kuujo* 1964: Iivana Julman opritsnikat Kurkijoella. Turun Historiallinen Arkisto XVII. Turku.
- Könönen—Kirkinen* 1969: Aulis V. Könönen—Heikki Kirkinen, Pohjois-Karjalan historia I. Keskiajasta Stolbovan rauhaan. Joensuu.
- Lappalainen* 1970 a: Pekka Lappalainen, Itäinen Savo karjalaisen eräkulttuurin, matkareittien ja rajaperinteen piirissä. Jyväskylä.
- Lappalainen* 1970 b: Säämingin historia I: 1. Pieksämäki.
- Lappalainen* 1971: Säämingin historia I: 2. Pieksämäki.
- Leinonen* 1939: Antti Leinonen, Vuosien 1609—1617 sodan maininveja Karjalassa. Laatokan-Karjalan Maakuntaliiton vuosikirja II—III. Sortavala.
- Luukko* 1954: Armas Luukko, Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II. Oulu.
- Mahul* 1856: A. Mahul, Notes historiques et généalogiques sur Pontus de la Gardie et sur sa famille; suivies d'une correspondance inédite des La Gardie de Suède avec ceux de Languedoc aux 16e et 17e siècle. Mèmoire de la Société des Arts et des Sciences de Carcassonne, Tome II. Carcassonne.
- Makarij;* Makari, episkop, Istorija russkoj tserkvi X. S-Peterburg.
- Manninen* 1922: Ilmari Manninen, Pohjoisen Karjalan vanhanaikainen talous. HT V. Helsinki.
- Mikkola* 1939: J. J. Mikkola, Hämärän ja sarastuksen ajoilta. Porvoo.
- Mikkola* 1941: Kolttakylän arkisto. Lapin sivistysseuran julkaisuja N:o 8 . Porvoo.
- Mjuller* 1947: R. B. Mjuller, Otserki po istorii Karelii XVI—XVII vv. Petrozavodsk.
- Nevolin* 1853: K. A. Nevolin, O pjatniah i pogostah novgorodskih v XVI veke. Zapiski Imp. Russk. Geograf. Obštšestva. VIII. S.-Peterburg.
- Niitemaa* 1955: Vilho Niitemaa, Hämeen keskiaika. Hämeen historia I. Julk. Hämeen Heimoliitto. Hämeenlinna.
- Olonetskija gubernskija vedomosti, 1842—1881. Olonets.
- Otšerki istorii Karelii I 1957: Otšerki istorii Karelii, I. Pod. red. V. N. Vernadskogo— I. I. Smirnova—J. A. Balagurova. Petrozavodsk.
- Otšerki istorii SSSR. Period feodalizma II 1955: Otšerki istorii SSSR. Period feodalizma, konets XV v. — natšalo XVII v. Pod. red. A. N. Nasonova— L. V. Tšerepnina—A. A. Zimina. Moskva.
- Paloposki* 1966: Toivo J. Paloposki, Viipurin-Karjalan asema kolmannen ristiretken aikoina. HAik 1966 n:o 2.
- Pegov* 1939: V. Pegov, Polsko-švedskaja interventsija v Karelii v natšale XVII veka Petrozavodsk.
- Pelkonen* 1902: Antero Pelkonen, Entisajan muistoja Rantasalmen kihlakunnasta. SMYA XXII. Helsinki.
- Pirinen* 1965: Taistelut Savon ja Pohjois-Karjalan välisellä rajalla ennen Stolbovan rauhaa. Karjala V. Toim. Heikki Koukkunen. Joensuu.

- Pirinen* 1966: Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täyssinän rauhaa. HAik 1966 n:o 4, liite s. 3—23.
- Pohjolan-Pirhonen* 1960: Helge Pohjolan-Pirhonen, Suomen historia VII. Porvoo.
- Pohjolan-Pirhonen* 1973: *Olavinlinnan historialliset vaiheet. Savonlinna.*
- Pääkkönen* 1898: L. V. Pääkkönen, Kesämatkoja Venäjän Karjalassa sekä hajanaisia kuvauksia Karjalan kansan nykyisyydestä ja entisyydestä. SMYA XVIII. Helsinki.
- Raudun historia.* Raudun historiatoimikunta. 1965. Pieksämäki.
- Rinne* 1947: Juhani Rinne, Puolustus, rajankäynnit, rajalinnat. Hallinto ja verotus keskiajan lopulla. Savon historia I. Kuopio.
- Saarela* 1932: A. M. Saarela, Sortavalan maa- ja kaupunkiseurakunnan historia. Sortavala.
- Sabler* 1896: *Sobranie russkih pamjatnikov izvletšennyh iz semejnago arhiva grafov Delagardi. Utšenyja zapiski imperatorskago Jurjevskago universiteta. N:o 3. Jurjev.*
- Saloheimo* 1971: Veijo Saloheimo, Pohjois-Karjalan asutusmuodot 1600-luvulla. Joensuu. Korkeakoulun julkaisuja, sarja A n:o 2. Joensuu.
- Sarvas* 1973: Anja Sarvas, Oulaisten Kalliokankaan merkkikivet — Pähkinäsaaren rauhan rajapyykkejä? HAik 1973 n:o 1.
- Šaskolskij* 1950: I. P. Šaskolskij, Švedskaja interventsija v Karelii v natšale XVII v. Petrozavodsk.
- Šaskolskij* 1964: *Stolbovskij mir 1617 g. i torgovye otnošenija Rossii so Švedskim gosudarstvom. Moskva—Leningrad.*
- Savitsš* 1927: A. A. Savitsš, Solovetskaja vottšina XV—XVII v. Perm.
- Soininen* 1954: Arvo Soininen, Rantasalmen pitäjän historia. Pieksämäki.
- Soininen* 1961: Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa. HT VXIII. Helsinki.
- Strojev* 1877: Pavel Strojev, Spiski ierarhov i nastojatelej monastyrej Rossijskija tserkvi. S.-Peterburg.
- Suvanto* 1952: Seppo Suvanto, Suomen poliittinen asema Sten Sture vanhemman valtakautena vuosina 1483—1497. Helsinki.
- Suvanto* 1973: Rajankäynnit Hämeessä 1400-luvun puolimaissa ja alueen vanhat valtarajat. HAik 1973 n:o 3.
- Suvorov* 1863: N. Suvorov, Opisanie Vologodskago katedralnago Sofijskago sobora. Moskva.
- En svensk beskickning 1887: En svensk beskickning till Ryssland under Erik XIV:s regering. Historisk Tidskrift. (Stockholm).
- Tarkiainen* 1974: Kari Tarkiainen, "Vår Gamble Arffiende Ryssen" synen på Ryssland i Sverige 1595—1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid. Studia Historica Upsaliensia 54. Uppsala.
- Tavaststjerna* 1918—20: Werner Tavaststjerna, Pohjoismainen viisikolmattavuotinen sota. HT I. Helsinki.
- Tavaststjerna* 1929: Pohjoismainen viisikolmattavuotinen sota. Sotavuodet 1590—1595 ja Täyssinän rauha. HT XI. Helsinki.
- Tšumilkov* 1894: A. Tšumilkov, O pohode švedov k Belomu Morju v 1590—1594 gg. Tštenija v IOIDR, 1894 III, IV: n:o 4.
- Ušakov* 1972: I. F. Ušakov, Kolskaja zemlja. Otšerki istorii Murmanskoj oblasti v dooktjabrskij period. Murmansk.
- Widekind* 1671: Johannes Widekind, Thet Swenska i Ryssland Tijo åhrs Krijgz = Historie. Stockholm.

- Viljanti* 1957: Arvo Viljanti, Gustav Vasas ryska krig 1554—1557 I—II. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Historiska serien 2: 1—2. Stockholm.
- Vilkuna* 1949: Kustaa Vilkuna, Kemin—Kaakaman nautintarajan sijainti ja kansatieteellinen tausta. Kalevalaseuran vuosikirja 29. Porvoo.
- Vilkuna* 1960: Pähkinäsaaren rauhan raja kansatieteellisessä katsannossa. HAik 1960 n:o 4.
- Vilkuna* 1963: Pielavesi ja vanha raja. Kotiseutu 1963 n:o 7—8.
- Vilkuna* 1967: Tamma ja "Kobylitsa Korela" (Tamma-Karjala) vuodelta 1338. Viritäjä 1967 n:o 3.
- Vilkuna* 1971: Mikä on Lapinkylä ja sen funktio? Kalevalaseuran vuosikirja 51. Porvoo.
- Vilkuna* 1975: Missä sijaitsi Oulun ensimmäinen linna ja mitä olivat kastarit eli salpalinnat? Eripainos: Suomalainen Tiedeakatemia, Esitelmät ja pöytäkirjat 1973. Helsinki.
- Virrankoski* 1973: Pentti Virrankoski, Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1600-luvulla. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia III. Oulu.
- Ylönen* 1957: Aulikki Ylönen, Jääsken kihlakunnan historia I, vuoteen 1700. Forssa.

HENKILOHAKEMISTO

- Absolsson, Erik 40.
 Afanasi Jaakonpoika 225.
 Agricola, Mikael 104.
 Ahma 183.
 Albrekt Mecklenburgilainen 21, 29.
 Aleksanteri (Liettuan ruhtinas) 51, 60, 64.
 Aljabjev, Dimitri 228.
 Andomski, Georgi 166.
 Andrei Iivananpoika 40.
 Anisima Antinpoika 102.
 Antipjev, Tomila 271.
 Anton (igumeni) 250.
 Antti Laurinpoika 222.
 Antti Niilonpoika 96.
 Antti Pekanpoika 152, 161, 243.
 Antti Pietarinpoika 151.
 Arnim, Georg von 258.
 Arvi Tönnenpoika, ks. Wildeman.
 Atanasi (igumeni) 141.
 Avraamov, Vasili 224, 240, 246.

 Bagge, Jaakko 98—100.
 Bagge, Pietari 186.
 Bagge Sven 191, 192, 195, 196, 208.
 Balakšin (suku) 152.
 Balakšin, Stefan Kosmanpoika 67.
 Baranov, Ivan 261.
 Baryšpolets 270, 272, 274.
 Bathory, Stefan 139, 184.
 Beck, Balthasar 241, 250, 252.
 Bednyi, Jelisari 259.
 Behm, Isak 216, 237, 241, 250.
 Belozerski, Bogdan 219.
 Belski, Afanasi 165.
 Bertil Yrjänänpoika 110.
 Bezobrozov, Aleksi 242, 243, 246.
 Bezobrazov, Stefan 213, 215, 219.

 Bibikov, Ivan 97.
 Bjelke, Eerik Tuurenpoika 60, 62.
 Bjelke, Gunilla 164.
 Boije, Antti 249, 264, 265, 276—278, 282.
 Boije, Hannu 241.
 Boije, Klaus 277.
 Boije, Yrjänä 150, 167, 174, 185, 236, 277.
 Bolotnikov 234.
 Bolšoi-Odojevski, Ivan 254, 255, 260.
 Borjatinskoi, Pjotr Ivanovitš 127.
 Boruvsin, Ivan 96.
 Boslav, Feodor 170, 175.
 Brand, Jaakkima Didrikinpoika 130, 132, 150, 212, 249, 277, 278.
 Bulgakov, Juri Mihailovitš 84.
 Bureus, Andreas 286.
 Buturlin, Vasili 254.

 Cobron 252, 253, 259.
 Cochran, David 65, 67, 71.

 Davidov, Firs 261.
 Dementi Miinanpoika 282.
 Dimitri (Iivana IV:n poika) 105, 232, 233, 293.
 Dimitri Iivananpoika (pappi) 154.
 Dmitriev, Mikita 242.
 Dmitriev, Posnik 221.

 Eerik XIV 118—120, 221.
 Eerik Tuurenpoika 62—67.
 Eerik Tönnenpoika ks. Wildeman.
 Elias (pappi) 154.
 Eriksson, Jon 261.
 Feodor I (tsaari) 149, 183, 184, 192, 198, 211, 212, 224.

Fetka Huovatanpoika 175.
 Filip (patriarkka) 106.
 Fincke, Gödik 162, 169, 202—204, 206,
 208, 209, 215—220.
 Fincke, Kustaa 83, 86, 103, 202.
 Fleming, Erik 72, 73, 83, 84, 86.
 Fleming, Herman 125, 126, 129, 130,
 147.
 Fleming, Klaus 127, 136, 141, 184, 188,
 189, 193, 203, 212, 213.
 Forrath, Alexander 265.

Gabriel Juhonpoika 151.
 Gabriel Tuomaanpoika 210.
 Gadd, Hemming 58, 67.
 Gardie, Jaakko de la 235, 237, 238,
 240—242, 244, 247, 248, 252, 254,
 255, 257—262, 264, 269—272, 274,
 279, 284, 287, 293, 294.
 Gardie, Pontus de la 139, 140, 142, 146—
 149, 161, 164, 166, 235.
 Garp, Hannu 138, 145.
 Gavril 155.
 Glinski, Mihail 102.
 Godunov, Boris 179, 217, 220, 221, 223,
 232, 233, 293.
 Golovin, M. P. 101.
 Golovin, Petr Petrovitš 100.
 Golovin, Semen 235, 236.
 Gorbatov, Boris 80.
 Gorbov, Mikko 144, 186.
 Gorgonius Henrikinpoika 286.
 Grabbe, Nils 81, 83.
 »Grimschatan» 166.
 Grjazov, Bogdan 271.
 Grjazov, Timofei 237.
 Grip, Bo Joninpoika 30.
 Grip, Mauri 187.
 Gunilla (Erik Tuurenpojan leski) 67.
 Guri (igumeni) 183.
 Guttri, Pietari 243.
 Gyllenhierta, Henrik Kristerinpoika 263.

Haletski, Vasili 182.
 Hanikka, Olavi 277.
 Hannu (kuningas) 53, 54, 58—62, 64,
 67—69.
 Hannu Antinpoika 267.
 Hannu Hannunpoika 208.
 Hannu Hermaninpoika 151.

Hannu Jönsinpoika ks. Stålhandske.
 Hannu Laurinpoika (nimismies) 277.
 Hannu Laurinpoika (päällikkö) 186, 187,
 190, 191.
 Hans, (Tanskan prinssi) 223.
 Hansaliitto (Hansa) 38, 39, 47.
 Hare, Erik 237, 250, 252, 260.
 Helena (Iivana III:n tytär) 60.
 Hemming (piispa) 29.
 Henrik Melkkerinpoika 151, 161, 173,
 174.
 Henrik Niilonpoika 92, 93.
 Henrik Simonpoika 88.
 Hermogen (patriarkka) 250.
 Heskoï Muskonpoika 175.
 Hoiija, Juhani 72.
 Horn, Evert Kaarlenpoika 255, 258.
 Horn, Henrik Kaarlenpoika 284.
 Horn, Henrik Klaunpoika 130, 132, 137,
 150.
 Horn, Kaarle Henrikinpoika 184, 185.
 Horn, Klaus Kristerinpoika 93, 108, 118,
 119.
 Horn, Yrjänä Henrikinpoika 203.
 Huggut, Henrik Matinpoika 150, 159,
 161, 167, 172.
 Humoinen, Simo 277.
 Hutkinen, Ondrei 165.
 Hölmö Höpötein(en) 283.

Iivana III 45, 46, 48, 50, 51, 54, 56, 58,
 60—64.
 Iivana IV Julma 77, 78, 84, 85, 87, 96—
 98, 103—105, 108, 117, 118, 120, 121,
 127, 137, 149, 166, 221, 232, 293.
 Iivana Jaakonpoika 75.
 Iivana Ryssä 165.
 Iivana Timofeinpoika 102.
 Ilja (pappi) 165.
 Ilja (pyhä) 81, 119.
 Iljin, Onttoni Pätöi 127.
 Ille, Mäns 83.
 Ille, Salomon 185, 189, 193, 212.
 »Indrik Biskup» 197.
 »Indrik Irik» 197.
 Innocentius III 49.
 Isidor (metropoliitti) 254.
 Iversten, Hans 192.
 Jaakkima, Didrikinpoika ks. Brand.
 Jeletskoi, Iivana Iivananpoika 103.

- Jeskalainen Pitkä 164.
 Josting, Gebhard 208.
 Juhana III (Juhana herttua) 94, 104, 115, 118, 120, 121, 124, 125, 127, 129, 133, 136—139, 142, 147, 148, 163, 164, 167, 174, 178, 186—188, 192, 195, 197, 198, 208, 249, 291.
 Juhani Eerikinpoika 282.
 Juri (ruhtinas) 50, 52, 58, 63, 67, 80, 81, 104, 119.
 Jurjenev, Semen 190.
 Juusten, Paavali 121.
 Juusten, Pentti Söyringinpoika 161, 174—176, 212.
 Jälkinen, Mikko 170, 179.
 Jääski, Andreas 74.
 Jöns Haakoninpoika 90.
 Jöns Maununpoika 97.
- Kaarle IX (Kaarle herttua) 94, 195—197, 200—202, 204, 208, 211—213, 220—223, 225, 230—238, 240, 241, 243, 244, 247, 249, 250, 252, 254, 255, 277, 293.
 Kaarle Knuutinpoika 36, 37.
 Kaarle Laurinpoika 222.
 Karhunen, Klemetti 284.
 Karl Filip 255, 257, 259, 264, 279.
 Karpov, Fedor Andreinpoika 102, 103.
 Kasimir 51.
 Katariina Jagellonica 118, 120.
 Kauppi 183.
 Kauroi 175.
 Kerkun poika 175.
 Kiril (henk. nimi) 25.
 Kiril (talonp.) 155.
 Klaus Henrikinpoika 284.
 Klaus Klaufinpoika 286.
 Knut Andersinpoika 80.
 Knut Antinpoika 278.
 Kobelov (Kobeloinen), Ivan 222.
 Kobelski, Sevastian 190.
 Kobock, Tuomas Matinpoika 268, 278, 282.
 Kolokainen, Gabriel Antinpoika 102.
 Kolosniekka, Tretjak 170.
 Konjutov, Vasili 144.
 Konstantin 32, 38.
 Kontisen poika 175.
 Kopnin, Šestak 286.
- Koiranen, Jören 277.
 Korobov, Jermolai Feodorovitš 208.
 Korde, Iivananpoika 175.
 Kosne, Dionisi 80.
 Kosoi, Vasili 56.
 Kosonen, Dionisi ks. Kosne.
 Kotov, Vlasi 271.
 Krister Matinpoika 220.
 Kristian II 69, 70, 71, 72.
 Kristian Oldenburgilainen 39.
 Kristoffer Baijerilainen 39.
 Kristus 274.
 Krook, Klemetti Henrikinpoika 82, 83.
 Kruus, Matias Laurinpoika 200.
 Kuismin, Mikita 96, 104.
 Kumoinen, Jaakko 165.
 Kupiainen, Henrik Henrikinpoika 197.
 Kurkonen, Matti 283.
 Kurtsinen 170.
 Kustaa II Aadolf 255, 257—259, 266, 270, 278, 279, 284, 286, 287.
 Kustaa Eerikinpoika 221.
 Kustaa I Vaasa 37, 71, 72, 76—78, 80—85, 90, 91, 94, 96—98, 102—104, 107, 108, 115, 118, 119, 202, 203, 290.
 Kvasnin, Attalyk 139.
 Kylliäinen, Pietari 55.
 Kyrpää-Kauppi 223.
- La Blaque, Jean de 188, 195.
 Lasse 197.
 Lasse Antinpoika 244.
 Lasse Niilonpoika 102.
 Lasse Torstinpoika 164.
 Laurentius Petri 104.
 Lauri Torstinpoika, ks. Ram.
 Laville 247, 264.
 Leijonhuvud, Sten Eriksson 104.
 Leontjev, Basarga Feodorovitš 106.
 Liharev, Maksim 259—262.
 Lihatsšov, Terenti Grigorinpoika 127.
 Liivinmaan ritarikunta, ks. Saksalainen ritarikunta.
 Lisovski, Aleksanteri 268.
 Ljapun, Ivan 55.
 Lukin (suku) 152.
 Lönnrot, Elias 295.
 Macchiavelli 108.
 Maksima (pappi) 154.

Maligin, Afanasi 208.
 Malygin, Bogdan 275.
 Manasse (pappi) 154.
 Matias (pappi) 161.
 Matti Laurinpoika 203.
 Matvei Grigorinpoika 165.
 Maunu Eerikinpoika 31, 52, 58, 63, 67,
 80, 81, 98, 104, 119.
 Maunu Iivarinpoika 197.
 Maunu Maununpoika 278.
 Maunu Niilonpoika 83, 98, 100.
 Maunu, Saarenmaan herttua 121, 122.
 Mauri Yrjänänpoika 208.
 Merrick, John 284.
 Mezerskoi, Matvei 222.
 Mezetskoi, Danilo 284.
 Mezetskoi, M. I., 101.
 Mikael (pappi) 154.
 Mikael (tsaari) ks. Romanov.
 Mikita 176.
 Mikita Vasilinpoika 162, 165.
 Minin, Kuisma 249.
 Minkwitz, E. von 199.
 Munck, Hannu 258, 260, 261, 264—267,
 272, 278, 283, 286.
 Musko, Feodor 80.
 Myšetski, Danilo 224, 240.

 Narimont (ruhtinas) 31.
 Naštšokin, Fedka 268.
 Naštšokin, Semen 100.
 Neljubov, Vasili 203.
 Nemtšin, David 215.
 Neseli Mikitanpoika 277.
 Neuvonen, Lauri 277.
 Niilo Eerikinpoika 52.
 Niilo Tuurenpoika 21.
 Nikon (pappi) 263.
 Niukkanen, Niilo 277.
 Nohtev, A. I., 101.
 Norby, Severin 72.

 Obolenski, Ivan 72.
 Obolenski, Pjotr 55.
 Oboljanov, Andrei 185.
 Odina Saavanpoika 170, 171.
 Oksentia Konstanpoika 102.
 Okutšin, Ivan 176.
 Olafsson, Karl 240.
 Olaus Magnus 70.

Olavi (pyhä) 42.
 Onitškov, Kiprian 133, 138, 145.
 Orjanen, Iivana 165.
 Oserov, Mihail 132, 133.
 Otreppjev, Grigori 232.
 Otreppjev, Smirnoi 241, 242.

 Paavali (apost.) 252.
 Paavilainen 229.
 Paisij (igumeni) 107.
 Paletski, Dimitri 97, 101.
 Paska-Lauri 282.
 Patkinen, Huotari 277.
 Patrikainen 175.
 Patrikejev 54, 56.
 Pentti Arvinpoika 151, 171.
 Pentti Juhonpoika 150, 166.
 Pentti Söyringinpoika, ks. Juusten.
 Pentti Tuurenpoika 21.
 Pesostkoi, Kristof 269.
 Pictari, Petru (apost.) 179, 180, 252.
 Pietari I Suuri 287.
 Pisemskoi, Gavriila 286.
 Pitkä Mikko, ks. Mikita Vasilinpoika.
 Pleštšjev, Vasili Timofejevitš 203.
 Pleštšjev, Zahar Ivanovitš 100, 101.
 Poikilainen, Heikki 74.
 Popke, Simon 283.
 Posse, Knut 55, 59.
 Possevino, Antonio 146.
 Požarski, Dimitri 249, 257.
 Propotkin, Pjotr 185.
 Protopopov, Jelisari 193.
 Pryss, Hannu 266, 278, 282.
 Puikko-Olli 268, 282.
 Puškin, Ivan 242, 243, 246, 268.
 Puškin, Nikita 237, 240, 268.
 Pussinen, Mikita 219, 224.
 Putjatin 95, 96, 108.

 Ram, Lauri Torstinpoika 150, 189, 200,
 202, 212.
 Ragvald Halvordinpoika 90, 92.
 Repoinen, Riiko 165.
 Repujev, Tretjak 213, 215.
 Retukäpälä, Paavali 165.
 Riiko Petrinpoika 40.
 Rogosin, Kiril 142—144, 146, 147, 170,
 172, 173, 176, 179, 185.
 Rokkatšu, Iivana 251.

- Rolef Matinpoika 71, 72.
 Romana 189.
 Romanov, Mikael 257, 264, 265, 279, 280, 294.
 Roukkula (suku) 152.
 Roukkula, Grigori Iivananpoika 48, 52, 59, 63, 67.
 Roukkula, Nikifor Jaakonpoika 67.
 Roukkula, Miron 144.
 Roukkula, Stefan 144.
 Rubtsev—Mosalskij 234.
 Rudolf II (keisari) 199.
 Runoinen, Jaakko 282.
 Ryning, Axel 221.
 Räsänen, Luka 170, 172, 173, 262.
 Räsänen, Maksima, 262—264, 266.
 Räsänen, Onitsa 170.
 Rätsin, Maksima 196.

 Saburov, Afanasi 165, 166.
 Saksalainen ritarikunta 14, 28, 39, 41, 43—45, 47, 49, 53, 54, 58, 62, 63, 65, 66, 81, 99, 117, 118, 221, 290, 291.
 Saltykov 234, 235.
 Sapeg, Jan 268.
 Sartakov, Simon 144.
 Savin 152.
 Semen 20.
 Semenski, Josif 165, 166.
 Šemjakin, Afanasi 165.
 Sepponen, Antti 219.
 Šeremetev, I. M. 101.
 Shakespeare 274.
 Sidor, Jaška 267, 270—272, 274.
 Sigismund III Vaasa 198, 200, 212, 220, 221, 241, 243.
 Sigismund II August 121.
 Silvester (piispa) 224, 225, 236, 240, 247, 263.
 Simana Ryssä 164.
 Sirkinen, Grigori (Riiko) 246.
 Sitskoi, Vasili Ondrejevitš 127.
 Skopin—Šuiski 235, 238, 242, 243.
 Skytte, Hannu 282.
 Slang, Eerik 150, 161.
 Smirnoi 165.
 Smirnoj—Štšokurov, 182.
 Smit, Indrik 271.
 Sobro, **Morten 277**.
 Sofonof, Ignati 200.

 Sorski, Nil 56.
 Spore, Erik 78.
 Staden, Heinrich von 137.
 Strahov, Zahari 272.
 Štšena, Danilo 54.
 Štšenjatev, P. M. 101.
 Stuart, Anders 237, 250—252, 260.
 Sture, Sten (vanhempi) 43, 48—50, 53, 54, 56, 58—60, 62, 67.
 Sture, Sten (nuorempi) 68.
 Sture, Svante 62, 68.
 Stålbarm, Arvi 147, 205, 212, 213, 218, 220, 221, 230.
 Stålbandske, Hannu Jönsinpoika 278, 282, 286.
 Stålbandske, Klaus 267.
 Sudokov, Ivan 174, 175, 190.
 Šuiski, Vasili 233—237, 240, 244, 268—293.
 Sukin, Vasili 221.
 Sušin, Aleksei 284.
 Suurinen, Ondrei 165.
 Svenigorodski, Vasili Andrejevitš 200.
 Särkilahti (suku) 197.
 Särkilahti, Maunu 51—53.

 Tamainen, Tuomas 223.
 Taneli Dimitrinpoika 102.
 Tausainen, Pauli 283.
 Tavast, Arvi 130, 147, 174, 203, 218, 220.
 Teitti, Jaakko 93.
 Telepnev, Jefemi 240.
 Tell, Wilhelm 274.
 Temkin—Rostovski, Mihail 224.
 Teppana (pappi) 154.
 Teppana (staarosti) 165.
 Teterin, V. G. 101.
 Tikkinäinen, Andrei Simonpoika 102.
 Tinkkainen 175.
 Titov, Mihail 266.
 Torahanov (Torahainen), Vasili 80.
 Toivanen, Antti 219.
 Toroi, Juho 74.
 Tott, Eerik Akselinpoika 39, 41, 42, 47, 48.
 Tott, Lauri Akselinpoika 48.
 Tott, **Tönne Eerikinpoika 68, 69**.
 Trifon Petsamolainen 182.
 Trifon (munkki) 176.

Trubetskoi, Dimitri 258.
 Trubetskoi, Feodor 174.
 Trusov, Aleksander 266.
 Tšeljadin, Andrei 56.
 Tšulkov, Bogdan 270, 271, 272.
 Tšulkov, Feodor 240.
 Tumupov, Andrei Vasiljevitš 84.
 Tuomas (Växjön piispa) 21.
 Tušin, Andakan 100.
 Tölke, Tarassinpoika 268, 283.
 Törrönen, Mikita 268, 283.

Ušatij, Pjotr 55.

Vale-Dimitri (ensimmäinen) 225, 232,
 233, 268, 293.
 Vale-Dimitri (toinen) 234—238, 240—
 242, 249.
 Vale-Dimitri (kolmas) 254, 255, 257, 269,
 294.
 Vallittu, Iivana Feodorinpoika 30.
 Varg, Joen 98.
 Vasili III 64—66, 68, 70, 77, 80.
 Vasili (»ryssä») 165.
 Vasili Jaakonpoika 82.
 Vasiljev, Huotari 173.
 Vassian (munkki), ks. Kosoi.
 Veldenz, Georg Hans von 137.
 Veljaminov, Dimitri 213, 214, 219, 224.
 Veljaštšev, Nehoroši 261, 262.

Vesainen, Pekka 179, 180, 182, 183.
 Viimola (suku) 32.
 Wildeman, Arvi Tönnenpoika 200, 222,
 232, 235, 238, 242, 248.
 Wildeman, Eerik Tönnenpoika 150, 152,
 163, 172, 173, 174, 212.
 Vilkuna, Kustaa 19, 20, 24, 26, 30, 31.
 Villanen, Kosma 219.
 Winter, Henrik 279.
 Vladislav IV Vaasa 241, 243, 250, 269.
 Volkonski, Andrei 194.
 Volkonski, Grigori 194, 195.
 Vornanen, Dimitri 103.
 Vorontsov, Mikael 80.
 Vyhotsov, Timofei 231.
 Vyšeslavitsov, Mikita 286.

Yrjänä Juhonpoika 150, 151.
 Yrjänä (kappalainen) 102.
 Yrjänä Maununpoika 124, 127.
 Yrjänä Olavinpoika 152.
 Yrjänä Sigfridinpoika 102.

Zagrjažski, Andrei 133.
 Zagrjažski, Vladimir 190.
 Zaharjevitš, Jakov 54.
 Zbiten, Ivan 191.
 Zeminski, Josif 159.
 Zolkiewski, Stanislav 242, 243.

MAANTIETEELLINEN HAKEMISTO (Ks. myös kartat sekä liitteet)

Adrian meri 11.
 Ahvenisto 163.
 Ahvenjärvi 78.
 Ahvenkoski 163.
 Ahvionsaari 87.
 Aitjärvi 16, 17, 111, 202.
 Akonlahti 216, 295.
 Ala-Kiiminki 139, 179.
 Ala-Kitka 211.
 Allakarlen (Ala-Karjala) 40.
 Alle strandh (Alaranta) 113, 114.
 Andoma 131, 166, 260, 269, 270.
 Anjalankoski 35.
 Ankkapora 35.
 Antiokia 234.

Arkangeli 137, 193, 230, 234, 254, 257,
 258, 270, 271, 294.
 Asila 147, 163.
 Askatunturi 91.
 Askavaara 91.
 Astrakan 97, 117.
 Audova 195, 254, 257, 258.
 Aunus 130, 133, 141, 143—146, 155,
 156, 163—165, 170, 171, 173—176,
 178, 185, 186, 188, 189, 193, 214,
 248, 249, 260—262, 264—267, 271,
 272, 277, 286, 294.

Balkan 11.

Baltia 11, 38—40, 42, 45, 47, 48, 50, 58,
62, 83, 98, 115—118, 120, 122, 124,
125, 129, 132, 133, 138, 142, 144,
146, 150, 155, 183, 184, 187, 188, 195,
222, 231, 246, 254, 289, 291.

Beloozero 260, 268, 270, 271, 275.

Belozerski 194.

Bommenin vuono 182.

Bronnitsa 258.

Bulgaria 11.

Bullerborg 96.

Bysantti 11, 58.

Danzig 63.

Duba 250.

Eesti 117, ks. Viro

Eevansaari 203.

Enalahti 203.

Englanti 230, 259, 284, 294.

Eno 77, 263.

Enonvesi 21, 33, 113.

Espanja 234, 254.

Etelä-Inkeri 188.

Etelä-Savo 61, 193.

Etelä-Suomi 195.

Etelä-Venäjä 117.

Etu-Karjala 151.

Eurooppa, passim.

Georgin luostari 110.

Gruzino 258.

Haajaistenjärvi 89.

Haapajärvi 78.

Haapala 103, 223.

Haapalahti 87.

Haapavesi 23.

Hakoinen 14.

Hampaala 163.

Hanhikivi 90, 208.

Hanhilahti 19.

Hanhivirta 21.

Harvasaari 203.

Hattula 56.

Haukipudas 57.

Haukivesi 19, 22, 23, 33, 42, 113.

Haukkavuori 111, 112, 202.

Hauklappi 21.

Havukkakallio 131.

Heikkola 163.

Heinonniemi 32, 205.

Heinävesi 33, 82.

Helisevän järvi 16, 110.

Helsinki 124, 129.

Hepokivi 22.

Heposelkä 203.

Hevossalo 22, 203.

Hietakivi (Hietasaari) 203.

Hiitola 102, 111.

Hirvisaari 114.

Hirvisuo 209.

Hirvivaara 204.

Hollanti 230, 279.

Holmogori 89, 106, 186, 194, 270, 271.

Huistinvaara 206.

Hyrsylä 286.

Hyrynsalmi 132, 133, 139, 191.

Häme 11—14, 32, 35—37, 44, 56, 90.

Hämeenlinna 14, 30, 36, 56, 144.

Hämälähti 123.

Höytiäinen 151.

Idänlahti 201.

Ii 44, 145, 180.

Iijoki 44, 90, 98, 139, 145, 178—180,
182, 187, 191, 196, 250.

Iijärvi 123.

Iisalmi 36, 128, 133.

Iisvesi 36.

Iivaara 92, 93, 209, 211, 292.

Iljala 226.

Ilmee 17, 55, 111, 122.

Ilomantsi 87, 126, 131, 145, 146, 151,
152, 154, 157, 171, 173—176, 179,
185, 189, 196, 217, 226, 263, 267,
268, 275—277, 283.

Immalanjärvi 17.

Impilahti 157, 175, 226.

Inarinjoki 57.

Inarinjärvi 209, 211.

Inkeri 54, 72, 74, 95, 96, 98, 100, 108,
124, 125, 129—132, 136, 137, 142,
143, 145, 146, 148, 155, 165, 184,
187, 188, 190, 193, 198, 199, 214, 224,
225, 228, 230, 233, 234, 244, 247—
249, 254, 255, 257, 261, 262, 286,
287, 294.

Inkoo 129.

Iso-Kero 90.

Issakanjärvi 114.
 Italia 58.
 Itä-Eurooppa 289.
 Itämeri 51, 119, 122, 287, 294.
 Itä-Savo 22.
 Ivalo 91.
 Ivangorod 50, 51, 58, 140, 165, 184,
 186, 195, 198, 217, 233—236, 241,
 247, 254, 255, 257.

 Jaalanka 139.
 Jaama 100, 146, 184, 254, 257.
 Janakkala 14.
 Janalahti 163.
 Jemtse 271.
 Jonkeri 209.
 Jormasjärvi 78, 89.
 Jottijärvi 211.
 Joukio 226.
 Joutsenkä 97, 98.
 Joutsenmäki 87.
 Juankoski 61, 114.
 Juojärvi 33, 34, 78, 89, 93, 102, 108,
 113—115, 206, 291.
 Juorkuna 178.
 Juurikkajärvi (Heinäveden) 33.
 Juurikkajärvi (Kiteen) 123, 282.
 Juurikkaselkä 33.
 Juurikkasuo 204.
 Juva 57, 68.
 Jyskyjärvi 132, 192, 251.
 Jänneniemi 61, 103.
 Jännevirta 133.
 Järvenpää (Kurkijoen) 112.
 Järvenpää (Ostamon) 163.
 Jäämeri 27, 39, 57, 59, 91—93, 136, 137,
 148, 171, 196, 198, 199, 210, 211,
 221, 241, 249, 252, 258.
 Jääski 18, 31, 33, 50, 55, 60, 61, 67, 68,
 86, 87, 95, 96, 102, 103, 110—112,
 124, 125, 127, 131, 142, 165, 188,
 193, 199, 216.

 Kaakamanjoki 29.
 Kaamassaari 211.
 Kaatamo 33—35, 113, 203, 206, 218,
 220, 291.
 Kaatamonpohja 34, 89, 206.
 Kaatamontaival 32, 89, 93.
 Kaavi 113.

Kaavinjärvi 35, 78, 108, 114, 206, 291.
 Kaavinkoski (Kavin färss) 89, 113, 114,
 206.
 Kainuu 61, 169, 171, 179.
 Kainuun meri, ks. Kajaanin meri.
 Kaivannon salmi 78.
 Kajaani 231, 250, 251, 259.
 Kajaanin maa 45, 57, 60.
 Kajaanin meri (Kainuun meri) 25, 26,
 31, 63, 81, 86, 92, 119.
 Kajaaninvirta 78.
 Kajavan salmi 91—93, 211.
 Kalajoki 12, 37, 82.
 Kaljazino 240.
 Kalliojoki 92, 93, 210.
 Kalliojärvi 210.
 Kalliokoski 78.
 Kangasjärvi 16.
 Kangaslampi 17.
 Kangasniemi 203.
 Kankaissaari (Kangapä) 19, 22.
 Kannas, ks. Karjalan kannas.
 Kantalahti 70, 93, 106, 136, 179—182,
 186, 196, 208, 228, 250, 251.
 Kaprio 54, 129, 140, 184, 187, 238, 257.
 Kargopol 194, 195, 260, 261, 268—271,
 275.
 Karjala, Venäjän Karjala, passim.
 Karjalanjoki 24, 25.
 Karjalan kannas, (Kannas) 28, 31, 33,
 48, 55, 56, 68, 72, 73, 101, 115, 184,
 185, 200, 230, 238, 266, 274, 288, 290,
 292.
 Karjalankoski 24—26, 36, 61, 114.
 Karjalanmaanselkä, ks. Maanselkä.
 Karjalanrannan Nikolain luostari 194,
 196, 271.
 ”Karjalan ranta” 91.
 Karjalan tuomiokunta 278.
 Karlebotn 57.
 Karsemajoki 92.
 Karvila 133.
 Kasan 50, 87, 88, 117.
 »Kasua träske» 111.
 Kaukola 110, 279.
 Kaunissaari 34.
 Keitele 24, 37, 288.
 Kekälemäki 193.
 Kellojoki 57.
 Kellolahti 89.

- Kellotaival (Kellån taiffual) 78, 89, 114, 206.
 Keltinki 211.
 Kemie 226.
 Kemi (Suomen) 29, 30, 44, 69, 92, 106, 180, 191.
 Kemi (Vienan) 106, 133, 156, 177, 180, 181, 190, 192, 195, 214, 250, 253.
 Kemijoki (Suomen) 29, 30, 44, 46, 57, 90, 131, 178, 180, 182, 187, 191, 231, 251.
 Kemijoki (Vienan) 133, 180, 181, 191, 192, 194, 196, 251, 267.
 Kemijärvi 89, 91.
 Kemppilä 86.
 Kenjärvi 275.
 Kerasalo 74.
 Kerimäki 19, 21, 86, 133.
 Kerisalo 20.
 Kerkonkoski 25.
 Keski-Venäjä 48, 106, 186.
 Kestilä 178.
 Kesälahti 33, 165, 266, 282.
 Keyritty 114, 209.
 Kieretti 106, 180, 181, 228.
 Kiertämäjoki 211.
 Kiesimä 25.
 Kiimajärvi 163.
 Kiimasjärvi 167, 192, 251.
 Kiisi (Kiži) 156, 215, 274.
 Kilpeenjoki 14.
 Kilpikoski 25.
 Kilpisaari 23.
 Kilpolansaari 165.
 Kirilin koski (Kirilske färss) 61, 113, 114.
 Kirilovan luostari 194, 195, 269.
 Kirjavalta 204.
 Kirkholma 233.
 Kirkkonummi 129.
 Kirpistön järvi 91, 211.
 Kirvu 16, 17, 110.
 Kitee 87, 113, 123, 141, 157, 165, 172, 173, 176, 205, 226, 229, 266, 268, 282.
 Kitelä 163, 164.
 Kitkajärvi (Kitka) 29, 93, 209, 211, 221, 251, 292.
 Kittilä 29.
 Kiurunsaari 203—205.
 Kiuruvesi 36.
 Kivatšu 274.
 Kivennapa 96, 97.
 Kivesjärvi 131, 133.
 Kiveskoski 211.
 Kivilinna, ks. Orivirta.
 Kiži, ks. Kiisi.
 Klušino 242—244, 293.
 Knäred 252.
 Kohtamaa 16.
 Koikkala 193.
 Koillis-Venäjä 268.
 Koirasalo 73.
 Koitere 151.
 Koitsanlahti 55, 112, 226.
 Koivisto 231.
 Koivujoki 37.
 Koivujärvi 24, 35, 37.
 Kokinkallio 204.
 Kokkola 77, 122.
 Kokon kylä 87.
 Kokonselkä 23.
 Kolehmalta 206.
 Kolimajärvi 24, 25, 37, 288.
 Kolimakoski (myöh. Kolimankoski) 24—26, 36, 208.
 Kolvasjärvi 251.
 Konevitsa 130, 154, 217, 263.
 Kongasjärvi 133.
 Konstantinopoli 11, 234.
 Kontioniemi 123.
 Kontu 175.
 Kontupohja 185.
 Korialuoto 203.
 Korkalo 131, 180, 151.
 Korpijärvi 33, 206, 210.
 Korpilampi 209.
 Korpioja 206.
 Korsholma 15, 29, 30, 75.
 Kosel 203.
 Kostroma 268.
 Kouta 106, 180, 237, 250, 151.
 Koutajoki 179.
 Koutajärvi 93.
 Kovasinvaara 209.
 Koverila 151.
 Kovšajoki 269, 270.
 Krim (Krimin kaanikunta) 117, 120, 124, 137, 138, 145, 186, 188.
 Kronstadt 288.
 Kuhasalo 154, 263.

- Kuhmo 92, 139, 209, 251.
 Kuittijärvi 181, 191, 192.
 Kuivaisi 95, 108.
 Kuivaniemi 145, 192.
 Kukkonniemi 203.
 Kultamasalmi 89.
 Kumola 226.
 Kumpu 55.
 Kuntijärvi 93.
 Kuola (kaupunki, linna) 183, 211, 228, 241, 249, 286, 294.
 Kuola (niemimaa) 70, 93, 94, 125—127, 137, 167, 182, 183, 187, 188, 190, 191, 195, 196, 208, 230, 240, 241, 244, 250, 254, 260, 291.
 Kuolajärvi 209, 211, 221.
 Kuolan lääni 228, 287.
 Kuolan vuono 57, 91.
 Kuona 86, 102.
 Kuopio 61, 103, 114, 133, 171, 175, 222, 262.
 Kuppola 77.
 Kuriala 87.
 Kurikkaperä 211.
 Kuritkin, ks. Keyritty.
 Kurkijoki 31, 32, 55, 77, 83, 87, 102, 103, 107, 111, 112, 122—124, 126, 130, 131, 142, 143, 145, 146, 151—154, 156—158, 161, 164, 170, 171, 173, 215—217, 225, 226, 236, 277.
 Kuurinmaa 118.
 Kuusamo 89—91, 131, 132, 139, 179, 187, 210, 211, 292.
 Kuusamonjärvi 180.
 Kuusijärvi 209.
 Kuusisaari (Kusov ostrov) 252.
 Kuvansijoki 24.
 Kuvansivesi 24, 25.
 Kuwekuia 114.
 Kylmäsaari 109, 205.
 Kylänlahti 31.
 Kymenkartano 90, 151.
 Kymijoki 12, 14, 35.
 Kyrö 30.
 Kyrönsalmi 42.
 Kytöoja 33.
 Käkisalmi 15, 18, 26, 27, 38, 40, 48, 52, 57, 59, 60, 62, 63, 66, 67, 69, 81, 83—85, 97, 98, 100, 101, 103, 110, 119, 124, 125, 127, 129—131, 136, 138—148, 150—152, 154, 156, 157, 159—167, 169, 170—176, 179, 184, 185, 186, 188—190, 195, 196, 198, 200, 202, 204, 209, 212—222, 224—226, 229, 230, 234—236, 238, 240—249, 253—255, 258, 260, 262—268, 275—280, 282—284, 286, 287, 292, 293.
 Käkisalmen lääni (Käkisalmen Karjala) 26, 44, 54, 56, 69, 73, 76—78, 97, 98, 100—103, 105, 107, 109, 122, 124—131, 133, 136, 137, 139, 143, 145, 146, 148, 150—152, 154—157, 161, 163, 164, 166, 167, 169—176, 178, 179, 184, 185, 189, 191, 193, 196, 198—200, 202, 212—219, 221—224, 228—230, 233, 237, 238, 240—244, 248, 250, 251, 255, 262—264, 266—268, 274—280, 282, 284, 286, 287, 292—294.
 Käräjäkallio 88, 102, 204.
 Käsmäjoki 89, 90, 91.
 Kööpenhamina 53, 59, 60, 64.
 Laakajärvi 89, 92.
 Laatokka, passim.
 Laatokan Karjala 73, 107, 136, 268.
 Ladoga 144, 147, 148, 185, 186, 188, 198, 240, 247—249, 252—255, 258—261, 264.
 Laitaatsalmi 22, 61.
 Lammasjärvi 92.
 Lamujärvi 178.
 Lapinlahti 171, 226.
 Lappee 193.
 Lappi 16, 29, 38, 39, 44, 49, 57, 59, 70—72, 74, 75, 88—90, 92—94, 96, 98, 105, 115, 118, 126, 141, 166, 196, 200, 208, 209, 211, 221, 222, 224, 231, 233, 290—292.
 Lapveden ranta 230, 284.
 Lapvesi 86.
 Larinsaari 114.
 Lastajoki, ks. Lastukoski.
 Lastukoski 35, 61, 78, 89, 206, 291.
 Latinalainen keisarikunta 11.
 Latvia 41.
 Latvajärvi 210.
 Latviä 117.
 Laukansaari 73.

Lehtisaari 73.
 Leilitsa 146.
 Leipälahti 163.
 Lemmonlampi 16, 110.
 Lentiira 92, 250.
 Lentuan järvi 92.
 Leppälahti 33—35, 89, 109, 113, 203,
 205, 206, 218, 226, 291.
 Leppäsaari 194.
 Leppävirta 61, 82, 101, 133, 193.
 Lestijoki 12.
 Lettosaari 73.
 Lieksa 114, 151, 172, 226, 251, 262.
 Liettua 27, 28, 31, 40, 46, 51, 54, 58,
 60, 62, 63, 65, 68, 118, 121, 190, 198,
 232, 268—270.
 Liivinmaa (Liivi) 49, 54, 58, 62, 63, 81,
 110, 115—122, 124, 126, 127, 129,
 137, 139, 143, 146, 233.
 Liminka 44, 57, 178, 179, 182, 190, 195,
 210.
 Linnasaari 23.
 Lintujärvi 185.
 Liperi 34, 87, 102, 109, 113, 114, 152,
 154, 157, 162, 171, 173, 189, 201,
 203, 206, 218, 226, 227, 229, 263,
 277, 279, 291.
 Livojoki 90, 91.
 Livojärvi 91.
 Ljadino 275.
 Loitumajärvi 111, 202.
 Luda 271.
 Lugajoki 132, 187.
 Lumijoki 57.
 Lunnasvaara 92, 93.
 Luotonen 113.
 Luttojoki 91, 211.
 Luvajärvi 191, 192.
 Luvasjoki 251.
 Luutsalo 113.
 Lyngenvuono 70.
 Lyypekki 58, 63, 68, 77, 78, 119.
 Läduse 113.
 Länsi-Inkeri 255.
 Länsi-Karjala 26, 289, 294.
 Länsimeri 91.
 Länsipohja 90, 136, 187, 250.
 Länsi-Suomi 11.
 Länsi-Venäjä 46, 48, 49, 51, 62—64, 83,
 117.

Maaninka 82.
 Maaninkavesi 133, 262.
 Maankruunu 76.
 Maanselänlampi 92, 204.
 Maanselänpolvi 92.
 Maanselkä (Karjalanmaanselkä) 24, 35,
 37, 38, 88, 90—93, 98, 128, 133, 138,
 179, 191, 208—210, 251, 266, 291.
 Maanselkä (kylä) 209, 211, 221.
 Maanselkämäki 209.
 Malanki 70.
 Manamasalo 115, 131.
 Matkaniva 26.
 Megra 261, 270, 274, 275.
 Mielenteenkoski 14.
 Mieslahti 133.
 Migli 226.
 Moldavia 11.
 Moskova 19, 28, 38, 40—51, 53, 54, 59,
 60, 64—67, 69, 72, 74, 82—85, 104,
 106, 107, 110, 117, 118, 121, 124,
 137, 144, 162, 165, 173, 174, 176,
 179, 182, 183, 186—188, 193, 194,
 197, 212, 217, 222, 224, 230, 232—
 235, 240, 243, 254, 257, 259, 262,
 264, 266, 268, 289, 293.
 Msta-joki 258.
 Muojärvi 91, 211.
 Muolaa 276.
 Muroman luostari 269—270.
 Musikkajärvi 91.
 Musikkavaara 91.
 Musko 80.
 Mustameri 137.
 Mustasaari 30.
 Mutkavaara 206.
 Muujärvi 181.
 Muurasmäki 35.
 Muurmanni 57, 191, 228.
 Myllykoski 24.
 Myllypuro 24.
 Myllysalmi 163.
 Mäntyharju 14, 35.
 Möltsälä 157, 226.
 Narva 38, 39, 45, 50, 81, 83, 117—120,
 133, 138, 142, 184—186, 195, 199,
 212, 216, 220, 222, 223, 230, 234.
 Narvajoki 50, 149, 199, 213.
 Naulasaari 35.

- Neitosaaari 274.
 Nenoksa 176, 271.
 Nerkoonjärvi 133.
 Neva (Nevajoki) 14, 15, 31, 48, 50, 62, 71, 72, 74, 76, 80, 96, 98, 100, 119, 125, 126, 129, 138, 139, 142, 143, 147, 148, 184, 188, 199, 229, 241, 249, 253, 258, 259, 290, 291.
 Niinivesi 25.
 Nilakka 36, 37.
 Nilsä 25, 35, 36, 85, 89, 114, 206.
 Niskakoski 178.
 Nižni-Novgorod 249.
 Njuhtsa 156.
 Noisniemi 52, 67, 94, 104, 110, 201.
 Nordtfieldt 182.
 Norja 38, 42, 70, 91, 93, 127, 187, 191, 258.
 Novgorod 11—15, 62—69, 72—74, 84, 85, 94, 97—102, 104, 106, 119, 121, 125, 129, 132, 141, 142, 144, 146, 148, 155, 164, 165, 167, 172, 173, 177, 187—190, 199, 217, 220, 233—238, 240—244, 252—262, 264, 266, 269, 271, 274, 275, 289, 294.
 Novgorodin Lappi 156, 167, 178, 185, 189, 214, 215, 228, 229, 263, 286, 295.
 Nuasjoki 89.
 Nuasjärvi 89, 231.
 Nuortijoki 57, 231.
 Nurmes 88, 114.
 Nurmesjärvi (Nurmisjärvi) 78, 85, 89, 114.
 Näränkäväära 89.
 Näätämo 211, 221.
 Näätäsaari (Niätsaari) 203.
 Ofoten 70.
 Ohtaansalmi 33, 35, 89, 206.
 Ojajärvi 17.
 Ojatin luostari 143.
 Ojatti (Ojattijoki) 143, 189, 268.
 Olavinlinna (Nyslott) 15, 22, 23, 25, 30, 33, 41—43, 45, 48, 52, 54—58, 60—62, 65, 68, 72, 78, 80, 82, 83, 86, 88, 101—103, 124, 130, 132, 136, 140, 141, 145, 147, 148, 162, 164, 169, 171, 173, 185, 189, 196, 197, 208, 217, 219, 220, 229, 230.
 Olavinlinnan lääni. Ks. Savonlinnan lääni 82, 202, 218.
 Olhava (kylä) 145.
 Olhavanjoki 247, 253, 258, 261, 265.
 Ondrusovan luostari 143, 189.
 Onkisalmi 34.
 Oravilahti 263.
 Oravisalmi 268, 283.
 Oravisalo 205.
 Orhisaari 22.
 Orinsaari 109, 110.
 Orisalmi 266.
 Orivesi 19, 32—34, 78, 82, 83, 85, 87, 89, 108, 113, 115, 140, 145, 163, 203, 205, 218, 227, 267, 291.
 Orivirta 33, 53, 54, 113, 196, 197.
 Orjajoki 91.
 Orjatunturi 91.
 Orjavuono 91, 92, 208.
 Oševenin luostari 194.
 Osmajärvi 24, 25.
 Ošta 131, 155, 215, 260—262.
 Ostamo 163.
 Ostgrundet 29.
 Ostretšina 141, 155, 261, 270.
 Otsalahti 123.
 Otsoinen 226.
 Oulainen 26.
 Oulangansuu 92.
 Oulankajoki 93.
 Oulu 31, 37, 49, 52, 128, 176, 178, 192, 195, 196, 208, 209, 250, 251, 259, 284.
 Oulujoki 29, 30, 31, 37, 38, 57, 78, 89—91, 177—179, 186, 191, 291.
 Oulujokilaakso 292.
 Oulujärvi 18, 25, 37, 44, 69, 78, 86, 88—91, 98, 114, 115, 128, 131, 133, 139, 145, 177—179, 182, 291, 195, 216, 251, 290, 291.
 Oulun lääni 209, 266.
 Oulunniska 179.
 Oulunsalo 38, 251.
 Paakkola 92.
 Paanajärvi 92, 192, 211, 251.
 Paanavaara 211.
 Paasivesi 33, 54, 113, 196, 204, 205, 291.
 Paaskoski 93.

Paasvik 182.
 Paatene 141.
 Paatsjoki 71, 93, 182, 221.
 Padmojärvi 271, 272.
 Pahatsun lahti 205, 219.
 Pahtasuo 35, 36.
 Paiugu trask 113.
 Pajujärvi (Pajulampi) 114.
 Pajusalmi 114.
 Paljakka 203, 204.
 Palovaara 211.
 Paltamo 115, 259.
 Papinniemi 33, 34.
 Parikkala 202, 226.
 Paskaluoto 109, 205, 206.
 Paskavaara 91.
 Pehkeen suo 16.
 Peipsenjärvi 14, 195.
 Pelkola 87.
 Pellossalo 19, 22, 73.
 Peltosaari 73.
 Penisaari 73.
 Perm 57.
 Petkola 170.
 Petroskoi 177, 253.
 Petsamo 182, 221.
 Petsamon luostari 89, 91, 93, 96, 182, 183.
 »Pettajoki» 204.
 Petäisoja 25, 26.
 Petäjoki 25, 26, 36, 86, 92, 93, 208.
 Petäjärvi 91.
 Petäjäjoki, ks. Petäisoja.
 Petäjäskoski 30, 92.
 Pielavesi 36, 37, 222.
 Pielinen 69, 88, 128, 132, 251.
 Pielisjoki 131, 227, 263, 267.
 Pielisjärvi 151, 163, 170, 171, 173, 174, 216, 226, 251, 267, 275, 276, 279, 280, 284, 291.
 Pielniemi 77.
 Pienisaari 73.
 »Pieni tori» 182.
 Piepjärvi 181.
 Pietarsaari 30.
 Pietolan saari 87.
 Pietsjärvi 91.
 Pihkova 45, 47, 64, 66, 145, 199, 217, 225, 233, 235, 236, 254, 255, 257, 258, 259, 264, 270.

Pihlajalahti 23, 203, 205.
 Pihlajaniemi (Pihlajaveden) 22.
 Pihlajaniemi (Puruveden) 32, 204, 205, 218—221, 291.
 Pihlajavesi 19, 23, 33, 42, 73, 87—89, 111, 112, 201.
 Pirkkinä 130, 141, 156, 261, 264.
 Pirttipohja 226.
 Pisa (Pisan vuori) 206—209.
 Pistojaoki 196.
 Pistojärvi 251.
 Pitkäjärvi 110.
 Pitkälähti 193.
 Pljussajoki 148, 184, 188.
 Plotsk 146.
 Pogitsa 123.
 Pohjanlahti 11, 13, 14, 17—19, 24—26, 28—31, 42, 44, 49, 86, 88, 90, 115, 145, 199, 222, 288, 291.
 Pohjanmaa 12, 18, 28, 29, 31, 32, 35, 37, 38, 40, 44—46, 48—50, 52, 54, 57—61, 64—67, 70, 71, 86—90, 92, 94, 98, 101, 104, 115, 119, 126, 128, 130—132, 138, 139, 145, 162, 169—171, 176, 178, 179, 181, 186—188, 190, 191, 195, 199, 208, 209, 216, 218, 230, 231, 237, 249—252, 260, 290—292, 295.
 Pohjanperä 28.
 Pohjois-Eurooppa 289.
 Pohjois-Inkeri 188.
 Pohjois-Karjala (Suomen) 114, 128, 131, 133, 163, 170, 172, 177, 178, 193, 197 209, 217, 230.
 Pohjoismaat 39.
 Pohjois-Pohjanmaa 30, 38, 39, 44, 49, 126, 127, 292.
 Pohjois-Savo 18, 82, 85—87, 90, 92, 101, 102, 113—115, 133, 136, 146, 170, 175, 189, 198, 218.
 Pohjois-Suomi 119, 128, 136, 137, 208, 231.
 Pohjois-Venäjä 55—57, 233, 237, 240, 257, 272, 275.
 Pohjois-Viro 118.
 Pohjola 183.
 Polmak 57.
 Polmajoki 57.
 Polnajoki 57.
 Pomore 237, 268, 269.

- Porajärvi 173, 179, 189, 268, 282, 286, 287.
 Porkkala 220.
 Porvoo 124, 129.
 Posio 91.
 Poventsa 167, 261, 274.
 Preussi 49, 80.
 Prilutskin luostari 194.
 Pudasjärvi 251.
 Pummanki, ks. Polmak.
 Punkaharju 73.
 Puola 11, 46, 80, 81, 118—121, 137—139, 142, 145, 146, 184, 186, 198, 200, 220—223, 232—235, 240—243, 246, 249, 254, 257, 265, 268—270, 287, 291, 293.
 Puola—Liettua 42, 44, 48—52, 64, 65, 67, 69, 71, 110, 115, 117, 118, 120, 232, 250, 289, 290, 294.
 Purnojärvi (Purnujärvi) 16, 17, 111.
 Purovesi (Puruvesi) 73.
 Purtilampi (Purniton lampi) 17.
 Purujärvi (kylä) 33, 61, 113, 219.
 Puruvesi 19, 33, 40, 73, 78, 88, 89, 102, 103, 108, 113, 115, 163, 202—206, 229 291.
 Putikko 33.
 Putkilampi (Puruveden) 33, 40, 103, 204, 218, 220, 221, 224, 291.
 Putkilampi (Rantasalmen) 23, 88.
 Putkiniemi 33, 203, 204, 206, 218, 219.
 Putkisalmi 22, 61.
 Puumala 200, 201, 203.
 Puutonen 131, 260, 270, 275.
 Pyhtää 184.
 Pyhäjoki 12, 14, 24, 26, 37, 46, 61, 82, 90, 288.
 Pyhäjärvi (kappeli) 141, 151.
 Pyhäjärvi (Ol.) 24, 25, 35, 36, 140, 141.
 Pyhäjärvi (P-K. 1.) 267.
 Pyhäjärvi (Räisälän) 110, 141, 146, 171, 174, 176.
 Pyhäniemi 70, 93, 167, 186, 208, 241.
 Pyhäntä 178.
 Pyyvesi 19, 33.
 Pähkinälinna 52, 54, 63, 67, 81, 83, 84, 96—101, 104, 124, 125, 127, 129, 140, 142, 144, 146—148, 165, 166, 174, 185, 201, 212, 213, 220, 222, 225, 231, 232, 235, 236, 240—242, 247, 250, 252—255, 257, 258, 266, 290.
 Pähkinälinnan lääni 73, 76, 78, 84, 97, 100, 124, 125, 129, 139, 164, 167, 184, 185, 190, 248, 258, 278.
 Pähkinäsaari 14—22, 24—26, 31—33, 35—38, 40, 42, 46, 48, 50, 60—62, 67, 73, 81, 82, 86, 87 92, 94, 95, 108, 112, 119, 199, 200, 201, 204, 208, 285, 288, 289.
 Päiväkivi 16, 201.
 Pälkjärvi 154, 157, 173, 175, 176, 215, 226, 267, 275, 277, 283.
 Pällinkorva 78, 91.
 Pärnä 141, 147, 161, 163, 278.
 Pääjärvi 92, 93, 179.
 Päälahti 92.
 Raikuu (Raikuun taival) 21, 32, 33, 89, 113, 202—206, 218, 221, 291.
 Rajajoki 232.
 Rajamäki 209.
 Rajasaari (Muojärven) 211.
 Rajasaari (Oriveden) 205.
 Rajasuo 209—211.
 Rajavaara 209.
 Ranska 230.
 Ranta 30.
 Rantasalmi 22, 23, 61, 197, 222.
 Rautajärvi 112.
 Rautalampi 24.
 Rautjärvi 17.
 Rautu 109, 151, 152, 161, 216, 226, 277, 282.
 Rauvanniemi 203.
 Rawnes sarij, ks. Kaunissaari.
 Repola 152, 167, 182, 189, 200, 203, 206, 208, 209, 251, 262, 286, 287.
 Retusaari 62, 94, 108, 200, 288.
 Riika 49, 117, 118, 233.
 Riinuojarvi 132, 133, 138.
 Riitamaa 16, 93, 94, 96, 97, 104, 108—110, 122, 200.
 Rikkavesi 33, 108, 114, 206, 291.
 Rillankivi 24, 35—37, 90.
 Ristijärvi 133.
 Ristilahti 267.
 Ristilampi 206.
 Ristintaipale 14.
 Rooma 11, 166.
 Roukkula 172, 189, 251.

- Rovaniemi 131, 180, 250, 251.
 Ruija 38, 70, 126, 127, 252.
 Rukajärvi 132, 133, 182, 195.
 Rukovaara 132, 133, 141.
 Ruokojärvi 133.
 Ruokolahti 21, 202, 216.
 Ruosteselkä 203.
 Ruotsi, passim.
 Ruotsinjärvi 208.
 Ruotsin Karjala 88.
 Ruskeakallio 211.
 Ruskeavuori 16, 110.
 Ruvanjärvi 93.
 Ryöttää 108.
 Räisälä 110, 147, 151, 152, 156, 157,
 161, 165, 216, 217, 226, 277—279.
 Rääkkylä 109, 114, 263, 268, 283.

 Saarenmaa 118, 121.
 Saaresmäki 128.
 Saari 55.
 Saariselkä 93.
 Saijanjoki 16, 95, 108, 109, 200, 230,
 231.
 Saimaa 14.
 Sakkola 110, 151, 152, 217, 226, 277.
 Saksa 11, 52, 137, 234, 292.
 Salkojärvi 204.
 Salmi 130, 141, 142, 151, 153, 163, 165,
 171, 173, 175, 185, 189, 214, 226,
 228, 264, 266, 272, 274—277, 286.
 Salo 195, 260, 269, 270.
 Sammatlahti 226.
 Sammatlampi 157.
 Samosalo (Samusala) 19, 23, 25, 36.
 Samusele (Samasala), ks. Samosalo.
 Santasaari 73.
 Sarajärvi 111.
 Sarvijärvi 210.
 Sarvitaipale 29, 92, 210.
 Saukonsaari 19, 22, 61, 73, 87.
 Saunajoki 92.
 »Savenskin kaupunki» 266.
 Savilahti (Savon pogosta) 18, 42, 50, 60,
 61, 67, 68, 103, 112, 199.
 Saviniemi 163.
 Savo, passim.
 Savonlinna 19—23, 73, 85, 126, 127,
 130, 132, 141, 162, 164, 169, 185, 192,
 202, 219, 221, 247, 266, 288.
 Savonlinnan lääni 159, 199, 202, 208,
 216, 278.
 Savonranta 33, 53, 54, 113, 196, 266.
 Savonselkä 114, 205.
 Selki 141, 185.
 Selkijärvi 185.
 Selkäsuo 209.
 Semenin niemi, Simon niemi, ks. Simon
 Nauolock.
 Semenin salo, ks. Sääminginsalo.
 Semidesjatskaja Korela 30.
 Semingesala, ks. Sääminginsalo.
 Semsjärvi 185.
 Serbia 11.
 Sermas 143, 190, 260, 261, 272.
 Serpuhov 182.
 Siesjärvi 16, 95, 108, 200.
 Siestarjoki 16, 25, 40, 48, 63, 72, 81, 90,
 95, 108, 119, 127, 200, 221—223.
 Siijoen luostari 194.
 Siikajoki 37, 57, 82, 90, 178, 179, 194,
 195.
 Siikasavo 179.
 Siilinjärvi 21.
 Siisna 192.
 Siitinselkä 24.
 Siitti (Žiti) 19, 21, 23—25, 36.
 Silvannon saari 205.
 Simo 145.
 Simojärvi 89.
 Simon Nauolock 113.
 Simpele 112, 163.
 Simpeleenjärvi 33, 111, 112, 163.
 Sinervänmäki 89.
 Sisä-Venäjä 121, 199.
 Skadž 284.
 Skellefteå 13, 28.
 Smolensk 63, 64, 67, 68, 242.
 Soanlahti 157, 226, 267, 268, 283.
 Sobolino 81, 110, Ks. Noisniemi.
 Sodankylä 29, 91.
 Sofian kirkko (Novgorodissa) 80.
 Soisalo 176.
 Solovetski 45, 46, 106, 124, 126, 130—
 133, 137, 141, 145, 171, 176—182,
 190—197, 217, 228, 233, 237, 250—
 252, 260, 262.
 Somerlahti 33, 206.
 Somersalmi 201.

- Somertaipale 32, 33, 35, 78, 89, 205,
 206, 218.
 Sompio 91.
 Somsansuu 35, 36.
 Sorokka 192.
 Sorola 77, 123, 226.
 Sorsajärvi 24.
 Sorsakoski 25.
 Sorsavesi 25.
 Sortavala 31, 40, 113, 126, 130, 141, 142,
 146, 151—154, 157, 163—165, 173,
 175, 176, 216, 217, 226, 266, 275.
 Sotasaari 23.
 Sotisaari 30.
 Sotkajärvi 179.
 Sotkamo 88, 132, 191, 192, 251.
 Soukelojärvi 93.
 Spasskisaari 125.
 Staraja Russa 258.
 Starodub 200.
 Stenezbori. Ks. Orivirta.
 Stolbova 13, 167, 283—287, 294.
 Suhona 269.
 Suiku 192, 228.
 Suikujoki 106, 190.
 Suiningin järvi 211.
 Suistamo 157, 171, 172, 175, 226, 267,
 275—277.
 Sulkavanjärvi 37.
 Suma 132, 171, 176, 177, 182, 186, 190—
 197, 237, 249—252, 259—262, 266,
 271.
 Sunku 155, 156.
 Suoju 141, 155, 156, 182, 185, 260, 271,
 272, 274.
 Suojärvi 157, 171, 226, 275—277.
 Suolenselkä (Suolotshielj) 92, 93.
 Suomenlahti 11, 27, 40, 49, 50, 67, 122,
 124, 138, 142, 147, 148, 195, 199,
 230, 288.
 Suomen Lappi 90.
 Suomensaari 23.
 Suomensuo 92, 209.
 Suomenvesi 19, 229, 231.
 Suomi (Sisä-Suomi), passim.
 Suomussalmi 210.
 Suonenjoki (ent. Suonnejoki) 14, 22, 25,
 26, 35—37, 61, 288.
 Suonikylä 91.
 Suonne 24.
 Suopasalmi 251.
 Suorlahti 87, 113, 123, 266, 268.
 Suotniemi 278.
 Suunujoki 274.
 Suurijärvi 33, 34, 35.
 Suur-Sääminki 201.
 Suur-Tikša 251.
 Suvanto 125, 243.
 Suzdal 284.
 Syväri (Syvärinjoki) 155, 167, 171, 188,
 214, 258, 261, 268—270.
 Syvärinjärvi (Savossa) 35, 36, 93, 102,
 108, 114, 291.
 Syvärin luostari 130, 141, 143.
 Syvärinniska 141.
 Säimenniemi 33, 35, 113, 203, 205.
 Sääntämän luostari 141.
 Särkilähti 17, 19, 21—23, 25, 33, 36, 61,
 73, 87, 111, 112, 133, 201—204.
 Särkisalmi 112.
 Särkisyrjä 176.
 Sääminginsalo 20, 21, 25, 36.
 Sääminki 20, 23, 40, 87, 101, 133, 172,
 185, 202, 222.
 Säämäjärvi 185.
 Taipale 125, 243.
 Taka-Karjala 130, 151.
 Tallinna 47, 51, 62, 63, 74, 81, 117—120,
 122, 124, 129, 199, 279.
 Talvisalo 19—24.
 Talvivaara 92.
 Tamma-Karjala 31.
 Tanska 53, 54, 58, 59, 61, 62, 65—67,
 69—72, 78, 80, 93, 118, 120—122,
 124, 164, 223, 250, 289.
 Tanska—Norja 126, 136, 252, 291.
 Tartto 47, 117, 118.
 Tavajärvi 91.
 Tavinsalmi 82, 86, 87, 101, 103, 119, 126,
 133, 189.
 Teerisuo 209.
 Tenkalahti 278.
 Tenojoki 57.
 Tervajärvi 205, 220.
 Tervalampi 205, 218—220.
 Tervu 142, 151, 171, 226.
 Tesovo 188, 238.
 Tihvinä 190, 252, 255, 257—260, 262,
 264, 270.

- Tiilikanjärvi 78, 209.
 Tipasjärvi 92, 209.
 Tipasvaara 209.
 Tiurala 111, 156, 226.
 Tohmajärvi 80, 141, 157, 172, 173, 175,
 176, 226, 267, 275, 279, 283.
 Toivakka 35.
 Tolvanniemi 23.
 Tolvoja 156, 260, 271, 272.
 Torhonjärvi 73.
 Tornio 29, 49, 68, 69, 90—93, 250.
 Tornionjoki 57, 187, 208.
 Torsajärvi 17, 23, 33, 108, 111, 112, 202,
 291.
 Torsavuori 202.
 Trinäs 93.
 Tšelmogorin luostari 271.
 Tšolka 251.
 Tšolmuinen 156.
 Tšuupa 237.
 Tukholma 59, 61, 64, 68, 69, 71, 72, 75,
 80, 82, 94, 104, 120, 121, 130, 137,
 163, 164, 221, 242, 257, 264.
 Tulemajoki 163.
 Tulola 226.
 Tulomajärvi 141, 146, 155, 185, 272,
 274.
 Tuohimäki 209.
 Tuoppajärvi 181.
 Turjanniemi 93.
 Turjan ranta 228.
 Turkka 49, 52.
 Turkki 117, 146.
 Turku 12, 28, 29, 51, 52, 56, 60, 65, 66,
 75, 98, 165, 230.
 Turtšasova 271, 275.
 Tušino 241.
 Tuulomajoki 57, 91, 183, 191.
 Tver 50, 106, 240.
 Tyrjä 112, 156, 157, 226.
 Täyssinä 28, 33, 34, 110, 112, 198—201,
 203, 209, 211, 221, 223, 232, 285, 292.
 Ugrajoki 50.
 Uhtua 167, 216, 295.
 Uikujoki 250.
 Uikujärvi 167.
 Ukraina 50.
 Ulvinsalo 209.
 Umba 106, 180.
 Una 271.
 Unesma 156.
 Unkari 11.
 Unnas insiö 114.
 Ununkoski 151.
 Uppsala 28, 29.
 Usmana 133, 181, 192.
 Ustjug 57, 194, 269.
 Ustjužna 258.
 Ustsysolsk 194.
 Utajärvi 179.
 Utrasvesi 203.
 Utsjoki 57, 71, 74, 75, 211.
 Uukuniemi 123, 157, 226, 266, 267, 277.
 Uurajoki 91.
 Uuravuono 91.
 Uusikirkko 56.
 Uusimaa 55, 129.
 Uusivesi 73.
 Uusijärvi 73.
 Vaahersalo 73.
 Vaajasalmi 61, 114.
 Vaasa 29.
 Vaasena 141, 155, 261.
 Vaasjärvi 269.
 Vagajoki 57, 271.
 Vahtisaari 23.
 Valakia 11.
 Valamo 34, 107, 130, 142, 154, 217, 263,
 264, 286.
 Valkea meri (Vita havet), ks. Vienan
 meri.
 Valkiajärvi 33, 204.
 Valko-Venäjä 50.
 Valmakuru 91, 92.
 Valtimo 88, 114, 210.
 Varangin vuono 57, 70, 199.
 Varanki 96, 167, 196, 200, 209, 211, 250.
 Vardöhus 182, ks. Varanki.
 Variskivi 286.
 Varistaipale 87.
 Varkaus 19, 21, 22, 24, 61, 101.
 Varpasalo 109.
 Varpavuori 17, 78, 88, 108, 111, 112,
 202—204, 221, 291.
 Varsinais-Suomi 11, 12.
 Varsuga 70, 106.
 Vatikivi 55, 204.
 Vatjan viidennes 61, 155, 259.

- Vehasaari 73.
 Vehkalahti 143, 184, 206.
 Vehkasaari 19, 73.
 Vehkasalo 203.
 Vehkataipale 35.
 Vehmasmäki 262.
 Veijala 111, 122, 161, 225, 226.
 Venesaari 144.
 Venitsa 261.
 Venäjä, passim.
 Venäjän Karjala 125, 127, 136, 167,
 168, 214, 222, 287, 288, 293—295.
 Venäjän Lappi 209.
 Venäjänniemi 23.
 Venäjänsaari 23.
 Vepsä (kylä) 109.
 Vettenahde 34.
 Viena (Vienan Karjala) 38, 44—46, 49,
 54—57, 69, 70, 89, 98, 106, 126—
 128, 130—133, 137, 138, 145, 171, 176,
 178—181, 183, 187, 188, 190—194,
 196, 198, 208, 214—217, 228—230,
 237, 240, 249—253, 259, 260, 268,
 269—271, 274, 275, 292, 295.
 Vienajoki 39, 40, 57, 106, 137, 186, 194,
 257, 270, 271.
 Vienan lahti 125, 176, 294.
 Vienan meri 38, 57, 93, 94, 96, 98, 106,
 115, 126, 131, 136, 138, 142, 148, 166,
 167, 186, 198, 228, 230, 237, 241,
 252, 286, 291, 292.
 Viianginjärvi 92.
 Viiksimo 210.
 Viinijärvi 102, 170, 175, 196, 218, 226.
 Viipuri 14, 15, 21, 23, 30, 31, 36, 38,
 39, 41, 42, 45, 47, 48, 50—52, 54—
 57, 59, 60, 62, 63, 65—69, 71—74, 81,
 83—85, 88, 93, 96—104, 107, 108,
 115, 117, 119, 123—127, 129—132,
 137, 140, 147, 148, 162, 164, 165, 173,
 174, 184, 185, 187, 188, 190, 192, 193,
 195, 199—201, 203, 204, 212, 218,
 220—222, 229, 231, 232, 234—238,
 241—244, 247, 249, 253, 255, 257,
 258, 265, 266, 278, 279, 284, 289, 293.
 Viipurin Karjala 62.
 Viipurinlahti 14, 19, 50.
 Viipurin luostari 68.
 Viipurin lääni 78, 83, 88, 97, 102, 143,
 159, 165, 185, 202, 216, 244.
 Viitaniemi 34, 205.
 Villi Lappi 167, 286.
 Virma 192.
 Viro 115, 118, 121, 122, 127, 129, 142,
 146, 165, 185—188, 198, 199, 213,
 221, 223, 233, 291, 294.
 Virolahti 143, 184.
 Wirthasalmi (Virtasalmi) 113, 114.
 Vitelenjoki 155.
 Vitele 141.
 Vjazma 50.
 Voijärvi 181.
 Voisalmi (Wäisalmi) 22, 113, 114.
 Vodla 261.
 Vologda 237, 263, 264, 268.
 Vonkeri (Vonkerinjärvi, Vonkeroinen)
 179, 189.
 Vuohinkoski 231.
 Vuokinlatva 92, 210.
 Vuokki (Vuokkijärvi) 92, 210.
 Vuokkiniemi 216, 295.
 Vuoksi 16, 40, 52, 58, 65, 67, 73, 81, 96,
 104, 110, 125, 140, 163, 193, 201, 229,
 246—248.
 Vuosalmi 114.
 Vuotjärvi 35, 93, 114, 206, 291.
 Vytegra 261, 269, 270.
 Vähäsaari 73.
 Väinäjoki 118.
 Västersjön 93.
 Zameszelgo 114.
 Ziti (ks. Siitti).
 Zolottsä 250.
 Yli-Kiiminki 133, 251.
 Ylimmäisenjärvi 202.
 Yliänkilä 55, 111.
 Ägläjärvi 173.
 Älänteenjärvi 89.
 Ännikänniemi 266.
 Äyräpää 18, 50, 56, 60, 61, 67, 68, 83,
 97, 102, 112, 124, 125, 131, 146, 161,
 165, 184, 187, 188, 193, 199, 216.
 Äyräpään salmi 163.
 Äyskoski 36.
 Ääninen (Äänisjärvi) 45, 155, 167, 185,
 214, 215, 249, 260, 261, 265, 269, 271,
 274, 275, 294.
 Äänisen Karjala 155, 156, 166, 215, 228,

229, 240, 259, 260, 262, 266—268,
270, 274.
Äänisen viidennes 105, 107, 130, 155,
189, 194, 259—262.

Äänisjoki 137, 271, 275.
Äänislahti 177, 228.
Äänisniemi 131, 155, 156, 194, 215, 260,
261, 266, 272, 286, 294.

ENGLISH SUMMARY

The first part of the present study (Karelia between East and West I, 1970) described the settlement and culture of Karelia at the end of the Middle Ages and at the beginning of the Modern Era. It showed how Karelia's settlement, economy and culture developed strongly in the early sixteenth century, during a long period of peace. Towards the end of the century and at the beginning of the seventeenth century Karelia was so thoroughly devastated that the survival and later revival of its culture is like a wonder. This part of the study deals with the political developments that led to the great wars between Russia and Sweden and explains how these wars almost ruined Karelia.

We have stated earlier that the border dispute in the political history of Karelia runs through the whole period of the present study. The eastern border of Finland, which was established for the first time in the Peace Treaty of Pähkinäsaari in 1323, ran, largely unmarked, in vast wilds. The boundary began from the eastern part of the Gulf of Finland, Retusaari (Kronstadt), divided the Karelian Isthmus and continued towards north-west via Savonlinna, Suonenjoki, Keitele, Kolimajärvi and along the Pyhäjoki River up to the Gulf of Bothnia (see map 1). The progress of colonization and the development of economy gave rise to inevitable competition and boundary disputes. The Finnish settlement spread continuously to the east, north-east and north throughout the Middle Ages and extended gradually beyond the unmarked boundary.

Karelia had weakened so much in the wars preceding the Peace Treaty of Pähkinäsaari that it had had to abandon its right to utilize the Bothnian coast. The Karelian settlement recovered very slowly from the wars and it was not until the fifteenth century that the Karelians were in the position to claim their lost rights. As the political and economic interests of Russia and Sweden were involved, the conflict of rights resulted in long tribal warfare between Karelians and Finns. The boundary line that was drawn at Pähkinäsaari divided the kinsmen from each other and set them to guard their spheres of interest, which made them into competitors, even enemies. Boundary disputes and the resulting hostilities are characteristic of the political history of Karelia at the end of the Middle Ages and at the dawn of the Modern Era.

In dealing with the border disputes in Karelia Finnish researchers have generally emphasized the role of Russia at the expense of that of the Karelians. A deeper analysis reveals, however, that the Karelians' own interests were in the foreground and that the Russian central power seldom interfered on its own initiative. Russia's main interests were in the Baltic countries, on the borders of Poland-Lithuania.

Weakened Novgorod was not able to help the Karelians to any considerable ex-

tent in their effort to reconquer their lost zone of interests on the Gulf of Bothnia towards the end of the fifteenth century. When Novgorod fell under the power of Moscow the Karelian border issue became the responsibility of the central Government of Russia. Moscow became interested in the boundary disputes in Karelia only when the situation in the other wide areas of political interest was static enough. Moscow made its first great effort in 1495—97, when it, in alliance with Denmark, tried to reconquer the lost areas of the Karelians. It also coveted the West-Karelian territories that had been annexed to Sweden in 1323. When the attack against Viipuri failed, Moscow turned its attention back to other areas of political interest and it was ready for a longer period of peace with Sweden. Formal peace was maintained for two generations. It gave Karelia's economy and culture time to recover, even though border skirmishes did not disappear, because the boundary dispute could neither be settled through war nor through negotiations.

Sweden was able to protect the interests of the Finns in West Karelia and Savo more vigorously than Moscow could help the Karelians. Thus Finnish colonization in Savo had advanced into the wilds across the theoretical boundary and had reached Lake Oulujärvi. The Finns had also colonized Karelian areas in Ostrobothnia and in Lapland. This trend was a constant cause of boundary disputes on the Karelian Isthmus and in Savo. In the first part of the sixteenth century the dispute was extended up to Lapland. The neighbours were constantly engaged in silent 'guerrilla' warfare with occasional destructive raids across the boundary. Almost constant tribal warfare went on, especially between the Karelians of Russia and the inhabitants of Savo, for about a hundred years. It caused endless sufferings for both tribes. The inhabitants of Savo proved to be stronger in the warfare and they gradually expanded their territory at the expense of the Karelians.

The great political aim of the rulers of Russia at the end of the Middle Ages and at the beginning of the Modern Era was the annexation of the territories the Tatars, Poland-Lithuania, the Teutonic Knights and Sweden had conquered during Russia's period of weakness. They had some success towards the end of the fifteenth century and in the sixteenth century. Sweden was last to come. As the local boundary disputes increased and turned into longer forays of destruction on the Karelian Isthmus in the 1550's, a war broke out between Sweden and Russia. Finnish historical studies have generally maintained that Russia wanted to expand its territory in the war of 1555—57, but an analysis of Russian sources shows clearly that the Russians only wanted to make strong counterraids to revenge themselves on their neighbours. In the course of the war Sweden, however, started to make expansive plans and therefore the Swedish troops attacked the fortress of Pähkinälinna on the Neva. But the attack failed, peace was made and the border dispute remained still unsettled.

Peace treaties, truces and armistices had repeatedly provided that border surveys should be carried out. However, Sweden tended to postpone the execution of the survey and to get rid of it altogether, because the original boundary mentioned in the Peace Treaty of Pähkinäsaari would have meant a retreat from the newly colonized areas. Several different variations of the boundary were compiled in Finland for negotiations, each of which laid down the actual border line at each point of time, as seen by the Finns. At last, in the middle of the sixteenth century, Gustavus Vasa, had a fake copy made of the Treaty of Pähkinäsaari to be used in the boundary negotiations. The fake copy of the treaty, written on parchment, was based on the actual border lines mentioned above. King Gustavus's trick was audacious even in the unscrupulous politics of the Renaissance.

The Karelians of Russia made repeated complaints of the expansion of Finnish colonization. At some occasions they marked the boundary in the wilderness but gradually they had to retreat as Finnish colonization proceeded eastward. The Finnish settlement did not expand by leaps and bounds but proceeded naturally and gradually in the vast wilds. The border lines and complaints compiled by the both sides of border dispute makes it possible to draw a gradually moving, consistent series of actual border lines, which show the directions of Finnish colonization.

In the early sixteenth century the colonization and utilization area of the inhabitants of Savo had reached the line Torsajärvi—Varpavuori—Putkilahti of Puruvesi—Pihlajaniemi—the Raikuu Isthmus—Paasivesi—Leppälahti of Orivesi—Juojärvi—Rikkavesi—Kaavinjärvi—Vuotjärvi—Lastukoski and Syvärinjärvi. By the mid century colonization had expanded in Liperi up to the wilds between Kaatamo and Leppälahti. In Ostrobothnia the boundary had become established near the upper courses of the Bothnian rivers, turning then towards Lake Oulujärvi. The Finnish colonies around Lake Oulujärvi wanted to get hold of the lake and to cut the old Karelian trade route from Lake Pielisjärvi via Oulujärvi to the Gulf of Bothnia.

In Lapland Denmark—Norway, Sweden and Russia had the right to collect tribute from the Lapps. This situation was a cause of disputes and hostilities as each party wanted to take possession of the province. No clear boundary could be established.

The decisive battle of Karelia began in the 1570's. However, it was not Karelia but the possession of the Baltic countries that was the initial cause of the war between Sweden and Russia. When the Teutonic Knights had dissolved Poland, Sweden and Russia did not hesitate to capture its Baltic territories. Sweden managed to get hold of Estonia. Russia did not abandon its claims but started war, which is known as the »Long Wrath», 1570—95. The hostilities that broke out in Baltic territory soon reached Karelia, where forays of destruction were made on both sides of the border. King John III of Sweden soon started to plan territorial conquests. He wanted to extend the Swedish border to the Neva and Lake Ladoga. His boldest plans of conquests included even the coast of the White Sea and Kola. The hostilities took many forms and gradually developed into total war, in which both civilians and soldiers suffered enormously. Both armies made long forays of destruction across the boundary meanwhile the traditional guerilla warfare of the tribes went on as before. The guerilla warfare did not even stop during the long armistice from August 1583 to the beginning of 1590.

In the end Sweden proved more successful in the war of destruction, in which Karelia suffered most. Large areas were devastated, civilian population were killed without mercy and the population of the territories occupied by the Swedes decreased considerably because of emigration. Sweden managed to capture Käkisalmi in 1580 and it soon occupied almost the whole province. Sweden started to collect taxes and wanted to annex the province. Thus a 'modern' state of occupation prevailed in the province of Käkisalmi: some submitted to occupation, others started partisan warfare against the army of occupation and the collaborators. This made occupation difficult but it meant sufferings to the population, because the Swedes tried to destroy the guerilla movements in the territory.

Guerilla warfare was not uncommon in the North either. Earlier Finnish research generally maintained that the raids made by Karelians and Russians upon the inhabitants of Ostrobothnia originated from White-Sea Karelia. An analysis shows, however, that most attacks came from the province of Käkisalmi. Finnish colonization had blocked its trade route to the valley of the River Oulujoki and it was

only natural that Käkisalmi tried to repel the settlers from its territories of utilization. It was only during the closing stages of the war that hostilities broke out between Ostrobothnia and White-Sea Karelia and the war culminated in large-scale destructive raids on the initiative of Finns. The guerilla warfare in the North caused a lot of destruction and suffering on both sides of the boundary.

Peace negotiations between the exhausted parties were difficult, because Sweden made extensive claims, trying to extend its boundary to Lake Ladoga and the White Sea. The German mediators made Sweden drop some claims and the Peace Treaty of Tāyssinā was finally signed in 1595. Sweden consented to return the province of Käkisalmi after the border survey. The border survey, which was executed on the Karelian Isthmus and in Savo, confirmed the *de facto* boundary. After initial disputes and difficulties it was drawn up to the heights of Iivaara in Kuusamo and Lake Kitkajärvi, but disputes arose over the particular of the boundary in Lapland, where the boundary remained vague and unsettled. It was only after prolonged pressure that Sweden returned the province of Käkisalmi to Russia in 1597. The new boundary made Savo and North Ostrobothnia part of Sweden, but Lapland remained open to boundary disputes. Yet the border survey did not put an end to all disputes in Savo and Karelia either, because the Swedish representatives in the survey had drawn the boundary even further in the east than the *de facto* boundary in some places.

In Russian Karelia the peace treaty opened a period of rapid reconstruction, which the Russian central government supported by offering exemption from taxes, tax reductions and donations, e.g. for reconstruction of monasteries. The population of Käkisalmi started to increase, economy began to recover and administrative reforms were made so that the seven large administrative areas were divided into smaller units.

The period of peace lasted only for fifteen years, for war broke out again at the beginning of the seventeenth century. The balance of power between Sweden and Russia had undergone a crucial change. Sweden had become a great power, while Russia was in a state of internal weakness. Towards the end of the reign of Czar Boris Godunov Poland began to support a Russian usurper who claimed to be Dmitri, Czar Ivan's dead son. As the false Dmitri penetrated deeper into Russia with his hordes, peasant rebellions arose in the country.

King Charles IX of Sweden strove to expand his realm and used his political skill to interfere in the internal affairs of Russia. He offered to support the Russian ruler in suppressing Dmitri's revolts, but at first Russia turned down his offers, the price of which was cession of territories. At last Czar Vasili Shuisky was compelled to accept Sweden's assistance and to invite Swedish troops to oppose the false Dmitri's Russian troops and the Polish conquerors. The terms of an agreement signed in Viipuri in 1609 included a secret clause that ordered Russia to cede the province of Käkisalmi to Sweden within eleven weeks from the arrival of the Swedish troops in Russia. Sweden, on the other hand, promised to repel the Poles and, under the Russian supreme command, to return the conquered territories to Russia.

Under the leadership of Jacob de la Gardie the Swedish-Finnish troops advanced to Moscow in March 1610, but the fortress and province of Käkisalmi was not ceded to Sweden. Sweden had not observed all the terms of the agreement and Jacob de la Gardie had acted as an independent military commander. On the other hand the inhabitants of Käkisalmi and the commandant of the fortress were not willing to accept Swedish occupation under the unstable circumstances. They went as far to defy the Czar's orders. Jacob de la Gardie's troops were defeated in Klushino by

the Poles and they could not accomplish their military task. Nevertheless de la Gardie decided to capture his reward by force. Therefore he attacked the province of Käkisalmi in autumn 1610. The fortress of Käkisalmi surrendered after a long siege in spring 1611 and almost the whole province was occupied by Sweden. Only the northern and eastern parts of the province remained free.

Once again the ravages of war were repeated: persecution of civilian population, emigration, occupation and guerilla warfare with punishments and revenge. The Swedes made forays of destruction and revenge deep into Russian Karelia up to Lake Ääninen (Onega) and the coast of the White Sea. Sweden also made an attempt to capture the fortified town of Kola but failed. In addition the Cossacks of Poland-Lithuania, who were serving the false Dmitries and also Sweden, ravaged Karelia. They made a very disastrous raid in winter 1613—1614, when they went, along the eastern coast of Lake Ääninen, up to Archangel and came back along the coast of the White Sea down to Äänisniemi, Aunus and Ingria. Jacob de la Gardie captured Novgorod in July 1611 and held large areas in Russia and Karelia occupied, staying in fortified positions, for a long time. Under the leadership of Michael Romanov, who had been elected Czar, Russia began to recover from a state of chaos. Both sides had to practise restraint in the peace negotiations, in which England acted as a mediator, but victorious Sweden expanded its territories considerably. In the Peace of Stolbova, signed in 1617, Sweden secured the cession of Estonia, Ingria and the province of Käkisalmi. It blocked Russia's access to the Baltic Sea and made Sweden a great power. The political situation that was created was to cause new wars as Russia's strength increased.

The two cruel wars had thoroughly devastated Russian Karelia. Extensive areas were deserted, economy was ruined and spiritual culture almost dead, because Sweden had destroyed all monasteries and most churches in the occupied territories. Strong measures were taken to convert the inhabitants of Käkisalmi Province to Lutheran faith and new settlers were lured from West Karelia and Savo, which had won the tribal warfare.

Karelia had been divided once again so that the province of Käkisalmi had been separated from its ancient historical and cultural connections and annexed to a foreign state with different religion, culture, law and customs. Although the victorious neighbours were kinsmen, they did not understand the strange culture. Besides their attitudes were affected by the general intolerance of the period.

Hardly ever before had Karelia been so thoroughly and so extensively devastated as during the »Long Wrath» and the Swedish intervention. After the Peace of Stolbova the suffering continued and took the form of spiritual prosecution and the economic and administrative grip of a foreign power. It is a marvel that Karelian culture was able to revive and retain its creative power, so that e.g. the Kalevalaic poetic tradition was preserved and developed to the time of Elias Lönnrot and even up to the present day. One of the reasons for this is the fact that the Karelians in Novgorodian Lapland (Lopskye pogosty), in the vast wilds between Ostrobothnia and White Sea Karelia, in Uhtua, Vuokkiniemi and Akonlahti, had enjoyed peace from the earliest times. Those remote regions had escaped the ravages of war and received refugees from Russian Karelia and from Finland. Finnish refugees were especially numerous after the Club War (1596—97). The refugees were mainly Karelian and eastern Finnish families but some of them had come from other parts of Finland, too. The cultural heritage of Karelia, which was to give birth to the heroic poetry of the Kalevala and thus to have an impact on the rise of national culture in Finland, was preserved in the boundless wilds of White-Sea Karelia.

Pähkinäsaaren rauhan raja
ja sen siirtyminen.

